

પ્રકાશક -

કાનિલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

ગ્રૂનવુડ ગ્રાવરનું નિર્વાહક

ગાંધી માર્ગ, કુગરા સામે,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

૦

સર્વ હક્ક લેખકને રવાના

૦

વીરનિર્વાહ સંવત ૨૫૦૩

આસો, વિ. સ. ૨૦૩૩

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૭

૦

ક્રિમલ : ત્રીસ રૂપિયા

૦

મુખ્ય નિર્વાહક -

એલ. એમ. પોમલ, ભુવ.

મુદ્ર -

પ્રિન્ટર

કાનિલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

શારદા મુદ્રણલય

નૃમ્મા મંદિરની સામે,

પાનકેર તાલુકા, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૧.

કચીઓના -

દીપક પ્રિન્ટરી

ચાપુર દરગાજ અંદાલ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

અન્ય પ્રાપ્તિસ્થાનો -

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૧૬૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨.

૦

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

રતનગોળ તાલુકા સામે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

૦

વિદ્યાર્થી વસ્તુ ભંડાર

વાલિયાવાડ, ભુવ., (૩૪૪)

પંડિત શ્રી આચાર્યભાઈ

ભાઈ શંભુભાઈ

ભાઈ ગોવિંદભાઈ

સ મ પ થ

પ્રજ્ઞાયક્ષુ પંડિતરત્ન શ્રી આણંદજીભાઈ દેવસીભાઈ

જેઓની શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિ અનન્ય હતી

અને

જેઓની શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ઇતિહાસ લખાવવાની તીવ્ર ઝંખનાને

ચન્દ્રિચિત્ર પૂરી કરવા માટે જ આ પુસ્તક લખાયું છે;

તેમ જ

શ્રીચુત શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

તથા

શ્રીચુત ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ

જેઓ અમારા સુખકુખના સાથી મિત્રો હતા

અને

આ પુસ્તકના સર્જનના પાયામાં જેઓની ભાવના રહેલી છે.

બે ત્રણે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માઓની

પ્રોત્સાહન સ્મૃતિને

આદર અને સ્નેહપૂર્વક

સ મ પ થ

— રતિલાલ

લેખકની અન્ય કૃતિઓ

વાર્તાસંગ્રહો

૧. અભિષેક	૪. કલ્યાણમૂર્તિ	૭. મહાયાત્રા
૨. સુવર્ણકંકણ	૫. હિમગિરિની કન્યા	૮. સત્યવતી
૩. રાગ અને વિરાગ	૬. સમર્પણનો જય	૯. પદ્મપદ્મ

અન્ય

સમયકર્મી આચાર્ય (આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી)

ક્રેડીવર્મ શ્રી કર્તુરલાઈ લાલલાઈ

શુરુ ગીતમરવામી

ઇતિહાસ

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

(શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહીનો ઇતિહાસ)

જન્મશતાબ્દીનો અહેવાલ

(મુંબઈમાં ઊજવાયેલ આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની જન્મશતાબ્દીનો સચિત્ર અહેવાલ)

પ્રતિષ્ઠાનો અહેવાલ

(તીર્થધારાજ શ્રી શત્રુઘ્ન ઉપર વિ. સ. ૨૦૩૨ માં થયેલ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવનો સચિત્ર અહેવાલ)

અનુવાદ

દેવકાસ (શ્રી જ્યોતિષ્મુના સહકારમાં)

કવિજ્ઞાનાં કથારત્નો (લેખક ડ. શ્રી અમરમુનિજી)

સંપાદનો

ધૂપસુગંધ (જુદા જુદા લેખકોની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

રાજપ્રસાદ (કર્તા શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા)

જૈનધર્મનો પ્રાણ (પં. શ્રી સુખલાલજીના લેખોનો સંગ્રહ)

(પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાના સહકારમાં)

શ્રી “સુશીલ”ની સંસ્કારકથાઓ

શ્રી શત્રુઘ્નજ્યોત્સવ સમરસિદ્ધ અને બીજા લેખો

(લેખક શ્રી નાગકુમાર મકાતી)

તિલકમંથિ (શ્રી જ્યોતિષ્મુની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

શ્રી આનંદવનજીનાં પદો, ભાગ બીજો

શ્રી આનંદવનજીવીરશી

(બન્ને ઉપર શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડિયાનું વિવેચન)

જૈનધર્મચિંતન (લેખક પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા)

જૈન ઇતિહાસની ઇલક (લેખક મુ. શ્રી જિનવિજયજી)

આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરિ-રમારકમંથ

આ પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વાત

(પ્રસ્તાવના)

કચ્છનું ભદ્રેશ્વર ગામ એ જેમ એક ગ્રામીન જૈન તીર્થધામ છે, તેમ એ સ્થાન સાથે અનેક નેધિપાત્ર ધરનાઓ તથા નામકિત વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. અને કચ્છના એક મહાન પ્રતાપી પુરુષ શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણનું નામ તો આ તીર્થશ્રુતિ સાથે એટલું બધું એકરૂપ બની ગયું છે કે, એકલું નામ લેતાં બીજાનું સ્મરણ સાવ સહજપણે થઈ આવે છે. અને છેલ્લા પાંચેક દાયકા દરમ્યાન, જેમ દેશભરમાં આ તીર્થની ખ્યાતિમાં અને એના યાત્રિકોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો છે તેમ, એના એક સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે, એની બહોળલાક્ષીમાં તથા સમવડોમાં પણ સારા પ્રમાણમાં વધારો થવા પામ્યો છે. દર વર્ષે દેશના દરેકના તેમ જ નજીકના અદેશોમાંથી કેટલાં બધાં યાત્રિકો આ તીર્થની યાત્રાએ આવે છે અને આનંદ અને સંતોષનું કેવું મધુર સ્મરણ પોતાની સાથે લઈ જાય છે ! આવી આવહારકાયક પરિસ્થિતિને કારણે, તીર્થની યાત્રાએ આવતા અનેક બિડાસુ અને સહદય યાત્રિકોને લાગ્યા કરતું હતું કે, આ તીર્થ-સંબંધી સવિસ્તર માહિતી પૂરી પાડતો એનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવો ભોઈએ. આજે આ પુસ્તક—“શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ” વાંચકો, બિડાસુઓ અને ઇતિહાસના પ્રેમીઓ સમક્ષ રજૂ થઈ શક્યું છે, એનું બીજા આ વિચારમાં રહેલું છે.

જવાબદારીનો સ્વીકાર : સને ૧૯૭૪ની સાલના જૂન મહિનામાં પરમપૂજ્ય ધ્યાનયોગના સાધક સુનિરાજ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી મહારાજ તથા એમના ત્રણ ભત્રીજા—સુનિવરો પરમપૂજ્ય સુનિરાજ-શ્રી સુનિવંદવિજયજી મહારાજ, પરમપૂજ્ય સુનિરાજ શ્રી કીર્તિચંદ્રવિજયજી મહારાજ તથા પરમપૂજ્ય સુનિરાજ શ્રી જિનચંદ્રવિજયજી મહારાજ ભદ્રેશ્વરમાં બિરાજતા હતા. એ બધા સુનિવરોની સરળતા, ઉદારતા, સહદયતા, શુભગ્રાહક દૃષ્ટિ, સર્વપરાયણતા, વત્સલતા વગેરે શ્રવેને કારણે કેટલાંક વર્ષોથી હું એમના નિકટના સંપર્કમાં આવ્યો હતો; અને જેમ જેમ એમના સત્સંગનો લાભ મળતો ગયો, તેમ તેમ એમના તરફના મારા આદરમાં વધારો થતો રહ્યો છે. એટલે, થોડાક દિવસ માટે આરામ લેવાની જરૂર લાગી ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ, મને ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં જવાનો વિચાર આવ્યો, જેથી આવા શુભિયક્ષ સુનિવરોનો સત્સંગ પણ થઈ શકે અને આરામ-આનંદ પણ મળી શકે. એટલે અમે (હું, મારા પત્ની તથા મારી પુત્રી બિ. માધતી) તા. ૬-૬-૧૯૭૪ના રોજ ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યાં અને ત્યાં તા. ૨૦-૬-૧૯૭૪ સુધી પૂરા પંદર દિવસ રોકાયાં. અમે ભદ્રેશ્વર ગયાં એના ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાંથી સુન્દરાતની (અમદાવાદની) સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશનપેઢી ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયવાળા ભાઈ કાલિદાસ જોષિ દ્વારા શ્રાદ્ધ વગેરે ભાઈઓ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ઇતિહાસ લખી આપવાની જવાબદારી લેવાનો મને આગ્રહ કરી રહ્યા હતા; અને એ કામને હું પહેલ્લી વળી ન શકું એમ કહીને હું એ વાતને ટાળતો રહ્યો હતો. પણ

ભાઈ ક્રાંતિલાલ વગેરે ભાઈઓ મારા તરફ એવી આદરભરી લાગણી ધરાવે છે, અને મારા અંતરમાં પણ એમના પ્રત્યે નાના ભાઈઓ કે ભત્રીજા તરીકે એવી વાત્સલ્યની લાગણી વણા કરે છે કે, જેથી આ વાત હું વધુ વખત ટાળી ન શક્યો અને આ પુસ્તક લખી આપવાની જવાબદારી સ્વીકારવાનું વિચારતો થયો.

અમે ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ગયાં, એની પાછળ એ આશય પણ રહેલો હતો કે, પૂજ્ય વિદ્વાન અને વિચારક મુનિવરો તથા ભાઈશ્રી ક્રાંતિભાઈ વગેરેની સાથે વાતચીત કરીને, આ પુસ્તક લખવાની જવાબદારી મારે લેવી કે નહીં એનો છેવટનો નિષ્કર્ષ કરવો. પૂજ્ય મુનિરાજેએ આતુ' પુસ્તક લખી આપવાની જવાબદારીનો સ્વીકાર કરવાના વિચારને પ્રેરણાદાન પણ આપ્યું અને ભિન્નથી નીતરતા આશીર્વાદ પણ આપ્યા. ભાઈ ક્રાંતિલાલ અને ખીલ મિત્રોની લાગણીભરી માર્ગદર્શી તો ચાલુ જ હતી, તેથી હવે મારાથી એનો ઇનકાર થઈ શકે એમ ન હતો; એટલે મેં એ જવાબદારીનો તા. ૧૪-૬-૧૯૭૪ના રોજ સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમય દરમિયાન આ કાર્યમાં કેટલાક નાના-મોટા અવરોધો આવના નહા, પણ છેવટે આ કામ, મારા મનને સંતોષ થાય એ રીતે, પૂરું થઈ શકેલું, અને મારી મહેનતનું પરિણામ આ પુસ્તકરૂપે યાત્રિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોના હાથમાં પહોંચી રહ્યું છે, એને કેવળ પરમાત્માની કૃપાનું જ ફળ લેખનું નોંધે.

ચાર દિવંગત આત્માઓનું સ્મરણ : આ પુસ્તકની વાત અહીં લખી રહ્યો છું ત્યારે, જેઓ આ કાર્યના પાયામાં રહેલા છે, તે ચાર દિવંગત આત્માઓનું સ્મરણ કરવું ઉચિત છે. આ ચાર દિવંગત મહાત્માઓ તે ભુવનપુરનિવાસી પ્રચાચક્ષુ પંડિતરાજ શ્રી આણંદજીભાઈ દેવશીભાઈ શાહ, ગૂર્જર અંધરાજ કાર્યાલયના સ્થાપકો અને અમારા મુખ્યદુઃખના સાથી મિત્રો શ્રી શંભુલાલ જમશીભાઈ શાહ અને શ્રી ગોવિંદલાલ જમશીભાઈ શાહની બાંધવબેઠડી તથા મારા ભાઈ શ્રી જયલિખ્મજી (શ્રી બાલા-ભાઈ વીરચંદ દેસાઈ). પંડિતવચં શ્રી આણંદજીભાઈના તો દેશદેશમાં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની ભાંડી ભક્તિની સરિના વહેતી હતી. આ તીર્થસ્થાનમાં અત્યારે પણ સર્વત્ર જે સુખવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોવા મળે છે, તેનું મૂળ આ પ્રચાચક્ષુ પંડિતજીની આવી તીર્થભક્તિ, અન્ય કાર્યસૂત્ર અને બવસ્થા-દષ્ટિમાં પણ રહેલું છે. આ તીર્થનો ઇતિહાસ લખાવવાની એમની ઝંખના બહુ ઉત્કટ હતી. અને એને પૂરી કરવા માટે એમણે, શ્રી શંભુભાઈ તથા શ્રી ગોવિંદભાઈ મારફત, એ જવાબદારીનો સ્વીકાર કરવા ભાઈશ્રી જયલિખ્મજીને સમજાવી લીધા પણ હતા. અને ભાઈશ્રી જયલિખ્મજીએ, પં. શ્રી આણંદજીભાઈ, શ્રી શંભુભાઈ તેમ જ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે, આ તીર્થસ્થાનની તથા કચ્છનાં કેટલાંક ખીલ તીર્થસ્થાનોની સુલાકાત લઈને એ માટેની તૈયારી પણ કરવા માંડી હતી. પણ ભારતી સંકેત કંઈક જુદો હતો, તે એ કામ આમળ વધે એ પહેલાં જ, એકે પછી એક, એ ચારે મહાત્માઓ સહાને માટે વિદાય થઈ ગયા! આ પુસ્તક બહાર પડી રહ્યું છે ત્યારે, એકે ભાઈએ સ્વીકારેલું કામ ખીલ ભાઈએ પૂરું કરાવે કંઈક આદરણ માનું ચિત્ત અનુભવી રહ્યું છે, એ મારે બહુ જ વિનમ્રતા સાથે સ્વીકારવું નોંધે.

કચ્છ સંબંધી કેટલીક માહિતી : આ પુસ્તકના લખાણને કેવળ ભદ્રેશ્વર તીર્થ અને એના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી માહિતી રજૂ કરવા પૂરતું જ મર્યાદિત ન રાખતાં કચ્છની ધરતી, પ્રાણ અને સંસ્કૃતિની કેટલીક જાણવા જેવી, ખીલજોને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી તેમ જ

એના જીવનમાં ધરખાયેલા ખર્ચાના કંઈક દર્શન કરાવે એવી કેટલીક વાતો અને વિગતો પણ જે તે સ્થાનોમાં આપવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ કરવા જતાં પુસ્તકના કલેવરમાં જરૂર વધારો થયો છે. પણ એથી કચ્છની સંસ્કૃતિથી અપરિચિત સહૃદય વાચક કચ્છ પ્રદેશ સાથે વણાઈ ગયેલી કેટલીક ખૂબીઓના—હાલે આછા-પાતળા પણ—પરિચય મેળવી શકશે, એ પણ એક લાભની જ વાત છે, એમ મને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચનારને કદાચ એમ લાગે તો નવાઈ નહીં કે, હું કચ્છની જનતા અને સંસ્કારિતા પ્રત્યે કંઈક અહોભાવ અને આદરભરી ભક્તિ ધરાવું છું. આમ થવાનું કારણ હું પોતે જ છું : મારું જન્મપણ, ત્યારે અમે ધૂળિયામાં રહેતા હોવાના કારણે, કચ્છી જૈન કુટુંબો વચ્ચે વીત્યું છે; અને તે વખતથી મારા હૃદયમાં કચ્છના વતનીઓ પ્રત્યે એક જાતનો મમતાનો ભાવ વસેલો છે.

સામગ્રી અને પુસ્તકનું આલેખન : આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને શરૂઆતમાં જે જે પુસ્તકો અને અન્ય સાહિત્યસામગ્રી તપાસવાની જરૂર લાગી, તેની એક નાની સરખી યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. પણ પછી તો, આ અંગે જેમ જેમ હું આવી સાહિત્ય-સામગ્રીનું અવલોકન કરતો ગયો તેમ તેમ, એમાંથી આ કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી નવી નવી સામગ્રીની ભાળ મળતી ગઈ. પરિણામે એ યાદી ધણી મોટી બની ગઈ. આમાંથી બની શકે તેટલી વધુ સામગ્રી તપાસવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એમ કરતાં જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ રહી તેનું યથાશક્ય સંકલન કરીને આ પુસ્તકનું આલેખન કર્યું છે. આ આલેખન મેં નિયત ઐતિહાસિક એટલે કે નક્કર હકીકતોના જ આધાર લઈને કર્યું છે, એમ ન કહી શકાય; આમાં સંખ્યાબંધ સ્થાનોમાં અનુશ્રુતિઓ, દંતકથાઓ, અનુમાનો કે કલ્પનાઓનો તેમ જ ઇતિહાસને માન્ય ન થઈ શકે એવી બાબતોનો પણ આશ્રય લેવો પડ્યો છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, આ પુસ્તક સામાન્ય જિજ્ઞાસુને આ તીથે સખી કેટલીક માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત, લલિત્યમાં જે કોઈ વ્યક્તિ આ તીથેના ઇતિહાસમાન્ય એટલે કે યથાર્થ ઐતિહાસિક પરિચય લખવા ઇચ્છશે તેને આ પુસ્તકમાંની સામગ્રી સંશોધન માટેની પ્રાથમિક માહિતી પૂરી પાડવાનું કામ કરશે. એટલું જરૂર તોપણ હું મારો પ્રયત્ન સમજાવ્યો માનીશ. બાકી તો, આ પુસ્તક માટેની સામગ્રી મેળવવા માટે મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરવા છતાં, જે સામગ્રી હું મેળવી અને જેઈ શક્યો નથી, એ સામગ્રી તપાસવાનો અવસર મળે તો આમા નિરૂપેલી કેટલીક બાબતોમા ફરકાર પણ કરવો પડે; કારણ કે, ઐતિહાસિક તથ્યો કે સત્યો આવી પ્રમાણભૂત સામગ્રીના આધારે જ નિશ્ચિત થઈ શકે. આવા આધારો અલભ્ય તો ઐતિહાસિક નિશ્ચયોને પણ બદલવા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

મારી એક મર્યાદા : જ્યારથી ઇતિહાસના વિષયનું આપું પુસ્તક લખવાનું મેં માથે લીધું ત્યારથી એક હળવો અને રમજમર્યો સવાલ મને થવા કરે છે કે, જ્યારે હું નાનપણમાં નિશાળમાં ભણતો હતો ત્યારે, ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયોમાં મને મુદ્દલ રસ પડતો ન હતો એમાં મને કંટાળો આવતો હતો, હું બહુ પગાત ગણાતો હતો અને પરીક્ષામાં મારા મારા પાસ થતો હતો. તો પછી જે પુસ્તકના ડગથે ને પગથે ઇતિહાસ અને ભૂગોળની ભજીકારી તથા ચોક્કસાઈની જરૂર પડે એવા કામના જવાબદારી હું કેવાં લઈ બેઠો ? આ સવાલનો જવાબ હું આપું એના કરતાં આ પુસ્તક જ જવાબ આપે એ ઉચિત છે. હું તો આ તખ્તે એટલું જ ઇચ્છું અને પ્રાર્થું છું કે, મારી

આવી અર્થાક્ષરો કારણે, મારા હાથે, આ પુસ્તકમાં એવો કોઈ છપ્પરો થવા પામ્યો ન હોય કે જેથી કોઈ વાત ખોટા કે વિકૃત રૂપમાં રજૂ થઈ હોય; અને જે કોઈ વાચક મિત્ર કે વિદ્વાનના ધ્યાનમાં આવી જે કંઈ ક્ષતિ આવે તેઓ અને એની જાણ કરવાની મહેરબાની કરે.

ફરી છપાવવા જેવાં બે પુસ્તકો : અહીં એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે. પૂનર્મિયાગ્ચના શ્રી સર્વાનન્દસુરિજીએ “શ્રી જગદ્ગુરિત” નામે સંસ્કૃત ભાષાનું કાવ્ય (મહાકાવ્ય) રચ્યું છે અને અંગ્રજીમાંના શ્રી અમરસાગરસુરિજીએ “શ્રી વર્ધમાનપદ્મસિંહચ્રેષ્ઠીચરિત્ર” નામે સંસ્કૃત કાવ્ય બનાવ્યું છે. આ બંને કાવ્યો છપાઈ ગયાં છે. “શ્રી જગદ્ગુરિત” તું સંપાદન વિં સં ૧૬૫૨માં શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે કરેલું છે. અને એમાં એમણે એ ચરિત્રનો અનુવાદ તથા ધૃષ્ટી ઐતિહાસિક નોંધો પણ આપેલ છે. અને “શ્રી વર્ધમાનપદ્મસિંહચ્રેષ્ઠીચરિત્ર” તું સંપાદન તથા ભાષાંતર પદ્ધિત શ્રી હીરાલાલ હંસરાજે વિં સં ૧૯૮૦માં કર્યું છે. આ બંને પુસ્તકો કચ્છના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, ભારતના પ્રાચીન બંદરી વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ, કચ્છના જૈન સંધના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તથા જગદ્ગુરુ, વર્ધમાન શા, પદ્મસિંહ શા, આચાર્ય શ્રી કથ્યાણસાગરસુરિજી જેવા આપણા પ્રભાવશાળી મહાપુરુષોના ચરિત્રોની દૃષ્ટિએ - એમ અનેક દૃષ્ટિએ - ધણી મહત્ત્વનાં અને ઉપયોગી છે; અને અત્યારે એ અપ્રાપ્ય છે. એટલે જો કોઈક સરથા એની વધુ હસ્તપ્રતો મેળવીને, કોઈક સુચોગ્ય વિદ્વાન પાસે એનું ફરી સંપાદન તથા ભાષાંતર કરાવીને તેમ જ ગ્રંથમાંની સામગ્રીનું, અત્યારે ઉપલબ્ધ વિપુલ સામગ્રીના આધારે, ઐતિહાસિક પર્ચલોચન લખાવીને, આ બંને પુસ્તકો ફરી છપાવશે તો એણે, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બંને દૃષ્ટિએ, ધણું ઉત્તમ કામ કર્યું લેખાશે.

આ પુસ્તકને આવકાર : પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાર્તિચંદ્રવિજયજી મહારાજે વાત્સલ્યથી નીતરતા અને ખૂબ લાગણીભીના તથા અતરસપરી શબ્દોમાં આ પુસ્તકને આવકાર આપ્યો છે, એને હું મારું મોટું સહભાગ્ય લેખું છું. એમના આભાર હું કેવી રીતે અને કયા શબ્દોમાં માની શકું ? હું તો એટલું જ પ્રાર્થું છું કે, એમના જેવા સ્નેહાળ, હિતરથી સુહૃદ સયા સતોની કૃપા મારા ઉપર હમેશાં વરસતી રહે અને હું મારી જાતને એવી કૃપાને યોગ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરતો રહું.

આ પુસ્તકનો પ્રવેશક : કચ્છી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ઊંડા અભ્યાસી અને મારા પ્રત્યે મિત્રભાવ ધરાવતા શ્રીયુત દુલેરાયભાઈ કારાણી જેવા અનુભવી વૃદ્ધ જને, આ ઉંમરે કષ્ટ લઈને, આ પુસ્તક માટે ‘પ્રવેશક’ લખી આપીને મને ખૂબ આશ્ચર્યજન્ય બનાવ્યો છે. આ પ્રવેશક લખી આપના ઉપરાંત એમણે, ડર વર્ષ પહેલાં - સને ૧૯૪૫ની સાલમાં - પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પૂનમચંદજી મહારાજે કચ્છના કોઈ લંડાંરની ભટ્ટેશ્વર તીર્થનું વર્ણન ધરાવતી એક હસ્તપ્રતની નકલ કરીને એમના ઉપર મોકલી હતી, તે અને આપનાની જે ઉદારતા દાખવી છે, તેને હું ક્યારેય ભૂલી શકું એમ નથી.

આ લખાણનો તથા આની જ કોઈ બીજી પ્રતની નકલ કરાવીને એના આધારે પદ્ધિત શ્રી આણંદજીભાઈએ લખાવી રાખેલ આ તીર્થના વર્ણનનો મેં આ પુસ્તકમાં સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

વિદ્વાનો અને સ્નેહીઓની સહાય : હું જાણું છું કે, આપું પુસ્તક તૈયાર કરવું એ મારા મળ બહાનું કામ છે; અનેક વિદ્વાન વ્યક્તિઓની આત્મીયતાભરી સહાયના બળે જ હું આ કામ કરી શક્યો છું. આમાં હું કોને યાદ કરું અને કોને ન કરું ? મારા મિત્રો પંડિતવર્મ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, ડૉ. હરિવલ્લભભાઈ ભાવાણી, ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ અને પંડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજકને તો હું, જરાય દયા રાખ્યા વગર, ખૂબ પબ્લવતો રહ્યો છું. ઉપરાંત, ડૉ. હરિપ્રસાદભાઈ શાસ્ત્રી, ડૉ. પ્રવીણભાઈ પરીખ, શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક, ડૉ. રમણીકભાઈ શાહ, પં. શ્રી રૂપેન્દ્રકુમારજી, પં. શ્રી બાણુભાઈ, પાલીતાણાના જનશૃતિ સ્થપતિ શ્રી અમૃતલાલભાઈ મૂળજીકર ત્રિવેદી, માંડવીના શ્રી હર્ષિરલાલ ચૂનીલાલ કાપડિયા તથા એમના ઉત્સાહી સુપુત્ર ભાઈ હરનિસ વજેરેની સદાય પથુ હું લેતા રહ્યો. આ બધા સારસ્વતો અને સ્નેહીઓ પ્રત્યે હું ઊંડી આભારની લાગણી દર્શાવું છું. અને ખરેખરી મૂંઝવણ વખતે અમારા સિરજન સમા પરમપૂજ્ય પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતવર્મ શ્રી સુખલાલજી પાસેથી જે સહાય મળતી રહી છે, એ માટે તો હું શું કહી શકું ? તેઓ તો સદાય હેતુભરી મમતા વરસાવતા જ રહે છે. વિખ્યાત પુરાતત્ત્વાચાર્ય સ્વ. પરમપૂજ્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસેથી પથુ મને જે માર્ગદર્શન મળ્યું છે, તેવું ફેરવવાવે હું સ્મરણ કરું છું. આ બધા વિદ્વાનો અને સ્નેહીઓની આવી લાગણી મેળવવા માટે હું મારી જાતને લાગ્યશાળી માનું છું.

માંડવીના કોઈક જાંઘરની હસ્તપ્રત ઉપરથી શ્રી ભદ્રેશ્વરના ચોદાગિયાની નકલ કરી મોકલાવીને પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજીએ, કેટલીક સામગ્રી મોકલીને પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી દિવાકરશ્રીજીએ અને પ્રજ્ઞોના ખુલાસા લખી મોકલીને પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી વિદ્યુતપ્રભાશ્રીજીએ અને ઉપકૃત કર્યો છે. જીજ્ઞાસાશ્કર શ્રી રસિકલાલ જોશીજી “સ્વદેશ” ના દિવાળી અંકોની કાપલ મારા ઉપયોગ માટે લાંબા વખત સુધી મારી પાસે રહેવા દીધી એ માટે હું એમનો ફરજી છું. ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીના મિત્રી શ્રી ગોવિંદજી દામજી તથા જીજ્ઞાસા શ્રી બાણેકલાલ ઉત્તમચંદ શાહનો પથુ હું આભાર માનું છું. અને મારે સૌથી વધુ આભાર માનવાનો છે, આ પુસ્તક લખવામાં જે જે પુસ્તકો અને સાહિત્ય-સામગ્રીના જે ઉપયોગ કર્યો છે તેના લેખક કે સપાદક મહાત્માઓનો. આ સામગ્રીની સહાય વગર આ પુસ્તક લખવાનું મારા માટે શક્ય જ ન હતું, એ નિશ્ચિત છે.

ગુજરાતની હાલ : દોઢેક વર્ષ પહેલાં અધ્યાત્મી પથુ વધુ હપાઈ મચેલ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન જોરજો પાડ્યું હતું ત્યારે, ખરા અણીના વખતે, હજારો રૂપિયાના ખર્ચની જરાય વિંતા કર્યા વગર, ગુજરાત અથરન કાર્યાલયના શ્રી ક્રાંતિભાઈ, શ્રી કાકારભાઈ અને શ્રી મનુભાઈ — એ બહુત્રિપુટીએ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની હામ ભીડી તેથી જ આ પુસ્તક પ્રગટ થઈ શક્યું છે. પથુ તે બધા તો મારા સ્વજનો કે કુટુંબી જનો જ નહીં હતાં, એટલે એમનો આભાર માનતાં સ કોય થાય છે. ચિ. માલતીજી, પોતાની અધ્યયનશીલતાના બળે, આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અને અનેક પ્રકારની સહાય કરી છે, એ જોઈને હું ખૂબ રાજી થયો છું.

આભાર : આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી ઉત્તમ અને મનોહર છબીઓમાંની ધણી મોટા ભાગની છબીઓ જીજ્ઞાસા સિદ્ધહસ્ત અને વિખ્યાત તસવીરકાર અને માગ મિત્ર શ્રીયુત લાલજીભાઈ પોમલે ખૂબ ચીવટથી લીધેલી છે. પુસ્તકનું સ્વચ્છ અને સુવ્યસ્થ અમદાવાદના સારદા મુદ્રણાલયે

ક્યું છે. જમીઓના જ્યોત્સે નાણીતા પ્રજાત પ્રોસેસ રુડિયોએ બનાવી આપ્યા છે. જમીઓનું સુંદર હાપ્પમમ, કળામમ મુદ્દલ્ય માટે વિખ્યાત, શ્રી દીપક પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું છે. આવરણનું ચિત્ર શાર્ફ શ્રી જયેન્દ્ર પંચોલીએ દોરી આપ્યું છે. અને પુસ્તકનું બાઇન્ડિંગ સાંભારે એન્ડ બ્રધર્સ ક્યું છે. આ બધાનો હું હૃદયથી આભાર આપું છું.

અહીં આ પુસ્તક સંબંધી મારી વાત પૂરી થાય છે, એટલે અંતમાં, સારસ્વતો અને સંતોની કૃપાથી ચાચના કરીને તથા એમના તથા જિજ્ઞાસુઓના કરકમલમાં આ પુસ્તક ભેટ ધરીને, હું કૃતાજ્ઞતા અનુભવું છું.

૬, અમૂલ સોસાયટી, અમદાવાદ-૭
બીજા શ્રાવણ સુદિ ૧, સોમવાર,
રાષ્ટ્રીય પત્ર પંદરમી ઓગસ્ટ, ૧૯૭૭

રતિલાલ દીપચંદ કેસાર્ક

અગત્યની વિનંતિ

આ પુસ્તકમાં મુદ્દલ્યની, મૂક રીડિંગની તથા સંસ્કૃત-ચૂકની કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે. તેથી એકું શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે. તે તે મુજબ મુદ્દારો કરીને જ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર—મારી દૃષ્ટિએ....

શ્રી રતિભાઈ (રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈ) જેવા અભ્યાસી અને સિદ્ધહસ્ત લેખકના હાથે લખાયેલો “શ્રી ભદ્રેશ્વર-વર્ણન મહાતીર્થ” નામનો આ અઘ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થ, સુંદર રીતે છપાઈને, પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તે જોઈને એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનંદની અને સંતોષની લાગણી હું અનુભવી રહ્યો છું.

શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ એ તો જૈન જન્મતત્ત્વ જાણીતું અને માનીતું તીર્થધામ છે. શાંતિ અને પવિત્રતાના ધામ સર્ગ, જાણીતાં જૈન તીર્થોની નાભાવલીમાં આવેલા શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થતું નામ પણ અગ્રસ્થાને યુક્ત છે, અને દિવસે દિવસે એની ખ્યાતિ વધતી જ નામ છે.

— શત્રુંજય અને ગિરનાર,

— આશુ અને રાણકપુર,

— સમેતશિખર અને પાવાપુરીનાં પવિત્ર નામોની જેમ,

— શ્રી ભદ્રેશ્વર અને ભદ્રેશ્વરનાં નામોતું જોડતું પણ લોકહૃદયે વસી ગયેલું અને લોકકલ્પે રમતું યર્થ ગયેલું છે.

હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિતત્ત્વ લાણું કરીને ભારતના ખૂણે ખૂણેથી દર વર્ષે લાખો યાત્રિકો જૈન જન્મતનાં આ મહાન તીર્થધામોની યાત્રા કરવા માટે ભ્રમતા રહે છે અને જીવનમાં કમલે ને પમલે સતાવતી અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિઓથી સંતપ્ત બનેલા પોતાના અંતરને પ્રભુભક્તિના શીતલ જલમાં ઝોળાળીને, આવાં તીર્થધામોમાં પરમ શાંતિના અનુભવ કરતા રહે છે, જીવનને ભિન્ન-ભાષી બનાવતા રહે છે.

ભદ્રેશ્વર તીર્થની વિશેષતા : આમ જોવા જઈએ તો, ભારતની આરે દિશાઓમાં એક એકથી ચરિતાર્થો એવાં અનેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન તીર્થો શોધી રહ્યાં છે. પરંતુ એ બધાની વચ્ચે પણ, પોતાની કેટલીક આગવી વિશેષતાઓને કારણે, કચ્છતું શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થ જુદું જ તરી આવે છે.

ભારતના પશ્ચિમ ખૂણે, અરબી સમુદ્રના કિનારે (ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લામાં, સુન્દા તાલુકાના ભદ્રેશ્વર ગામથી થોડેક દૂર), નીલ ગંગાની નીચે, ચોતરફ પ્રુલ્લી ધરતીની ગોદમાં વિસ્તરેલું આ તીર્થતું અતિવિશાળ કમ્પાઉન્ડ અને એમાં આવેલી અનેક સુંદર ક્ષમારોતોના સમૃદ્ધ દરથી કોઈ ભવ્ય વસાહતતું રમણીય દર્ય ભીલું કરે છે. રંગેરંગી ચક્રોની કૃલગૂચણી વચ્ચે વિશાળ પટાંગણમાં દેવવિમાન સમૃં શોભી રહેલું યાવન જિનાલયતું એ ભવ્ય-ભિત્તિ મંદિર પ્રથમ દૃશ્યે જ યાત્રિકનાં દિલને હરી લે છે. એ યાવન જિનાલયનાં શિલ્પમંડિત શ્વેત-ધવલ ક્ષિપ્રારોની સુંદર હારમાળા પર લહેરાતી ખજાનો અને મંદ મંદ પવનમાં તૃપ્ત કરતી ધંટીઓનો મીઠો-મધુર રણકાર જાણે દૂર દૂરથી આવતા યાત્રિકોને ગ્રેષભર્યો આવકાર આપી રહેલ હોય એવું લાગે છે. અને આ તીર્થનાં અભિજ્ઞામાં આવી પહેંચિસે યાત્રિક, પછી તો, જેમ જેમ આગળ વધતા નામ છે, તેમ તેમ ત્યાંનાં શાંત અને રમણીય વાતાવરણ, જગ્યાની વિશાળતા અને સ્વચ્છતા, રાજમહાલય સમા જિનમંદિરની ભવ્યતા અને સુંદરતા તથા એ જિનમંદિરનાં આસપાસનાં અર્ધગુહામાં વિરાજતી જૂના મૂળનાયક શ્રી પાશ્વનાથ ભગવાન અને વર્તમાન મૂળનાયક શ્રી મહાવીર-

સ્વામી ભગવાનની કરુણા અને ઉપશમરસભરી, જીવંત લાગતી નયનરમ્ય પ્રતિભાઓ એના હૃદયનો વધુ ને વધુ કબજો લઈ લે છે. ચંદ્રિના શાંત, પવિત્ર અને દિવ્ય વાતાવરણમાં દર્શન, વંદન અને પૂજન કરતાં કરતાં યાત્રિક ભણે કોઈ જુદી જ સૃષ્ટિમાં આવી ચડ્યો હોય એવો આનંદ અનુભવે છે, જીવનની ધન્યતા અનુભવે છે.

તીર્થની પ્રાચીનતા, ભવ્યતા, વિશાળતા, મનોહરતા અને દિવ્યતાના અનુભવની સાથે સાથે જ તીર્થનો પરીવટ કરતી પેઢીના રટાફેનો વિનય-વિવેક અને સૌજન્યભર્યા વ્યવહાર તથા ત્યાંની ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની વ્યવસ્થામાં પણ ભોવા મળતી સ્વચ્છતા અને સજવડતા વગેરે પણ યાત્રિકને ધીર્મ તીર્થો કરતાં કંઈક જુદો જ અને સુખદ અનુભવ કરાવે છે. પરિણામે, એકાદ દિવસ માટે આ તીર્થમાં આવેલો યાત્રિક બે-ત્રણ દિવસ રહી જવાનું મન કરે છે. અને એક વાર આ તીર્થમાં આવી ગયેલી વ્યક્તિ ફરી ફરી અહીં આવવાની ભાવનાને હૃદયમાં સાથે લઈને જાય છે. આનું જીવન અને જાનરમાન છે એ તીર્થધામ.

માહિતીસભર ગ્રંથની જરૂરિયાત : શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હારે મૌરવભર્યો છે; એની મધ્યકાલીન ચરિત્ર-પંડતીની હકીકતો પણ જાણવા જેવી છે. અને આ તીર્થની વર્તમાન વિકાસગાથા તો અનેકને ત્રેરણારૂપદ બને એવી છે.

આ તીર્થને લગતી સર્વાંગીણ માહિતીથી સમૃદ્ધ અને અભ્યાસપૂર્ણ એવા એક સુંદર ગ્રંથની જરૂરિયાત ધણી સમયથી વર્તાતી હતી; એ માટે પૂર્વે કેટલાક પ્રયત્નો પણ થયેલા, પરંતુ એ કામ સહેલું નહોતું.

તાત્રપત્રો અને શિલાલેખો, સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો અને જીર્ણુશીલ્પી બનેલાં હરતલિખિત પાનાંઓ, લોકમુખે સચવાયેલી દંતકથાઓ અને કિંવદંતીઓ, તથા છેલ્લાં સો-દોઢસો વર્ષમાં દેશ વિદેશના જૈન-અજૈન વિદ્વાનોએ, ઇતિહાસકારોએ અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ કરેલાં આ તીર્થને લગતાં સંશોધનો અને ઉદ્દેશોમાં વીખરાયેલી પડેલી એ બધી વાતોનું સંશોધન, સંભાળનું અને સંગ્રહન કરીને એને ભવસ્થિત રૂપે ગ્રંથરૂપ કરવાનું મહાકામ્ય ધણી વખતથી કોઈક નિષ્ઠાવાન અભ્યાસી સંશોધક અને કુશળ શબ્દશિલ્પીની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું..... મોડે મોડે પણ હવે એ પ્રતીક્ષાનો અંત આવે છે અને શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થની પ્રાચીન-અર્વાચીન રચિતિ વિષે વિશદ છણાવટ કરતો આ સર્વાંગસુંદર ગ્રંથ, લગભગ પોણોસો ચિત્રો સાથે, છપાઈને પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તેથી સહુ જિજ્ઞાસુઓ અને તીર્થપ્રેમીઓને આનંદ થાય તે સહજ છે.

પૂજ્ય જ મહેનત માગી લે તેવું તીર્થના ઇતિહાસલેખનનું આ અટપટું અને જવાબદારીભર્યું કામ પશુ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરવાનો યશ જૈન સંઘના જાણીતા લેખક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈને ફાળે જાય છે.

અન્યલેખક શ્રી રતિલાલ : પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિદ્વાન લેખક શ્રી રતિલાલ, જૈન સંઘમાં પીઠ પત્રકાર, કુશળ સંપાદક અને મધુર છતાં મગલ ભાવનાઓથી ભરેલી વાતોઓના લેખક તરીકે તો ખૂબ જાણીતા છે; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથના સર્જનથી એમનામાં છુપાયેલી એક નવી જ પ્રતિભા બહાર આવી છે. જે વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયેલી અને સર્વત્ર આદર તથા પ્રશંસા પામેલી “શુરૂ ઐતમસ્વામી” નામની એમણે લખેલી સુંદર કૃતિને કારણે જેમ તેઓ ઉચ્ચ કોટિના ચરિત્રલેખકની ખ્યાતિને પામ્યા છે, તેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથના સર્જનથી તેઓ, પ્રથમ પ્રયત્ને જ, એક અચ્છા સંશોધક અને ઇતિહાસલેખક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરશે એમ મને લાગે છે.

અન્યસર્જનની સાધના : આગથી લગભગ ત્રણ-ચાર વર્ષ પૂર્વે ભદ્રેશ્વર તીર્થના જ એ શાંત અને રમણીય વાતાવરણમાં, ગૂર્જર અંધગત કાર્યાલયવાળા શ્રી કાન્તિલાલભાઈના અતુરોદયથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લગતા આવો સર્વાંગમુદર સચિત્ર અન્ય તૈયાર કરી આપવાનું બાંધીતા સાહિત્યકાર શ્રી રતિભાઈ દેસાઈએ માથે લીધું ત્યારથી માંડીને તે હવે જ્યારે આ અન્ય પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી આ કાર્યમાં અમુક અંશે હું પણ જોડાયેલો રહ્યો છું.

શ્રી રતિભાઈએ અમારા સહુના આગ્રહથી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની મમતાથી પ્રેરાઈને આ કાર્ય કરવાનું સ્વીકૃત્યું અને અન્યલેખન જાહેરી રૂપરેખા અમે સાથે બેસીને તૈયાર કરી, તે પછી એ અંગ્રેજી હસ્તલિખિત અને સુદ્રિત, વિપુલ છતાં વેરવિખેર સાહિત્ય સામગ્રીને શોધવામાં, એનું સંકલન કરવામાં તથા ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો અન્યલેખનમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં સુઠીધું વાચન-મનન અને જોડા સંશોધન દ્વારા એની ચકાસણી કરવામાં રતિભાઈએ જે શારીરિક અને માનસિક શ્રમ લીધો છે, તેનો સાચો ખ્યાલ તો જોયેલો આ કાર્ય થતું નિકટથી જોયું હોય તેને જ આવી શકે પરંતુ દુઃકમાં કહું તો, જે કાર્ય કરવાનું એક વાર માથે લીધું તેને, પૂરેપૂરી નિષ્ઠા અને જવાબદારીના બાન સાથે, પોતાનાથી બને એટલું વધુમાં વધુ સારી રીતે કરવાનો એમનો જે સ્વભાવ છે, તે સુબળ આ કાર્ય પણ તેમણે પૂર્ણ નિષ્ઠા સાથે પાર પાડ્યું છે અને તે માટે તેમણે છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષમાં બળ ઉપરતાનો શ્રમ લીધો છે.

આ અંધરત્વના સર્જનની પાછળ વધુ સમય અને શક્તિનો ભોગ આપી શકાય તે માટે તેમણે, જરૂર પડે, આથી પણ વધુ મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો શકાય તેવાં કેટલાંક ક્ષેત્રોને થોડા સમય માટે ગૌણ બનાવ્યાં છે અને જોખા શ્રમે વધુ અથડાણ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા કેટલાંક અવસરોને (આશુદેવ-વલ્લભવિદ્યાનગરની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી તરફથી, જૈનધર્મનું લોકભોજન પુસ્તક લખવા માટે મળેલા આમંત્રણ વગેરેને) એમણે સ્વેચ્છાએ જતા કર્યા છે, તે પણ હું બાંધું છું.

આવી નિષ્ઠા અને તીર્થ પ્રત્યેની લાગણીની સાથે સાથે આ અન્ય વધુ ને વધુ માહિતીથી સમૃદ્ધ બને, એમાં રજૂ થતી પ્રત્યેક માહિતી વધુ ને વધુ પ્રમાણભૂત બને અને ઇતિહાસના આલેખનનું આ અટપટું કાર્ય વધુ ને વધુ સ્વચ્છતામાં તથા વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપનારું બને, તે માટે તેઓ સતત બજાત રહ્યા છે. નાનામાં નાની વાતની ચકાસણી અને ખાતરી કરવા માટે તેમણે અનેક વાર મોટી મોટી લાગણીઓ અને અચાલ્યોમાં જઈને અનેક અન્યો ઉથલાવ્યા છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ખ્યાતનામ વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધી એમની જોડે ચર્ચા-વિચારણા કરી છે; અને વધુ જરૂર પડી તો, વિદેશોમાં રહેલ વિદ્વાનોના પણ સંપર્ક સાધ્યો છે. પરિણામે અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ અને પરિચયને લગતા અન્યોમાં જુદી જ ભાત પાડે એવો આ અન્ય બન્યો છે.

અન્યની શૈલી અને વિષયવસ્તુ : આગોળ અન્ય, લેખકના સુઠીધું વાચન મનન અને સંશોધનના પરિપાકરૂપે લખાયેલો છે, તેથી વિદ્વાનોને પણ એમાંથી ધણું નવું બાંધવાનું અને વિચારવાનું મળી રહે એવો અભ્યાસપૂર્ણ બન્યો છે. સાથે સાથે જ વિષયની છજાવટ અને રજૂઆતની શૈલી એવી સરલ, સુખમ અને પ્રાસાદિક છે કે, જિજ્ઞાસા ધરાવતા સામાન્ય વાચકને પણ એ વાંચવામાં રસ પડે અને સમગ્ર વસ્તુ સહેલાઈથી સમજાઈ જાય. આમ આ અન્ય વિદ્વાનોએ અને લોકભોજન (ઉલ્લેખ) બની શકે એવી રીતે લખાયેલો લેવાથી એ સહુને ઉપયોગી બનશે.

અભિપ્રાય પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલા આ અન્યનું પહેલું પ્રકરણ 'નમન કચ્છની ધરતીને' અને

ખીલું પ્રકરણ 'કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન' એ બંને પ્રકરણો સમગ્ર ગ્રન્થની ભૂમિકા અને પ્રવેશદારની ગરજ સારે એવાં છે. લેખકની લાવવાહી અને કલાત્મક છતાં દૃઢતા ધણું કઠો દેવાની સુંદર લેખનશૈલીનો એમાં આપણને પરિચય થાય છે. 'વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ' નામનું ત્રીજું પ્રકરણ અને 'છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર' નામનું ચોથું પ્રકરણ લેખકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ વર્ણનશૈલીનો અનુભવ કરાવે છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણ પ્રકરણો તો સમગ્ર ગ્રન્થના હાઈરેપ છે. ભદ્રાવતી નગરી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થના ઇતિહાસ અંગે તથા કાળે કાળે એમાં થયેલી ચઢતી-પડતી અંગે લેખકે કેટલું જાંડું અને વ્યાપક સંશોધન કર્યું છે તેનો ચથાર્થ ખમાલ તો (૫) 'ભદ્રાવતી નગરી', (૬) 'તીર્થની સ્થાપના' તથા (૭) આપત્તિઓ અને જીર્ણોદ્ધારો' નામનાં એ ત્રણ પ્રકરણો (૫. ૭૩ થી ૧૪૪ સુધી) ખ્યાનપૂર્વક વાંચીએ તો જ આવી શકે. શિલાલેખોની ચર્ચાવાળું આદ્યમું પ્રકરણ પણ લેખકની જાડી અધ્યયનશીલતાનો ખમાલ આપે છે. તીર્થના વર્તમાન વહીવટી તંત્રને લગતું નવમું પ્રકરણ અને ભદ્રેશ્વરનાં અન્ય જોવાલાયક સ્થળોનો પરિચય કરાવતું દશમું પ્રકરણ પણ દૃઢતા ધણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. છેલ્લે છેલ્લે, અગિયારમા પ્રકરણમાં, કચ્છની પંચતીર્થોના દૃઢતાં પણ વ્યવસ્થિત પરિચય આપીને લેખકે ગ્રન્થની ઉપયોગિતામાં સુંદર વધારો કર્યો છે.

આ અગિયાર પ્રકરણોના મૂળ લખાણની સાથે સાથે દરેક પ્રકરણમાં, પાને પાને, નીચે આપવામાં આવેલી અનેક પાદનોંધો પણ મૂળ વિષયને સ્પર્શતી અનેક જાતની ઉપયોગી માહિતીઓથી અને રસપ્રદ વાતોથી વણાયેલી છે. લેખકની વ્યાપક વિદ્વતાનું અને પરિશ્રમનું પ્રતિબિંબ એમાં પણ જોઈ શકાય છે.

લગભગ આખોયે ગ્રન્થ છપાતાં પહેલાં જ હું વાંચી ગયો છું; અને ગ્રન્થની રૂપરેખા નક્કી થઈ તે વખતે મારી જે ધારણા હતી તે કરતાં પણ વધુ સારી રીતે આખોયે ગ્રન્થ લખાયો છે એમ કહું તો એમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

કચ્છના કલાકારોમાં રત્ન સમા શૌભતા, જાણીતા છબીકાર શ્રી એલ. એમ. પોખલે દીધેલી, લગભગ પોણોસો જેટલી, નાની-મોટી છબીઓથી આ ગ્રન્થ વધુ સુંદર અને સમૃદ્ધ બન્યો છે.

'શુભર ગ્રન્થરત્ન કાચાલય' જેવી શુભચિંતાની ખ્યાતનામ પ્રકાશન-સંસ્થાના ઉત્સાહી સંચાલકો શ્રી કાલિભાઈ, ઠાકોરભાઈ તથા મનુભાઈએ આવા ઉચ્ચ કોટીના સંશોધન-ગ્રન્થને તૈયાર કરાવીને, સર્વાંગસુંદર રીતે એવું સુદૃઢ-પ્રકાશન કરવાનું જે આર્થિક સાહસ કર્યું છે, તેની પાછળ પણ એમના પ્રકાશકોના અંતરમાં પહેલી શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિભરી લાગણી અને ગ્રન્થલેખક પ્રત્યેની આદરયુક્ત મમતા જ કામ કરી ગઈ છે. જૈન સાહિત્યની શોભામાં વૃદ્ધિ કરનારું આવું સુંદર પ્રકાશન આપવા મદદ તેઓ પણ આપણાં અભિનંદનના અધિકારી બન્યા છે.

અંતરમાં, શ્રી પાંચપક્ષાધિરાજ તથા લગવતી શ્રી પદ્માવતી દેવીથી પરિપૂર્જિત, પ્રગટપ્રભાવી દેવાધિદેવ શ્રી પાંચનાથ પ્રભુની, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમંડળ, મંગલ મુર્તિનું અંતરમાં ભક્તિભાવથી સ્મરણ કરીને પ્રાર્થના કરું કે, જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રી રતિભાઈના હાથે, વિશ્વકલ્યાણકર શ્રી વીતરાગ પ્રભુના ધર્મશાસનનું જોરવ વધારે એવાં અનેક ગ્રન્થરત્નોનું સર્જન થાય અને એમનો આત્મા સ્વ-પર કલ્યાણના માર્ગે સદૈવ આનંદપૂર્વક આગળ વધતો રહે, એ જ મંગલ કામના.

વાંકાનેર;

આપાડ વદિ ૧૩, વિ. સં. ૨૦૩૩

સ્વ. પરમ શુરદેવ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્
વિભવપ્રેમસૂરીશ્વરપાદપદ્મપરાગમધુભિદ્
સુનિ કીર્તિચન્દ્રવિજય

પ્રવેશક

સંત સૂતા લલા લકત જે ભોમમાં,
પીર પોઢયા જહાં કામ કામે;
કુંઝરે કુંઝરે દેવની દેરીઓ,
ખાંભીઓ ખોંધની મામ મામે.
દેશ-સણુગાર દાતાર જગદ્ તણી,
લભ્ય ભદ્રાવતી ભાર હરણી;
ભારતી માતને ખોળલે ખેલતી,
ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છ ધરણી !

કચ્છની એવી પ્રતાપી ભૂમિ પર પથરાયેલી ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ આલેખનારી કલમની શોધ અર્ધા સૈકાથી વ્યાધી રહી હતી, એ વાત મારા લક્ષમાં છે. આજથી ૪૭ વરસ પહેલાં, સંવત ૧૯૮૬ના ફાગણ સુદી પાંચમના દિવસે, ભદ્રાવતીના વસહીના મેળામાં સોનગઢના “શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ સ્નાત્રમ”ના અધિક્ષતા સ્વ. પૂજ્ય યુનિશ્રી કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજ અને કચ્છના આજીવન લોક-સેવક શ્રી કાન્તિપ્રસાદ ચન્દ્રશંકર અતાણી કેશિસના સમયે નોંધી રહ્યા હતા. હું પણ એક ભિન્નતા લેખક તરીકે સાહિત્યપ્રેમી યુનિમહારાજની સેવામાં એમની સાથે હતો. એ વખતે શ્રી કલ્યાણ-ચન્દ્રજી મહારાજે ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ લખવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, પરંતુ આ મહાભારત કાર્ય મારી પહેલેથી બહાર હોવાથી એ વાત અહીં જ અટકી ગઈ.

આગળ જતાં, મિદહા સાધનાત્રમના સંસ્થાપક અખ્યાતપ્રેમી સ્વ. વેલજી ઠાકરશી, કલ્યાણ-ચન્દ્રજી સ્વામી અને ભુજપુરા પડિત આજુદજી દેવશી શાહ વચ્ચે પણ ઘણી વાર એ જ ચર્ચા ચાલતી હતી. પરંતુ એક વખતની અસલી ભદ્રાવતી નગરીના ઇતિહાસ આલેખનારી કલમ કાઢવી કર્ચાથી, એ મોઢે પ્રશ્ન હતો. એ ઇતિહાસને ઇન્સાફ આપનાર તો સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃતિ શાસ્ત્રોને જાણકાર હોવા જોઈએ; જૂના અને નવા ગ્રંથોના સંશોધનકાર્ય માટે ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજીનો પણ જ્ઞાતા હોવો જોઈએ; કચ્છ, કચ્છી ભાષા અને કચ્છની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પણ આદર ધરાવનાર જોઈએ; એ સ્થાપત્યકલાનો પ્રેમી જોઈએ, પુરાતન પાળીયા પર પડેલા મુંગા અક્ષરોનો ઉકેલનાર પણ હોવો જોઈએ; કચ્છમાં પડેલા જૈન શાસ્ત્રોના લંકાર ખોદાવવાવાળો—એવો અનેક ગુણધર્મકૃત પડિત મળી આવે ત્યારે જ આ કાર્ય હાથમાં લઈ શકાય તેમ હતું.

વખત વીતતો ગયો, કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજ સોનગઢની સંસ્થાની સેવા કરવા બિપટી ગયા, વેલજીભાઈ વિદાય થઈ ગયા, પણ પ્રગ્યાયક પડિત આજુદજીભાઈએ ભદ્રાવતી તીર્થધામની સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લીધો અને આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે જ પોતાનું જીવન બપોલું કરી દીધું. એમના જ પ્રયાસથી ભદ્રાવતીનું તીર્થધામ ભારતનાં મંદાન જૈન તીર્થધામોની હરોળમાં ભળી શકે એવું અલ્પત સુવિધાઓ ધરાવતું તીર્થધામ બની ગયું.

ભારત આઝાદ થતાં કચ્છનું વિદ્યનીકરણ થયું, આવાગમનની સુગમતા થઈ અને જૈન સંઘ કચ્છની પંચતીર્થોનાં દર્શન માટે કચ્છ તરફ વળવા લાગ્યો. હવે સમસ્ત જૈન સમાજને ભદ્રાવતીના ઇતિહાસની ખોટ સાલવા લાગી.

આમળ જતાં અમદાવાદના 'ગૂજર' અંચલના કાર્યાલયના સંસ્થાપક, શુભરાત્રી સાહિત્યના પ્રચારના લેખકારી ભાઈજો શંભુલાલભાઈ અને ગોવિંદલાલભાઈએ ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ તૈયાર કરના માટે એક સમયે સાહિત્યકારને શોધી કાઢ્યો. આ સાહિત્યકાર તે શુભરાત્રીના લોકવાદીલા લેખક બાલાભાઈ દેસાઈ ઉર્ફે શ્રી નયશિખરજી. નયશિખરજી કલમના સ્વામી હતા. સરસ્વતી-સેવા એ જ એમના જીવનનું લક્ષ્યબિન્દુ હતું. ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ લખવા એમણે કલમ હાથમાં તે લીધી, પણ એમની નબળી આંખો બંદ પોકારવા લાગી; પરિણામે આદર્શો અધૂરા રહી ગયાં, નયશિખરજી-ભાઈએ આકાંક્ષે જ જીવનલીલા સંકેલી લીધી !

સમય તો પોતાનું કામ કરતો વહેતો જતો હતો. ગૂજર અંચલના કાર્યાલયનાં રત્નો શ્રી શંભુ-ભાઈ અને ગોવિંદભાઈ શુભરાત્રી સાહિત્યપ્રચાર પ્રત્યેની પોતાની કરજ અદા કરીને વિદાય થઈ ગયા ! ગોવિંદભાઈના મૃત્યુનો હલુ તો જીગીને સર થતા હતા ત્યાં તો એમના પર કાર્યાલયના સંચાલનનો મોટો ભાર આવી પડ્યો. પણ કુદરત જેના પર ભાર લાદે છે, તેનામાં તે ભાર ઉપાડવાની તાકાત પણ જરૂરી દે છે. શ્રી કાંતિભાઈ, ઠાકેરભાઈ અને મનુભાઈ-એ ત્રણે ભાઈજોએ કમર કરી લીધી, કુનેહ અને કૌશલ્યથી કાર્યાલયની શાન વધારી દીધી, પ્રતિષ્ઠા જમાવી દીધી.

ભદ્રાવતીના ઇતિહાસની વહીવટી અધૂરી રહી ગયેલી ઈચ્છા પૂરી કરવા આ ભાઈજોએ નિશ્ચય કરી લીધો. સદ્ગાએ ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ આલેખી શકે એવો શક્તિમાન અને સર્વમાન્ય લેખક એમની નજરમાં ભેરી ગયો. આ લેખક તે સુખર્ષિના જૈન સમાજને જેની સાહિત્ય-સેવાની કદર કરીને, દોઢે વર્ષ પહેલાં જ, જેનું બહુમાન કરીને સુવર્ણચન્દ્રકે એનાયત કરેલ છે, તે શ્રી રતિલાલ-ભાઈ દીપચંદ દેસાઈ. આ રતિલાલભાઈ ભાવનગરના 'જૈન' સાપ્તાહિકને વસંતોથી પોતાની સેવા આપતા રહ્યા છે.

ગોવિંદભાઈના સંતાનોને એમના વહીવટી અધૂરું કામ પૂરું કરવાની અલિલાપા હતી, અને રતિલાલભાઈને પોતાના બંધુ નયશિખરજીના ભાવના મૂર્તિમંત કરવાની તમન્ના હતી. ઉભયને આટે આ એક સુવર્ણ તક હતી. અને રતિલાલભાઈએ આ તક સાધીને ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ લખવાનું બીકું જડી લીધું.

કુદરત જેનો આધાર એથી લે છે તેની અંદર એક નવી શક્તિ પણ જરૂરી દે છે, એ નિશ્ચયનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને દૃષ્ટાંત રતિભાઈ પોતે જ છે. એમના પૂજ્ય પિતા દીપચંદભાઈ દેસાઈએ અને એમનાં કુટુંબના લહેરીબહેને એમની બાલ્યાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લીધી હતી. રતિભાઈ પોતે જ કહે છે : 'આ ભાઈ-બહેનની જોડી તે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દીપચંદ હિમચંદ દેસાઈ અને અમારાં પૂજ્ય બાળવિધવા કૃષ્ણ-અમાળા કુટુંબનાં નમામાં બાળકોનાં દેનાળ માતા—શ્રી લહેરીબહેન. મારા પૂજ્ય પિતાનું નામ મુનિરાજ શ્રી દીપવિજયજી રાખવામાં આવ્યું હતું અને કૃષ્ણબાલું નામ આપીજી લખિયશ્રીજી રાખવામાં આવ્યું હતું.' આ ભાઈ-બહેનના જોડલાએ પં. ખાતિવિજયજી મહારાજ પાસે, ગજસ્ટમાં, દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. દીક્ષા-મહોત્સવનો પ્રસંગ થય્યા આનંદથી જિજ્ઞાસો હતો. ઉભયોની મેદની એકત્ર થઈ હતી અને સંઘવીશ્રી તરફથી નાળિયેરની પ્રજાવના થઈ હતી.

'નમામાં બાળકો' એ શબ્દ આને પણ આપણા હૃદયને ડોહામમાન બનાવી દે છે.

એ જ એક વખતના 'નમામાં બાળક'માં કુદરતે એવી અનેરી શક્તિ જરૂરી દીધી કે એની કલમ-માથી પ્રગટ થતા ભદ્રાવતીના ઇતિહાસનાં દર્શન કરવા આપણે આને સાગ્યશાળી બનવા છીએ. ત્યાગમૂર્તિ જેના વહીવટીનાં ત્યાગ, તપ, નીતિ, નમ્રતા વગેરે ગુણોનો વારસો આને આપણે સૌ જન-

મૂર્તિ' રતિલાલભાઈનાં મૂર્તિમંત થતો જોઈ શકીએ છીએ. એ વહીવટીના આ ઉચ્ચ સ્તરનારો શાસ્ત્રવતીના ઇતિહાસનાં પ્રેરક બળ બની રહ્યાં છે.

હિંદી સાહિત્યના કવિચ્છાટ ૨૫૦ શ્રી મૈથિલીશરણ શુખે 'સાકેત' નામે એક અમૂલ્ય પુસ્તકની રચના કરી છે. સાકેત એટલે અયોધ્યા. આ અયોધ્યાનું વર્ણન કરતાં પહેલાં કવિશ્રી દેવી ચારસ્વતીને વિનંતિ કરે છે—

અયિ દયામયી દેવી મુલદે સારદે,
ફર જી તવ વરદ પાણિ પમારદે !
રાષ્ટ્ર કી વહ દેહ-તંત્રી સાર દે,
રોમ સારો મેં નયી સ્પષ્ટાર દે !

અર્થાત્ એ દશાવતી દેવી, સુખદાત્રી શારદા માતા, અહીં આ મારી તરફ પણ તારો વરદાન દેનારો હાય પસારી દે ! તારા દાસની દેહસિતારીના તાર મુખેળમાં મિલાવી દે અને એતા રામ રોમશ્વરી તારોમાં નવો ઝંકાર ભરી દે !

માતા શારદાને આટલી અરજ કરીને કવિશ્રી પોતાની કલમ ચાલુ કરતા નથી, પણ બીજી અરજ કરે છે—

વલ્લ મયોધ્યા કે લિયે સજા સજ તૂ,
મૌં મુલે કૃતકૃત્ય કર દે આજ તૂ.

— એ માતા ! તું તારા સાજ સજને મારી સાથે અયોધ્યા ચાલ ! અને તું મને આજે કૃતકૃત્ય કરી દે !

કવિ શુપ્તજ્યે 'સાકેત'નો પ્રારંભ કરતાં જે લાગણીઓ અનુભવી હતી, એવી જ લાગણીઓ આ શાસ્ત્રવતીની સચ્ચાત કરતાં પહેલાં મારા મિત્ર રતિલાલજીએ પણ અનુભવી હોય એ તદ્દન શક્ય છે.

'સાકેત'ના નામક રામ છે, શાસ્ત્રવતીના જગદૂરા છે. જગદૂરાનું નામ પણ સમસ્ત ભારતમાં સુવિખ્યાત છે. એ દૃષ્ટિએ પણ આ શાસ્ત્રવતીનો ઇતિહાસ એક અમૂલ્ય સ્થાન ધરાવે છે.

આ ઇતિહાસ માત્ર જૈન સમાજનો જ નહિ, એકલા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતનો જ નહિ, પણ ભારતના જ એક અંગ સમાન બની જાય છે. એના આલેખન પાછળ રતિલાલભાઈએ જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેનું તો મૂલ્ય જ ઘર્ષ શકે તેમ નથી. હૃદયના રંગ વગર આવી રચના શર્ષ શકતી નથી. આ પુસ્તક ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સ્થાનિક દૃષ્ટિએ પણ એક વિશિષ્ટ કૃતિ બની જાય છે.

કચ્છના રાજાશ્રી રામધણજી ખીબના વખતમાં કચ્છની ખંડણી વસુલ કરવા અમદાવાદના નવાબે, 'વિક્રમની અદ્વારની સડીની અધવચ્ચે, પહાણ મોઆઝીમ બેગને મોટા લશ્કર સાથે કચ્છ પર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો હતો. તેને મુન્દાવાળા પીર શાહ મુરાદ શુખારીએ સમજાવીને પાછો વાળ્યો હતો, આ વાતને અનુચિત્ત આપતા અને એના વિષે વિશેષ હકીકત રજૂ કરતા કચ્છના જૈન ભંડારોના લેખો કહે છે કે, સવન ૧૭૯૪માં મોઆઝીમ બેગે વસડીનાં દેરા પર હુમલો કરીને મૂર્તિઓ લાંબી નાખી હતી. આ ઐતિહાસિક શોધ પણ રતિલાલભાઈના સરોધનનું જ પરિણામ છે.

જૈન શાસ્ત્રોના સરક્ષણ માટે તેમને દેરાસરોનાં બિડાં ભોંવરામાં ભંડારી રાખવામાં આવતાં. આ મુકિતને લીધે જ વિદેશીઓના આક્રમણમાંથી જૈન શાસ્ત્રો જતી જવા પામ્યાં છે, જે આજે ભારતની અમૂલ્ય મૂલ્ય સમાન બની ગયાં છે.

હાદ્રેસરના હેરાસરમાં આજે ભોંયરાવાળી દેરી કહેવાય છે, ત્યાં એક મોઢું ભોંયરું હતું; કોઈને ખબર ન પડે તેમ તેનું મોઢું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. કચ્છી લોકો કહેતા કે, આ ભોંયરું છે ભગનગર સુધી ભય છે.

હાદ્રાવતી પર કેટકેટલાં કાળચકો ફરી વળ્યાં છે, કેટલા રાજાઓ એના પર રાજ કરી ગયા છે, કેટલાં યુદ્ધો લડ્યા છે, તેનો શ્રીખલાબદ્ધ ઇતિહાસ જોડા સંશોધનથી લેખકે બહી રજૂ કર્યો છે.

વસહી મહાતીથી હાદ્રાવતીના ઇતિહાસ માટે એમણે તો બહુ ભેખ જ ખારજી કરી લીધો હતો. જૈન શાસ્ત્રો, પુરાણો, ગ્રાંથો અને અર્વાચીન હિંદી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા કચ્છના ઇતિહાસના હાથ ચકાં તેટલાં તમામ પુસ્તકોનો ખડકલો પોતાની આસપાસ ખડકીને બેસી ગયા, જ્યાં જ્યાં હાદ્રાવતી નજરે ચડે ત્યાં ત્યાં જોડી નજરે તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા અને હંસ દુષ્ટિથી તારતમ્ય બેચવા લાગ્યા.

એમને વિચાર આવ્યો કે, માત્ર ગ્રંથો દ્વારા હાદ્રાવતીનાં સાચાં દર્શન થઈ શકે તેમ નથી; હાદ્રાવતીનું સાચું સ્વરૂપ નિહારવા માટે તો, કવિ ગુપ્તજી કહે છે તેમ, તેના ખોળામાં જઈને બેસવું જોઈએ. એટલે કચ્છની ધરતીનું અવલોકન કરવા અને કચ્છના જૈન લંડારોમાં પડી રહેલા ગ્રંથોને ઉકેલવા માટે રતિલાલભાઈ કચ્છમાં જીતરી પડ્યા, ધણા દિવસો કચ્છમાં રોકાયા, કચ્છની પંચતીથીનાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દર્શન કર્યાં અને હાદ્રાવતી સંબંધી એક એક તત્ત્વને ઝીણી નજરે જોઈને તેનો સાર તારવી લીધો. પછી તો હાદ્રાવતી દેવી ખુદ એમના કોડમાં આવી વસ્યાં અને એમના અંતરનાં દ્વાર ઉઘાડી દીધાં. હાદ્રાવતીનું સાચું સ્વરૂપ એમની કલમે ઝીલી લીધું, પરિણામે હાદ્રાવતીના ઇતિહાસના આ અમૂલ્ય ગ્રંથનાં આપણને દર્શન થઈ શક્યાં.

એમની કલમે હાદ્રાવતીના સંશોધન સાથે કચ્છના ઇતિહાસની કેટલીક હકીકતો પર પશુ નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. જૈન લંડારોમાં દબાઈ રહેલી કચ્છના ઇતિહાસની અને કચ્છના રાજવીઓની કેટલીક વાતો એમના સંશોધને બહાર આણી છે. કચ્છના રાજવીઓ આજથી ૪૦૦ વરસ પહેલાં પશુ જૈનધર્મ પ્રત્યે કેટલી આસ્થા ધરાવતા હતા, તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

રાજોશ્રી પહેલા બેગરજી તો એમ જ માનતા હતા કે, એમને કચ્છનું રાજ્ય અપાવનાર ગોરજી માણિકમેરજી છે, જુજમાં માણિકમેરજીની પોશાળ આજે પણ એ વાતની યાદ આપે છે. પોશાળમાં અંબાજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. માણિકમેરજીએ બેગરજીને આપેલી સાંગ—જે સાંગ વડે બેગરજીએ અમદાવાદમાં સિંહને માર્યો હતો તે—આજે પણ ત્યાં મોજૂદ છે. વિજયાદશમીના દિવસે આ સાંગનું પૂજન કરવામાં આવે છે. કચ્છનો પાટવીકુંવર પહેલો એકઠો ઘૂંટવા માણિકમેરજીની પોશાળમાં જતો અને પોશાળનો ગોરજી એના કાનમાં ‘ઓમ નમઃ સિદ્ધાય’ એ યંત્ર કૂંકતો, એ વાત તો પ્રખ્યાત છે.

બેગરજી બાવાના કુવર ભારમલજી ગાદીએ આવ્યા ત્યારે હાદ્રાવતીના તીર્થધામનો અને હેરાસરની જમીનનો કબજો ભારમલજીના હાથમાં અને મસિયાઈ ભાઈ હાલા કુંગરજીએ લઈ લીધો હતો. પશુ, મુનિ શ્રી વિવેકહર્ય ગણિના પ્રયાસથી, રાજોશ્રી ભારમલજીએ કુંગરજીને સમભવિને હેરાસરનું જૈન તીર્થ અને તીર્થની જમીન શાવકોને સોંપી દીધાં, એટલું જ નહિ પણ પોતા તરફથી મુન્દા તાલકુંવર કુંદેરાડી ગામ પશુ હેગસર નીચે આપી દીધું હતું. આ હકીકત રતિલાલભાઈના સંશોધનમાંથી જ બહાર આવી છે.

મોટી ખાખર (કચ્છ)ના 'સત્તુજવાવતાર' નામના જૈન મંદિરમાંથી વિ.સં ૧૬૫૬ના સમયનો સંસ્કૃત શિલાલેખ મળ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે, વિ.સં ૧૬૫૬માં વિજયસેનસૂરિની આઠાથી વિવેકહર્ષ ગણિએ કચ્છમાં વિહાર કરી એક ચાતુર્માસ ભુજમાં અને બીજો ચાતુર્માસ રાયપુરમાં કર્યો હતો. તે દરમિયાન કચ્છના ગવ હારમણએ ભુજ નગરમાં 'રાયવિહાર' નામે એક સુંદર જૈન મંદિર બાંધવ્યું હતું; ત્યાર પછી વિવેકહર્ષ ગણિ કચ્છના જેસલા નામે પ્રાંતમાં ગયા; ત્યાં ખાખરના લોકોને શ્રદ્ધાવાન કરી શુજરાતમાંથી સલાટો બોલાવી સં. ૧૬૫૭માં કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ગામના બીજા શ્રાવકોએ સં. ૧૬૫૮માં 'સત્તુજવાવતાર' નામનું બીજું ભવ્ય મંદિર બાંધવ્યું.

ભદ્રાવતીના ઉદ્ધારમાં, માંડવીના યતિ ખાતિવિજયજીની પ્રેરણાથી, મહારાઓથી દેશજી બીજાએ પણ મોટો ફાળો આપ્યો હતો. આવી ધણી વાતો, જે કચ્છના જૈન જાંઘારોમાં જ છુપાયેલી હતી, તેને શ્રી રતિલાલજીએ બહેર જનતા સમક્ષ રજૂ કરી દીધી છે.

દેશજી દરબારનાં ચૌદ રત્નો ગણાતાં, તેમાં પ્રથમનાં ત્રણ રત્નો તરીકે 'મોતી, ખેર, ચુડા ખંત' એ ત્રણ જૈન યતિઓનો સમાવેશ થતો. ખંત એટલે માંડવીના યતિ ખાતિવિજયજી. આ ખાતિવિજયજી 'બોડા ગેરજી' એટલે 'બહેરા ગેરજી'ના નામે ઓળખાતા. એ ધર્મવંતરી વૈદ જેવા મોટા નાદીવૈદ હતા. બાળકો માટે એમની બાળગોળાઓ આખા કચ્છમાં પ્રખ્યાત હતી. એમની નાદીપરીક્ષાનો એક કિસ્સો છે. એક વખત આ બોડા ગેરજી એક ચારણ કવિની નાદી જોઈ રહ્યા હતા. નાદીપરીક્ષા વખતે દરદીનો હાથ બોલતો હોય છે અને વૈદનો હાથ તેને સાંભળતો હોય છે. આ પરિસ્થિતિ જોઈને ચારણ કવિના અંતરમાંથી એક કચ્છી દોહારો બહાર આવી પડ્યો—

હથ બોલે ને હથ સુણે, કન તાં સુણે ન કીં;

કાં બોડો શુરુજી સુણે, બ્યો કે સુણે ન તીં.

—હાથ બોલે છે અને હાથ સાંભળે છે. અને તે બીજો કોઈ ન સાંભળે એવી રીતે સાંભળે છે. કચ્છ રાજ્યને સહાયશૂત થવામાં જૈન યતિઓનો મોટો કિસ્સો છે. સૌથી પ્રથમ કચ્છના ખાલ રાજકુમાર પહેલા ખેંઘારજીના નિરાધાર જેવા હાથને પોતાના હાથમાં લઈને તેના લગ્ન હૃદયમાં નવો ઉત્સાહ લાવનાર ચરણવાના યતિ માણેકમેરજી હતા.

ખેંઘારજી ખાવા કચ્છની માદીએ આઠ્યા ત્યારે માણેકમેરજીને ખાર ગામ આપેલાં અને જોને પર લાગો કરી આપેલાં.

કચ્છ-ભુજની યજ્ઞશાળાની પાઠશાળાના પહેલા અધ્યક્ષ રાજસ્થાનના યતિ કનકકુશળજી હતા. એમને લટાકાં નો ખિતાબ અને રેહા ગામ લખપતજીએ આપેલ.

કચ્છ રાજ્ય પર જૈનધર્મનો એટલો પ્રભાવ હતો કે, પર્વાધિરાજ પર્વપણુના સમયે, પૂરા પંદર દિવસ સુધી, કચ્છના પૂરેપૂરી અહિંસા પાળવામાં આવતી. પંદર દિવસ લગી ઘેટા-બકરાં સલામત રહેતાં, દરિયાની માછલીઓ પણ સલામત રહેતી. કદોઈનો ચીકોઈનો ચૂલો પણ સળગતો ન હતો. કાળાંબાનો (ચણુનો) તાવડો અને છુહારની લાટી પણ બંધ રહેતાં. કચ્છનાં ચારે સહેરોમાં અને ગામડે ગામડે પયૂષણુનો સાદ ફેરવવામાં આવતો અને માતા અહિંસાનું પાલન કરવાંમાં આવતું. આ નિયમનો લગ્ન કરનાર શિક્ષાને પાત્ર કરતો. કચ્છ રાજ્ય પરના જૈનધર્મના ઉપકારોને યાદ રાખવા અને તેનો યત્નિતિ પદલો વાળવા અહિંસાના આ નિયમનો સખત રીતે અમલ કરવામાં આવતો હતો.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી શ્રી રતિલાલભાઈએ કચ્છ પર અને કચ્છના ઇતિહાસ પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. કચ્છ વિષે એમના અંતરમાં કેટલો આદર છે, તે એમના આરંભના શબ્દોથી જ સમજી શકાય છે. ‘કચ્છ પછાત છે’ એમ કહેનારના આંખો લેખક ખોલી નાખી છે. કચ્છ પછાત પ્રદેશ નથી, પણ આમળ વધતા જમતની પ્રગતિ સાથે કદમ મિલાવનાર પ્રગતિમાન પ્રદેશ છે, એ વાત એમણે પોતાના જાતઅનુભવથી સાબિત કરી બતાવી છે. ભારતની જનતા જ્યારે સુધુષિતમાં હતી ત્યારે કચ્છ-માંડવીના પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા જંગી ભીંચા હતા અને બ્રિટિશ સદ્ગત સંગે એમણે ક્રાન્તિનો ઝડો ફરકાવી દીધો હતો. ગુજરાતના સાહિત્યકારો અને કલાકારોને અંમકાવનાર ‘વીસમી સદી’ના તંત્રી કચ્છના હાજીમહમદ અલીખા શિવજી હતા. કચ્છ-ભુજમાં કવિઓ ધસવાની ભારતની એકની એક પાઠશાળા સ્થાપનાર કચ્છના મહારાઓશ્રી કવિ લખપતજી હતા. આવાં અનેક દ્રષ્ટિા રજૂ કરીને કચ્છના સાચા સ્વરૂપથી લેખકમિત્રે ગુજરાતની જનતાને વાકેફ કરી છે.

કચ્છની અસ્મિતા અને સંસ્કારિતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં તેઓ કહે છે : ‘કચ્છની ધરતીને ઇતિહાસ અને તેના અસ્તિત્વની કથા છેક પુરાણકાળ સુધી વિસ્તરેલાં છે. અને અનેક સંતો-મહાત્માઓ, સતીઓ-સન્નારીઓ, શૂરવીરો અને સાહસિકો, સાગરખેડુઓ તથા શાહસોદામરોએ કચ્છની ધરતીને શીશ અને સમર્પણની ભાવના, ઠંડી તાકાત અને સંપત્તિથી તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી બનાવી છે, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.’ આ એક જ વાક્યમાં સમસ્ત કચ્છનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને કચ્છ શું છે તે સમજી શકાય છે.

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં કચ્છ-અખડાસાના આરીખાણા ગામના વર્ષમાન અને પદ્મસિંહ નામના એ જૈન ભાઈઓ આરીખાણાથી લઢાવતીમાં આવીને વસ્યા હતા અને ફરિયામગો વેપાર ખેડીને એમણે આઠળક ધનની કમાણી કરી હતી. નાનો ભાઈ પદ્મસિંહ તો છેક ચીન સુધી પહોંચી ગયો હતો. કચ્છ જેને માટે ગૌરવ લઈ શકે એવી આ કથા રતિલાલભાઈએ કચ્છના જ્ઞાનજડારોનાં જૈન શાસ્ત્રોમાંથી શોધી કાઢી છે.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળની નવી વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ જણાવે છે કે, ‘ધરતીની કથા તે ભૂગોળ અને માનવીની કથા તે ઇતિહાસ.’ એટલે ‘ભદ્રેશ્વર-વસહી મહાતીથ’ માં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉભયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જેમ્સ બર્નેસ અને લેફ્ટેનન્ટ પોસ્ટાન્સ જેવા મહાન અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ આ મહાતીથના સંશોધન પાછળ કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે પણ આ પુસ્તક દ્વારા જાણી શકાય છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી કચ્છની ત્રિપુટી અને અમદાવાદની ત્રિપુટીના આત્મા આજે પ્રસન્નતા અનુભવતા હશે.

શ્રી રતિલાલજીએ અવિશ્રાત શ્રમ ઉઠાવીને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને લઢાવતી મહાતીથના ઇતિહાસની મહાન ભેટ આપી છે. મહાગુજરાતની જનતા એની કદર કરીને આ અમૂલ્ય ભેટને સહર્ષ વધારી લેશે એ આશા અસ્થાને નથી. સુચેતુ કિં બહુના ?

૯, દીનદાસ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬;
વસંત પચમી, વિ. સં ૨૦૩૩.

-દુલેરાય કારાણી

અ નુ ક મ

આ પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વાત (પ્રસ્તાવના)	૫
અથ અને અથકાર-મારી દૃષ્ટિએ (પૂજ્ય સુનિ શ્રી કીર્તિચંદ્રવિજયજી મહારાજ)	૧૧
ખેડેશક (શ્રી દુલેરાય કારાણી)	૧૫
સંકલ્પઅથસૂચિ	૨૪
શુદ્ધિપત્રક	૨૯

૧. નમન કચ્છની ધરતીને ૩-૧૨

“કચ્છકો બારે માસ” ૩; શીલ, સમર્પણ અને સાહસની ધરતી ૪; ધર્મસાવના, ધર્મસ્થાનો અને ધાર્મિક સુમેળ ૭; નિલાવનાં સાધનો ૭; કચ્છની સંસ્કારિતા ૮; સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વારસો ૯; બીજું આગવાપણું ૧૧.

૨. કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન ૧૩-૨૧

જૈનધર્મનું ધ્યેય ૧૩; કચ્છમાં જૈનમંદિરો અને તીર્થો ૧૪; જૈન મહાજન ૧૫; કચ્છના વિકાસમાં જૈન યતિઓનો ફાળો ૧૮; વર્તમાન નિવૃત્ત મહારાજોશ્રી ૨૦; જગદ્ગુરુશ્રી નામ અને કામ ૨૧.

૩. વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસંઈ મહાતીર્થ ૨૨-૪૮

ભદ્રેશ્વર નગરની જાહોજલાલી અને સ્મૃતિ ૨૨; તીર્થનો પુવ્વયોગ ૨૩; શાંત, એકાંત, સોહામણુ ધર્મસ્થાન ૨૩, ત્રણ ગઢ ૨૪, પરમાત્માનાં દર્શન ૨૬; જે શિલાલેખો ૨૭; રંગમંડપમાં પરમાત્માની સન્મુખ ૨૮; મૂળનાયકની પાછળનું અનોખું પૂંઠિયું ૨૯; મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપરનો લેખ ૩૦; છુપ્પમટનું ચિત્રકામ અને જે શિલાલેખો ૩૨; દેવીની મૂર્તિઓ ૩૩; ભગતીની દેરીઓ ૩૩; શ્રી કલ્યાણસાગરસુરિ તથા મહાકાળી વગેરેની દેરી ૩૪; જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાશ્વનાથ ૩૪; ભોયરાવાળી દેરી ૩૫; શ્રી સુધર્માસ્વામીની મૂર્તિ ૩૬; દેરીઓના જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારાના લેખ ૩૭; વિશિષ્ટ પૂજ્યમંડપ ૩૭, શ્રી આસુભાઈનું ખસ્ટ ૩૭; શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ ૩૮; રંગરોગાન અને શિલ્પકામ ૩૯; ટાઈલ્સનો ઉપયોગ ૪૦; મંદિરના ઉપરા ૪૦; વિપ્રલ ચિત્રકામ ૪૦; ખડકની અદ્ભુત કારણી ૪૨; ઉપરના ભાગનું શિલ્પસૌંદર્ય ૪૩; વિશિષ્ટ શિલ્પાકૃતિઓ ૪૪; થોડાક ભાગ અવશેષો ૪૪, એક શિલાલેખ; એની સાચવણીની જરૂર ૪૫; ઉપાશ્રયમાં એક જામી અને એક મૂર્તિ ૪૫; ચોલાડિયાં અને ભાવના ૪૬; પ્રતિમાઓ વગેરેની સંખ્યા ૪૬; ગચ્છોના સુમેળની ધર્મ-ભૂમિ ૪૭; તપગચ્છનું શુરુમંદિર ૪૭, ખરતરગચ્છનું શુરુમંદિર ૪૭, પાથચંદ્રગચ્છનું શુરુમંદિર ૪૮, અંચળગચ્છની દેરી ૪૮.

૪. ઉદ્દેશો શુભોદ્ધાર

/ ૪૯-૭૨

શુભોદ્ધાર અને વ્યવસ્થા ૪૯; શુભોદ્ધાર પહેલાંની ક્વચની પરિસ્થિતિ ૫૦; મહારાઓ શ્રી દેશળી ખીળ પર; યતિ ક્રી ખાતિવિજય ૫૩; દેશળી ખાવાનું ભેશ્વરમાં આગમન ૫૪, યતિશ્રીનો મહારાઓશ્રી સાથેનો સંબંધ ૫૪; મહારાઓશ્રીનું વચન અને જૈન સંઘમાં જન્યતિ ૫૬; શુભોદ્ધારનું કામ પદ; આ ઉદ્ધારની નોંધ પદ; અંગ્રેજોના સંપર્કનો લાભ; પુરાતત્ત્વનું રક્ષણ ૬૦; કર્નલ મેકમર્ડો અને ખીળ અંગ્રેજોની ભદ્રેશ્વર પ્રત્યે લાગણી ૬૧; એક શંકા ૬૨; શંકાનો ખુલાસો ૬૩; મૂળનાયકની ફેરબદલી ૬૩; તીર્થની છેલ્લી બેઠાણીનો સંબંધ સમય ૬૪; શુભોદ્ધારની જરૂર ૬૫; ઉદ્દેશો શુભોદ્ધાર ૬૫; એક ખુલાસો ૬૭; ત્રણ ગવ્વોનો ત્રિવેણીસંગમ ૬૮; યાત્રા-મેળો ૬૮; શેઠ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદનો મહાન સંઘ ૭૦.

૫. ભદ્રાવતી નગરી

૭૩-૮૮

ઇતિહાસની ઝાંખી કેહીઓ ૭૩; નગરીની વાત ૭૪, નગરીની પ્રાચીનતા ૭૪; કનક ચાવડાનો કબ્જો ૭૭; ભદ્રાવતીમાંથી ભદ્રેશ્વર ૭૭; સોલંકી અને વાઘેલા શાસન ૭૭; જોડેજોડાનું શાસન ૭૯, ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ૭૯, કેટલાક શિલાલેખો ૭૯; ગ્રંથસ્થ ઉલ્લેખો ૮૧; શ્રી જગદ્ગુરુચરિત ૮૧, શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહશ્રીષ્ટિચરિત્ર ૮૨, પ્રશસ્તિઓમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ ૮૬; શેઠાક નોંધપાત્ર ઉલ્લેખો ૮૭; પોદ્ધકામની જરૂર ૮૮.

૬. તીર્થની સ્થાપના

૮૯-૧૦૫

તામ્રપત્ર અંગે વિચારણા ૯૦; તામ્રપત્ર સાંપડ્યા પહેલાંની વાત ૯૫, માડવીની પ્રત ૯૭, ભદ્રેશ્વરની પ્રત ૯૯; ડૉ. જેમ્સ બર્નેસ ૯૯, શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ ડાયા ૧૦૦; યતિ શ્રી ખાતિવિજયએ એકત્ર કરેલી માહિતી ૧૦૧, સંપ્રતિ રાજ્યએ તીર્થ સ્થાપનાની નવી વાત ૧૦૩, આ તીર્થ વસઈ ક્યારથી કહેવાયું ૧૦૩, તીર્થના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક કાણુ ૧૦૪.

૭. આપત્તિઓ અને શુભોદ્ધારો

૧૦૬-૧૪૬

કેટલીક આપત્તિકારક ઘટનાઓ ૧૦૬; સમયસરની સહાયો તથા શુભોદ્ધારો ૧૧૦; સ્થળ નિર્દેશ અને વિશેષ વિચારણા ૧૧૧; (૧) સંપ્રતિ રાજ્યએ કરાવેલ શુભોદ્ધાર ૧૧૧, (૨) કાલકસુરિના લાલ્લોનો ઉદ્ધાર ૧૧૩; (૩) વનરાજનો શુભોદ્ધાર ૧૧૩; (૪) કનક ચાવડાનો ઉદ્ધાર ૧૧૩; (૫) શ્રીમાલીઓનો ઉદ્ધાર ૧૧૭, (૬) મહારાજા કુમારપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૮; (૭) શ્રી જગતચંદ્રસુરિજીના ઉપદેશથી થયેલ ઉદ્ધાર ૧૧૯; (૮) વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૯, (૯) જગદ્ગુરુનો ઉદ્ધાર ૧૨૧, જગદ્ગુરુના શુભોદ્ધારનો સમય ૧૩૦, (૧૦) વાઘેલા સારંગદેવનો ઉદ્ધાર ૧૩૧, (૧૧) જામ રાવલનો શુભોદ્ધાર ૧૩૩, (૧૨) વિંસ ૦ ૧૬૨૨નો શ્રીસંઘનો ઉદ્ધાર ૧૩૬; (૧૩) મહારાઓ શ્રી ભારમલજીનો ઉદ્ધાર ૧૪૦, (૧૪) વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહનો ઉદ્ધાર ૧૪૪; (૧૫) કર્નલ મેકમર્ડો વગેરે અંગ્રેજ અમલદારોના સહકારથી જૈન સંઘે કરેલો ઉદ્ધાર ૧૪૭.

૮. શિલાલેખો

૧૫૦-૧૬૩

[૧] તીર્થમાના શિલાલેખો ૧૫૦, [અ] વિદ્યમાન શિલાલેખો ૧૫૦; (૧) વિંસ ૦ ૧૬૩૯નો સંસ્કૃત શિલાલેખ ૧૫૧; આ શિલાલેખનો ભાવાર્થ ૧૫૩; (૨) વિંસ ૦ ૧૬૩૯નો ગુજરાતી શિલાલેખ

૧૫૩; (૩) વિં સં ૧૬૫૯નો શિલાલેખ ૧૫૪, લાવાથ ૧૫૪, (૪) વિં સં ૧૫૯૪નો શિલાલેખ ૧૫૫; લાવાથ ૧૫૫, (૫) વિં સં ૧૩૦૪નો પ્રતિમાલેખ ૧૫૬, અર્થ ૧૫૬; થોડીક વિચારણા ૧૫૬; (૬) બિલકુલ નહીં ભિક્ષવો શિલાલેખ ૧૫૭; [આ] મંદિરમાથી હુપ્ત થયેલા (દુર્ભાગ્ય ગયેલા) શિલાલેખો ૧૫૭; (૧) ૧૫૭, (૨) ૧૫૭, (૩) ૧૫૮; (૪) ૧૫૯, [૨] ભદ્રેશ્વરના ઉલ્લેખ-વાળો શિલાલેખ ૧૫૯; [૩] ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સ્થાન કરતા અન્ય લેખો ૧૬૦; પ્રતિમા-લેખો ૧૬૦; એક લેખ અંગે મહત્વનો ખુલાસો ૧૬૦.

૯. વહીવટ અને સગવડો

૧૬૪-૧૮૪

શૈલ વર્ધમાન કલ્યાણીનની સંસ્થા ૧૬૪; બંધારણની કેટલીક બાબતો જેવી બાબતો ૧૬૬; દ્રુતના ઉદ્દેશો ૧૬૭; બંધારણના ફેરફાર અંગે ૧૬૭; દ્રુતીઓ, પ્રમુખ અને મેનેજીંગ દ્રુતી ૧૬૮; પ્રતિનિધિ ૧૬૮, પેઢીની સ્થાપનાથી તે અત્યાર સુધીના દ્રુતીઓની યાદી ૧૬૮; માણ (નિવૃત્ત થયેલા) દ્રુતીઓ ૧૬૯, પેઢીની સેવા કરનાર વિદ્યમાન દ્રુતીઓ (વિં સં ૨૦૦૯) ૧૬૯; વિં સં ૨૦૩૦ના વર્તમાન દ્રુતીઓ ૧૭૦, ધર્મશાળાઓ વગેરેની સગવડો ૧૭૨, જુદાં જુદાં ગામોના સંઘોની તથા વ્યક્તિગત માલિકોની ધર્મશાળાઓ ૧૭૨; તીર્થની પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ ૧૭૩; ઉપાશ્રયો ૧૭૩; ખીજી ધમારતો ૧૭૪; ખીજી સગવડો ૧૭૪; (૧) ચોળીસે કલાક પાણી ૧૭૪; (૨) વીળળી ૧૭૪, (૩) સેપ્ટીક ટેંકવાળાં બજાર ૧૭૪, (૪) સ્પેશિયલ બ્લોક ૧૭૪; (૫) રમતનું મેદાન ૧૭૫; વર્ધમાન નિવાસ ૧૭૫; પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ ૧૭૫; વ્યક્તિગત ધમારતો ૧૭૫; ફલવાડી ૧૭૫; ઓળી તથા ઉપજાવતી સગવડ ૧૭૫; બહારગામનાં જિનમંદિરો વગેરેની સાચવણી ૧૭૬; શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય ૧૭૬, પેઢીના અત્યારના મુખ્ય મહેતાણ ૧૭૬, શ્રી વર્ધમાન જૈન લોજનાલય ૧૭૭, પહેલી કાર્યવાહક સમિતિ ૧૭૮; વિં સં ૨૦૦૮ની કાર્યવાહક કમીટી ૧૮૦; વિં સં ૨૦૨૧ની કાર્યવાહક કમીટી ૧૮૦; વિં સં ૨૦૨૪માં રચાયેલ કાર્યવાહક સમિતિ ૧૮૧; અત્યારે વહીવટ સંભાળી રહેલ કાર્યવાહક સમિતિ ૧૮૧, શરૂઆતનાં મકાનો ૧૮૨, બોજનાલયનું સ્વતંત્ર અને સુંદર મકાન ૧૮૨, બોજનાલયની સફળતા ૧૮૩; લોકચાલના ૧૮૪.

૧૦. ભદ્રેશ્વરનાં જોવાલાયક સ્થળો

૧૮૫-૧૯૭

ચાર ભાઈખોનાં સ્મારકો ૧૮૫; બગડુસાની ત્રણ મહેલાતો ૧૮૬, ચોખંડા મહાદેવ ૧૮૭, એક કુંડનો ઉલ્લેખ ૧૮૮, મહેલ કે મસ્જિદ ? ૧૮૮, ખીમલી મસ્જિદ ૧૮૯, લાલસા બાગ પીરનો કુબો ૧૯૦, પંજેરા પીર ૧૯૦, ખંડિત દેરી ૧૯૧, તળાવ અને એની આસપાસ ૧૯૧; ગાયની અંદરનાં કેટલાંક સ્થાનો ૧૯૧, ભદ્રિયા ગાય ૧૯૨, જૂતેશ્વરનું મંદિર ૧૯૨, ટેહણ તળાવ અને વાવ ૧૯૩; દુધા હરિજનની વાવ ૧૯૩; એક પ્રશ્ન ૧૯૪, જૂની ડરી : બગડુસાની બેઠક ૧૯૪, મોતીનું ખેતર ૧૯૪, હનુમાનની દેરી ૧૯૬; ચંકો પીરની દરગાહ ૧૯૬; આ બે ધમારતો કયા ? ૧૯૬, નોંધ ૧૯૭.

૧૧. કચ્છની મોટી તથા નાની પંચતીર્થી

૧૯૮-૨૨૪

મોટી પંચતીર્થી ૧૯૮; અળકાસા તાલુકાની વિશિષ્ટતા ૧૯૯, મોટી પંચતીર્થી ૨૦૧, સાંધાણ ૨૦૧, સુથરી ૨૦૨, કોઠારા ૨૦૭, એક બાબત જેવી વાત ૨૧૦; મુખ્ય શિદ્ધી ૨૧૦; પ્રતિષ્ઠા-મંડોલસવ ૨૧૧, અર્થ અને એની વજેચણી ૨૧૧; માહિતીપૂર્ણ શિલાલેખ ૨૧૨; વિશાળ

ઘંટ ૨૧૩; જામૌ ૨૧૩; નદીઆ ૨૧૫; તેરા ૨૧૮; શ્રી શરાવલા પાર્શ્વનાથજી મંદિર ૨૧૮; શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથજી મંદિર ૨૧૯; કચ્છની નાની પંચતીથી ૨૨૧; સુદ્રા ૨૨૧; જીજપુર ૨૨૨; મોટી ખાખર ૨૨૨; નાની ખાખર ૨૨૨; ખીકડા ૨૨૨; માંડવી ૨૨૩; ખીન્ન કેટલાક સ્થાનો ૨૨૩; પાટનગર જીજ ૨૨૩; ખીન્ન સ્થાનો ૨૨૩; કંથકોટ ૨૨૪.

પુરવણી [કેટલાક ઉમેરા, સુધારા તથા ખુલાસા]

૨૨૫-૨૩૨

યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીવિરચિત શ્રી ભટ્ટેશ્વર તીર્થજી ચૌહાણિયુ ૨૨૫; ને.ધ ૨૩૦; શ્રી પાર્શ્વ-ચંદ્રચરિત્રજી ગુરુમંદિર ૨૩૦; “મહાવીરનગર” નામકરણ ૨૩૧; મૂળનાથકના લાંછન અંગે અગત્યનો ખુલાસો ૨૩૧, સ્થાપના નહીં પણ કદંપ ૨૩૨; એ વર્ષમાન શેક ખીન્ન છે ૨૩૨; પચીસ નહીં પણ પંદર વર્ષ ૨૩૨; અંચળગચ્છના ઉના ૨૩૨; જેમ્સ બલેસ ૨૩૨.

વિશેષનામોની સૂચી

૨૪૧

ગુજરાતી

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અમતશાહ : લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય; પ્રકા. શ્રી જીવનમણિ સદ્વાચનમાળા દસ્ત, અમદાવાદ; આવૃત્તિ ખીજી; સને ૧૯૬૧.

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ (ભા. ૧લો) : પ્રકા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ; સને ૧૯૫૩, (વિશેષ નોંધ તૈયાર કરનાર પંડિત શ્રી અંબાલાલ ત્રેમચંદ શાહ, અમદાવાદ.)

જૈન તીર્થેતિ ઇતિહાસ : લે. મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી), પ્રકા. દોશી મળલાલ કૃષ્ણચંદ પટવા, મહેસાણા; સને ૧૯૪૯.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૧ (સને ૧૯૫૨) અને ૨ (સને ૧૯૬૦) : કર્તા મુનિ શ્રી દશન-વિજયજી, મુનિ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી, મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી), પ્રકા. મંત્રી, શ્રી ચારિત્ર સમારક ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ.

તીર્થમાલા : (પુસ્તકના લેખક-પ્રકાશકનાં નામ તથા સંવન મળી શકેલ નથી.)

દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા : સંપા. સાધ્વીજી શ્રી કમલશ્રીજી મહારાજ; પ્રકા. શ્રી કચ્છ-સુથરી (અળસા) જૈન સંઘના પ્રબંધથી શા. દામજી જે. લધા, શા. ભવાનજી ન. જોબરાજ, સુથરી-કચ્છ; સને ૧૯૬૮.

દેવો ધાધલ : લે. “શ્રી મુકાની”, પ્રકા. કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ; આવૃત્તિ ખીજી, સને ૧૯૭૪.

પાલીતાણા જૈન પ્રકરણ : પ્રકા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, સને ૧૯૨૬.

પૌરાણિક કથાકોશ : દેરાસરી ડાહ્યાભાઈ પી., ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, સને ૧૯૩૨. પ્રશોત્તર પુષ્પમાળા : કર્તા મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી, પ્રકા. શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર; વિં સં ૧૯૬૭.

ભદ્રેશ્વર તીર્થેન્દ્ર ચોઢાગિયું (હસ્તલિખિત), કર્તા યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી, માડવીના જૈન ભડારની પોથી નં. ૬૨, કંચાંક ૩૮૮.

ભદ્રેશ્વરની જીથું પ્રત (હસ્તલિખિત) : એની પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈએ કરાવેલ નકલ.

ભારતના જૈન તીર્થો : લે. મુનિ શ્રી કનકવિજયજી ગણિ, પ્રકા. પોપટલાલ વનમાળી શાહ; સને ૧૯૫૩.

ભૌગોલિક કોષ : દેરાસરી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; સને ૧૯૩૫. મારી કચ્છયાત્રા : લે. મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, પ્રકા. શ્રી વિજયધર્મસરિ જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન (ભાળવા), સને ૧૯૪૨.

માડવીની (હસ્તલિખિત) પ્રત : એની મુનિ શ્રી પૂનમચંદજીએ કરેલ નકલ.

રાસમાળા : કર્તા એ. કે. દાખંસ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; આવૃત્તિ ૩, સને ૧૯૨૭

વિધિપક્ષ (અંચલ) ગચ્છીય મહોટી પદ્મવલી (ગુજરાતી ભાષાંતર) : કર્તા જુદા જુદા આચાર્યો, પ્રકા. શ્રી આર્ચરસિંહ પુસ્તકોદ્ધાર ખાતુ, અંજાર; વિં સં ૧૯૮૫.

વિમલ પ્રબંધ-અધ્યયન : લે. ડૉ. ધીરજીલાલ ધનજીભાઈ શાહ; પ્રકા. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; સને ૧૯૬૫.

ચતુર્ભય પ્રકાશ : સંપા. તથા પ્રકા. દેવચંદ દામજી શેઠ, ભાવનગર, સને ૧૯૨૯.

શોધ અને સ્વાધ્યાય : લે. હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી, પ્રકા. આર. આર. શેઠની કું., મુંબઈ; સને ૧૯૬૫,

हिन्दी

अज्ञानतिमिरभास्कर : ले. आ. श्री विजयानन्दसूरि; प्रकाशक : श्री जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर;
आवृत्ति दूसरी; वि. सं. १९६२.
वीर निर्वाण सन्त और जैन कालगणना : ले. मुनि श्री कल्याणविजयजी, प्रकाशक : क. वि.
शास्त्रसमिति, जालोर; वि. सं. १९८७.

संस्कृत - प्राकृत

जगद्गुरु-चरित महाकाव्यम् : कर्ता श्री सर्वानन्दसूरि; सम्पा. अनु. तथा संधोधक श्री मधनलाल
दलपतराम खरखर, प्रकाशक : पंडित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी मेसर्स एन. एम. नी. कंपनी,
मुंबई; सन १८६६.
जगद्गुरु-चरित महाकाव्यम् : कर्ता श्री सर्वानन्दसूरि; सशो पं उर्मंगविजयजी गणि; प्रकाशक : श्री
आत्मानन्द जैन सभा, अंबाला सीटी; सन १९२५ (प्रताकार).
जगद्गुरुशाह चरित्रम् (गद्य संस्कृतभाषात्मक) : कर्ता उपाध्याय श्री यतीन्द्रविजयजी; प्रकाशक : श्री
राजेन्द्रप्रवचन कार्यालय, खुडाला; सन १९३२.
दशवैकालिक सूत्रम् : कर्ता शर्यम्भवसूरि, प्रकाशक : देवचंद लालभाई सूरत; इ. स. १९१८.
पञ्चशती प्रबोध (प्रबन्ध) सम्बन्ध (प्रबन्ध-पञ्चशति) : कर्ता श्री शुभशील गणि, संपा. मुनि श्री
मृगेन्द्र मुनिजी; प्रकाशक : सुवासित साहित्य प्रकाशन, सूरत, इ. स. १९६८.
पट्टावली समुच्चय भाग-१ : सम्पा. मुनिराज श्री दशनविजयजी, प्रकाशक : श्री चारित्र स्मारक
ग्रंथमाला, विरमगाम; सन १९३३.
पुस्तन प्रबन्ध संग्रह : सम्पा. जिनविजय मुनि, प्रकाशक सिधो जैन ज्ञानपोठ, कलकत्ता,
इ. स. १९३६.
बीकानेर जैन लेखसंग्रह . सम्पा. अगरवन्द नाहटा, भवरमल नाहटा; प्रकाशक : नाहटा
ब्रधर्स, कलकत्ता; वो. नि. सं २४८२.
मत्स्यपुराण : सम्पा. नवलाल मोर, कलकत्ता, गुरुमंडल ग्रंथमाला-१३; सन १९५८.
योगशास्त्र : कर्ता हेमचंद्राचार्य, सम्पा. आ. विजयधमसूरि, प्रकाशक : बेथियाटिक सोसायटी,
कलकत्ता, सन १९०६.
वर्धमानपद्मसिंहश्रेष्ठिचरित्रम् (गुजराती भाषांतर युक्त) : कर्ता श्री अमरसागरसूरि; संपा.
अनु. तथा प्रकाशक : पण्डित हीरालाल हंसराज, जामनगर; वि. सं. १९८०.
विविध गच्छीय पट्टावलीसंग्रह (प्रथम भाग) : संपा. श्री जिनविजयजी मुनि; प्रकाशक : सिधो
जैन ग्रंथमाला; वि. सं. २०१७ (आ पुस्तक प्रकाशित थ्यु नहीं, पसु अनी छपायेबी आनी नक्ष
अने संपादकश्री छ पासेथी जेवा भणी छती.)
विविध तीर्थकल्प (प्रथम भाग) : कर्ता श्री जिनप्रभसूरि, सम्पा. जिनविजय मुनि; प्रकाशक : सिधो
जैन ज्ञानपोठ, शान्तिनिकेतन; सन १९३४.
सर्वोद्देशसूरी (सर्वोद्देशसूति) : कर्ता रत्नशेखरसूरि; प्रकाशक : जैनधर्म प्रसारक सभा,
भावनगर; आवृत्ति २, सन १९२३.

ENGLISH

- Antiquities of Kathiwar and Kutch (એન્ડીકવીટીસ ઓફ કાઠીવાર એન્ડ કચ્છ) (Archaeological survey of Western India) : By James Burgess, Pub. Indological Book house Varanasi. Reprint, A. D. 1971.
- Asiatic Research : Vol. IX (એસીયાટીક રીસર્ચ, વોલ્યુમ ૯).
- Descriptive Catalogue of Manuscript in the Jain Bhandars of Patan, Part I (દીસ્ક્રીપ્ટીવ કેટલોગ ઓફ મેન્સુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધ જૈન ભંડાર્સ એટ પાટણ ભાગ-૧) : Ed. by Muni Punyavijayaji, Pub. Hemachandracharya Jaina Jnana Mandir, Patan, A. D. 1972.
- Gazetter of India (ગેઝટિયર ઓફ ઈન્ડીયા) (Gujarat state, Kutch District) : Pub. Gujarat State, Chief Ed. G. D. Patel, Ahmedabad, A. D. 1971.
- Gazetter of the Bombay Presidency (volume V) (ગેઝેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી) (Cutch, Palanpur and Mahi Kantha), Ed. by James M. Campbell; A. D. 1880.
- Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India : Day, Nandalal, Luzac and co., London, 1927.
- Historical Inscription of Gujarat, Part 1 to 3 (હિસ્ટોરીકલ ઇન્સ્ક્રીપ્શન ઓફ ગુજરાત ભાગ ૧ થી ૩) : Acharya G. V. પ્રકા, ફાલ્ગુન ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, સને ૧૯૩૩.
- Jainas in History of Indian Literature (જૈનાઓ ઇન હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયન લિટરેચર) : Winternitz M., Jaina Sahitya Samshodhaka Pratishtan, Ahmedabad; A. D. 1946.
- Masrindle's Ancient India as described by Ptolemy (મેકસીન્ડલ્સ ઇન્ડિયા, Ed. by R. C. Majumdar; C. chatterjee & co., Calcutta, A. D. 1927.
- The Imperial Gazetteers (ધી ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર્સ) Vol. VIII. W. W. Hunter, Truber & co., London, 1886.
- The structural Temples of Gujarat (ધ સ્ટ્રક્ચરલ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત) : by Dr. Kantilal F. Sompura, Pub. Gujarat university, Ahmedabad; A. D. 1968.
- Uvasagadasao (ઉવાસગદાસાઓ) : Ed. A. E. Rudolf Hoernle; Bibliotheca Indica, Calcutta; A. D. 1890.

સાંખ્યિકો

- “કચ્છચિત્ર” દૈનિકનો રજતબજારી વિશેષાક : ઇ સ. ૧૯૭૨, સંપા. શ્રી ઇન્દુલાલ ગાધી, તંત્રી શ્રી નવીન અંબરિયા, જુબ.
- “સમયધર્મ” પાશ્વિક : સોનગઢ તા. ૧-૪-૧૯૫૬નો અંક.
- “સ્વદેશ” ના સંવત ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૫ સુધીના દીપોત્સવી અંકોની ફર્ફલ (તમામથી ૧૯૮૦ અને ૧૯૮૩ના અંકોનો ઉપયોગ કર્યો છે), તંત્રી બી. એન. મહોશી, મુંબઈ.
- Indian Antiquary (ઇન્ડીયન એન્ડીકવેરી) : Ed. by Burgess Jas. Index 1872-1921.
- Journal of the Asiatic Society of Bengal (જર્નલ ઓફ ધ એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ), (1) Vol. VII, A. D. 1838. (2) A. D. 1847 ના વોલ્યુમમાં ક નિગદાઓ ‘લીલસાના સ્વપ્નો’ નામે લેખ અને (3) Vol. LVII, A. D. 1889.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૮	નકસાની	નકસાની
૬	૨૭	ઘટનઝો	ઘટનઝો
૧૪	૩	આપમેળે	આપમેળે
૧૭	છેલ્લેથી ચોથી	કારથી	કારથી
૨૭	૧૫	“સ્વદેશી”	“સ્વદેશ”
૩૧	૫	ફળાધારી	ફળાધારી
૩૨	૨	૧૦૬૯	૧૯૬૯
૬૦	છેલ્લેથી ચોથી	કળાની	કળાની
૬૫	૨૫	ભવડ ચાપચી	ભવડ ચાપચી
૬૭	૧૩	૨૫ વર્ષ	૧૫ વર્ષ
૮૦	૮	સં. ૧૩૩૯	સં. ૧૩૧૯
૮૫	૨૬	‘દેવો ધાધલ’	‘દેવો ધાધલ’
૮૫	છેલ્લેથી બીજી	સુલનચંગ	સુલનચંગ
૯૪	૧૦	‘પ્રજોત્તરચિંતામણિ’	‘પ્રજોત્તરપુષ્પમાલા’
૯૬	૩	આકાશોલોભિકલ	આકાશોલોભિકલ
૯૬	૪	એન્ડ ક્વોટ્ ક્યોર્	એન્ડ ક્વોટ્ ”
૧૦૩	૧૭	સંપતિ રાખઝે	સુપતિ રાખઝે
૧૦૫	૧	કાપિલ	કપિલ
૧૦૮	છેલ્લેથી બીજી	સરકરાળે	સરકરાળે
૧૧૨	૨૧	પદ્મનથ	પદ્મનથ
૧૧૩	૧૯	ક્વોટ્ એન્ડ કાઠિયાવાડ	કાઠિયાવાડ એન્ડ ક્વોટ્
૧૧૫	૩	ક્વોટ્ એન્ડ કાઠિયાવાડ	કાઠિયાવાડ એન્ડ ક્વોટ્
૧૧૬	છેલ્લેથી ત્રીજી	‘સાહિત્ય અને વિવેચના’	‘સાહિત્ય અને વિવેચન’
૧૧૬	છેલ્લેથી સાતમી	કનકાવતી	કનકાવતી
૧૨૧	છેલ્લેથી ત્રીજી	ભસ્મર	ભસ્મર
૧૨૪	૧૩	Jafns	Jains
૧૨૯	૬	જેન	જૈન
૧૪૪	૧૦	ક્વોટ્જૂપાલ	ક્વોટ્જૂપાલ
૧૪૬	૫	તેજપાલની	તેજપાલની
૧૪૬	૨૦-૨૧	જૈન પરંપરાને	જૈન પરંપરાને
		પતિહાસ	હતિહાસ
૧૪૬	૧૫	૧૮૮૨	૧૬૮૨

૪૫૬	લીંટી	અમરુદ	૫૭૬
૧૪૭	છેલ્લેથી ચોથી	૫. ૨૨	૫૦ ૨૨૨
૧૫૯	છેલ્લેથી બીજી	સાગરકિનારો	સાગરકિનારો
૧૬૮	૨૦	આસુભાઈ વાઘજી	આસુભાઈ વાઘજી
૧૬૯	૧૧	આસુભાઈ વાઘજી	આસુભાઈ વાઘજી
૧૭૪	૨૬	(૫) રપેશિલ બલોક	(૪) રપેશિલ બલોક
૧૯૧	૧૬	નવેસર	નવેસર
૧૯૩	છેલ્લી	“રવદેશી”નો	“રવદેશી”નો
૧૯૬	૧૧	વર ૬	વરસાદ
૧૯૯	છેલ્લી	‘મારી સિંધ યાત્રા’	‘મારી કચ્છ યાત્રા’
૨૦૦	૭	૫. ૧૨૮	૫. ૧૨૯
૨૦૧	૨૭	બન સંતિમાંથી	બેન સંતિમાંથી
૨૦૨	૧૬	લખમશીએ	લખમશીએ
૨૦૫	૨૪	પાપાણી	પાપાણી
૨૦૭	૧૭	વિદ્યુત	વિદ્યુત
૨૦૮	૬	ઝાંઝીઓ	ઝાંઝીઓ
૨૦૯	૩	કેહારમાં	કેહારમાં
૨૧૧	૬	બિંબો	બિંબો
૨૧૪	૨	શ્રી રત્નસાગરસુરિજી	શ્રી રત્નસાગરસુરિજી
૨૧૪	૧૮	ઉપદેશથી	ઉપદેશથી
૨૧૪	૨૩	પોતાના	પોતાના
૨૧૪	છેલ્લેથી પાંચમી	પાલીતાણામાં	પાલીતાણામાં
૨૧૬	છેલ્લેથી બીજી	મોમાય ગોત્ર	મોમાય ગોત્ર
૨૧૭	૨૪	બિનપ્રાસદની	બિનપ્રાસદની
૨૧૮	૨૧	“શ્રી કચ્છ ગિરનારથી	“શ્રી કચ્છ ગિરનારની
૨૨૧	૧૦	શ્રી જીરાવાલા	શ્રી જીરાવાલા
૨૩૨	૧૩	કચ્છની	કચ્છની
		‘દેવો કાંધલ’	‘દેવો કાંધલ’

શ્રી
ભ દ્રે શ્વ ર-વ સ ઈ
મ હા તી થી

॥ पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः ॥

॥ सिरसा वंदे महावीरं ॥

નમન કચ્છની ધરતીને

“કચ્છડો બારે માસ”૧

—કચ્છ દેશમાં અને એનાં સીધાં-સાદાં-સરળ માનવીઓનાં હૈયામાં ઘરવાસ કરીને રહેલી ભલાઈ, બધે અમરપણાનું અમૃતપાન કરીને અવતરી હોય એવી, સદાજીવી છે; અને સમયની અસરના ઘસારા એને ભાગ્યે જ સ્પર્શી શકે છે. આ ભાવની કવિની આર્ષ વાણી સમી આ નાની સરખી પંક્તિ કચ્છની ધરતીની અને કચ્છમાં વસતી પ્રજાની પ્રકૃતિની કેવી મનમોહક અને સાચી પ્રશસ્તિ સંભળાવી બચ છે !

દુનિયાના વિશાળ નકશા ઉપર નાનકડા કચ્છને નિહાળીએ અને બધે અક્ષાંસિંધુનું એકાદ બિંદુ સાંભરી આવે. પણ એ બિંદુ તેજસયુતું બિંદુ છે, એવો જ્યાં, એને નજીકથી નીરખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, આંખા વગર ન રહે. કચ્છના ક્ષેત્રફળનો ખ્યાલ “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક હિંતકાસ” ભાગ ૧, પૃ. ૪માં રજૂ કરવામાં આવેલ આ આંકડાઓ ઉપરથી આવી શકે છે :

“કચ્છનો કુલ વિસ્તાર લગભગ ૪૪,૧૮૫.૪ ચો. કિ. મી. (૧૭,૦૬૦ ચો. મા.) હતો, તેમાં મુખ્ય ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૦,૮૭૫.૪ ચો. કિ. મી. (૮,૦૬૦ ચો. મા.) છે, બ્યારે રણનો વિસ્તાર લગભગ ૨૩,૩૧૦ ચો. કિ. મી. (૯,૦૦૦ ચો. મા.) હતો.”

આ રીતે જ ભૂમિ-પ્રદેશનો અરધા ઉપરાંતનો ભાગ અક્ષાંસ રણથી રોઢાયેલો હોય એની પ્રજાની રહેણીકરણી મહેનતકશ, ખડતલ અને આળસમુક્ત હોય એમાં શી નવાઈ ?

હિંદુસ્તાનના નકશામાં કચ્છનાં દર્શન કરીએ છીએ અને બધે અસંખ્ય તારાઓથી મહેલા વિશાળ આકાશનો એકાદ નાનો સરખો ખૂણો અગમગતા તારાઓના ઝૂમખાથી શોભી રહ્યો હોય એવો આભાસ થાય છે.

અને એ નકશાની વધારે નજીક જઈને કચ્છના પોતાના કલેવરને ભેવા-ઝણવાની કોશિશ કરીએ તો તો કોઈ અનેરું દૃશ્ય નજર સામે ખડું થાય છે. બધે કોઈ નારી પોતાનો એક ખાતુનો પાલવ પ્રસારીને ખડી હોય, કંઈક આવી આકૃતિને મળતા આવતા હિંદુસ્તાનના નકશામાં, એ માતાની નજર સામે, કોઈ તંદુરસ્ત અને ભરાવદાર શરીરવાળું બાળક, રમતે ચડીને અને ખુશ-

૧. જુદા જુદા સ્થાનોની જુદી જુદી ઋતુઓની સારપતો ખ્યાલ આપતો આ દુહો ખૂબ પ્રચલિત છે, એ દુહો આ પ્રમાણે છે :

ચિયાળે સોઠ લલો, ઉનાળે ગુજરાત;

ચોમાસે વાઝ લલો, કચ્છડો બારે માસ.

બધે આ દુહાના છેલ્લા પાદમાં કચ્છની ધરતીની પ્રકૃતિની અને કચ્છની માનવજાતિની પ્રકૃતિની લલમનસાઈ અને અધરતા કવિએ ધ્વજાવી દીધી છે !

ખુશાલ બનીને, પોતાના હાથ અને પગને ઉછાળવાની મસ્તીભરી મોજ માણી રહ્યું હોય અને ખીલ્યોને પોતાના આનંદના સહસાગી બનાવતું હોય એવું કંઈક આહ્વાદકારી ચિત્ર ભેતાં હોઈ એ એમ લાગે છે.

નાના સરખા કચ્છના વિભાગમાં હજી પછી એવી કેટલીય આગવી વિશેષતાઓ સચવાઈ રહી છે કે જે એને એક સ્વતંત્ર એકમ જેવું ગૌરવ અને બળ સહેજે અપાવી શકે. અને છતાં એણે આપણા દેશના અવિભાજ્ય અંગ બની રહેવાનું પસંદ કર્યું, એમાં બન્નેનાં ગૌરવ અને શોભા રહેલાં છે; અને સમયનાં એવાણને પારખીને, એમ કરવામાં કચ્છનાં શાસકો અને પ્રબળનોએ દીર્ઘદષ્ટિ અને શાણપણ દાખવ્યાં છે.

શીલ, સમર્પણ અને સાહસની ધરતી

કચ્છની ધરતીનો ઇતિહાસ અને તેના અસ્તિત્વની કથા છેક પુરાણકાળ સુધી વિસ્તરેલાં છે. અને અનેક સંતો-મહાત્માઓ,^૧ સતીઓ-સન્નારીઓ,^૨ શૂરવીરો અને સાહસિકો,^૩ સાગરખેડૂઓ

૨ કનકદાસોના સંપ્રદાયના આદિ પુરુષ મનાતા સંત ધોરમનાથ; એમના શિષ્ય ગરીબનાથ, કંથકાઠના વિખ્યાત કિલ્લા સાથે જેમનું નામ એકરૂપ થઈ ગયું છે તે થોગી કાંથકનાથ; કચ્છના બડેબ રાજવંશની (મહારાજે શ્રી જેઠારજી બાવાની) ગાદીની સ્થાપનાના પાયામાં જેમની સેવાઓ અને શક્તિ પડેલી છે, તે ગોરજી (યતિ) કં માણેકમેરજી, અંચળ કચ્છના પ્રસાવક આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસુરિ; શૌર્ય, શૌરાર અને સંયમ-વૈરાગ્યના ત્રિવેણી-સંગમ સમા અમર નર નાર જેસલ તોરલ (જેસર-તુરી) કચ્છની ધરતીની જ વિભૂતિઓ છે, અને જેમના સેવાયત, સંયમયત અને સર્વપ્રાણીવાત્સલ્યના અને અંતરમાંથી સહજભાવે વહી નીકળેલી ધર્મવાણીના સંસ્કારની અગિયં છાપ આજે પણ કચ્છની પ્રબળ માનસ ઉપર પડેલી બેવા મળે છે, તે મેંકણ દાદાની તો શી વાત કરવી ! યમરાજના જડબા સમા કચ્છના અક્ષાટ અને કરાળ રણમાં ભૂલા પડેલા માનવીઓને માર્ગ બતાવીને એમને મોતના મોમાં ઉગારી લેવાની કેળવણી પોતાના બે પશુ સાથીઓને-કૂતરા મોતિયાને તથા ગધેડા લાલિયાને-આપી બચાવનાર એ સંત પુરુષની કુશળતા અને કરુણાપરાયણતાની બેઠ મળવી ખુસ્કેલ છે. એમની સીધી-સાદી અને હૈયાને સ્પર્શી બળ એવી વાણીની અમૃતસરિતાનું થોડુંક આચરન કરીએ—

ધનની તૃષ્ણા : 'કારિયું' 'કારિયું' કુરો કરેઓ, 'કારીયે' મેં અય કૂડ;

મરી વેધા માહુઆ । મેં મેં પોધી ધૂડ.

(હે માનવીઓ ! વૈસા વૈસા શું કરો છો ? વૈસામાં તો કૂડ-કપટનો વાસ હોય છે; અને અંતકાળે તો મોરં ધૂળ જ પડવાની છે)

મને પ્રિય : 'કે' કે વલિયું 'કારિયું', 'કે' કે વલા વેઠ;

વલે' કના વલા મુ'કે, ઢાંઢી બ્યા ઢેઢ.

('કાઈને પૈમા વહાલા છે, કાઈને કપડાં-ધરેણ્યાં વહાલાં છે; પણ મને તો ઢાંઢી અને ઢેઢ જેવા અદ્ભુત જનો વહાલાં કરતાંય વહાલા છે.) (ઢાંઢી એટલે શરણાઈ વગાડનાર.)

સલાઈ : ભલો કરી ધે ભલો, છુછો કરી ધે છુછો;

પધરી-પરગટ ગાલ ઈ, મુ'કે કુલા પુછો ?

(નં. ૩, ૪ની પાઠનેધિ પાંચમા પાનામાં આપી છે.)

તથા શાહસોદાગરોએ^૧ કંઠેછની ધરતીને શીલ અને સમર્પણની ભાવના, ઠંડી તાકાત અને સંપત્તિથી તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી બનાવી છે, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

ઉલ્કાપાત, જળપ્રલય કે ધરતીકંપ^૨ જેવા કુદરતના કોપથી કંઠેછની ભૌગોલિક સ્થિતિમાં ઘણા મોટા ફેરફારો થયા, તે પહેલાંની સ્થિતિની વાત જવા દઈએ, અને અત્યારની સ્થિતિને જ ધ્યાનમાં લઈએ તોપણ એમ માનવું પડે કે કંઠેછની પ્રજાનો ભાગ્યથોગ જ કંઈક એવો વિલક્ષણ છે કે એને કુદરતવેશો સંકટોની સામે સતત ઝૂમતા રહેવા માટે સદા સજ્જ રહેવું પડે છે; કંઠેછની પ્રજાના શૌચ^૩ અને સાહસનો આ પણ પાથો છે.

(ભલું કરશો તો ભલું થવાનું અને ખૂરું કરશો તો ખૂરું થવાનું : આ વાત સાવ ખુલ્લી અને સીધી-સાદી છે; એમાં પછી મને શા માટે પૂછો છો ?)

અહંકાર : ત'જૂરે તે' ત'ધ ચડાઈએ', ઝિઝ્યું ડીથે'તા ધાંઉ;

રાજી રામ તડે થીએ, જડે' છડાજે 'આઉં'.

(ત'જૂરા ઉપર તાર ચઢાવીને મોટા મોટા સાદ પાડે છે. પણ રામ તો ત્યારે જ રાજી થાય છે, બ્યારે હું'પણુ'—અહંકાર દૂર થાય છે.)

વનસ્પતિમાં છવ : પિપ્પરમે' પણુ પાણુ, નાંધ બાવર મેં બ્યો;

નીમમે' ઉ નારાણુ, ત કે'હેમે' ક્યો ?

(પીપળામાં પણુ આપણે છીએ—આપણા જેવા છવ હોય છે, (તો) બાવળમાં ઢાઈ બીજે નથી. લીમડામાં પણુ એ જ નારાયણ છે, તો ખીજડામાં બીજો કોણ છે ?)

સંઘમ : પીર પીર કુરો ક્યો ? પીરે'જી નાંધ બાણુ;

પંજ ઇશ્વિં વસ ક્યો, ત પીર થિયેં પાણુ.

(પીર પીર શું કરો છો ? પીરાની કંઈ બાણુ નથી હોતી. પાંચે ઇશ્વરોને વશ કરીએ તો આપણે પોતે જ પીર બની જઈએ.)

દેવાસોંસરા ભિતરી બપ એવા બાવા બાવા તો કંઈક દુહાઓ રચ્યા છે કંઠના આ સંત દ્વારા મે'કલે.

૩. વિજયા શેઠાણી, સતી તોરાદે-તોરલ, દેવીસ્વરૂપ ગુંતરી, હોથલ પદમણી, જન્મે બની પણુ કમે' કાન્નિયાણી જેડીગાઈ, પોતાના પુત્રના ભોગે રાજકુંવર કૂલનો બન બચાવનાર દેશભક્ત દાસી છછડી ફરાક, બે રાજકુંવરોને બચાવવા પોતાના જન્મ પુત્રોના વધ નજર સામે બોનાર બહાદુર નારી મલ્લણી (અને એના પતિ સિયા કક્કલ) વગેરે ઘરી-સતી નારીઓ કંઠેછની નારીશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

૪. દેશભક્ત છજીર છુટ્ટો, સિયા કક્કલ, જમાદાર કુતેક મહમ્મદ, પરદેશ બેડી દેશમાં હુન્નરો રચાપનાર રામસિંક માલમ, માલમ વીરજી, ચવનોને રેક્તા બન આપનાર અજપાળ, લાખો કુલાણી, મહારાઓ ખેંઝારજી બાવા પહેલા, 'દેશરા પરમેશ્વર' ગિરુદ મેગવનાર મહારાઓ દેશગજી બાવા પહેલા, મહાન વનસ્પતિયાત્રી શ્રી બ્યકૃષ્ણ હાંજી, શાશુશક્તિની ક્રાંતિના મહાન મશાલધારી સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા અને સાહિત્યના શડોદ શ્રી હાજી મહમ્મદ અલારખીઆ શિવજીએ કંઠેછની ધરતીનાં ખીરનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

૫. જમડૂશા, વર્ધમાનશા, પદસિંહશા, ડોસવેણુ, મેલજી શેક, સુંદર સોદાગર, નરશી કેશવજી નાયક વગેરે કંઈક શાહસોદાગરો અને વેપારીઓ કંઠેછની ધરતીમાં થઈ ગયા.

૬. કંઠેછ ઉપર આવેલ મહામારી, મરજી, દુખાગ, ધરતીકંપ, જલપ્રલય અને યુદ્ધો જેવી અનેક આપત્તિઓની વિગતો માટે જુઓ આ ગ્રંથના “આપત્તિઓ અને છુર્જોદારો” નામે સાતમા પ્રકરણમાંની શરૂઆતની વિગતો.

કચ્છનું નામ લઈ એ અને અમાપ રણ અને વિશાળ સાગરનું સ્મરણ થઈ આવે એવી એક રૂપતા અને સગાઈ એ યે સાથે એની બંધાઈ ગઈ છે. એનો ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાનો આખો ભાગ અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશામાં પણ એનો અમુક અમુક ભાગ રણથી ઘેરાયેલો છે; તે એની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રત્નાકર સાગરનાં ઘૂઘવતાં જળ એના ચરણને પગાળતાં રહે છે. એની દક્ષિણમાં કચ્છના અખાતની રખેવાળી છે, તેા દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો ભાગ અરબી સમુદ્રથી સુરક્ષિત અને શોભાચમાન બન્યો છે. અને ઉત્તરમાં, લખપતના બંદરમાં, કૌરીનાળનાં પાણીની ભરતી-ઓટ વહ્યા જ કરે છે. વળી, કચ્છની ધરતી બહુ વરુણ દેવની અણુમાનીતી રાણી હોય એમ ત્યાં વરસાદ પણ બહુ જ ઓછો અને અનિયમિત પડતો રહેવાથી આ ભૂમિ બહુ દુઃકાળની કીડાભૂમિ બની ગઈ છે । કાળા, પથરિલા, સૂકા ડુંગરાઓ અને રેતાળ મેદાન જેવી જળ વગરની સરિતાઓ પણ કચ્છમાં જ્યાં ત્યાં જોવા મળે છે. આને લીધે પ્રજાને રણના અંઝાવાતોનો સામનો કરવા માટે, દરિયાને ખેડવાનાં સાહસો કેળવવા માટે અને દુઃકાળ કે ખીજાં ગમે તેવાં સંકટોની સામે ટકી રહેવા માટે હંમેશાં પોતાનાં તન અને મનને ખડતલ અને દૃઢ બનાવવાં પડે છે. આને લીધે કચ્છની પ્રજા મહેનતકશ, બહાદુર, સાહસિક અને સાથે સાથે નિખાલસ, ભલી-ભોળી અને સરળ પ્રકૃતિની જોવા મળે છે. ઓસવાળ જેવી વણિક કામ પણ, કોઈપણ જાતના અણુગમ, શાક કે સંક્રાંત્ય વગર, ખેડૂત તરીકેની કામગીરી સાવ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે, તે આ કારણે જ. કચ્છની પ્રજા માટે, અતિશયોક્તિ વગર, એમ જરૂર કહી શકાય કે એ બુદ્ધિ અને તર્કના બળે ભલે વાતો વધુ ન કરી શકતી હોય અથવા આવી કાલી વાતો કરવા એ ભલે ટેવાયેલી ન હોય, પણ એ હેયા-ઉકલત, કાર્યદક્ષતા અને ગમે તે ભોળે લીધેલ કાર્યમાં સફળ થવા માટેની હિંમત તથા સાહસિકતા તેા પૂરેપૂરી ધરાવે છે. એણે દેશ-વિદેશમાં મેળવેલી નામના અને સફળતાની આ જ સાચી છે.

વળી, કચ્છના નારીવર્ગના પરિચયમાં આવનાર સહૃદય વિચારકના અંતરમાં મોટે ભાગે એવી છાપ પડ્યા વગર નહીં રહેવાની કે એને દેહની નમણાશ, બુદ્ધિની ચતુરાઈ અને હેયાની હામનું વરદાન સાવ સહજપણે મળેલું હોય છે. અને આવી બધી બાબતોના પ્રાચીન સમયના, ઇતિહાસકાળના અને આપણી જ નજર સામે ઘડાઈ રહેલ વર્તમાન સમયના પણ સંખ્યાબંધ દાખલાઓ મળી શકે એમ છે. ૭

કચ્છના પ્રજાજીવનની કે ઇતિહાસની આછી-પાતળી વિગતો પણ જ્યારથી મળે છે, ત્યારથી રાજકારણી કાવાદાવા, લડાઈ-ઝઘડા, છળ-પ્રપંચ, આક્રમણ-પ્રતિઆક્રમણ તથા ખૂન-ઢગબાણ જેવી ઘટનાઓ, ખીજાં સ્થાનો કે રાજ્યોની જેમ જ, બનતી રહી છે. વળી, સિંધ જેવા પડોશના

૭. કચ્છના વતનીઓના સંસાર-વ્યવહારમાં નજર કરીએ તો તરત જ ખ્યાલ આવે કે ત્યાં મહિલાઓનું કેટલું ચલણ અને વર્ચસ્વ છે, અને ક્યારેક તેા વહેવારની તથા વેપારની ઘૂંટી ઉકેલવામાં પણ એમની હેયાઉકલત ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને સ્વતંત્રતાની અધિક લડાઈના સમયમાં એમણે જે હિંમત અને સાહસ દાખવ્યાં હતાં એ તો કચ્છના નારીસમાજની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને બુદ્ધિની કીર્તિકથા બની રહે એવાં છે. કોઈકે આ કથાઓ એકત્ર કરીને લખવા જેવી છે.

પરદેશી રાજ્યમાંથી પણ, ક્યારેક ક્યારેક આક્રમણો થતાં રહ્યાં છે; અને તેથી આવાં આક્રમણોની જ્યાંથી શક્યતા હોય એવાં સ્થાનોના ત્રિસેટ્રે ડુંગરાળ તેમ જ ધરતીના ફિલ્લાઓ સમયે સમયે રચાતાં તથા છુણીદાર પામતા રહ્યાં છે. અને છતાં, બધા નહીં તો મોટા ભાગના કચ્છના વતની-ઓમાં એક પ્રજા તરીકેની ખુમારી, ભાવના અને એકસૂતતા બળવાતી રહી છે.

ધર્મભાવના, ધર્મસ્થાનો અને ધાર્મિક મુમેળ

આમ થવામાં, બીભા' બીભા' કારણોની સાથે, કચ્છની પ્રજામાં પ્રવર્તતી ધર્મની ભાવના, ધાર્મિક એખલાસ તથા હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મો વચ્ચે પણ સચવાયેલી સહિષ્ણુતાની લાગણીએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેથી જુદા જુદા ધર્મોનાં નાનાં-મોટાં દેવમંદિરો, ધર્મસ્થાનો તેમ જ યાત્રાધામોની બાળતમાં કચ્છ ભારતનાં અન્ય સમૃદ્ધ અને જાજરમાન સ્થાનોની હરોળમાં બેસી શકે એવી એની સ્થાપત્ય-સંપત્તિ છે, એટલું જ નહીં, એનાં કેટલાંક પ્રાચીન ધર્મસ્થાપત્યો તો ઘણાં પ્રાચીન તેમ જ શિલ્પ-સ્થાપત્ય-કળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના લેખાય એવાં છે.^૮ કચ્છમાં જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે તેમ જ એક જ ધર્મના જુદા જુદા ફિરકાઓ, સંપ્રદાયો કે ગઢો-પણો વચ્ચે પ્રવર્તતો એખલાસનો શુભ આજે પણ, એકંદરે, દાખલારૂપ બની રહે એવો છે.^૯

નિભાવનાં સાધનો

કચ્છને, કુદરતના કાચમી કોપની જેમ, વીંટળાઈને પડેલો અમાપ રણનો પ્રદેશ તો કંઈ રોહ-રોટી આપી શકે એવો છે નહીં અને અંદરની વિશાળ ધરતી પણ, વરસાદના ટુસણાને લીધે, ધાન્ય અને જીવન માટે ઉપયોગી એવી ખેતી-પેદાશની ચીજો બહુ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં પેદા કરી શકે છે. એટલે પછી ત્યાંની મોટા ભાગની વસતીને, પોતાના વ્યવસાય અને નિભાવ માટે, એક યા બીભા રૂપમાં, સાગરહેવતાનું જ શરણ સ્વીકારવું પડે છે. પોતાપોતાની સૂઝ, સગવડ અને સંસ્કાર-પરંપરાને લીધે કોઈ કે દરિયાની મીઠા જેવી જુદી જુદી પેદાશોના વેપાર ખેડીને પોતાનો જીવરો કરવા માંડ્યો; કોઈ કે વહાણો મારફત માલ-સામાનની આયાત-નિકાસ કરીને કચ્છનો બંદરી વિકાસ કરવાની સાથે સાથે પોતાનો અને કચ્છની પ્રજાના ભાગ્યનો પલટો કરવાનો પુરુ-

૮. કેચોઝા, કોટાય, કંથકોટ, ભદ્રેશ્વરનાં બધા ધર્મોના સ્થાપત્યો, ચોખાડા, ધંગગ્રામ, ધીણાધર, અંબારમાં ભદ્રેશ્વર તથા જુદા જુદા ધર્મોનાં સ્થાનો, નારાયણસર, કોટેશ્વર, જુજની છતેડીઓ, જૂઝઝ, પુંચરાનો ગઢ, જીજીઓ કિલ્લો, અખડાસ તાલુકાની જૈન પંચતીર્થો, રવ ગામનું રવેચી માતાનું મંદિર, માતાનો મઢ જેવાં અનેક દેવસ્થાનો શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂના દાખવે છે

૯. કચ્છનાં કેટલાંક દેવસ્થાનો જુદા જુદા ધર્મોના મિલનસ્થાન જેવું ગૌરવ તો ધરાવે છે જ, પણ કચ્છની લોકભાષામાં પણ આ ભાવનાને સંગ્રમ થયેલો એવા મળે છે; દા. ત., હિંદુ ધર્મના સતો માટે પણ “પીર” શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. ધોરમનાથ અને જોમના શિવ ગરીમનાથ પીર તરીકે જ બોલાયતા છે. એ જ રીતે જૈન સંઘના જુદા જુદા ગઢો વચ્ચે પણ અહીં દાખલારૂપ એખલાસ અને એકતા પ્રવર્તે છે. કચ્છની આ વિરલ વિશેષતા કદાચ એના અભ્યાસના પછાત પગીને પણ આભારી હોય.

પાર્થ આદર્યો; અને કોઈ કે સાગરની સફરો કરવાનું સાહસ ખેડીને ભારતના સુખી જેવાં બંદરો-માં તેમ જ ભારત બહાર આફ્રિકા, બર્મા જેવા દેશોમાં જઈને વસવાટ કર્યો અને ત્યાં વેપાર-ઉદ્યોગો ખીલવવામાં, પોતાની હેઠાઉકલત અને હિંમતના બળે, સફળતા મેળવી. પછી તો નોકરી માટે પણ કચ્છની બહાર જવાની પરંપરા શરૂ થઈ.

પણ આની સાથે સાથે, કચ્છની કલાકૃત્યજ્ઞતાને ન્યાય આપવા ખાતર, એ સ્વીકારવું જોઈએ કે-

“ કચ્છની આબાદીનો પાયો જૂના સમયથી તેના પરદેશ સાથેના વેપાર-રોજગાર ઉપર રહેલો છે. પણ સાથે-સાથ હસ્તકલાની કારીગરીને વિકસાવવા માટે પણ તેટલા જ પ્રયાસો ચાલુ છે. કચ્છ પોતાની કલાત્મક કારીગરી માટે પ્રખ્યાત છે. રેશમ, કાપડ, અવેરાત, મીનાકામ, ભરનકામ, હાથીદાંત ઉપરનું કોતરકામ, છરી, ચપ્પુ, જંબીઆ, સૂડીઓ, ઢાલ, તલવાર અને એવી બીજી હસ્ત-કલાની બનાવટો માટે કચ્છ લાંબા વખતથી જાણીતું છે. ” (કારા કુન્નર કચ્છમ, પૃ ૩૪)

કચ્છની સંસ્કારિતા

કચ્છને શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આજે પણ પછાત પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે ત્યારે, એનો સીધેસીધો ઇનકાર કરવાને બદલે, કચ્છની પ્રજાના જીવન સાથે સાવ સહેજપણે વણાઈ ગયેલી, અને જેનું એને પોતાને પણ વિશેષ ભાન કે ખોટું શુભાન નથી એવી, કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવાથી આ માન્યતા કેટલી ઉપરછાલી છે અને એમાં કેટલું ઓછું તથ્ય છે, એનો ખ્યાલ આવી શકે.

શિક્ષણનો અર્થ વાંચી-લખી શકાય એવું અક્ષરજ્ઞાન, એવો સંકુચિત કરીએ તો એવા શિક્ષણમાં ભલે કચ્છ પછાત હોય; અને સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારિતાનો અર્થ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી જીવનની જરૂરિયાતો અને એને લીધે ફેશનપરસ્ત રહેણીકરણી એવો સામાન્ય કરવામાં આવે તો, એવા સંસ્કાર પણ ભલે કચ્છમાં આછા કે ઓછા હોય; પણ સરળતા, સાદગી, આતિથ્યભાવના, ઓછી જરૂરિયાતો અને આછેરી ફેશનોથી જીવન-વ્યવહાર ચલાવવાની આવડત, પરગણુ વૃત્તિ, ઈશ્વર-પરાયણતા જેવા સારમાણસાર્ધના અંદરના સફળશૃણીની દૃષ્ટિએ કચ્છ ન તો અભણ છે, ન સંસ્કારિતા-માં કોઈથી બિતરતો કે પછાત છે. બાકી તો, ચિત્તની અંદર રહેતી કષાયોની વૃત્તિને કારણે કલહ-કંકાસ, સ્વાર્થપરાયણતા, અહંકાર-અભિમાન જેવા અવશ્યજો તો શિક્ષિત અને સંસ્કારિ ગણાતા દેશો-પ્રદેશો કે માનવીઓમાં પણ કયાં ઓછા હોય છે? કદાચ આધુનિક સંસ્કારિતા અને શિક્ષણ-માં બિછરતા દેશો અને માનવસમૂહોમાં સાચી માનવતાને રૂંધી નાખે એવા અવશ્યજોની માત્રા વધારે પ્રમાણમાં હોય, એવું માનવાની ફરજ પાડે એવી જ વસ્તુસ્થિતિ હોય ! આને લીધે જીવનની જરૂરિયાતો, ફેશનપરસ્તી અને અસંતુષ્ટ વૃત્તિ એવી તો જોમચોઢા વધી જાય છે કે એને પૂરી કરવા માટે ન માલૂમ કેટકેટલાં ખોટાં-નકામાં કામ કરવાં પડે છે ! અત્યારની સુધરેલી ગણાતી દુનિયાની દૃષ્ટિએ પછાત, અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી લેખાતા કચ્છ કે એના જેવા પ્રદેશો સુખ-શાંતિથી રહેના-જીવવા માટે તેમ જ જીવનરૂપશી ધાર્મિકતા અને માનવતાને ખીલવવા તથા

ફેલાવવા માટે કદાચ વધારે કળાદુષ્ક ધરતી જેવા હોય. ૧૦

સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વારસો

કોઈ પણ સ્થાન કે દેશની શિક્ષિતતા અને સંસ્કારિતાને માપવાનો એક બીજો અને સાચો ગજ હોય છે; અને એ દૃષ્ટિએ પણ કચ્છનું મૂલ્યાંકન કરવા જેવું છે એ ગજ છે સાહિત્ય, સંગીત અને કળારૂપ સંસ્કારત્રિવેણીના વારસાનો. માનવીની પ્રતિભા-સર્જનશક્તિ આ સંસ્કારત્રિવેણી-માંથી કોઈ પણ રૂપે પ્રગટે છે અને વિકસિત થઈ શકે છે. કચ્છી ભાષામાં જૂના વળતથી રચાતું અને મોટે ભાગે લોકમુખે સચવાતું આવેલું કચ્છનું લોકસાહિત્ય રુચિ, ભાવવાહિતા, વિવચની વિવિધતા, હૃદયસ્પર્શિતા અને મધુરતાની કસોટીએ બીજા પ્રદેશોના સાહિત્યની હરોળમાં બેસી શકે એવું અને કચ્છની પ્રજાની પ્રશાંત અને પ્રચ્છન્ન સંસ્કારિતાને જેમ અપાવે એવું છે. ૧૧

૧૦. અત્યારે પણ શિક્ષણમાં અને આધુનિક ભૌતિક સંસ્કારિતામાં પછાત લેખાતા પ્રદેશોની ધરતીમાં મહે-કતી માનવતાની ફેરમ હજી પણ ત્યાં ટકી રહેલી આતિથ્યભાવના, પરબલુ ઘૃતિ, સરળતા વગેરે ગુણસંપત્તિની સાક્ષી પૂરે છે. સારમાણસાર્ધના દર્શન આવા સ્થાનોમાં સાવ સફળપણે થાય છે.

૧૧. કચ્છની ધરતીનાં ખપીર અને ખુશબોને એની મુખે મુખે રમતી રહેલી લોકકથાઓએ અને લોકગીતોની સરવાણીઓએ અત્યાર સુધી સાચી રાખી છે. વળી, કચ્છની સંતરાણીની પ્રસાદી તો એવી વિપુલ, હૃદયસ્પર્શી અને વિવિધનાદી ભરેલી છે કે એવું તો ખૂબ જ ન આંધી શકાય ! અને માનવીના અંતરમાં વસતી રમેહ-ત્રેમની સુવર્ણા લાગણીઓને લોકજીવનમાં પ્રસારવતી પ્રબુધ-કથાઓ પણ કચ્છના સાહિત્યને જાણે પ્રબુધની બિંમ્લતાના રંગે રંગી નાખે છે. કારામલ અને કપૂરી, નાગવાળો અને નાગમતી અને લીલા અને ચનેસરની પ્રબુધ-કથાઓ કવિની બાનીમાં યાદ-ઝાર બની ગઈ છે. અને આ કથાઓમાં ચિરમોર સખી શોભી રહે છે જેસલ-તોરઘની અમર કહાની અને મજવાણીમાં સમર્પિત થયેલી આહિરિયાણીઓની રાસકીડાની કથા.

કચ્છની આગ્રની વિશેષતાનું વર્ણન કરીને તેમ જ કચ્છના સાહિત્યની મહત્તા દર્શાવીને એની સાચવણી કરવાનો અનુરોધ કરતાં એલ. એફ. રથશુક વિલિખસે થોડા જ કહ્યું છે કે -

“કચ્છનો પ્રદેશ સદીઓ સુધી હિંદુસ્તાનના અન્ય વિસ્તારોથી કંઈક અલગ રહેલો હતો, એ હકીકત છે. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી, કે કચ્છને દુનિયાના બીજા ભાગો સાથે કાંઈ સંબંધ નહોતો. કચ્છ એક પ્રકારની અનોખી અસ્થિતા સર્જી હતી.....સમગ્ર હિંદમાં જે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બની છે, તેવી જ ઘટનાઓ, અવગત, નાના સ્વ-રૂપે, કચ્છના ઇતિહાસમાં પણ બનવા પામી છે. વારંવાર ઘર્તા વિદેશી આક્રમણો, જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું મિશ્રણ, રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદ્ભવ વગેરે હકીકતોવાળો કચ્છનો ઇતિહાસ, શોમાંયક કહાણીઓ તથા ઉપકથાઓથી ભરપૂર છે. કંઈક જળવાયેલું કચ્છનું સમૃદ્ધ લોકસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હસ્તી ધરાવે છે. પરંતુ તેમાનો બહુ જ થોડો ભાગ લિખિત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે... ..

“કદાચ એક-બે વરસમાં જે ગરમાર્ગકથા લોકો કચ્છના મહામૂલ્યા ઇતિહાસ અને લોક-સાહિત્યને પોતાના સ્મૃતિ-પ્રદેશોમાં ભગવતા બાળ્યા છે, તેઓ પશુ હમેશને માટે ચાલ્યા બન્યા અને તેમનું સ્થાન લેનાર કાંઈ રહે નહીં. જે આ પ્રકારના અનેરા કંઈક લોક-સાહિત્યનો સદંતર નાશ થવા પામે, તો કચ્છને માટે જ નહીં, પણ ભારત માટે પણ, તે એક ગંભીર નુકસાન ગણાશે. આ લોક-સાહિત્ય ખૂબ રસિક છે, એટલું જ નહીં પણ તે એમ પણ બનાવે છે, કે ભારતની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં તેમ જ સંપત્તિ વધારવાના મહાન કાર્યમાં કચ્છ પણ પોતાનો સારો ફાળો આપતું થયું છે.” (કારા કુંગર કચ્છજી, આમુખ, પૃ ૫-૬.) ડૉ. રથશુક વિલિખસની કચ્છી સાહિત્યની સાચવણી કરવાની આ વાત કચ્છના આગેવાનોએ અને સાહિત્યકારોએ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

કચ્છી ભાષા એક સ્વતંત્ર અને બળકટ તેમ જ અસરકાર આગવી બોલી હોવા છતાં એની પોતાની કોઈ લિપી નથી, અને છતાં એનો સાહિત્યવારસો—મોટા ભાગના પદ્યમય ગેય સાહિત્યનો વારસો—લોકમુખે જે રીતે સચવાઈ રહ્યો છે, તે હેરત પમાડે એવો છે. આ સાહિત્યવારસો જેમ પ્રણય-કથાઓથી સમૃદ્ધ છે, તેમ શૌર્યકથાઓ, સાહસકથાઓ, બલિદાનકથાઓ, શૃંગાર-વૈરાગ્યની કૂલ-ગૂંથણી દર્શાવતી અથવા શૃંગારમાંથી વૈરાગ્ય તરફ દોરી જતી સંસ્કારકથાઓ અને ધર્મકથાઓથી પણ સમૃદ્ધ બનેલો છે. અને એનું કારણ કચ્છની પ્રજામાં જેમ પોતાના ગ્રેમ કે પ્રણયને માટે કુરબાની કરનારાં નર-નારી થઈ ગયાં, તેમ પોતાના વતનને કાળે, રાજભક્તિને માટે, સાગરના સાહસ ખેડવા કાળે, પોતાના ધર્મ અને શીલની રક્ષા અર્થે અને પરમપિતા પરમેશ્વરની ખોજ સારુ પણ બનદિશાની કરનારી અનેક વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ, એ છે.^{૧૨} જે પ્રજા આવી ચેતનવંતી, ખમીરદાર અને સ્વમાની હોય એનું સાહિત્ય નબળું કે નગદ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? જીવનના જીવંત રસમાંથી રચાયેલ આ સાહિત્યની તાકાત તો બાથલાને બેઠા કરે અને મડાંને જૂઝતાં કરી શકે એવી છે. વળી, ભારતની કંઈક અંશે ઉત્તર દિશાએ અને કંઈક અંશે પશ્ચિમ દિશાએ આવેલ પંજાબ, સિંધ અને કચ્છ—એ ત્રણ પ્રદેશોની ભાષાઓ કે બોલીઓમાં ધ્વનિ અને ઉચ્ચારનું કંઈક એવું સામ્ય છે કે, અબદ્યુબાને તો, પહેલે પરિચયે, એ ત્રણ ભાષા બધે એક જ હોય એવો આભાસ થાય છે.^{૧૩} ભારતના સીમાપ્રાંતના આ ત્રણ પ્રદેશોને પડોશી રાજ્યમાંથી આવી પડનારા આક્રમણની સામે હમેશાં સબળ રહેવું પડે છે, એ બાબત છે. આથી પણ કચ્છની પ્રજામાં તેમ જ એની બોલીમાં તેજસ્વિતાનો વાસ થયો હોય એ બનવા ભોગ છે. એ બાબતને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયા વગર નથી રહેતું કે ત્રજભાષા અને કવિતાકળા શીખવાની અભિનવ કઠી શકાય એવી પાક-શાળા શિક્ષણમાં પછાત ગણાતા કચ્છદેશમાં જ સ્થપાઈ હતી ! (આની વિશેષ માહિતી આગળના “કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન ” નામે બીજા પ્રકરણમાં આપી છે.)

કચ્છનું સંગીત કચ્છનું પોતાનું જ છે. એની રાગ-રાગિણીઓ, ગાવાની તર્જો અને હલકો, નૃત્ય-ગાનની રીતરસમો, સંગીતને સાચવી બેઠેલી બાવા, અતીત, ફફીરોની જમાતો—આ બધું જ આગવું અને અભ્યાસનો ઉત્તમ વિષય બની શકે એવું છે. અને એવી જ આગવી અને વિશિષ્ટ છે કચ્છની કળાસંપત્તિ. સાદા અને કઠણ પથ્થરમાં કંડારેલાં મુલાયમ અને ભાવવાહી શિલ્પો કચ્છનાં અનેક દેવધામો, સ્મૃતિમંદિરો અને અન્ય સ્થાપત્યોનાં ગૌરવરૂપ બની રહ્યાં છે. એ જ રીતે કચ્છની ચિત્રકળાનો ભંડાર પણ દાઢ માગી લે એવો વિપુલ અને વિવિધ વિષયને આવરી લે એવો છે. શું એનું ચિત્રકામ કે શું એનું ભરતકામ, અને શું છાણ-માટી જેવી સાદી સામગ્રીથી

૧૨. આ વાતની સાક્ષી ટેર ટેર ભિખા કરેલા સતીઓ અને શરાઓના પાળિયાઓ, સંતોનાં સ્મારકો, દેવ-સ્થાનો, ધર્મનાં ધામો, તીર્થજીમિઓ અને સેવા તથા સદાવ્રત માટે ભિલાં કરેલાં સ્થાનો પૂરે છે. આમાંનાં કેટલાંક સ્થાનો તો માનવજીવન સાથે વણાઈને વિકાસ પામેલી શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમૂનાનાં સંગ્રહસ્થાનો સર્વાં બની ગયાં છે.

૧૩. ભાષાશાસ્ત્ર અને ધ્વનિશાસ્ત્રના કોઈક અભ્યાસીએ આ ત્રણ ભાષાઓના શબ્દો અને એની ઉચ્ચારણ-પદ-તિનો અભ્યાસ કરીને ક્યારેક એના ઉપર પ્રકાશ પાડવા જેવો છે.

ધરને શણગારવાની એની આવડત, જ્યાં જુઓ ત્યાં ચિત્રકામરૂપે પ્રગટ થતી સરસ્વતીની કામચુ-
ગારી અને ચેતનવંતી સૌંદર્યશ્રીનાં જ દર્શન થાય છે. કચ્છની આ કળા-સંપત્તિ ત્યાંની પ્રભતા
ગરીબ છતાં નિરાંતવાળા સરેકારી જીવનની સાથે પૂરે છે.

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા-માતા શારદાના વરદાન સમી-એ ત્રણે સર્જન-શક્તિમાં આવે.
ઉત્તમ વારસો ધરાવનાર કચ્છની ધરતીને અને એની પ્રભને શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિમાં પછાત કહીએ
તો સમજવું રહ્યું કે આ માટેનાં આપણાં તોલમાપ કંઈક પાંગળાં અને અધૂરાં છે અથવા આપણી
સમજણમાં કંઈક ખામી છે. અને હવે તો અક્ષરજ્ઞાન-શાળા, મહાશાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયના જ્ઞાન
ની બાબતમાં પણ કચ્છમાં વસતી કે ભારતમાં તેમ જ ભારત બહાર વસતી કચ્છની પ્રજા ઊડપથી
આગળ વધી રહી છે; અને કચ્છના શાહસોદાગરો, ઉદ્યોગપતિઓ અને સાહસિક પ્રભજનોના
પ્રતાપે કચ્છની સમૃદ્ધિમાં પણ વધારો થવા લાગ્યો છે. આ રીતે કચ્છની ધરતી સરસ્વતી, લક્ષ્મી
અને સંસ્કારિતા એ ત્રણે બાબતમાં વિશેષ ગૌરવંતી બનવા લાગી છે, એમ કહેવું એઈએ.

ખીભુ' આગવાપણું

વળી, કચ્છની પ્રભના પહેરવેશ અને ઘરેણાંમાં પણ એમની અનેાખી રુચિ અને પ્રથા ભેવા
મળે છે. ઉપરાંત, કચ્છની ધરતીમાં અને એના કુંગરાઓમાં વિજ્ઞાન અને વેપાર-ઉદ્યોગમાં કામ લાગે
એવી વિપુલ બનીજસંપત્તિ છુપાયેલી પડી છે. કચ્છનાં પશુઓ અને ખાસ કરીને પંખીઓમાં
કેટલીક એવી જાતો મળે છે કે જે ખીજે લાગ્યે જ ભેવામાં આવે છે.^{૧૪}

ઇતિહાસ કહે છે કે, એક કાળે કચ્છ મીઠાપાણી અને ખેતીની સારી પેદાશથી સમૃદ્ધ અને
સુખી પ્રદેશ હતો, પણ સને ૧૮૧૯ (વિ. સં. ૧૮૭૫) ના મહાધરતીકંપે કચ્છની સુખસમૃદ્ધિ-
ને છીનવી લેવાઈું અકાર્યું કયું અને ત્યારથી કચ્છની સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિને કાયમનો એવો
ઘસારો પહોંચ્યો કે જેનો અંત હજી સુધી આગ્યો નથી.^{૧૫} વળી, ભારત સ્વતંત્ર થયું અને કચ્છ
ભારત સાથે જોડાઈ ગયું ત્યાં સુધી કચ્છના રાજ્યશાસનને પોતાનું આગવું ચલણી નાણું પણ

૧૪. પશુઓમાં ધૂડખર નામનું પ્રાણી, જેને જંગલી ગધેડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે અને પક્ષીઓમાં
સુરખાળ (ફ્લેમીંગો) નામનું પંખી એ કેવળ કચ્છની ધરતીની જ વિશેષતા છે. બ્યારે પ્રસવકાળ આવે છે ત્યારે
સુરખાળનું તો એક ટાપુમાં નજર જ વસી જાય છે. (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૨૩૯, ૨૪૩, ૨૫૭)

સમ્રાટ અકબરના દરબારી લેખક શૈખ અબુલ ફઝલે, એના 'આખને અકબરી' નામે ગ્રંથમાં, કચ્છની ગાણ
સ્થિતિનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે : "કચ્છ એક વિશાળ અલગ પ્રદેશ છે. ઝાડ-પાન વગરનો અને રેતાળ છે.
ત્યાં હિતમ એલાદના ઘોડા, સારા બિટા અને બકરાં-ચેટાં ઉછેરાય છે. ત્યાંના રાજ યદુવંશી એટલે ચંદ્રવંશી કહેવાય છે.
ભાષાતો બહેન લોકો દેખાવડા છે અને કદાવર છે, તથા દાઢી રાખે છે. તેમનું લઘ્યક જળ ૧૦,૦૦૦ લેડેસવારો અને
૫૦,૦૦૦ પાસઝ લસકરનું બનેલું છે. રાજ પોતે સુખ શહેરમાં રહે છે. અને પશ્ચિમે ઝારા અને પૂર્વમાં કંચકોટ એમ
બે સ્થળે મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધેલા છે." (કારા કુંગરકચ્છ, પૃ. ૧૧૪) (આ વર્ણન આશરે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનું છે)

૧૫. આ માટે "જીવજાતોનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૧માં નોંધ્યું છે કે—

"સિંધુ અને ખીજ કેટલીક નદીઓ કચ્છની હિતરે સમુદ્રસંઘમ કરતી. એમાંની કોઈ નદીઓ અધવચ કુપત
થઈ ગઈ, તો કોઈ નદીઓ વહેણ બદલી સિંધુમાં ભળી ગઈ. સિંધુના સુખ પણ સમય જતા વધુ ને વધુ પશ્ચિમ તરફ

હતું, જે કોરીના નામે^{૧૬} બાણીતું હતું. અને ભારતને વિદેશીઓની શુભાશીમાંથી સ્વતંત્ર બનાવવાના એકાદ સૈન્ય જેટલા લાંબા ધર્મયુદ્ધમાં તન-મન-ધનથી પોતાનો સાથ પુરાવવામાં પણ કચ્છ જરાય પાછળ નહોતું રહ્યું, એની પણ આપણી નજીકના સમયમાં રચાયેલ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

કચ્છમાં ઉપરાઉપરી આ વધે (વિ. સં. ૨૦૩૦ની સાલમાં) ત્રીજી વાર પટેલા હુકાળનો સામનો કરીને માનવરાહત અને પશુરક્ષા માટે, કચ્છમાં અને કચ્છ બહાર રહેતી કચ્છની પ્રજાએ જે ખમીર, હિંમત અને કર્તવ્યપરાયણતા દાખવ્યાં છે, તે તો કચ્છની પ્રજાની શ્રીમંતાઈ, ઉદારતા અને સેવાપરાયણતાની જીવંત કીર્તિગાથા બની રહે એવાં છે.^{૧૭}

આવી ખમીરવંતી છે કચ્છની ભૂમિ.

આવી ગૌરવશાળી છે કચ્છની પ્રજા

એ ભૂમિને અને એ પ્રજાને નમન.

ખસતાં ગયાં. છેવટે એનો ‘પૂરણ’ નામે એક ફાંટો જ કચ્છમાં રહ્યો, જે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળતો. સિંધુ નદીના મુખની એ પૂર્વ શાખાનું વહેણ પણ છે. સ. ૧૭૬૪માં ઝારાના યુદ્ધ પછી સિંધના અમીર શુલામ શાહે મોરામાં બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતું અટકાવી દીધું. પરિણામે લખપતની ઉત્તરે આવેલા છછઈ પ્રદેશનાં કાંગરાનાં ખેનરોની કળદુપના ચાલી ગઈ. સિંધના અમીરોનું રહ્યું સહુ કામ ૧૮૧૬માં ધરતીકંપના કુસ્તી ઉપદ્રવ વડે પૂરું થયું. કોરીનાળની પશ્ચિમે આવેલ મોટા વિસ્તારની જમીન નીચે નમી જતાં ત્યાં એકાએક ખારું પાણી ફરી વળ્યું; અને સાથે સાથે મોટા રણમાં ૫૫ મીટર (૧૮ ફૂટ) ઊંચો, ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) લાંબો અને ૧૬ થી ૨૪ કિ. મી. (૧૦ થી ૧૫ માઈલ) પહોળો જમીનનો વિસ્તાર ભીંચો ભીંસી આવતાં, સિંધુના વહેણ આડે, એવો કુસ્તી બંધ બંધાઈ ગયો કે સિંધુનાં પાણી હંમેશને માટે કચ્છમાં આવનાં બંધ થઈ ગયાં.” (પૃ. ૪-૫)

“સિંધુની એક શાખાનો કચ્છ બાણુનો પ્રવાહ છેક ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં ખસી ગયો ત્યાં સુધી એ કચ્છના તળ પ્રદેશના પેટાણમાં મીઠું પાણી ભરતો હતો, અને એ જ કારણે “કચ્છડો બારે માસ” લીધો હોવાની કહેતી થઈ પડેલી. એના સન્ન લીલા પ્રદેશનો આજે માત્ર દક્ષિણનો પ્રદેશ કળદુપના સાચવી રહ્યો છે એ પણ કાળની બલિહારી છે.” (પૃ. ૨૭૨) (આ હકીકત ‘કચ્છનું સંસ્કૃતિજ્ઞાન,’ પૃ. ૨૪૬ના આધારે નોંધવામાં આવી છે.)

૧૬. કચ્છમાં કોરીના ચાંદીના સિંકાની શરૂઆત રાઓશ્રી ભારમલજી પહેલાના સમયમાં (વિ. સં. ૧૬૭૩ની સાલથી) થઈ હતી. એક વાર એમણે મોગલ બાદશાહ બહાંગીરની અમલદારમાં મુલાકાત લીધી ત્યારે એમને રાજ કરીને આ માટે પરવાનગી મેળવી હતી. (કચ્છ કલાધર, ભાગ ૨, પૃ. ૩૪૪-૩૪૫) ‘કોરી’ શબ્દ એ ‘કુવરી’ શબ્દનું ટૂંકું રૂપ છે. જુઓ, “કચ્છમિત્ર”ના રજત જયંતી વિશેષાંકમાં (પૃ. ૯૫) છપાયેલ “કચ્છની કુવરી (કોરી)” નામે શ્રી કેશવલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૧૭. કચ્છ સંબંધી વિશેષ, વિસ્તૃત અને વિવિધ વિષયોને લગતી માહિતી મેળવવા માટે ખીખ પુસ્તકો ઉપરાંત આ ત્રણ પુસ્તકો ખાસ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે એવાં છે : (૧) કચ્છની સંસ્કૃતિના વિશેષ શ્રી રામ-સિંહજી રોડેડક્ટન “કચ્છનું સંસ્કૃતિજ્ઞાન,” સને ૧૯૫૬; (૨) એલ. એફ. રયલ્ફ વિવિધમસકૃત “The Black Hills : Kutch in history and legends : A Study in Indian Local Loyalties” અને એનો “કારા કુંગર કચ્છનું અથવા ઇતિહાસ અને લોકકથામાં કચ્છ [હિંદી રાજસાહિત્ય એક અધ્યયન]” નામે ગુજરાતી અનુવાદ; સને ૧૯૬૩; અને (૩) અણીતા સાક્ષી શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ મંઝાડકર શાસ્ત્રી સંપાદિત “ગુજરાતનો રાજનીતિ અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” નામે પુસ્તકના ત્રણ અંશો સને ૧૯૭૨, ૧૯૭૨ અને ૧૯૭૪. (આમાં પણ પ્રથમ ભાગ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.)

કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન

કચ્છમાં જૈનધર્મ ક્યારથી હશે, એ જિજ્ઞાસાનો થોડોક જવાબ તો કચ્છતું સુપ્રસિદ્ધ ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થ પોતે જ આપે છે.

આ તીર્થની સ્થાપનાની, પરંપરાથી કહેવાતી-સચવાતી રહેલી અનુશ્રુતિનો એટલે કે કથાનો સમય છેક ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીની પહેલી પચીસી જેટલો પ્રાચીન ગણાય છે; એટલે, એ કથાને આધારે, એમ કહી શકાય કે, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ કચ્છમાં પહોંચી ગયો હશે. સ્વનામધન્ય વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીની ધર્મકથાની સાથે શ્રી ભદ્રાવતી નગરીનો સંબંધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને તેઓ પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં થઈ ગયાતું કહેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી પણ જૈનધર્મ કચ્છમાં કેટલા પ્રાચીન સમયથી હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. ઉત્તરોત્તર સચવાઈ રહેલ કથાનક પ્રમાણે તો તેવીસમા તીર્થ-કર ભગવાન પાર્શ્વનાથના જે જિનમંદિરને લીધે ભદ્રેશ્વર નગરની તીર્થભૂમિ તરીકે ખ્યાતિ થઈ છે, તેની પ્રતિષ્ઠા પરમાત્મા મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછીની પહેલી પચીસીમાં, અને એમના જ સમકાલીન લેખાતા શ્રી કપિલ કેવલી અથવા શ્રી વિમલ કેવલીના શુભ હાથે થઈ હોવાની વાત પણ જાણવા મળે છે : આ બનાવ પણ આ વાતતું જ સમર્થન કરે છે.

જૈનધર્મનું ધ્યેય

જૈનધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય જન્મ-મરણના અવિરત ફેરારૂપ સંસારચક્રથી જીવની સર્વથા મુક્તિ, એ જ રહ્યું છે. એટલે એની બધી ક્રિયાઓ અને સાધનાઓ આ ધ્યેયને અનુલક્ષીને જ યોજવામાં આવેલ છે. જૈનધર્મમાં સંસારબંધનના મુખ્ય કારણરૂપ કવાયો તથા રાગ અને દ્વેષની વૃત્તિઓ ઉપર સર્વથા જય મેળનાર જિન કે ભગવાન તીર્થંકરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનવા અને પૂજવામાં આવે છે.^૧ ભગવાન તીર્થંકરે સમભાવને મુક્તિનો અતિમ ઉપાય જણાવેલ છે;^૨ અને એ માટે વિશ્વના નાના-મોટા તમામ જીવોને પોતાના મિત્ર માનવાનો અને કોઈના પ્રત્યે વૈર-વિરોધનો ભાવ નહીં કેળવવાનો આદેશ આપ્યો છે.^૩ આ આદેશની જીવનમાં ત્યારે જ પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે કે જ્યારે મન-વચન-ક્રિયાનો આંતર-બાહ્ય બધો વ્યવહાર અહિંસા અને ક્રુણાની સર્વ-

૧ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રેષ્ઠોવયપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદો ન દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥ —યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૨, શ્લો૦ ૪.

૨. સેયવરો વ ભાસંવરો વ કુદ્ધો ય અહવ બન્નો વા ।

સમસાવભાવિઅપ્પા લહ્ણ મુક્લં ન સદેહો ॥

—સંબોધસત્તરી.

૩. મિત્તી મે સઘ્વમ્મુણ્ણુ વેરં મજ્ઞાં ન કેળહ ।

—વંદિતુ સ્તવ, ગા૦ ૪૬.

મંગલકારી ભાવનાથી સુરસિત થાય. અને આવી જીવનસાધના અથવા આત્મસાધનાના માર્ગે ત્યારે જ ચાલી શકાય કે જ્યારે સંયમ અને તપની ભાવનાને જીવન સાથે એકરૂપ બનાવી લેવાનો પુરુષાર્થ કરવામાં આવે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને તિતિક્ષાનો આવી સાધનામાં આપમેળે જ સમાવેશ થઈ જાય છે. જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં અહિંસા, સંયમ અને તપમય ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ તરીકે બિરહાવવામાં આવેલ છે, તે આટલા જ માટે;⁴ અને ધર્મનો યથાર્થ મહિમા પણ એમાં જ સમાઈ જાય છે.

એટલે જ્યાં જ્યાં જૈનધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ વિસ્તરે છે, ત્યાં ત્યાં એના અતુ-ચાચીરૂપ ચતુર્વિધ ધર્મસંઘ અહિંસા, સંયમ અને તપની ભાવનાના પાલન અને પ્રચાર કરવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરતો રહે છે જૈનધર્મનાં તીર્થધારો, પર્વદિવસો, ઉત્સવો-મહોત્સવો, વ્રતો, નિયમો અને વિધિ-વિધાનો હમેશાં આ સંદેશને જ પ્રોત્સાહન આપતાં રહે છે, કારણ કે એથી જ હુનિયાતું સાચું ભદ્રું થઈ શકવાતું છે, એવી એની દૃઢ આસ્થા અને માન્યતા છે. ધર્મની સાચી પ્રભાવના પણ આ રીતે જ થઈ શકે છે.

કચ્છમાં જિનમંદિરો અને તીર્થો

કચ્છમાં પણ જૈનધર્મે અને જૈન સંઘે ભગવાન તીર્થંકરના આ ધર્મસંદેશને જ ફેલાવવાનો સત્પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન તીર્થંકરોએ સમવસરણમાં ખેસીને સર્વ જીવોને આ ધર્મ નો મર્મ સમજાવવા ધર્મદેશના આપી હતી. સમભાવના પ્રતીક સમા સમવસરણની અને તીર્થંકર ભગવાનના વીતરાગપણુની ભાવનાની સ્મૃતિને જનસમૂહમાં જીવંત રાખવા માટે, જેમ ભારતના અન્ય ભાગોમાં જિનમંદિરો અને તીર્થસ્થાનોની સ્થાપના કરવામાં આવી⁵ તેમ, કચ્છની ધરતી પણ જિનેશ્વર ભગવાનનાં મંદિરો અને તીર્થોથી સુશોભિત અને ગૌરવશાળી બની છે. કચ્છ જેવા પાંચ-છ લાખની વસતી ધરાવતા નાના સરખા પ્રદેશોમાં રચાયેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થ, નાની પંચતીર્થોનાં⁶

૪. ઘમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં ઈહિસા સંજમે તવો ।

દેવા વિ તં નર્મસંતિ જસ્સ ઘમ્મે સયા મળો ॥

—દશવેકાલિક સૂત્ર, અં ૧, ગાં ૧.

૫. જિનચૈત્યો—જિનમંદિરોની સ્થાપનાને લગતી પ્રાચીન પરંપરા અને ઇતિહાસમાન્ય હકીકતોને આધારે એની વિકાસકથા ટૂંકમાં કંઈક આ રીતે આલેખી શકાય : આની મોટા ભાગની શરૂઆત પર્વતો અને ટેકરીઓમાં કોતરવામાં આવેલ ગુફા મંદિરોથી થઈ હશે. તે પછી ગિરિમંદિરો અને ઉદ્યાન-મંદિરોનો સમય આવ્યો હશે. તે પછી નગર-મંદિરો અને ગૃહમંદિરો રચાવા લાગ્યાં હશે. આ વાતને અક્ષટ્ય વિધાનરૂપે નહીં પણ ક્રમિક વિકાસની સામાન્ય રૂપરેખા રૂપે જ સમજવાની છે. સમય જતાં ગુફા-મંદિરો રચવાની પરંપરા આપણા સંઘમાંથી સાવ હુપત થઈ ગઈ અને ગિરિમંદિરોની રચના કરવાની પ્રવૃત્તિ વેગ પકડતી ગઈ, જે અત્યારે પણ ચાલુ છે. આજે પણ કેટલાક ગુફા-મંદિરો તો ધર્મભાવના અને કળાસુચિ બનેલી ગૌરવકથા સંભળાવે એવાં ભવ્ય છે, પણ એના તરફ આપણે ઠીક ઠીક ઉદાસીન બની ગયા છીએ. આ ઉપેક્ષાભાવ દૂર થાય એ જરૂરી છે.

૬. કચ્છની નાની પંચતીર્થોનાં ગામો આ પ્રમાણે છે : સુંદ્રા, જુજપુર, નાની તથા મોટી ખાખર, બીદા-આશ્રમ અને માંડવી આશ્રમ (વૃદ્ધાશ્રમ).

જિનમંદિરો, મોટી પંચતીર્થોનાં^૭ આલિશાન જિનપ્રાસાદો, કટારિયા તીર્થ સહિત બીજાં કેટલાંક તીર્થો તેમ જ કચ્છનાં મોટા શહેરો તથા નાનાં ગામોમાં બંધાયેલ નાનાં-મોટાં દોહરો બેટલાં જિનમંદિરો; અને શહેરો તથા ગામોમાં બનેલ પોશાળો, ધર્મસ્થાનકો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનશાળાઓ અને જ્ઞાનભંડારો^૮ આ વાતની સાક્ષી પૂરવા સાથે કચ્છની ધર્મપરાચલ્યતાનું સુભગ દર્શન કરાવે છે. આ બધું જોઈને એમ જરૂર કહી શકાય કે કચ્છમાં આડંબરવાળા મોટા મોટા ધર્મોત્સવો ભલે ઓછા થતા હોય, પણ એ ભૂમિની ધર્મશ્રદ્ધા આપણા દેશના બીજા પ્રદેશોની ધર્મશ્રદ્ધા કરતાં જરાય ઓછી કે ભિતરતી નથી; અને કદાચ, પોતાને વારસામાં મળેલ ભલા લોભા-સરળપણને લીધે, એની ધર્મશ્રદ્ધા વધારે જીવંત અને જીવનસ્પર્શી^૯ હશે.

જૈન મહાજન

બળી, કચ્છના જૈન મહાજનની નામના, પ્રતિષ્ઠા, દીન-દુઃખિયાના બેલી બનવાની ભાવના, કાર્યશક્તિ અને પ્રભાવશીલતા પણ અન્ય સ્થાનોના જૈન મહાજનોની હરોળમાં બેસી શકે એવી છે. કોઈના ઉપર અન્યાય થતો હોય તો તેનું નિવારણ કરવા હમેશાં તૈયાર રહેવું, દીન-દુઃખી જનોને સહાય કરવી, અળોલ, નિર્દોષ પશુ-પંખીઓને પીડાતાં અને મરતાં બચાવવાં, કુદરત-સર્જિત કે માનવ-સર્જિત સંકટસમયે, કોઈ પણ ભતના લેલભાવ વગર, સૌને સહાય અને આશ્રય આપવાં અને ધર્મભાવનાને પ્રમ-જીવનમાં વહેલી રાખવા ધર્મનાં કાર્યો કરવાં, એ છે મહાજનનું કર્તવ્ય. જે ધર્મ અહિંસા, ક્રુદ્ધુણ અને દયાની ભાવના ઉપર આધારિત હોય એનો અનુયાયી આવી કર્તવ્યભાવનાને આવકારે એમાં જ એના ધર્મની ચરિતાર્થતા રહેલી છે. તેથી જ, જેમ આપણા દેશના રાજ્યોને ગો-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળ તરીકે બિરહાવવામાં આવતા હતા તેમ, જૈન મહાજનને જીવહયા-પ્રતિપાળ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. બને ત્યાં સુધી પ્રજાની જેમ રાજસત્તાની સાથે પણ સારાસારી રાખીને, એની સહાયથી, જીવહયાનાં, ધર્મનાં અને લોકકલ્યાણનાં સારાં સારાં કાર્યો કરાવી લેવાં એવી મહાજનની સત્તાની સામાન્ય પ્રકૃતિ હોય છે; સત્તાનો સત્તારૂપે એટલે કે ભયપ્રેરક પગલાંરૂપે ઉપયોગ એ ભાગ્યે જ કરે છે; પણ જરૂર લાગતાં, રાજસત્તાની સાથે અણનમ ખડા રહીને એનો પ્રતિકાર કરવો અને જલાઈતું કામ કરાવવા માટે ગમે તેવું ભોખમ વહોરવા

૭. કચ્છની મોટી પંચતીર્થો આ પ્રમાણે છે : સુથરી, કોઠારા, નલિયા, જખી અને તેરા. આ બધાંય જિનમંદિરો અદ્ભુત, આલિશાન અને ભવ્ય છે, અને એ બધાં અગાસા તાલુકામાં જ વસેલાં છે. માંડવીથી આ પંચતીર્થોમાં જતાં સાંધાણ ગ્રામ આવે છે. ત્યાંનું જિનમંદિર પણ ખૂબ વિશાળ અને મનોહર છે, એટલે એને આ મહાન પંચતીર્થોનું મહાન પ્રવેશદાર જ લેખવું ભોંઈએ.

૮. માંડવીમાં કેટલાક હસ્તલિખિત ભંડારો વિદ્યમાન છે. કોઠારાનો હસ્તલિખિત ભંડાર તો એની તાડપત્રીય અને બીજા પ્રતો માટે ખૂબ બહુમિત છે. કચ્છના છુબ વગેરે શહેરોમાં પણ નાના-મોટા હસ્તલિખિત ભંડારો હોવાની શક્યતા છે. આ બધા ભંડારોને સુરક્ષિત બનાવવાની અને વિદ્વાનો એના ઉપયોગ સરવાઈથી કરી શકે એની ગોઠવણ કચ્છના જૈન સંઘે કરવાની ખાસ જરૂર છે. બિદ્વાના આશ્રમખાનાં બાપેલાં પુસ્તકોને સંઘડ પણ ઘણા મહત્વનો છે અને સફલાગ્યે એ સારી રીતે સચવાયેલો પણ છે.

તેચાર રહેલું એ મહાજનની વિરલ વિશેષતા હોય છે.

કુલ ૬૪ વર્ષ પહેલાં, વિ.સં ૧૯૬૭ની સાલમાં બનેલો આવો જ એક કિસ્સો બાબુવા જેવો છે. ત્યારે કચ્છમાં મહારાજોશ્રી જે'ગારજી બાવા ત્રીભુવં શાસન ચાલતું હતું. એક વાર બ્રિટિશ સરકારના કહેવાથી, કતલ કરવા માટે, કચ્છમાંથી ૭૦૦ થેટાં ખરીદીને કસાઈઓ એમને બ્રિટિશ હકૂમતની હદમાં લઈ જતા હતા. રસ્તામાં અંબર વગેરે ગામોના મહાજનોને આ વાત બાણીને દુઃખ તો બહુ થયું, પણ સામે કચ્છની રાજસત્તા અને ભારતની બ્રિટિશ સલ્તનત હતી, તેથી કોઈએ એમને રોકવાની હિંમત ન કરી અને આંખ આડા કાન કરવામાં શાણુપણુ માન્યું. છેવટે રાપર તાલુકાના દેશલપુર ગામના જે સ્થાનકમાંગી જૈન મહાજનોને આ વાતની ખબર પડી, એટલે એ આની સામે થયા અને, બ્રિટિશ સલ્તનત તથા કચ્છની રાજસત્તાના રાષ્ટ્રની પરવા કર્યા વગર, ભારે જોખમ ખેડીને, એમણે એ સાતસોય થેટાંને અંબરની પાંજરાપોળમાં પહોંચતાં કરીને એમના જીવ બચાવ્યા, ત્યારે જ એમને નિરાંત થઈ. એ જે સ્વનામધન્ય લાઈઓ તે ધનજી મોરબિયા અને જગશી ભાલોરા.^૯

વળી જૈન સંઘમાં થઈ ગયેલા અનેક પ્રભાવક આચાર્યો અને ધર્મશુરુઓ પણ રાજસત્તા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડીને એની પાસે, સમયે સમયે, અહિં સા, અમારિ અને પ્રાણીરક્ષાનાં તેમ જ લોકોની લલાઈનાં અનેક કામો કરાવતા રહ્યા છે. જૈન શ્રમણસમુદાયે તથા જૈન મહાજનોએ, આ રીતે પોતાની શક્તિ અને તેજસ્વિતાના બળે, રાજસત્તા પાસે સત્કાર્યો કરાવ્યાના સંખ્યાબંધ દાખલા જૈન પરંપરામાં તથા એના ઇતિહાસમાં સચવાઈ રહ્યા છે,^{૧૦} અને આવા પ્રસંગો આજે

૯. આ પ્રસંગને મેં મારા “સુવર્ણકંકણ” નામે વાર્તાસંગ્રહમાં (૫૦ પૃષ્ઠ) “સલ્તનતની સામે” નામની કથામાં વિગતે આલેખ્યો છે.

૧૦. અહિં સા, અમારિ અને કુરુણાના પ્રસાર દ્વારા ધર્મતીર્થની પ્રસાવના કરવાના જનઉપકારક મહાન કાર્યના પુરસ્કર્તા તો સ્વયં તીર્થ કર ભગ્ન તો પોતે જ હતા; એટલે પછી, એમના પુનિત પગલે પગલે, એમના અતુલાયીઓ એ ધર્મ-અમૃતની લહાણી કરવા માટે પોતાના મન-વચન કાયાના પૂર્ણ ચેત્ત્રી પ્રયત્નશીલ થાય એમાં શી નવાઈ? આ રીતે છેક પ્રાચીન સમયથી શરૂ કરીને તે વર્તમાન સમય લગી ધર્મશાસનની પ્રસાવના દ્વારા લોકોપકારના ધ્યેયને વરેલા શ્રમણવર્ગોની એક અખંડ પરંપરા ચાલી આવી છે અને એ રીતે ચતુર્વિધ સંઘનો તેમ જ ભાવનાશીલ, શક્તિશાળી અને વચ્ચે આવકસંઘનો મહિમા શાસ્ત્રકર્મમાં તથા પ્રભુર્વર્ગમાં સમાન રીતે વિસ્તરતો રહ્યો છે. લોકજીવનમાં મહાજનપદ વિશેષ પ્રભાવશાળી લેખાય છે તે પણ આ કારણે જ. આ પરંપરામાં જેમ મહાન શ્રમણશ્રેણી તેમ આવકરત્નોની નામાવલી પણ શોભતી રહી છે અને જૈન શાસનને વિશેષ ગૌરવશાળી બનાવતી રહી છે. આર્ચ રક્ષિતસૂરિ, કાલકસૂરિ, પાદલિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ, હરિશ્ચંદ્રસૂરિ, બપ્પશાસ્ત્રિસૂરિ, અણ્ણદેવસૂરિ, કલિઘઠસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ, કલ્યાણસાગરસૂરિ, હીરવબ્ધસૂરિ વગેરેની ઉજ્જવળ પરંપરામાંથી કોનું નામરમણુ કરીએ અને કોને ભૂલી શકીએ? તેમાંય કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે એકબીજાના વિરોધી એવા બે ગૂર્જરપતિઓ સિદ્ધરાજ બળસિંહ અને કુમારપાળદેવ ઉપર દાયકાઓ સુધી પોતાનો ધર્મપ્રભાવ વિસ્તારીને એમની પાસે ધર્મપ્રસાવના અને લોકલતાણનાં જે અનેક સત્કાર્યો કરાવ્યાં, ગુજરાતના સમગ્ર પ્રજાજીવનનું જે સંસ્કારધરતર કહ્યું અને સાહિત્યક્ષેત્રે ને અસાધારણ સર્જન કર્યું એ તો વિચિત્રા ઇતિહાસમાં પણ અબ્બે કહી શકાય એવું છે,

પણ જૈનસંધને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યા છે.

કમાણીનાં ઓછાં સાધનો, ઓછી અને અનિયમિત વૃદ્ધિ, દુષ્કાળની આપત્તિનો સતત ભય અને ધરતીકંપ આદિ કુદરતી કેાપ જેવાં કારણોએ કચ્છની પ્રજાનું સાહસી, સહનશીલ, પ્રાણવાન, હિંમતબાજ અને દૂરના-અને નજીકના દેશો સાથે દરિયાઈ સંબંધ બાંધી બાણનાર દરિયાએટૂં બૃથ તરીકે સજ્ન કયું છે. અને આ બૃથમાં કંઈ એક કોમ કે એક જ્ઞાતિનો નહીં પણ જૈન વલ્લિક કોમ સહિત અઢારે આલમનો સમાવેશ થાય છે.^{૧૧}

આમાં કચ્છના સાહસી, શક્તિશાળી અને ભાગ્યવંત અનેક જૈન સદ્ગૃહસ્થોએ કચ્છમાં રહીને કે કચ્છ બહાર જઈને પુષ્કળ સંપત્તિ રળીને તથા શાહસોદાગર જેવું મોટું બિરુદ મેળવીને કચ્છની શાન વધારી છે, એટલું જ નહીં, એમણે પોતાના વતનમાં જૈનધર્મનાં અનેક સત્કાર્યો કરવાની સાથે સાથે, સામાન્ય પ્રજાજનોની સેવા માટેનાં કાર્યોય કર્યાં છે, અને કચ્છ બહારના પ્રદેશોમાં પણ ધર્મ અને લોકસેવાનાં કાર્યો કરીને પોતાની સંપત્તિને ધન્ય બનાવી છે. આમ કરીને તેઓએ પોતાની દાનશીલતાનો લાભ સૌને આપ્યો છે અને જૈનધર્મની દાનની ભાવનાને છવી બતાવી છે.^{૧૨} યુગર્ધ ઇંદરને વિશ્વવિખ્યાત બનાવવામાં કચ્છના જૈન સાહસવીરો અને સોદાગરોનો

૧૧. આ અંગે “કારા કુંગર કચ્છજ”માં (૫૦ ફ) સ્વચ્છું છે કે “કચ્છીઓનું દરિયા પ્રત્યેનું આકર્ષણ જન્મજાત છે, તે નાવિકોપરૂં જ મર્યાદિત નથી. હિંદુ કે મુસલમાન વેપારીઓ અને શાહસોદાગરો, બધા માટે દરિયાઈ સફરો ખેડવી સહજ છે. સદીઓથી તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા, અરમ્સાન, ઈરાની અખાતના દેશો વગેરે દૂરદૂરના મુલકો તરફ દરિયાઈ મુસાફરીઓ કરતા આવ્યા છે. જંગમાર અને ટાંગાનિકમાં તો તેઓએ લાંબા સમયથી બહુ સારી જમાવટ કરી છે. કચ્છીઓની લાક્ષણિક હિંમત, અને સાહસ, હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રદેશના વ્યાપારી વર્ગમાં અનેરી ભાત પાડે છે.”

વળી, આ જ પ્રધર્માં (૫૦૧૯-૨૦) કચ્છની પ્રજાના વિદેશના વસવાટ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે “કચ્છીલોકો કચ્છમાં કામધંધો કરી આજીવિકા મેળવે છે તેમ બહાર પણ વસે છે અને ત્યાં જ રોજ મેળવે છે. મુંબઈ, કલકત્તા, ઈસ્ટ આફ્રિકા, એડન, ઈરાની અખાત, યુરોપ કે અમેરિકા જ્યાં જશે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં કચ્છીઓનો વસવાટ જોવામાં આવશે.”

અને દેશ-વિદેશમાં કચ્છ દેશનું નામ રોજન કરનાર શાહસોદાગરો અને અંગેવાનોની શૈક્ષિક નામાવલી યાદ કરીએ છીએ તો એમાં બધી જાત અને કોમના નરસીરોનાં નામ નોંધાયેલાં જોવા મળે છે : શેઠશ્રી ખેતસીલાઈ ખીંચતી જે. પી., શેઠ જેતશી જીવરાજ, શેઠ કમ્બુ સુલેમાન, સમર્થ વેદવિદ પંડિત પીતાંબરદાસ, શેઠશ્રી વેલજી માલુ, શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ, શેઠ ખટાક મકનજી, સર કરીમખાઈ ઇબ્રાહીમ બેરોનેટ, શેઠ શાંતિનસ આસકરજી જે. પી., શેઠ નરશી નાથા, શેઠ મયુરાદાસ ગોકળદાસ, સર વસનજી ત્રિમજી નાઈટ, શેઠ નરશી કેસવજી, ભટ્ટકવિ ચિવજી દેવશી, શેઠ રહેમતુલ્લા મહેરઅલ્લી ચિનાઈ જે. પી., શેઠ સોજાપાળ કાયા, શેઠ સુરજીમાઈ વલ્લભદાસ, શેઠ કાંબલદાઈ એમ. ચીનાઈ, શેઠ લવાનજી અજબજી ખીમજી, શેઠ મેઘજી સોજાપાળ, શેઠ કારશી વીજાપાળ, શેઠ રવજી સોજાપાળ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરશી, પ્રતાપજી પંડિત શ્રી આજુદજી દેવશી, દેશમકત શ્રી યુસુફ મહેરઅલ્લી, શેઠ કાંબલદાઈ કરીમલાઈ વગેરે કેટલીય વગદાર અને રાજ્યમાન્ય વ્યક્તિઓનાં નામ યાદ આવી જાય છે.

૧૨. કચ્છના જૈન મહાજનોની દાનજ્ઞતિ અને સેવાભાવનાથી કચ્છમાં માંડવીમાં આદર્શ અને જૈનમૂલ કહી

ફાળો કંઈ નાનોસુનો નથી. મુંબઈ બંદરની અનેક વિકાસકથાઓ કચ્છના જૈન મહાજનોની સાહસિકતા અને દાનવીરતાની કીર્તિગાથા બની રહે એવી છે. ૧૩ અને આટલું જ શા માટે, તીર્થોધિરાજ શ્રી શત્રુંજય અને બીજાં પણ અનેક તીર્થસ્થાનો કચ્છનાં દાનપ્રિય અને ધર્માતુરગી ભાઈઓ-બહેનોની ધર્મભાવના અને ઉદારતાની ગૌરવગાથા સંભળાવે છે. ૧૪

કચ્છના વિકાસમાં જૈન યતિઓનો ફાળો

આમ જોઈએ તો જૈનધર્મનો પ્રચાર કચ્છમાં પ્રાચીન કાળથી હોવાના, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના સ્થાપના સિવાયના, બીજા પણ કેટલાક ઉદ્દેશો મળે છે. ૧૫ પણ એની વિશેષ વાત ન કરીએ અને કચ્છ દેશના વિકાસની જ વાત કરીએ તો, ત્યાંની રાજ્યસત્તાને જૈન ગૌરવો તથા શ્રમભ્રોએ અણીને વખતે સહાય કર્યાના અનેક દાખલા મળી આવે છે.

શકાય એવો જૈન વૃદ્ધાશ્રમ, કટારિયા તીર્થમાંની જૈન બોર્ડિંગ, તીર્થબૂમિઓમાં ભોજનઘાળાઓ, કેટલીક કેળવણીની સંસ્થાઓ તથા ઇસ્પનાલો આવે છે; તેમ જ કેઈ કેઈ સ્થાનનાં અશક્ત સાધુર્મિક ભાઈઓ-બહેનોને નહતરૂપ કે પૂરક સહાય મળતી રહે છે; અને આમાં કચ્છી ભાવનાશીલ બહેનો પણ પોતાનો ફાળો આપતી રહે છે. આની બધી જૈન મહાત્મ સંચાલિત સંસ્થાઓની વિષેનો કેઈકે એક જ કરીને પ્રકાશિત કરવા જેવી છે.

૧૭. મુંબઈ શહેરના વિકાસનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવે તો એમાં કચ્છની પ્રજાના ફાળો માટે વિશિષ્ટ નોંધ લેવી પડે, એટલે સોનેગી, ગૌરવશર્થો અને વિશાળ એ ફાળો છે. મુંબઈના અનાજ-કરિયાલુના વેપારથી લઈને તે મુંબઈના વડાશુભ્યાસના વિકાસ સુધી આ ફાળોનાં પગલાં વિસ્તરેલાં છે. મુંબઈ વ્યારે એક નાનો સરખો, અડધું વિકસિત ટાપુ કે બેટ હતો, તે ફાળે જે લોકોએ મુંબઈમાં વસવાટ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું, એમાં કચ્છની જૈન અને અન્ય કોઓની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો. મુંબઈના વિકાસમાં કચ્છના જૈન અને અન્ય સાહસવીરોના ફાળોની દાસ્તાન લખજો એટલીએ તો એથી પાનાંનાં પાનાં ભરાય એમ છે.

“કારા કુતર કચ્છન મ્માં (પૃ ૧૩) આ અંગે સાચું જ કહ્યું છે કે “ મુંબઈના વિકાસમાં સાહસિક કચ્છી વેપારીઓ અને કલોગપનિઓનો ભૂતકાળમાં સારો ફાળો હતો. ”

૧૪. પ્રાચીન સમયની વાત બાલુએ રાખીને છેલ્લા સાતેક શ્લોકોની ઇતિહાસકાળની વાતો કરીએ તોપણ જગદ્ગુપ્તા, વર્ધમાનગુપ્તા, પદ્મસિંહગુપ્તા, શેક નરશી કેશવજી, શેક નરશી નાથ, શેક કેશવજી નાયક વગેરે કચ્છના અનેક દાનદાર અગ્રણીઓએ મિરિચાજ શત્રુંજય તીર્થ, મિરનાર તીર્થ, વનમનગર, ભદ્રેશ્વર, હાંક મિરિથી લઈને પૂર્વદેશની કેટલીક કલ્યાણકૃત્તિ બૂમિઓમાં નવાં જિનમંદિરો ચલુાવીને, જૂનાં જિનમંદિરોના છલ્લોદારો કરાવીને, કચ્છની વિખ્યાત પંચતીર્થોના દિવ્ય, ભવ્ય અને આલીધાન મંદિરો બંધાવીને તેમ જ ઠેરઠેર ધર્મશાળાઓ ઊભી કરીને પોતાની ભક્તિ અને સંપત્તિને ચરિતાર્થ કરવાની સાથે કચ્છની બુમિની ધર્મપરાધુનાતું ગૌરવ વધાર્યું છે.

૧૫. “ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ભરત યજ્ઞવર્ત્ત્યે કરેલા દિગ્વિજયમાં કચ્છ ઉપર વિજય કર્યાનું નોંધાયું છે. (જન્મદીપપ્રકાશિન, પૃ ૧૨૮). અ. ચારાંગમૂત્રની ચૂર્ણિ પ્રમાણે કચ્છમાં આબીરો જૈનધર્મનુવાધી હતા; આનંદપુરનો એક દરિયુ બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયો હતો તેને એવા આબીરોએ પ્રતિબોધ આપ્યો હતો (આત્મચક્ર ચૂર્ણિ, ઉત્તર ભાગ, પૃ ૨૬૧). બૃહકલ્પસૂત્ર (વિશેષચૂર્ણિ) માં નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં સાધુઓ ગૃહસ્થોના ઘરમાં વાસો રહે તો દોષદય બનતું નથી. (મૃદકલ્પસૂત્ર, ૨-૩૮૪ ટિ). ”

—શુશ્ર્વાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૧, પૃ. ૨૭૧.

ખૂનામરડી અને વૈર-વિરોધની ઉચ્ચ ભાવનાથી હંડોળાયેલું કચ્છનું રાજકારણ બ્યારે કંઈક સ્થિરતા અને સ્વસ્થતા તરફ પડયું ફેરવવા લાગ્યું તે બટેલ રાજવંશીઓના સમયમાં, રાજોશ્રી ખેંગારજી બાવા પહેલાના રાજ્યશાસનમાં. સાઠાચારસો-પાંચસો વર્ષ પહેલાંના એ કટોકટીના સમયમાં કચ્છના સીમાડે, ધાંગધ્રા પાસે ચરાડવા ગામમાં રહેતા ગોરજી શ્રી માણિકમેરજીએ રાવ ખેંગારજીને, પોતાના જ્ઞાનને બળે એમનું ઉત્તમ લવિષ્ય ભાખીને, જે સાથ અને સાંગ (મોટો તોલદાર ભાલો) આપ્યાં હતાં, એણે કચ્છના લોહી નીંગળતા ઇતિહાસને સુખ-શાંતિજનક નવો વળાંક આપ્યો હતો. જૈન યતિ શ્રી માણિકમેરજીની આ રાજ્યસેવા આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિજીએ કરેલ વનરાજ ચાવડાની કેળવણીનું અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરાવેલ કુમારપાળની રક્ષાનું સ્મરણ કરાવે એવી છે. આને લીધે જેમ કચ્છનું રાજકારણ સ્થિર બન્યું, તેમ ગોરજી માણિકમેરજીનું નામ કચ્છની રાજસત્તાના તેમ જ પ્રજાના હૃદયમાં હમેશ માટે જડાઈ ગયું. યતિ શ્રી માણિકમેરજીની આ રાજસેવાની નોંધ કચ્છના ઇતિહાસને લગતાં સંખ્યાબંધ યુક્તકોમાં લેવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં, મહારાજોશ્રી ખેંગારજી બાવા પહેલાંએ એમને કચ્છમાં-ભુજનગરમાં જોલાવીને એમને માટે ખાસ પોસાળ બંધાવી આપીને અને રાજ્યમાં એમને વંશપરંપરાગત વિશિષ્ટ દરજ્જે આપીને પોતાની ઊંડી કૃતજ્ઞાની લાગણી દર્શાવી હતી. અત્યારે એમની ગાદીએ ગોરજી શ્રી ભદ્રમેરજી આ દરજ્જે સંભાળે છે. એમને રૂબરૂ મળવાનો અને એ ઐતિહાસિક સાંગને નજરોનજર જોવાનો મેં તા. ૨૨-૩-૭૫ના રોજ ભુજ શહેરમાં લાલ લીધો હતો.

વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં રાજોશ્રી પ્રાગમલજીએ તપગચ્છના શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિની અને અંચળગચ્છના શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી ધર્મનાં અને લોકકલ્યાણનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં અને રાજ્યમાં કેટલાક દિવસો માટે અમારિનું-ભુવરક્ષાનું પ્રવર્તન પણ કયું હતું, અને ગોવધ હમેશને માટે બંધ કરાવ્યો હતો.

પ્રભકલ્યાણનાં કામો અને શુભિચલ રહેણીકરણીને કારણે વિક્રમની અઢારમી સદીમાં કચ્છની પ્રજાએ મહારાજોશ્રી દેશળજી બાવા પહેલાને “દેશરા પરમેસરા” કહીને પરમેશ્વરના જેવું આદરણીય સ્થાન પોતાના હૈયામાં આપ્યું હતું. એ જ રીતે વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયેલ દેશળજી બાવા ખીજને પણ પ્રજાએ એમની ઉદ્ધાર અને ઉમઠા પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિઓને કારણે એ જ બિરુદથી નવાબ્યા હતા. દેશળજી બાવા ખીજ શ્રી ભદ્રેશ્વરના-વસઈ જૈન તીર્થ પ્રત્યે ઘણી લાગણી ધરાવતા હતા અને એના વિકાસમાં એમણે ઘણો રસ લીધો હતો—આ તીર્થ તો કચ્છનું ભૂપણ અને ગૌરવ છે, એમ સમજીને. ઉપરાંત, ભદ્રેશ્વર તીર્થની બિસ્માર હાલત જોઈને એમનું દામ દામ ભારે વેદના અનુભવનું હતું અને જેઓ આ તીર્થનો વહેલાંમાં વહેલો ઉદ્ધાર થાય એવી ઉત્કટ ઝંખનાને પૂરી થયેલી જોવા માટે જ બહુ પોતાના જીવનને ટકાવી રહ્યા હતા, તે તપગચ્છના યતિ શ્રી પાંતિવિજયજીને રાજોશ્રી દેશળજી બાવાએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું અને આ મહાન તીર્થની આવી

ઉપેક્ષા કરવા બદલ કચ્છના જૈન સંઘના અગ્રેસરોને ઠપકો આપીને છેવટે એતું સમારકામ સારી રીતે થાય એવી ગોઠવણ એમણે કરી હતી. તેઓની હયાતીમાં આ કામ પૂરું ન થયું તેથી એમના ઉત્તરાધિકારી મહારાજોશ્રી પ્રાગમલજી બીજાએ એ પૂરું કરાવ્યું હતું. પણ એનો ખરો યશ તો ગોરજી ખાંતિવિજયજી તથા દેશજી બાવા બીજાને ફાળે બાય છે એમાં શક નથી.

રાજોશ્રી લખપતજી વિદ્યા પ્રત્યે ખૂબ પ્રીતિ ધરાવતા હતા, અને પોતે કવિ પણ હતા. એમણે જૈન લઘુરક શ્રી કનકકુશળજીની ગ્રેરણાથી લુખમાં યજ્ઞ લાખા અને કવિતાકળા શીખવવાની એક ખાસ પાઠશાળા સ્થાપી હતી. આ પાઠશાળાએ દેશભરમાં ઘણી નામના મેળવી હતી. ૧૬

વર્તમાન નિવૃત્ત મહારાજોશ્રી

અત્યારના નિવૃત્ત મહારાજો શ્રી મદનસિંહજીના પિતા સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજી-એ જ્યારે ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી અને જૈન સંઘે એમનું ઉમળકાથી સ્વાગત અને બહુમાન કર્યું હતું, એ વખતે તેઓએ, પોતાની આ તીર્થની યાત્રાના કાંચમી સ્મરણરૂપે, કચ્છ-ભરમાં ધર્મને નામે થતો જીવવધ બંધ કરવાની બહેરાત કરી અમારિ-અર્વતનમાં પોતાનો અનુકરણીય અને પ્રશંસાપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો. ૧૭

૧૬. આ પાઠશાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (૫૦ પૃષ્ઠ-૫૪) લખ્યું છે કે—

“તેમણે (મહારાવ શ્રી લખપતજીએ) પોતે લઘુરક કનકકુશળજી પાસેથી યજ્ઞ લાખાનો અભ્યાસ કર્યો અને ‘લખપતપિંચ’ નામનો ગ્રંથ રચાવ્યો. પરિણામે જગતની અદિતીય એવી કાવ્યકળા શીખવાની પાઠશાળાની ભુજમાં સ્થાપના થઈ. કવીશ્વર દલપતરામે કવિઓની શાળાના કાવ્યતીર્થનાં દર્શન કરી ત્યાં કાવ્યપ્રસાદી મેળવી અને કવિતા-દીક્ષા લઈ ભુજની યાત્રાને કાવ્યયાત્રા માનેલી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ યજ્ઞ લાખાની એ પાઠશાળાને અર્થ આપતાં લખે છે: ‘કાવ્યકલા શીખવાની કચ્છ ભુજમાં પોશાળ હતી—આને પણ છે. કવિઓ સૂજવાની એ પાઠશાળા કદાચ દુનિયામાં અદિતીય હશે. ઘણા કાવ્યરસિકો ત્યાં લાણી રાજદરબારેના કવિરાજો થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શિખરાય છે, ને રસોપાસંકોને જીવનરસની વાડીઓમાં ઘુમવાની, ઋતુઓ ને તકની છાંયડી પ્રીતવાની, અભિ-સિંચન, ઉછેર, ફાલવીચાલુ, ચૂંચન, બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી બિહારતાં બાગવાતોને લણાવે એમ, ત્યાં લણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનું ભૂબિયો સિંહાસન છે, પણ ભૂજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો ઇર્ષાસ્પર્શ છે.”

કવિર ન્હાનાલાલની આ કાવ્યમય વાણી આ પાઠશાળાનું કેવું સુરેખ અને સુંદર શબ્દચિત્ર આલેખે છે ।

૧૭. સ્વર્ગરથ પ્રતાચ્છુ પંડિતવર્ધ શ્રી આણંદજીસાઈએ ભદ્રેશ્વરની જીર્ણુ પ્રતનો ઉતારો કરાવી લેવાની સાથે આ તીર્થનો જે પરિચય ધીસેફ વર્ધ પહેલાં (સને ૧૯૫૫ની સાલમાં) લખાવી રાખ્યો છે, એમાં (૫૦ ૧૨) સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજીની સુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે એમણે એ વખતે વ્યક્ત કરેલી ઘાણબીની નોંધ પણ આ પ્રમાણે કરાવેલી છે :

“સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજી સાહેબ બહાદુર અહીં (ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં) પધારેલા ત્યારે તીર્થના કચ્છભરના જૈન આગેવાનોએ કરેલ એમના શાનદાર સ્વાગત પછી પ્રમુખસ્થાનેથી તેઓએ કહ્યું હતું કે ‘મારા જીવનકાળમાં આ તીર્થમાં આવીને મને જે આત્માનંદ અને પરમસંતોષ પ્રાપ્ત થયા છે, તેવો આનંદ અને સંતોષ મારા સમગ્ર જીવનકાળમાં મેં અનુભવ્યો નથી. આ તીર્થના વિકાસમાં મારા વડીલ દાદાના પિતા પુન્યશોક

અને કચ્છના ભૂતપૂર્વ મહારાજોશ્રી મહાનસિંહજી તો અત્યારે પણ જૈન સંઘ સાથે મીઠા સંબંધો રાખે છે અને, અવસર મળ્યે, જૈન સંઘનાં ધર્મકાર્યોમાં ઉલ્લાસથી ભાગ લે છે અને પોતાનો ફાળો પણ આપે છે.^{૧૮}

જગદૂશાહનું નામ અને કામ

અને કચ્છના જૈનધર્મનાં અને કચ્છના જૈન મહાજનોનાં બધાં સત્કાર્યો અને પ્રભાવ ઉપર કીર્તિકબશરૂપે શોભી રહે છે દાનેશ્વરી, પરમ પરોપકારી અને ધર્મની મૂર્તિ સમા શ્રેષ્ઠીવર્ધ જગદૂશાહનાં નામ અને કામ. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું નામ લઈ એ કે તરત જ સ્વનામધન્ય જગદૂશાહનું સ્મરણ થઈ આવે; જગદૂશાહને યાદ કરીએ અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ નજર સામે ખડું થાય : એ બે વચ્ચે આવી અભિન્નતા યા એકરૂપતા સઘાઈ ગઈ છે; બન્ને ભણે એકબીજાના પર્ચાયરૂપ બની ગયા હોય એમ જ લાગે છે—ભણે કાયાની છાયા જ જોઈ લેયો ! એમણે અથવા એમના વડવાઓએ, વડવાઓની જ-મભૂમિ કંથકોટના કિલ્લામાં ચણાવેલ અને કેટલાય સૈકાથી સાવ જીજ્ઞાસીયું હોલતમાં મુકાઈ ગયેલ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર કદાચ કચ્છમાંના જૈન સ્થાપત્યનો જૂનામાં જૂના અવશેષોમાંનો એક હશે. એ જ રીતે જગદૂશાહ પછી બેએક સૈકા પછી થયેલ શ્રેષ્ઠી વર્ધમાનશાહ તથા પદ્મસિંહશાહ પણ ભદ્રેશ્વરમાં જ આવીને વસ્યા હતા અને એમણે પણ આ તીર્થનો જીજ્ઞાસુ તથા બીજાં અનેક સુકૃતો કર્યાં હતાં.

સદ્ભાગ્યે, અનેક નાના-મોટા કુદરતના કોપ અને માનવસર્જિત જંઝાવાતોનો સામનો કરીને, શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈનું ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તથા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ભવ્ય મહાતીર્થ, અત્યારે પણ પૂરી બહોળલાલીપૂર્વક ટકી રહ્યું છે અને દાનશૂર જગદૂશાહ અને એમની તેમ જ વર્ધમાનશાહ તથા પદ્મસિંહશાહ જેવા કચ્છના અનેક ધર્મોત્સાહાતાઓની કીર્તિકથા સંભળાવીને ધર્મભાવનાની પ્રભાવના કરી રહ્યું છે.

ત્યારે હવે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈના જૈન મહાતીર્થનું દર્શન અને એના મહિમાનું થોડુંક કીર્તન કરીને પાવન થઈએ.

દેશગણ બાવાએ જે રસ ખતાવ્યો છે અને જે સાચ અને સહકાર આપ્યો છે તે એના વિકાસ માટે લક્ષી ખર્ચવા સંહિત ઉત્તેજન આપ્યું છે, તે રીતે, જે દેશમાં પરમ પવિત્ર, અધીકૃત તીર્થ છે તે કચ્છ દેશના રાજ તરીકે અને પણ આ તીર્થના વિકાસમાં ભીડે રસ લઈશું ને તન-મન-ધનથી અમારાથી જે પણ બનશે તે બધું કરી છૂટશું. આ તીર્થના કોઈ પણ અમારા જેવા કામ માટે અને હમેશાં તૈયાર રહેશું એવી આપી ખાતરી આપીએ છીએ, ને અમારા રાજ્યમાં ધાર્મિક ખર્ચાલો નીચે અત્યાર સુધી અમારા રાજકુટુંબ અને બીજાઓ તરફથી જે પશુ વધ થાય છે, તે આ તીર્થમાં અમારા આયવાની યાદગીરી તરીકે બધે કરાવવાનો હક્કમતી પ્રબંધ કરીશું.”

અભયદાન અને અમારિ-પ્રવર્તનના આ કાર્યનું મૂલ્ય કેટલું બધું છે ! આટલા માટે જ ધર્મશાસનમાં રાજને રીઝવાની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૧૮. આ વર્ષે જુજનપરમાં ભગવાન મહાવીરના પચીસસોમા નિર્વાણ મહોત્સવનો મોટો સમારોહ થયો હતો, એમાં વર્તમાન મહારાજ શ્રી મહાનસિંહજીએ ઉલ્લાસથી ભાગ લીધો હતો અને આર્થિક ભેટ પણ ધરી હતી.

વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ

સભળ્યા જેને રસશણ્કગાર, લતામંડપ સમ ધર્માગાર

—મહાકવિ ન્હાનાલાલ

(ચિત્રદર્શનો, કાવ્ય પહેલું. કડી ૧૦, સને ૧૯૨૧)

કચ્છની સાહસિકતાને પ્રેરક અને સમૃદ્ધિને જનક કચ્છનો ઠરિયાકિનારો ઘણો વિશાળ છે; અને એમાં કચ્છના આખાતનો અને અરબી સમુદ્રનો સંગમ થાય છે.

ભદ્રેશ્વર નગરની જહોજલાલી અને સ્મૃતિ

કચ્છના આખાતના જ કિનારે આવેલું ભદ્રેશ્વર નગર અને બંદર બન્ને, પ્રાચીન સમયમાં, સાહસિકતાથી વર્ષ પહેલાં, ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી અને ધીકતા વેપાર તથા આયાત-નિકાસનાં મથક હતાં. સમય જતાં એ સાગરકિનારો ત્રણેક માઈલ દૂર જતો રહ્યો, નગરની સ્થિતિ ‘પટ્ટણ સો ઠટ્ટણ’ના જેવી વેરાન અને ભિસ્માર થઈ ગઈ અને બંદર મોટી હોડી કે નાના વહાણને પણ આવવા અને લાંગરવાની ભાગ્યે જ સગવડ આપી શકે એવું છીછરું અને નખતું બની ગયું. પરિણામે ભદ્રેશ્વર બંદર અને નગરની જહોજલાલી કેવળ ભૂતકાળની વાતો બની ગઈ!*

અને છતાં ભદ્રેશ્વર નગર અને બંદરને લોકસ્મૃતિમાંથી સાવ વીસરાઈ જતાં રોકીને, આજે પણ જનહૃદયમાં એમનું આદર અને ગૌરવભર્યું સ્થાન ટકાવી રાખ્યું છે, આશરે પચીસસો વર્ષ જેટલા પુરાતન મનાતા એક જિનમંદિરે, તથા સખાવતીદેલ, સાહસિકતા અને ત્રણ ત્રણ હુબ્બાળોના સામનાને લીધે જગત્પિતા જેવા ગૌરવને મેળવીને જનમાનસમાં સદાસ્મરણીય અને અમર બની રહેલા શાહસોદાગર જગદૂશાહના પુણ્ય નામે, ભદ્રેશ્વર—પ્રાચીન ભદ્રાવતી નગરી—નું નામ લઈ એ અને જગદૂશાહનો જાજરમાન અને ભવ્ય ભૂતકાળ બંને નજર સામે ખડો થાય છે. ભદ્રાવતી નગરી જગદૂશાહના વખતમાં અને તે પછી વર્ધમાન-પદ્મસિંહશાહના સમય સુધી પણ ખૂબ સમૃદ્ધિ-

૧. આ અંગે અચલગ્રન્થના આચાર્ય શ્રી અમરસાગરચરિત્રે વિં. સં. ૧૬૬૧ માં રચેલ “શ્રીવર્ધમાન-પદ્મસિંહચરિત્ર” માં સર્ગ ૯, શ્લોક ૨૬ અને ૨૭માં જણાવ્યું છે કે—

મદ્રાવત્યામયાન્વેષુ-મંદામારો પ્રવર્તિતા ।

મરણં વહ્નલોકાનાં તેન જાતં મયપ્રદમ્ ॥ ૨૬ ॥

ઘનૈઃ ઘનૈશતશ્રૈવં પુરી સોદ્ધસિતા તતઃ ।

પૌઢિયાડપિ હ્રતા તસ્યા જગસે કાલરક્ષસા ॥ ૨૭ ॥

અર્થાત્ તે પછી (વર્ધમાનશાહના સ્વર્ગવાસ પછી) ભદ્રાવતી નગરીમાં મોટા મરુતોનો ઉપદ્રવ થયો, તેમાં ઘણા લોકોનાં મરણ થયાં અને ત્યાર પછી એ નગરી ધીમે ધીમે વેરાન થઈ ગઈ અને એની જહોજલાલીને કાળરૂપી રાક્ષસ ભરખી ગયો. (તથા જુઓ, અચલગ્રન્થદિગ્દર્શન, પૃ. ૩૬૫ તથા ૪૩૯)

શાળી અને વિખ્યાત નગરી હતી, એ તો બહીતુ છે.

ભદ્રેશ્વર નગરીનું ભાગ્ય તો તે પછી, પ્રકાશ અને અધિકારને વેરતા કાળચક્રનો ભોગ બનીને, ક્રમે ક્રમે આથમતું ગયું અને અત્યારે એક સામાન્ય કસબારૂપે એનું નામ સચવાઈ રહ્યું છે. પણ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત બનેલ જૈન યાત્રાધામની વાત કંઈક બુદ્ધી છે.

તીર્થનો પુણ્યયોગ

શરૂઆતમાં ઘણા સૈકા સુધી તેવીસમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે અને છેલ્લા કેટલાક સમયથી ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તીર્થ તરીકે વિખ્યાત બનેલ ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થે પણ ચડતી-પડતીના અનેક યુગોનો અનુભવ કર્યો હતો. આમ છતાં આ તીર્થભૂમિનો કોઈ એવો અબળ પુણ્યયોગ સમયે સમયે બગતો રહ્યો છે કે જેથી એ કાળના ગોઝારા પંજમાંથી નામશેષ થતાં બચી જઈને ફરી પાછી પ્રભાવશાળી બનતી રહી છે. તડકા-છાયાના આવા તો અનેક તખ્તો આ તીર્થભૂમિ ઉપર આવી ગયા; પણ એકંદર એ બધાને એ સુબરૂપ પાર કરી ગઈ છે. અને, વિશેષ આનંદ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી બીના તો એ છે કે, છેલ્લાં સોએક વર્ષ દરમિયાન એનો મહિમા ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતો જ રહ્યો છે અને હજી પણ એમાં વધારો થતો જ બાક છે. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું નામ ભારતના દૂર દૂરના ખૂણામાં સુંબતું થયું છે અને જૈન સંઘના હૃદયમંદિરના અણુ અણુમાં આ તીર્થ તરફથી આકર્ષણ, બહુ શુકલપક્ષના ચંદ્રની કળાની જેમ, ક્રમે ક્રમે વધતું જતું હોય એમ જ લાગે છે.

શાંત, એકાંત, સોહામણું ધર્મસ્થાન

આ સ્થાન પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધમાં ૨૩° અક્ષાંશ અને ૭૦° રેખાંશ ઉપર આવેલું છે; અને અત્યારે એ સાગરકિનારાથી ત્રણેક માઈલ જેટલું દૂર છે.

તનના તાપ હરે એવું સુદર અને તાજગી આપે એવું તંદુરસ્ત એવું હવામાન છે. ઉનાળામાં પણ શીતળ પવનની લહરીઓ ત્યાં હમેશાં વહ્યા જ કરે છે, અને એ પવનની લહરીઓ એવી નિર્મળ હોય છે કે એમાં ધૂળ અને ધુમાડાની કે દુર્ગંધની ખરાબીનું નામ પણ નથી હોતું.

મનના સર્વ સંતાપ અને ઉદ્વેગને દૂર કરીને પરમેશ્વરના સાંનિધ્યનું અંતરમાં સંવેદન જગાડે, પરમાત્માનું નામસ્મરણ કરવાની પ્રેરણા આપે અને ત્રિલોકના નાથનો મહિમા સમજવામાં સહાય કરે, એવું શાંત, એકાંત અને મધુર ભદ્રેશ્વરનું વાતાવરણ છે.

અને, આ બધાથીય આગળ વધીને, યોછી જરૂરિયાતોથી જીવન જીવી બહુવાની કળાના આનંદનો નમૂનો અનુભવવાનું અને એનો થોડોક પણ બોધપાઠ સમજવાનું બહુ આ કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મધામ હોય એમ, ન અહીં હોટલોની લંગાર છે, ન સિનેમા-નાટકોની જાળ છે કે ન ભગવાનને ભૂલી જવાય એવાં ભોગ-વિલાસનાં સાધનો છે. જરાક પણ ભાવનાશીલતા ધરાવનાર સહૃદય યાત્રિકને ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, સંયમ અને વૈરાગ્યનો મહિમા સમજાય એવી પુણ્યપ્રેરક આ ધરતી છે.

બળી, આને લીધે કહો કે ગમે તે કારણે કહો, આ તીર્થની યાત્રાએ આવનારાં મોટાભાગનાં યાત્રિકો, ભગવાનનાં દર્શન-પૂજન કરીને તરત જ પાછા ફરી જવાને બદલે, છેવટે બે-ચાર દિવસની સ્થિરતા કરીને અહીં રહેવાની ભાવના ધરાવતાં હોય છે. આમ થવામાં લોબનશાળા અને ધર્મ-શાળાઓની સંતોષકારક અને ઉત્તમ સગવડ, તીર્થનો વહીવટ સંભાળનાર સંચાલક-મંડળ (ટ્રસ્ટી મંડળ)ની ભગતી દેખરેખ, અને તીર્થના કર્મચારીવર્ગનો હાર્દિક અને વિવેકભર્યો વતોવ પશુ નિમિત્તરૂપ છે, એમ કહેવું બેધ છે.

આ તીર્થધામની યાત્રાએ આવતા યાત્રિકની નજર, કેટલીક ફરી ઉપરથી, ગગનમંડળમાં નક્ષત્રમાળાની જેમ શોભી રહેલ, ધવલ શિખરમાળા ઉપર સ્થિર થઈને, અંતરને આહ્વાદકારી લાગણીથી ભરી દે છે. યાત્રિકને એ સમયે એમ જ લાગે છે કે બહુ હિમગિરિના હિમપુંજમાંથી અથવા દૂધસ્રામ પ્રવેત સંગેમરમરની નાની સરખી ટેકરીમાંથી કંડારી કાઢેલ કોઈ અદ્ભુત પ્રાસાદ સામે ખડો છે—બહુ કોઈ નયનમનોહર અને દિવ્ય દેવવિમાન, પોતાના સૌંદર્ય-ઐશવ સાથે, ધરતી ઉપર ભિતર્યું ન હોય ! પુણ્ય યાત્રિક વધુ નજીક પહોંચે છે અને હવામાં લહેરાઈને ધર્મ-ભાવનાની સુવાસ પ્રસરાવતી નાનાં-મોટાં શિખરો ઉપરની પ્રવેત અને લાલ રંગની ક્વલ્બઓને બેઠેને અને કણ્ઠમધુર રણકાર કરીને ધર્મનો સંદેશ સંભળાવતી ઘંટડીઓનો સાદ સાંભળીને તો યાત્રિકનું અંતર ગદગદ અને લાગણીભીતું બનીને બહુ મૂક વાણી બોલી ભેઠે છે : ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય આપણું ધામ ! અને ધન્ય આપનો ધર્મ ! આપના ચરણે આવી અમે પણ આજે ધન્ય બનવાનાં !

ત્રણ ગઢ

બહુ અહિંસા, મહાકરુણા, સમતા અને વિશ્વમૈત્રીના અવતાર શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના સમવ-સરણી થાદ આપતાં હોય એમ, મોટાં-નાનાં ત્રણ પટાંગણ (મેદાન-કંપાઉડ)ને ફરતા ત્રણ ગઢોની વચ્ચે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થંત્રું ભવ્ય, કળામય અને સોહામણું જિનમંદિર આવેલું છે.

તીર્થંત્રું સૌથી પહેલું પ્રવેશદ્વાર, તીર્થંત્રું ૪,૫૬,૧૦૦ ચોરસ ફૂટ જેટલા વિસ્તારની સમસ્ત ધરતીને સમાવતા વિશાળ મેદાનની આસપાસ ચણી લેવામાં આવેલ ગઢની વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું છે—બહુ ભગવાન તીર્થંકરના ધર્મરાજ્યની નાની સરખી રાજધાની જ બેઠી હતી ! એ પ્રવેશદ્વાર ઉપર અંકિત થયેલા “સુરવાગતમ્, શ્રી કૃષ્ણભદ્રેશ્વર વસર્ધ મહાન જૈનતીર્થ” એ અક્ષરો યાત્રિકને પ્રભુની ધર્મનગરીમાં આવકાર આપે છે. આ પહેલું પ્રવેશદ્વાર મુખ્ય ગઢની પશ્ચિમ દિશામાં છે. આ ઉપરાંત આ ગઢની ઉત્તર દિશામાં પણ બીજો મોટો દરવાજો મૂકેલો છે. [ચિત્ર નં. ૧અ, ૧બ]

મંદિરની જમીનને ફરતો ગઢ બને એની સામે ભદ્રેશ્વર ગામના શાસ્ત્રકો અને બીજા ગરાશિયા-રજપૂતો વગેરેને જબરો વિરોધ હતો; અને તેઓ એ કામ કોઈ રીતે થવા દેતા ન હતા. અને આ કામ થાય એની સામે એમણે લયલું એવું વાતાવરણ ખડું કરી મૂક્યું હતું કે એ માટે કોઈની હિંમત જ ચાલતી ન હતી. પણ છેવટે આ તીર્થંત્રું અનન્ય ભક્ત પ્રજાચક્ષુ પંડિતવર્મ શ્રી આણંદજી ભાઈએ એ કામ ગમે તે ભોગે પૂરું કરવાનો નિશ્ચય કરીને અને જીવના ભોખમ

જેવું સાહસ કરીને, રાતોરાત કહી શકાય એવા ટૂંકા સમયમાં, આ ગઢ ચણાવવાનું કામ પૂરું કરાવીને તીર્થને સુરક્ષિત બનાવ્યું હતું.

આ કં'પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કરીને આશરે ૪૦૦ ફૂટ ઝાગળ વધીએ એટલે આપણા જમણા હાથે મોટાં તોતીંગ દ્વારવાળી, દરબારગઢની મોટી ડેલી જેવી, દાઢાના દરબારની ડેલી આવે છે.^૨ આ છે નાની-મોટી સંખ્યાબંધ ધર્મશાળાઓ, ઉપાશ્રયો, પુસ્તકાલય અને મોટા જિનમંદિરને સમાવતા બીજા ગઢનું પ્રવેશદ્વાર. [ચિત્ર નં. ૨] આ ડેલી અને બીજા ગઢમાં ૧,૦૬,૮૦૦ ચોરસ ફૂટ એટલી (૪૦૦'x૨૬૭' ફૂટ લાંબી-પહોળી) જમીનને આવરી લેવામાં આવી છે. આ તીર્થનો વહીવટ સંભાળતી શ્રી વર્ધમાન કથ્યાણુજીની પેઢીનું કાર્યાલય પણ આ ડેલીમાં જ બેસે છે. આ ડેલી અને જિનમંદિર એવી સમરેખાથી રચવામાં આવેલ છે કે ડેલીની વચ્ચે બિલા બિલા આખા-મંદિરના બહારના ભાગનાં દર્શન થઈ શકે છે. [ચિત્ર નં. ૩, ૪]

આ ડેલીને મૂકીને આશરે ૮૫ ફૂટ ઝાગળ વધીએ એટલે દેવાધિદેવના દેરાસરને સમાવતા ૧૬,૮૦૦ ચોરસ ફૂટના (૧૬૦'x૧૦૫' ફૂટ લાંબા-પહોળા) નાના સરખા ગઢ (કં'પાઉન્ડ)નું પ્રવેશદ્વાર આવે છે. એ પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુ એવા જ કઢ અને આકારનું એક એક પ્રવેશદ્વાર છે. આ ત્રણે દ્વાર ઉપર કમાનો કરેલી છે; અને એના ઉપર અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની અસરની યાદ આપે એવાં બેકેલ્ડાં ચાર પૂતળાં છૂટાંછૂટાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. [ચિત્ર નં. ૫] આ પૂતળાંઓના સંબંધમાં કંઈક એવી વાત સાંભળવામાં આવે છે કર્નલ મેક મરો વગેરે અંગ્રેજોએ આ તીર્થની સુલાકાત લીધેલી અને એના વિકાસ-રક્ષણમાં રસ લીધો હતો, તેની યાદમાં આ પૂતળાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં બે પૂતળાં તો કર્નલ મેક મરો અને તેમની પત્નીનાં છે. (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૬૧) ભારતીય સ્થાપત્ય વિદ્યાના બહુકારોએ તો આ પૂતળાં હવે અહીંથી દૂર કરવાં બેઠાં એ-જેવું સૂચન પણ કર્યું છે. મંદિરની આસપાસનાં યોગાનમાં પથ્થરની લાદી બિછાવી દેવામાં આવી

૨. દાઢાના દરબારના યુગ્ય પ્રવેશદ્વાર તરીકે શેાસતી આ મોટી ડેલીના તોતીંગ અને તોલદાર દરવાજા કેવી રીતે ચણવવામાં આવ્યા હતા, એની રમૂજ ઉપજાવે એવી વાત પેઢીના અત્યારના મુનીમ શ્રી નેમચંદલાઈ કરતુરચંદ વોરાએ કહી સંભળાવી હતી, તે બજાવવા જેવી છે.

વિ. સં. ૧૯૩૯ની સાલમાં આ તીર્થનો છેલ્લો છજોદ્વાર થયો તે પછી વિ. સં. ૧૯૪૯ની સાલમાં આ વિશાળ ડેલી પણ તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને સુતારોએ એના મોટા અને ભારે વજનદાર દરવાજા પણ બનાવી દીધા હતા. બ્યારે આવા ભારબોજવાળા મોટા દરવાજા ડેલીમાં ચડાવી દેવાની વાત આવી ત્યારે, આ કામમાં લાગેલા મજૂર પુરુષો અને મજૂરજી-બહેનો વચ્ચે એક જાતની હરીફાઈ ભગી બીડી. મજૂર-પુરુષોએ મજૂરજી-બહેનોની મસકરી કરતાં કહ્યું: 'આવું મોટું વજનદાર બારણું ચડાવવાનું બહેનોનું શું જાણું ? એ કામ તો પુરુષો જ કરી શકે ! આ વાત સાંભળીને મજૂરી કરતી બહેનોને ચાનક ચડી અને એમણે પુરુષોનો આ પકકાર ઝીલી લઈને કહ્યું કે બારણું ચડાવવામાં અમે કોઈ રીતે તમારાથી પાછા પડવાનાં નથી; અત્યારે જ આ વાતનું પારખું કરી લઈએ. જમણી બાજુનું બારણું તમે પુરુષો ચડાવો અને ડાબી બાજુનું બારણું અમે બહેનો ભેગી થઈને ચડાવી દઈશું. અને સાચે જ, આ રમૂજભરી હરીફાઈમાં, મજૂરજી-બહેનોએ કાણું બારણું પોતાના બળથી ચડાવી દઈને, પુરુષ-મજૂરોને ચૂપ કરી દીધા !

છે. આ ક'પાઉન્ડમાં આશરે ૧૪૫'x૮૧' ફૂટ લાંબી-પહોળી જમીનમાં દેવમંદિર વસેલું છે. આ જિનમંદિરની ઊંચાઈ પાયાના થર સહિત ૪૪ ફૂટ ૨ ઇંચ છે. એટલે એમાંથી પાયાનો ૬ ફૂટ ૫ ઇંચ એટલો લાગ ખાદ કરતાં મંદિર જમીનથી ઉપરના લાગમાં ૩૭ ફૂટ અને ૯ ઇંચ ઊંચું છે.

પરમાત્માનાં દર્શન

આ દરવાજામાંથી ૨૦ ફૂટ આગળ વધીએ અને આપણે ઉત્તરાભિમુખ^૨ જિનમંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચી જઈએ છીએ. [ચિત્ર નં. ૬] અને સામે જ મૂળ ગતારામાં બિરાજતા મૂળનાયક પરમાત્મા મહાવીર દેવનાં મનભર દર્શન કરીને આપણું ચિત્ત આદ્વાદિત થઈ જાય છે, [ચિત્ર નં. ૭] અને આપણે જીવનની કંઈક કુતાર્થતા અનુભવીએ છીએ. શ્રી રાણકપુરના વિખ્યાત મંદિર કરતાં આ મંદિર ઘણું નાનું હોવા છતાં પ્રથમ પ્રવેશદ્વારમાં ખડા ખડા મૂળનાયક પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકે એવી રચના અને અંદરનાં વિશાળ અને ઉન્નત સ્તંભોની પદ્ધતિ^૪ શ્રી રાણકપુર તીર્થના નયનમનોહર જિનમંદિરનું સહજપણે સ્મરણ કરાવે છે. આમાંના કેટલાક

૩. આ દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ છે, એ અંગે ટીકા કરતાં ડૉ. લેન્ડ બર્નેસે એમના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડીક્રીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના ઓન્ડ ક્ઝ” નામે પુસ્તકમાં (૫૦ ૨૦૮) લખ્યું છે કે “The temple faces the north—an unusual position for a Jaina shrine” (આ દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ છે અને જૈન દેરાસરને મટે ઉત્તરાભિમુખ હોવું એ અસામાન્ય સ્થિતિ ગણાય છે; અર્થાત્ જૈન દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ નથી હોતા.) ડૉ. ખર્સેના આ વિધાનને અનુસરીને “શ્રી જગદ્ગરિન” ના સંપાદક શ્રી મન્નલાલ દલપતરામ ખખરે પોતાના પુસ્તકમાં (૧૦ ૧૧૦) અને “કન્ઝ્યુ સંસ્કૃતિન્દ્રિય” ના લેખકશ્રીએ પણ એમના પુસ્તકમાં (૫૦ ૬૩) જૈન દેરાસર ધણુખડું ઉત્તરાભિમુખ નથી હોતાં એ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. પણ આ વાત બરાબર નથી અને હિંદુસ્તાનમાં સંખ્યાબંધ જિનમંદિરો ઉત્તર દિશાનાં મુખવાળાં બનેલાં છે, અને હજી પણ બને છે. કારણ કે, જૈન શિષ્યપણામાં દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ બનાવવાની સામે કોઈ દોષ બતાવવામાં આવ્યો નથી. એન લાગે છે કે બ્યારે ડૉ. બર્નેસે આ તીર્થની સુધાકાન લીધી ત્યારે એમની સાથે રાનસાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણીઅનંદસ ખખર હતા, એમણે અથવા આ તીર્થ સંપાદી ડૉ. બર્નેસેને માહિતી આપનાર ખીજી કોઈ વ્યક્તિએ એમને જૈન દેરાસર મોટે લાગે ઉત્તરાભિમુખ નહીં હોવાની વાત કહી હશે; અને એને આધારે એમણે પોતાના પુસ્તકમાં ઉપર મુજબ નોંધ કરી હશે.

૪. “શ્રી ક્ષ્મ ગિરનારની મહાધારા”માં (૫૦ ૧૨૧) આ જિનમંદિરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાનું નોંધ્યું છે. અને, તે પછી, એ ઉચ્છેદને અનુસરીને, (૧) “ચારી ક્ષ્મ યાત્રા”માં (૫૦ ૧૪૩), (૨) “જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ”માં (૧૦ ૧૨૨), (૩) “જૈન તીર્થ સર્વસંબંધ”માં (૫૦ ૧૪૦) અને (૪) “ભારતનાં જૈન તીર્થો”માં (૫૦ ૪૬)—એ ચારે જૈન પુસ્તકોમાં આ મંદિરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાનું નોંધ્યું છે. આ પુસ્તકોમાં “શ્રી ક્ષ્મ ગિરનારની મહાધારા” પુસ્તક વિં ૨૦ ૧૮૮૫ (સને ૧૮૨૬)માં પ્રગટ થયેલું હોઈ સૌથી જૂનું છે. આ પુસ્તક કરતાં ખીજી કોઈ વધુ પ્રાચીન પુસ્તકમાં આ દેરાસરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાની વાત નોંધી હોય તો તે ચાર જોવામાં આવી નથી, તેમ જ આ પુસ્તકનાં ૨૧૮ ચાંસલાનો ઉલ્લેખ ફક્ત આધારે કર્યો છે, તે પણ અચ્છી સંકાદું નથી.

આ પુસ્તક કરતાં પ્રાચીન પુસ્તકો ડૉ. લેન્ડ બર્નેસનું “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડીક્રીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના

સ્તંભ વિશાળ છતાં સાવ ઓછી કૌતરણીવાળા છે, તો ખીબા કેટલાક સ્તંભો સુઠર કૌતરણીના અલંકારથી સુશોભિત છે. [ચિત્ર નં. ૮, ૬]

મંદિરનાં પ્રવેશદ્વારથી આગળ વધીએ અને ૬ પગથિયાં ચડીએ એટલે વિશાળ અને લંબા થાંભલાવાળા મંદિરના ભાગમાં આપણે પહોંચીએ છીએ. આ ભાગમાં આવા સ્તંભોએ સારા પ્રમાણમાં જગ્યા રોકેલી હોવાથી રગમંડપ તરીકે એનો ખુબી ઓપયોગ થઈ શકે છે. કઠાય અને પ્રવેશમંડપ કે એવું કંઈક નામ આપી શકાય. શિસ્પશાસ્ત્રમાં આને શાલાવીથિ કહે છે. [ચિત્ર નં. ૧૦ અ, ૧૦ બ] અને જે બાજુની સ્તંભાવલીની ખંને બાજુ, વિશાળ દુરમટ ધરાવતા જે રાસમંડપ છે, જે આ મંદિરની રચનાની, ખીબે ભાગ્યે જ એવામાં આવતી, એક વિશેષતારૂપ છે.

જે શિલાલેખો

આ સ્થાનમાં દેરાસરનાં જમણી તરફના એક થાંભલા ઉપર અને તે પછી ડાબી તરફના એક થાંભલા ઉપર એક-એક જૂનો શિલાલેખ કૌતરેલ છે. આમાં જમણી તરફના થાંભલા ઉપરનો એક જ શિલાલેખ ઉપર અને નીચેના ભાગની વચ્ચે થોડીક ખાલી જગ્યા મૂકીને કૌતરેલ હોવાથી, બેનારને, પહેલી દૃષ્ટિએ, એ જુદા જુદા, જે શિલાલેખ જેવું લાગે, પણ એ એક જ શિલાલેખનું સળંગ લખાણ છે. આ શિલાલેખ વિં. સં. ૧૬૫૯નો છે અને એમાં શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિતુ, ભદ્રે-એન્ડ કન્ઝ "નામે પુસ્તકમાં, તથા "ગેઝિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી"ના પાચમા વોલ્યુમમાં કે "સ્વદેશી" પત્રના વિં. સં. ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી વજ્રલાલ લગનાનલાલ છાયાના શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પરિચય આપતા લેખમાં તેમ જ સને ૧૯૫૯માં પ્રગટ થયેલ "કન્ઝ" સંસ્કૃતિર્દશન" નામે પુસ્તકમાં પણ ૨૧૮ થાંભલાનો ઉલ્લેખ નથી.

ઉપરાંત લેફ્ટનેન્ટ પોસ્ટાન્સ નામના અંગ્રેજ અમલદારે છેક સને ૧૮૩૭ની સાલમાં, ડૉ. બર્નેસથી પણ ૩૭ વર્ષ પહેલાં, આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે એમણે આ મંદિરના આગળના ભાગમાં ૪૫ થાંભલા હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો હતો :

‘The inside of the building may be considered as divided into two parts, that nearest the entrance, which may be styled the vestibule, is covered in and supported by 45 pillars with two domes’

(અર્થાત્ ઇમારતનો અંદરનો ભાગ જે વિભાગમાં વહેંચાયેલો લેખી શકાય; એમાંનો પ્રવેશદ્વારની એકદમ નજીકનો ભાગ, કે જેને બવાનક (પ્રવેશમંડપ) તરીકે ઓળખાવી શકાય તે જે દુરમટો ધરાવે છે અને ૪૫ થાંભલાથી આધારિત અને ભરેલો છે.) શ્રી પોસ્ટાન્સના આ ઉલ્લેખનો અર્થ એવો થઈ શકે કે મંદિરના પાછળના તથા બાજુના ભાગમાં ખીબા થાંભલા હોઈ શકે. આમ છતાં ૨૧૮ ના અંકને પહેંચી શકતું નથી, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

આ બાબતને નક્કી કરવા માટે અમે ભમતીની દેરીઓની પાછલી દીવાલોમાં પણ થાંભલા હોવાનું માનીને ગયુતરી કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ અમે ૨૧૮ ની ગયુતરી કરી શક્યા ન હતા. તો પછી આ આંકમાં પ્રચાર થી રીતે થયો એ સવાલ સહજપણે થાય છે. પણ એનો ચોક્કસ ખુલાસો મળી શકતો નથી. એ એમ તેમ હોય, પણ એટલું સાચું છે કે, આ દેરાસરમાં પેસતાં જ એના થાંભલા એવા જોયા અને વધારે પરીવળાળા (મઝા) બેવા થયે છે કે એ દર્શકનું બાન જે આ વગર રહેતા નથી.

શ્વરત્વ', મહારાઓ શ્રી ભારમલ્લ યીજતુ' અને કુંઠરડી ગામતુ' નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને મોટાભાગનો આ શિલાલેખ ઉકેલી શકાય એ રીતે સચવાઈ રહ્યો છે. [ચિત્ર નં. ૧૧] પણ ડાબા હાથના સ્તંભ ઉપરના, પ્રમાણમાં કંઈક નાના, શિલાલેખના અક્ષરો કોતરણીમાં ઠીક ઠીક સાફ દેખાવા છતાં એનો મરોડ કંઈક એવો ખામીવાળો કે વિચિત્ર છે કે જેથી એ ઉકેલી શકાતા નથી.^૫ [ચિત્ર નં. ૧૨] જમણી ખાજુના શિલાલેખની શરૂઆતની પાંચ લીટીઓમાં અને ડાબી ખાજુના પાંચ લીટીઓના આખા શિલાલેખમાં, ચીરુડીના પ્લાસ્ટરને લીધે, વચ્ચે ભંગ પડી જતો દેખાવાથી, એ પ્લાસ્ટરની નીચે કંઈ લખાણ હોય તો તે તપાસવા માટે, એટલા ભાગમાંથી ચીરુડીતું પ્લાસ્ટર દૂર કરાવીને બેઠું તો એ ભાગમાંથી કંઈ દખાઈ ગયેલું લખાણ તો ન મળ્યું, પણ સાદા પથ્થરના શંકુ આકારના આ ભાગમાં કેટલુંક શિલ્પકામ બેવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, આ બધા થાંભલા પહેલાં સાદા પથ્થરના અને કોતરણીવાળા હશે, પણ, તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ના ટ્રસ્ટીમંડળના ઠરાવ મુજબ, જ્યારે મંદિરમાં બધે ચીરુડીતું પ્લાસ્ટર કરાવવામાં આવ્યું હશે ત્યારે, આ થાંભલાઓ ઉપર પણ પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું હશે અને તેને લીધે, અથવા તો પહેલાં કરવામાં આવેલ કોઈક સમારકામ વખતે, થાંભલા ઉપરતું (તથા ખીલ જગાઓ ઉપરતું પણ) કોતરકામ ઢંકાઈ ગયું હશે. અને આમ કરવા જતાં કોઈક સ્થાન ઉપર લગાડવામાં આવેલ કોઈક બૂના શિલાલેખો દખાઈ ગયા હોય એવું પણ બન્યું હોય.^૬ પણ જેમ આ બે શિલાલેખો ખુલ્લા રાખેલા મળી આવ્યા છે તે ભોંતાં, છેલ્લે છેલ્લે ચીરુડીતું પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું એ વખતે, આવું ન પણ બનવા પામ્યું હોય અને પ્લાસ્ટર કરનાર કારીગરોએ શિલાલેખોને બચાવી લેવાની-ખુલ્લા રાખવાની-ચીવટ રાખી હોય. મતલબ કે આ દેરાસરમાંના કેટલાક શિલાલેખો દખાઈ ગયા છે એ હકીકત છે; સવાલ ફક્ત એમ ક્યારે બન્યું એટલો જ છે.

રંગમંડપમાં પરમાત્માની સન્મુખ

મોટા અને જિંઘા સ્તંભોથી ભરેલા આ પ્રવેશ મંડપમાં (શાલાવીથિમાં) મૂકેલાં સાત પગ-થિયાં ચડીએ એટલે રંગમંડપની બહારનો ઓશરી કે પરસાળ જેવો થોડોક ભાગ આવે અને ત્યાંથી આગળ વધીએ એટલે આપણે રંગમંડપના પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચી જઈને પરમાત્મા મહાવીર દેવની પ્રતિમાને ભક્તિસભર નયને નિહાળી શકીએ છીએ. અને રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરીને પંદરેક ફૂટ આગળ વધીએ અને આપણે ગભંજુલ (ગભારા)ના કોતરણીવાળા પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચીને પરમ

૫. આ બંને શિલાલેખોની વિચારણા આ પુસ્તકના “આપત્તિઓ અને છૂર્ણોદ્ધારો” નામે સાતમ પ્રકરણમાં તથા “કેટલાક શિલાલેખો” નામે આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે; એમાંની વિગતો પણ ત્યાં જ આપવામાં આવી છે.

૬. “કેટલાક શિલાલેખો” નામે આ પુસ્તકના આઠમા પ્રકરણમાં ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાં પહેલાં કેટલાક શિલાલેખો હોવાની જે નોંધો મળી આવે છે, તે આપવામાં આવી છે. અને અત્યારે એ શિલાલેખો બેવામાં આવતા નથી, એ ઉપરથી એમ માનવું પડે છે કે ક્યારેક આ શિલાલેખો, આપણી કે કારીગરોની ખેદકારીથી, નષ્ટ થઈ ગયા કે દખાઈ ગયા હોવા બોલેએ.

કરુણાસાગર પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીની સન્મુખ ખડા થઈએ છીએ. [ચિત્ર નં. ૧૩, ૧૪] રવેત સંજેમરમરમાંથી ઘડેલી ૨૫ ઈંચની ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા એવી તો ગંભીર, ચિત્તને આહ્વાદક ઉપબવે એવી અને સપ્રમાણ છે કે એને મન ભરીને નીરખ્યા જ કરીએ એવી પાવનકારી ભિમિ આપણા અંતરમાં વહેવા લાગે છે અને “ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન કૃણ કહું રે” એ ભાવવાહી કવિપ્રકૃતિની ચથાર્થતાની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. [ચિત્ર નં. ૧૫] મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની જમણી બાજુ ૨૧ ઈંચની ભગવાન અભિતનાથજી અને ડાબી બાજુ ૨૧ ઈંચની ભગવાન વિમલનાથની પ્રતિમા છે. અને આ બંને પ્રતિમાઓ ઉપર વિં ૦ ૧૬૨૧ની સાલના શિલાલેખો છે. આ રીતે ગણારામાં કુલ ત્રણ જ પાષાણ-પ્રતિમાઓ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ હોવાથી ભાવિક જન એમની ભક્તિ-પૂજા બહુ જ શાંતિથી કરી શકે છે. આ ગણારાની જમણી બાજુના એક ઉત્તરવાળા ભંડા ગોખલામાં કેટલીક ચાંદીની અને બીજી ભૂતિઓ તથા સિદ્ધચક્રના ચંત્રો મૂકવામાં આવેલ છે આ ગોખલાને તાળું વાસીને અંદરની વસ્તુઓને વધુ સુરક્ષિત કરવામાં આવી છે.

મૂળનાયકની ‘પાછળનું’ અને ‘પૂઠિયું’

ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતી વખતે એની પાછળ મૂકવામાં આવેલ એક પૂઠિયું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સોનેરી-રૂપેરી તાર અને ટીપકીઓના ભરતકામનું, ઝીણી ઝીણી ટીપકીઓની છાંટવાળું કથ્થઈ રંગનું આ મખમલી પૂઠિયું આમ તો સાવ સાદું છે; અને કિંમતમાં અને ભરતકામની ઝીણવટ તથા વિપુલતામાં આ પૂઠિયાને ચડી જાય એવાં પૂઠિયાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. પણ આ પૂઠિયામાં જે અનેક બિંદુઓ અને ચિત્તને વશ કરી લે તથા પ્રભુપ્રતિમાની શોભામાં વધારો કરે એવી વિશેષતા છે, તે બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. આ વિશેષતા તે આ પૂઠિયામાં ગૂંથવામાં આવેલ રૂપેરી ભરતકામનું ભામડળ. જાણે રવેત સંજેમરમરની પ્રભુ-પ્રતિમાનું સપ્રમાણ અંગ જ હોય એ રીતે આ ભામડળ જે કારીગર-મિત્રે બનાવ્યું હશે તેને માટે અંતરમાંથી સહજપણે શાખારીના ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે. (જુઓ મૂળનાયક મહાવીરસ્વામીના નં. ૧૫મા ચિત્રનો પાછળનો ભાગ) જાણે સ્વયં પરમાત્માના આંતર તેજસ્વિ દર્શન કરાવતું હોય એવા આ ભામડળ સાથે ભગવાનની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતાં જાણે અંતર ધરાતું જ નથી. એ પૂઠિયાના બનાવનાર કારીગરે પ્રભુની પ્રતિમા સાથે બરાબર બંધ બેસે અને શોભી ઊઠે એવું આ ભામડળ સમજપૂર્વક માપ લઈને બનાવ્યું હોય કે સાવ સ્વાભાવિક રીતે, અનાયાસે, એના હાથે આવી ક્યેચલક્ષી અને પ્રમાણપેત રચના થઈ ગઈ હોય, એ જે હોય તે, પણ એના હાથે એક આકૃતિન કહેવરાવે એવી રચના થઈ છે, એમાં શક નથી. (આ સ્થાને એમ કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે, જ્યારે પણ ઘસાર્ધ જવાને કારણે આ પૂઠિયું બદલવાનો વખત આવે ત્યારે, આ પૂઠિયાની કલાત્મક વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખીને જ નવું પૂઠિયું બનાવવામાં આવે. આ પૂઠિયાથી આ સપ્રમાણ અને સુંદર પ્રભુ-પ્રતિમા કેવી વિશેષ શોભાયમાન બની જાય છે એનો તો, શબ્દોના વર્ણનથી નહીં પણ, જાતે દર્શન કરવાથી જ ખ્યાલ આવી શકે.)

મૂળનાથકની મૂર્તિ ઉપરનો લેખ

અને બ્યારે મૂળનાથક પ્રભુની પ્રતિમાનાં મન ભરીને દર્શન-સ્તવન કરી લઈએ તે પછી એની પૂજા કરતી વખતે પ્રભુની એક ઉપર-પ્રતિમાજીના પખાસન ઉપર-કોતરેલ થોડાક અક્ષરોનો નાનો સરખો લેખ પણ જોઈ-વાંચી લેવો જોઈએ. લગભગ આધુનિક લિપિને મળતા અક્ષરોમાં કોતરેલા આ લેખનું સાવ ટૂંકું લખાણ કેવળ આટલું જ છે : “સ ૬૨૨ ના વર્ષે.” અને આ લખાણમાં તા અને વર્ષે એ બે શબ્દો વચ્ચે કોતરવામાં આવેલ સિંહનું લાંછન ચાલુ સિંહના આકારનું નહીં પણ સૂંઠ અને પાંખોવાળા કેસરીસિંહની ઊભી નહીં પણ જોડેલી આકૃતિને મળતું છે. [ચિત્ર નં. ૧૬] (તીર્થંકર ભગવાનની માતાને આવતાં ૧૪ સ્વપ્નોમાં સિંહના સ્વપ્નની આકૃતિ મોટે ભાગે સૂંઠ અને પાંખોવાળા કેસરીસિંહના જેવી જોવામાં આવે છે.)^૭

૭. ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે સને ૧૮૭૪ની આસપાસ આ તીર્થની મુલાકાત લઈને એનું વર્ણન “રિપોર્ટ જોન થી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ અને કચ્છ” નામે પુસ્તકમાં લખ્યું ત્યારે ગ્રંથારામાં મૂર્તિઓ અંગે એમણે (૫૦ ૨૦૮) જે નોંધ કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે :

“In the Shrine are three images of white marble, the central one, not at all large, is Ajithanatha, the second of the Tiribhankars, and has carved upon it the figures ૬૨૨ probably for S 1622=(A. D. 1565). On his right is Parsvanatha with the snake hood, marked S 1232, and on his left Santinatha, the 16th Tiribhankara also marked S. 1232 or A. D. 1175—the date of the restoration by Jagadevasah On the back wall, round the central figure, are Kausagiya, indicative from their position that the shrine was once occupied by a larger image. On the extreme right is an image of the black or Samla Parsvanatha.”

(ગ્રંથારામાં સદેઢ આરસની ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. એમાં મૂળનાથકની મૂર્તિ, જે વિશાળ નથી, તે યીજ તીર્થંકર અજિતનાથની છે અને એના ઉપર ૬૨૨નો અંક કોતરેલો છે, જે બનતાં સુધી સં ૧૬૨૨ (ઈ. સ. ૧૫૬૫) ના બદલે હોવો જોઈએ. મૂળનાથકની જમણી બાજુ કણાધારી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે; એના ઉપર સં ૧૨૩૨ કોતરેલ છે; અને ડાબી બાજુ સોળમા તીર્થંકર શાંતિનાથની પ્રતિમા છે; અને એના ઉપર પણ સં. ૧૨૩૨ (ઈ. સ. ૧૧૭૫) કોતરેલ છે—આ સાથ જગદેવ શાહે આ મંદિરનો છત્વોદાર કરાવ્યો એની છે, ગ્રંથારાની પાછલી દીવાલમાં મૂળનાથકની આસપાસ ઠાઉસઝિયા છે, આ ઠાઉસઝિયાની આકૃતિ ઉપરથી એનું બહુ શક્ય છે કે એક કાળે ગ્રંથારામાં (મૂળનાથકની) વધારે મોટી પ્રતિમા હતી. જમણી બાજુ છેક ખૂણમાં કાળા અથવા શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે.)

ડૉ. બર્નેસના આ લખાણ અંગે જે વિચારણા અને ખુલાસા કરવા જેવાં છે તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) ડૉ. બર્નેસે મૂળનાથક તરીકે સદેઢ આરસની, સં ૬૨૨ના અંકવાળી મૂર્તિને અજિતનાથની મૂર્તિ તરીકે જોળખાવી છે. આ પ્રતિમા ઉપર સં ૬૨૨નો અંક કોતરેલો છે એ ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમણે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે પણ, મૂળનાથક તરીકે અચારે છે તે સં ૬૨૨ના અંકવાળી શ્વેત આરસની પ્રતિમા જ બિરાજમાન કરેલી હતી. તો પછી એમણે એ પ્રતિમાનો મહાવીરરાખીના બદલે અજિતનાથની પ્રતિમા તરીકે કેમ ઇલેખ કર્યો હશે? આનો ખુલાસો એ છે કે આ પ્રતિમાની એક ઉપર ચાલુ લિપા કે સન્મુખ મુખવાળા સિંહના બદલે પાંખો અને સૂંઠવાળા કેસરીસિંહ જોડેલી રિશ્તિમાં બનાવ્યો છે, જેથી બહુ ઝીણવટથી નહીં બેનાથને

એ બેઠેલા હાથી જ હાજો; અને હાથી એ તો ખીન તીર્થ કર અજિતનાથનું લાંછન છે; એટલે એ ઉપરથી આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપનાર વ્યક્તિએ એમને આ મૂળનાથકની પ્રતિમા અજિતનાથની હોવાનું કહ્યું હોયું નોંધ્યું. પણ ખરી રીતે એ મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા છે. આ મૂર્તિ ઉપરનું લાંછન ઝીણવટથી નોનાર બેઠેલ શકશે કે એમાં હાથીના દંતુશળ નથી દેખાતા. (જુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

(૨) વિં સં ૧૨૩૨ની સાલની સફેદ આરસની, કણ્ઠધારી પાર્શ્વનાથની અને શ્રી શાંતિનાથની-એ બેમાંથી એક પણ પ્રતિમા અત્યારે આ મંદિરના ગણારામાં નથી; તેમ જ દેરાસરની ભરતીમાં તપાસ કરાવતાં ત્યાં પણ કયાંય આ બન્ને પ્રતિમાઓ મળી નથી. તો પછી આઠસો વર્ષ નેટલી પ્રાચીન આ પ્રતિમાઓનું શું થયું હશે એવા સવાલ સહેજે થાય છે. આનો ચોક્કસ જવાબ તો આપી શકાય એમ નથી, છતાં એનો ખુલાસો કંઈક આ પ્રમાણે આપી શકાય : ડૉ. બર્નેસે વિં સં ૧૯૩૪-૧૯૩૯ વચ્ચે થયેલ આ તીર્થના છેલ્લા શ્રેણીદાર પહેલાં આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે આ બે પ્રતિમાઓ ગણારામાં ગિરાજમાન હતી. પણ છેલ્લા શ્રેણીદાર પછી આ દેરાસરની વિં સં ૧૯૩૯માં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી ત્યારે આ બે મૂર્તિઓને સ્થાને વિં સં ૧૯૨૧ના ઉલ્લેખવાળી જમણી બાજુ શ્રી અજિતનાથની અને ડાબી બાજુ શ્રી વિમળનાથની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી. તો પછી વિં સં ૧૨૩૨ની બે પ્રતિમાઓનું શું થયું હશે ? ચા તો શ્રેણીદાર વખતે એ ખંડિત થઈ હશે અથવા તો ખીન કોઈ સ્થાનના બિન-મંદિરમાં ગિરાજમાન કરવા ઓસરે આપી હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય.

(૩) ગણારામાં છેક જમણી બાજુના ખૂણામાં શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાનું લખ્યું છે તે આ તીર્થના મૂળ-જૂના મૂળનાથક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપત્યની પ્રતિમા જ છે એ નક્કી છે. અને જે બે મોટા કંઠના કાઉસઝિયા મૂળનાથકની આજુબાજુ હોવાનું ડૉ. બર્નેસે લખ્યું છે. તે જૂના મૂળનાથક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની આસપાસના હોવા નોંધ્યું. અને, સંભવ છે કે, આ છેલ્લા શ્રેણીદાર વખતે જૂના મૂળનાથક શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ભગતીની વચ્ચેની ૨૫મા નંબરની મોટી દેરીમાં પધરાવવામાં આવી ત્યારે, આ બન્ને કાઉસઝિયા પણ ત્યાં ગિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હોય. જોકે અત્યારે આ દેરીમાં શામળિયા પાર્શ્વનાથની બન્ને બાજુ જે કાઉસઝિયા પધરાવવામાં આવેલ છે, તે ડૉ. બર્નેસે ઉલ્લેખેલ કાઉસઝિયા જ છે, એમ નિશ્ચિત રૂપે કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં આવી સંભાવના સાવ નકારી શકાય એવી પણ નથી.

(૪) ડૉ. બર્નેસે વિં સં ૧૨૩૨ની સાલને જમ્મુશાના શ્રેણીદારની સાલ તરીકે ઓળખાવી છે તે ખોટી છે, કારણ કે જમ્મુશા વિક્રમની ૧૩ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૪ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા એ નિશ્ચિત છે.

કચ્છના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના જાણીતા વિકાન શ્રી વ્રજલાલ ભગવાનલાલ હાયાએ “ સ્વદેશ ” ખંડના વિં સં ૧૯૮૦ ના દીપેત્સરી અંકમાં એમના ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી લેખમાં, આ તીર્થના મૂળનાથક તરીકે મહાવીરસ્વામી ગિરાજમાન હોવાનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે સાથે, ડૉ. બર્નેસની નેમ, એની આસપાસ કણ્ઠધારી પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથની મૂર્તિઓ હોવાનું લખ્યું છે; પણ, ખરી રીતે, એ વખતે આ બે મૂર્તિઓના સ્થાને અજિતનાથ અને વિમળનાથની મૂર્તિઓ ગિરાજમાન થયેલી હતી. તેથી શ્રી હાયાએ ડૉ. બર્નેસને અનુસરીને આમ લખ્યું હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી-અમદાવાદ-તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ “ જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ ” માં (પૃ ૧૪૦) આ બાબતમાં, ડૉ. બર્નેસ અને શ્રી હાયાની નેમ જ લખવામાં આવ્યું છે કે “ પરિકરમાં બે કાઉસઝિયા મૂર્તિઓ છે મૂળનાથકની જમણી બાજુએ કણ્ઠધારી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદાસનસ્થ મૂર્તિ છે અને ડાબી બાજુએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન ગિરાજ છે. આ બન્ને મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૨૩૨ના સાલના લેખો છે, ”

ગભારામાં મૂળનાયક ભગવાનના પગાસણ ઉપર એક આરસની છત્રી ગોઠવવામાં આવી છે. વિં. સં. ૧૦૬૬માં શા ગેલાભાઈ દેવરાજ તથા શા ગણુશીભાઈ ધરમશી નવાવાસવાળાએ આ છત્રી બંધાવ્યાનું એના ઉપર લખ્યું છે.

દુર્રમટનું ચિત્રકામ અને બે શિલાલેખો

ભગવાનની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કરીને રંગમંડપનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે બે વસ્તુઓ યાત્રિકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. એક છે રંગમંડપના દુર્રમટમાં દોરેલું ચિત્રકામ. બાવીસમા તીર્થેકર ભગવાન નેમિનાથના લક્ષ્મી વરચોડાનું અને એમના અંતરમાં પ્રગટેલ કરુણાગ્રસ્ત વૈરાગ્યભાવનું તેમ જ દીક્ષાકલ્યાણકર્તા સુંદર આલેખન આખા દુર્રમટમાં કરવામાં આવ્યું છે, જે અમુક પ્રમાણમાં ગંભીર થઈ ગયું છે. [ચિત્ર નં. ૧૮]

અને પછી ગભારાની બહાર, જમણી બાજુ, એકની ઉપર બીજો એમ, બે લાંબા અને મોટા શિલાલેખો ચોટેલા છે, એ બંને લેખો દરેક યાત્રિકે સમય લઈને, સ્થિરતાપૂર્વક, ખાસ લાંચવા જેવા છે. એમાંના ઉપરના લાંબી લાંબી ૪૧ લીટીઓના સંસ્કૃત ભાષાના મુખ્ય શિલાલેખમાં તો આશરે પચીસસો વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે, સોએક વર્ષ પહેલાં, વિં.સં. ૧૬૩૪-૧૬૩૬ની સાલ દરમ્યાન, આ તીર્થનાં જીર્ણોદ્ધાર-પ્રતિષ્ઠા થયાં ત્યાં સુધીની આ તીર્થ સંબંધી બહુવા જેવી મોટા ભાગની માહિતી ટૂંકમાં સમાવી લેવામાં આવી છે. [ચિત્ર નં. ૧૯] તીર્થ

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી બેઈ શકાય છે કે, ફક્ત ૨૨ વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૫૩ ની સાલમાં જ, પ્રખટ થયેલા આ અંથમાં બે કાલિસંગિયા મૂર્તિઓ અને વિં.સં. ૧૨૩૨ના લેખનાળી પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથની મૂર્તિઓ હોવાનું જે નોંધ્યું છે તે, બળમાહિતી કે બળતપાસના આધારે નહીં પણ, ડૉ. બર્જેસની નોંધના આધારે જ નોંધ્યું છે, જે વસ્તુરિથિતિથી સાવ ભુલું છે, તે ઉપર આ પેલી વિગતો ઉપરથી બેઈ શકાય છે.

ડૉ. બર્જેસ પહેલાં ૩૭ વર્ષ અગાઉ, સને ૧૮૩૭ની સાલમાં, લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે આ તીર્થની મુલાકાત લીધા પછી, ભદ્રેશ્વરના જૈન મંદિર અને ભદ્રાનગરી સંબંધી જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં વળી આ તીર્થના મૂળનાયકની પ્રતિમા સંબંધી તદ્દન ભુલો જ વાત લખી છે અને એની સાથે મૂળનાયકની પ્રતિમાનું હાથે દોરેલું ચિત્ર પણ આપ્યું છે. એમણે લખ્યું છે કે—

“ The figures of Parasnath, and his attendants, as represented in the accompanying sketch, are of white marble. ”

(સાથેના રેખાચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવેલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા અને એમના પરિચારકો સફેદ આરસના બનાવેલા છે.) વધારામાં એમણે એમ પણ નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં આરસપહાણ મળતો ન હોવાથી આ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાંથી લાવવામાં આવી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. આમાં શ્રી પોસ્ટાન્સે સફેદ આરસની પ્રતિમા પાર્શ્વનાથનો હોવાનું લખ્યું છે તે એમને માહિતી આપનારે કદેલી ભૂલનું જ પરિણામ છે એ સ્પષ્ટ છે. એણે, પરંપરાથી આ તીર્થ પાર્શ્વનાથનું હોવાની માન્યતાના આધારે, એ વખતમાં મૂળનાયક મહાતીર્થ હોવા છતાં, પાર્શ્વનાથ હોવાનું ક્યું હોય એમ લાગે છે. શ્રી પોસ્ટાન્સે પોતે દોરેલો કે બીજા કોઈની પણ પાસે દોરાવેલો પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ અને એમના પરિચારકોને સ્કેચ કેવો વિચિત્ર છે તે સાથેના ચિત્ર નં. ૧૭ ઉપરથી બેઈ શકાય છે. એની આસપાસનો દેખાવ બહુ કોઈ પશ્ચિમની પદ્ધતિની ચિત્રરેખાઓને સ્ફુટ કરતો હોય એમ જ લાગે છે ।

સંબંધી સૈકાવાર ઘટનાઓની માહિતીનો સંગ્રહ કરતો આવો શિલાલેખ બીજા કોઈ સ્થાનમાં હશે કે કેમ તે વિચારણીય છે; અન્યત્ર આવો શિલાલેખ હોવાનો સંભવ નહીં જેવો છે. આ મોટા શિલાલેખની લગભગ, એની નીચે, ચોડવામાં આવેલ ૮ લીંટીના, મોટા ગુજરાતી અક્ષરોવાળા બીજા શિલાલેખમાં તો કેવલ વિંસં ૦ ૧૬૩૬માં જીર્ણોદ્ધાર થયો તેની માહિતી-પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર અને એ માટે ઉપદેશ આપનાર સંબંધી માહિતી-જ આપવામાં આવી છે. સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ પણ ઉઠેલી શકે એવા મોટા અક્ષરો અને સરળ ભાષા આ શિલાલેખમાં છે. [ચિત્ર નં. ૨૦]

ગભારાની બહાર, ગભારાની જમણી બાજુ, ઉપર સૂચવેલ બંને શિલાલેખોની ઉપર ભગવાન મહાવીરના અધિષ્ઠાયક માતંગ ચક્ષુની અને ડાબી બાજુ સિદ્ધાધિકા દેવીની મૂર્તિઓ છે.

દેવીની મૂર્તિઓ

ગભારામાંની ત્રણે જિનપ્રતિમાઓનાં દર્શન-સ્તવન કરીને, અને રંગમંડપનું ચારે બાજુ અવલોકન કરીને, રંગમંડપના પ્રવેશદ્વારમાંથી બહાર આવીને પ્રભુઓની સન્મુખ થોડીવાર ખડા રહીને રંગમંડપના દ્વારની જમણી અને ડાબી બાજુના બે ગોખલામાં બિરાજમાન કરેલ દેવી-મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીએ. તેમાં જમણી બાજુના ગોખલામાં બિરાજમાન કરેલ મૂર્તિને વાઘેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ તરીકે અને ડાબી બાજુના ગોખલામાંની બે મૂર્તિઓમાંની મુખ્ય મૂર્તિને ચક્ષેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ, એ મૂર્તિઓના શિલ્પ તથા વાહન આદિ ભેદનાં, એ મૂર્તિઓ ખરેખર કોની છે, તે બાબત ફરી વિચાર કરવા જેવું લાગે છે.

ભમતીની દેરીઓ

અને હવે સાત પગથિયાં કિતરીને જાંચી અને મોટી સ્તંભાવલીથી ચોક્કસ અને લયાં લયાં લાગતા, પ્રવેશમંડપમાં (શાલાવીથિમાં) થઈને પૂજામંદિરની ચોતરફ રચવામાં આવેલ ભમતીમાંની દેવકુલિકાઓ(દેરીઓ)માં બિરાજમાન કરેલ જિનપ્રતિમાઓ વગેરેનાં દર્શન કરીએ. ભમતીમાં ક્રમવાર નંબરવાળી કુલ ૫૨ દેરીઓ છે, અને એક દેરીને નંબર આપવામાં આવેલ નથી; એટલે કુલ ૫૩ દેરીઓ છે. આ નંબર વગરની દેરીને બાદ કરતાં શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનું મંદિર બાવન જિનાલયવાળું ગણાય છે. આ બધી દેરીઓ એક જ સરખા માપની છે, એવું નથી; જગ્યાની સગવડના પ્રમાણમાં થોડીક નાની-મોટી પણ છે [ચિત્ર નં. ૨૧, ૨૨, ૨૩].

પહેલા નંબરની દેરી પૂજામંડપ(સ્નાત્રપૂજના મંડપ)માં હોવાથી ત્યાંથી દેરીઓની શરૂઆત થાય છે. આ દેરીમાં વિંસં ૦ ૧૫૧૦ની એક ધાતુપ્રતિમા છે. પછી પૂજામંડપમાંથી બહાર નીકળીએ એટલે બે નંબરથી ક્રમવાર દેરીઓ શરૂ થાય છે, અને છેલ્લી-બાવનમા નંબરની-દેરી પણ પૂજામંડપમાં જ છે. એટલે ભમતીની દેરીઓની શરૂઆત જેમ પૂજામંડપમાંથી થાય છે, તેમ એનો અંત પણ પૂજામંડપમાં જ આવે છે. બધી દેરીઓમાં બિરાજમાન કરેલ જિનપ્રતિમાઓની સંખ્યા એકસરખી નહીં હોવા છતાં મોટા ભાગની દેરીઓમાં પાષણની પ્રતિમાઓનું ત્રિગુંડ

(ત્રણ પ્રતિમાઓ) પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલ છે. વળી, બધી પ્રતિમાઓ એક જ સંવતનાં છે, એવું પણ નથી; પણ આમાં મધ્યપ્રદેશમાં આવેલ પુરાનપુર નગરના ઉલ્લેખવાળી પ્રતિમાઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં ભેવા મળે છે, અને એનો સંવત પણ જુદો જુદો છે. આમ કેમ બન્યું હશે તે તપાસ કરવા બેવી બાબત છે. આ પ્રદેશમાં પણ કચ્છના વતનીઓની વસતી સારા પ્રમાણમાં હોવાથી, ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના છેલ્લા (વિ. સં. ૧૬૩૬ના) જીર્ણોદ્ધાર વખતે ત્યાંથી કોઈ એ અંજનશલાકા કરેલ આ પ્રતિમાઓ અહીં મોકલી હોય એવું બનવા ભેગ છે. ભમતીની કોઈ કોઈ દેરીમાં ધાતુપ્રતિમા, સિદ્ધચક્રના ગટ્ટાજી કે એવી બીજી પૂજનીય સામગ્રી પણ પથરાયેલ છે. પાંચ તથા છ નંબરની ભેડિયા દેરીમાં વિક્રમની ૧૩મી તથા ૧૪મી સદી જેટલી પ્રાચીન બે ધાતુ પ્રતિમાઓ છે.

શ્રી કલ્યાણસાગરસૂર તથા મહાકાળી વગેરેની દેરી

જે દેરી ઉપર નંબર નથી લખવામાં આવ્યો તે દેરી સોળમા અને સત્તરમા નંબરની દેરી વચ્ચે આવેલી છે. એ દેરીમાં મહાકાળી માતાની સ્થાપના બીંત ઉપર સિંદૂર લગાડીને કરવામાં આવેલ છે. મહાકાળી માતા એ અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાચિકા દેવી ગણાય છે. વળી, વિક્રમની સત્તરમી સદીના જૈન સંઘના મહાપ્રભાવક આચાર્ય અંચળગચ્છના શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી મહારાજની વિ. સં. ૧૬૫૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ ચરણપાદુકા છે. [ચિત્ર નં. ૨૪] ઉપરાંત, આ ચરણપાદુકાની જમણી તરફ હુપીકેશના અને એની ડાબી બાજુ સરસ્વતીના નામોલ્લેખવાળી, શ્વેત સંજેમરમરની, આશરે ૧૮ ઇંચની સુંદર મૂર્તિઓ છે. “હુપીકેશ” શબ્દમાંનો કે અક્ષર “ક” ના મથાળે માત્રા (“~”) મૂકીને નહીં કોતરતાં ક ની પાછળ પડીમાત્રા (ા) મૂકીને બનાવ્યો છે, એ ઉપરથી આ મૂર્તિ, જે સદીમાં પડીમાત્રા લખવાનો રિવાજ હતો તે સમયની એટલે કે વિક્રમના ચૌદમા કે પંદરમા સૈકાની, હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ બંને મૂર્તિઓ એક જ કાળે અને એક જ શિલ્પીના હાથે અથવા શિલ્પના એકસરખા નમૂનારૂપે બનેલી છે, અને એ બીજા કોઈ સ્થાનેથી લાવીને અહીં સુરક્ષિતપણે મૂકવામાં આવી હશે એમ લાગે છે [ચિત્ર નં. ૨૫, ૨૬]. આ બે મૂર્તિઓ ઉપરાંત સિદ્ધચક્રનું તાંબાનું વિશાળ ચત્ર પણ આ દેરીમાં મૂકવામાં આવેલ છે, જેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૨૦૦૬ ની સાલમાં શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર આચાર્ય શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના હાથે થયેલ છે.

જૂના મૂળનાથકે શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ

૨૫મા નંબરની દેરીમાં, આ તીર્થની સ્થાપના સંબંધી પ્રચલિત કથા પ્રમાણે, આ તીર્થની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરતા, આશરે પચીસસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન પુરાવારૂપ, જૂના મૂળનાથકે તેવીસમા તીર્થ કર લગવાન પાર્શ્વનાથની (જે અત્યારે શામળિયા પાર્શ્વનાથ તરીકે ઓળખાય છે, એમની) મૂર્તિ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે, શ્યામ રંગની, ૨૭ ઇંચની આ પ્રતિમા

નયનમનોહર અને ધ્યાન ધરવાની પ્રેરણા બંને એવી પ્રભાવશાળી છે [ચિત્ર નં. ૨૭]. એના અમલકારની પશુ કોઈ કોઈ વાતો લોકમુખે સાંભળવા મળે છે. ૮

આ પ્રતિમા ભગવાન પાર્શ્વનાથની હોવા છતાં એના ઉપર નાગકુણ્ડાનું છત્ર નથી, અને પ્રતિમાના હાંછન તરીકે મૂકવામાં આવેલ નાગનું ચિહ્ન, પળાસણમાં કેાતરી કાઢવાને બદલે, તર-વરાટથી ચાલ્યા જતા અને સજીવન જેવા લાગતા નાગના જેવું ઉપસાવીને બતાવવામાં આવેલ છે, અને એને સોનેરી રંગે રસી લેવામાં આવ્યું છે, એ આ જિનપ્રતિમાની ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા છે. આ દેરીમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં રવેત આરસની, ૩૧ ઈંચની, બે પ્રતિમા, ભગવાન પાર્શ્વનાથની બંને બાજુ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે; અને આ જૂના મૂળનાયકજીની આગળ સફેદ આરસની છત્રી ગોઠવવામાં આવી છે. આ દેરીમાં ધાતુની બે ચોવીંશી છે, એમાં એક ઉપર વિંસં ૦ ૧૫૧૬નો અને બીજી ઉપર વિંસં ૦ ૧૬૨૧નો લેખ છે. (વિંસં ૦ ૧૬૨૧ના લેખવાળી બીજી પશુ અનેક પ્રતિમાઓ આ તીર્થમાં છે. મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની બંને બાજુની મૂર્તિઓ પશુ વિંસં ૦ ૧૬૨૧ની જ છે.) આ પચીસમી દેરીની બહાર, દેરીની જમણી તથા ડાબી બાજુ તરફ, અનુક્રમે શ્રી પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક દેવ પાર્શ્વ યજ્ઞની અને અધિષ્ઠાયિકા દેવી પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ ગોખલામાં મૂકવામાં આવેલ છે.

ભોંયરાવાળી દેરી

અહીંથી આગળ વધીને, કાટખૂણે વટાવીને, દેરીઓની નવી હરોળ શરૂ થાય છે, તેની શરૂઆતમાં ૩૦, ૩૧, ૩૨ એ ત્રણ નંબરની દેરીઓ એકસાથે અને એક જ દ્વારવાળી આવે છે. આ દેરીઓમાં પહેલાં ભોંયરું હતું અને આશરે પોણાસો વર્ષ પહેલાં એલું મોં બિઘાડું પશુ હતું, એમ કોઈ કોઈ વૃદ્ધ વ્યક્તિ પાસેથી બાણવા મળે છે. આ ભોંયરા સંબંધી કેટલીક લોકવાયકા કે

૮. આ પ્રતિમાના ચમત્કારની એક કથા શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં મને સાંભળવા મળી તે આ પ્રમાણે છે—

સને ૧૯૭૪ના જૂન મહિનાની પાચમી તારીખથી વીસમી તારીખ સુધી પંદર દિવસ માટે મારે ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં રહેવાનું થયું, ત્યારે છુજના સંગીતત્રેમી શ્રી માણેકલાલ ઉત્તમચંદ શાહ, એમનાં વરોટ્ક માતૃશ્રી સાથે ત્યાં આરામ માટે આવ્યા હતા. તા ૧૧-૬-૭૪ના રોજ આ વાત કરતાં શ્રી મણિખડેને કહ્યું કે—

પચાસેક વર્ષ પહેલાં અમે ભદ્રેશ્વરમાં આવીને રહેલા. એક દિવસ રાતના ભાવના અને આરતી પૂરી થવા પછી દેરાસર માગ્નિક થયું હતું અને અમે ધર્મશાળાના ઓટલા ઉપર વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. ચારેકોર શાંતિ અને અધાતું રહેવાયેલાં હતાં. એમાં અમારી સામેથી કોઈ પ્રકાશ ચાલ્યો આવતો હોય એવું અજબવળું દેખાયું અને સાથે સાથે સ્પષ્ટ કરતો અવાજ પણ સંભળાયો. થોડીક વારમાં એ પ્રકાશ અને અવાજ બેષ નજીક આવ્યા હોય એમ લાગ્યું— પગવાર તો એ મોટા પ્રકાશને લીધે આંખો અંધારી જતી હોય એમ લાગ્યું. પશુ પછી આંખો ટિથર કરીને નેયું તો ભગવાન પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક ધરજેન્દ્ર તેજસ્વી મણિધારી નાગરાજનુ રૂપ ધારણ કરીને ચારેકોર પ્રકાશપ્રકાશ રહેલાવતા સુરસરાટ કરતા આવી રહ્યા હતા, અને એમની પાછળ પાછળ પાર્શ્વનાથ શય્યાનની અધિષ્ઠાયિકા પદ્માવતી દેવી નાગચીની રૂપમાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં અને એ બેઠેને મનોહર ઘઈ ગયાં, અને બેઠેનેનાંમોં તે એ નાગ-નાગચીની દ્વાર મિત્રેલ દેરાસરમાં દાખલ ઘઈ અદભૂત ઘઈ ગયાં. તે પછી કેટલીક વાર સુધી દેરાસરમાંથી બીન, વાગિંગો અને નાટારંગનો અવાજ સંભળાયો; અને પછી બધું થાંત ઘઈ ગયું. આ અમે નજરેનજર જોયેલ પ્રમંથર છે.

દંતકથા જેવી વાતો પ્રચલિત થયેલી છે. આ ભોંયરાનો મુખ્ય હેતુ, જ્યારે કોઈ રાજકીય કે એવા કોઈ આક્રમણને કારણે, આ તીર્થ ભયમાં મુકાઈ જાય ત્યારે, જૈનસંઘ, ધર્મ અને આ તીર્થના પ્રાણરૂપ જિનપ્રતિમાઓને સુરક્ષિત કરવા આ ભોંયરામાં ભંડારી-સંતાડી દેવાનો હતો. પણ પાછળથી આ ભોંયરું સાવ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે.^૯

શ્રી સુધર્માસ્વામીની મૂર્તિ

આ બંધ કરી દેવામાં આવેલ ભોંયરાવાળી દેરીથી આગળ વધીએ એટલે એની સામેના ખૂણામાં ૪૭ તથા ૪૮ એમ બે નંબરવાળી એક જોડિયા દેરી આવે છે, તેમાં ભગવાન મહાવીરના પાંચમા ગણધર અને વર્તમાન શ્રમણ પરંપરાના આદિ ધર્મપુરુષ શ્રી સુધર્માસ્વામીની, શ્વેત સંગેશ્વરમંત્રી, ૩૧ ઈય જીર્ણી, સુંદર પરિકરથી શોભતી મૂર્તિ છેક ખૂણામાં પધરાવેલી છે. એ મૂર્તિ વિક્રમની વીસમી સદીના જૈનસંઘના મહાન પ્રભાવક આચાર્ય, તપગચ્છના શ્રી વિજયનાનંદ-સૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજની પરંપરાના મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સદ્ગુપદેશથી વિ. સં. ૧૯૬૨ની સાલમાં અહીં પધરાવવામાં આવી હતી. એનો શિલાલેખ પણ એના ઉપર કોતરેલો છે [ચિત્ર નં. ૨૮]. આ દેરીમાં શ્રી મલ્લિનાથ ભગવાનની ઘણા કાવવાળા સફેદ જેવા આરસપહોણમાંથી ઘડેલી પ્રતિમા ચાત્રિકનું ધ્યાન ખેંચે છે. એને જોઈને સહજપણે મનમાં સવાલ થાય છે કે મૂર્તિકારે આવો દોષવાળો પાપાણ કેમ પસંદ કર્યો હશે ?

અહીંથી આગળ વધીએ એટલે પૂનમંડપમાંની છેલ્લી બાવનમી દેરી સન્મુખ આપણે જોવા

૯. આ ભોંયરું બંધ થા માટે અને ક્યારે કરી દેવામાં આવ્યું તેની એક કથા આ મણિબહેને જ મને કહેલી, તે આ પ્રમાણે છે—

આશરે પંચોતેર વર્ષ પહેલાં, ફાગણ સુદિ પાંચમના યાત્રામેળા વખતે, માણસલાલના પિતાના મોટા ભાઈ કાનજીસાઈ પણ ભદ્રેશ્વર ગયા હતા. એ વખતે કાનજીસાઈની ઉંમર પાંચેક વર્ષની હતી. એ વખતે દેરાસરનું ભોંયરું ઉઘાડું રહેતું હતું. કેટલાક છોકરા દેરાસરમાં રમતાં રમતાં એ ભોંયરામાં જીતરી ગયા; એમાં કાનજીસાઈ પણ સામેલ હતા અને એમના ગળામાં સોનાની હાંસડી હતી. એક ગઠિયો આ જોઈ ગયો; અને ભોંયરામાં જીતરીને એણે કાનજીને પકડીને એના ગળામાંથી હાંસડી કાઢી લીધી. એણે ગિહામણું રૂપ જોઈને બીજા છોકરાઓ નાસી ગયા અને ભોંયરામાં રહ્યા રહ્યા કાનજીસાઈએ બૂમ્બૂમ કરી મૂકી. લામ જોઈને પેલો ગઠિયો પણ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો અને મેળામાં લાગી ગયો. પછી કાનજીસાઈ જેમ તેમ કરીને બહાર આવ્યા. અને મેળાના માણસોની મદદથી, કાનજીસાઈએ લાલ પાઘડીના એંધાણ પરથી પેલા ગઠિયાને ઝોળાખી કાઢ્યો. ત્યારથી, ફરી આવો બનાવ ન બને એટલા માટે, એ ભોંયરું હમેશા માટે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ વાત મણિ બહેનને એમની સાસુ કિસનભાઈએ કહી હતી. આ ભોંયરા બાબત શ્રી મણિ બહેને વિશેષમાં એની વાત પણ કરી કે—આ ભોંયરું છેક જાનનગર સુધી પડેલું હતું, અને એમાં થઈને જાનનગરમાં રહેતા (અંચળગચ્છના) એક ગોરજી શેખ ભદ્રેશ્વરમાં એમના ગચ્છનાં અધિપતિ મહાકાલી માતાના દર્શન કરવા આવતા હતા. એ ભોંયરું બાર માઉ લાંબું હતું અને એમાં થઈને જાનનગરથી બ્રહ્મ—સાકપાંડુ પશુ ભદ્રેશ્વર લાવવામાં આવતું. પોઠિયા ઉપર બેસીને માણસ આવી શકે એટલું જીંચું આ ભોંયરું હતું, એમ લોકો વાત કરતા હતા.

રહીએ છીએ. આ દેરીમાં, એની જમણી બાજુની ભીંત ઉપર, એક મોટા કદના કૌતરણીવાળા પરિકરનો ભાગ ચોડીને સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

દેરીઓના જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારાના લેખ

ભમતીની બધી દેરીઓ ઉપર દેરીના જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આપનારનું (ખરી રીતે દેરીના જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી એ માટે ૩૦૦૭ કૌરીની સહાય આપનારનું) નામ તથા વિં સં ૧૬૫૦ના વૈશાખ વદિ ૨ સોમવારની તિથિ દર્શાવતા ગુજરાતી ભાષાના લેખની તખતીઓ ચોડવામાં આવી છે. આ દેરાસરનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તો વિં સં ૧૬૩૯માં થયો હતો, તો પછી આ દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર અગિયાર વર્ષ પછી થયાનું લખ્યું તે શા કારણે ? એનો ખુલાસો પેઢીના અત્યારના સુનીમ શ્રી નેમચંદ્રભાઈ કસ્તુરચંદ વોરાએ એવો કયો કે આ બધી દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર તો વિં સં ૧૬૩૯માં થઈ ગયો હતો અને એની પ્રતિષ્ઠા પણ, મુખ્ય મંદિરની સાથે, એ વર્ષમાં જ થઈ હતી. પણ, વિં સં ૧૬૪૯ના ફાગણમેળા વખતે, એક દેરીના જીર્ણોદ્ધારના ખર્ચ માટે જે જે સહધર્મી ભાઈ કે બહેન, ત્રણસો કૌરીની સહાય આપે એમનું નામ જે તે દેરીની બાજુમાં મૂકવાનું નક્કી થયું હતું. એ રીતે, આ દેરીઓ માટે મદદ મેળવવામાં એક વર્ષ વીતી ગયું, એટલે બધી દેરીઓ ઉપર જીર્ણોદ્ધારની સાલ એકસરખી વિં સં ૧૬૫૦ની મૂકવામાં આવી છે.^{૧૦}

વિશિષ્ટ પૂજામંડપ

આ રીતે આખી ભમતીની બધી દેરીઓમાં બિરાજમાન કર્ણેલ તીર્થ^{૧૧} કર ભગવતોની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કરતાં કરતાં આપણે પૂજામંડપમાં આવી પહોંચ્યા. આ મંડપની વચમાં ખડા રહીને મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાનાં દર્શન સારી રીતે થઈ શકે છે. આ મંડપ ખાસ સ્નાત-પૂજા અને પૂજાઓ ભણાવવા માટે જ બનાવવામાં આવ્યો છે. બીજા કોઈ મંદિરમાં આવી વિશિષ્ટ ગોઠવણ કરવામાં આવી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. એ દૃષ્ટિએ આ મંદિર આવી અનેાખી વિશેષતા ધરાવે છે, એમ કહેવું જોઈએ. આ પૂજામંડપમાં બહારથી પણ આવી શકાય એ માટે મંદિરના પ્રવેશદ્વારની પહેલાંના ચોકમાં, બન્ને બાજુ, પથ્થરની પાકી અને પહોળી સીડીઓ બનાવવામાં આવી છે. અને આ રસ્તે પૂજામંડપમાં દાખલ થઈ શકાય એ માટે બન્ને તરફ બારણાં મૂકવામાં આવ્યાં છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ અને ૪).

પૂજામંડપમાં સ્નાતપૂજા તથા પૂજા માટે, હમેશને માટે, ધાતુની પંચતીથીની નાની મૂર્તિ ત્રિગડામાં મૂકી રાખવામાં આવે છે, તેના ઉપર વિં સં ૧૫૨૦ની સાલનો લેખ કૌતરણો છે.

શ્રી આમુભાઈનું બસ્ત

આ પૂજામંડપના પાછળના ભાગમાં, વચ્ચેવચ્ચ, મૂળનાયક મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિની

૧૦. દાખલ તરીકે ૩૬મી દેરીની બહાર એક બાજુ આ પ્રમાણે તાતી મૂકામાં આવી છે : “ જામ શ્રી માંડવી, મેતા શામજી પદ્મશીની દેરી છે. સં ૧૬૫૦ ના વૈશાખ વદ બીજ ને વાર સોમે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.”

સામોસામ, આ તીર્થભૂમિની ખૂબ ભાવના અને નિષ્ઠાથી સેવા કરી પોતાની સુવાસ મૂકી જનાર (દુર્ગાપુર) નવાવાસવાલા શ્રી આસુભાઈ વાગળીની, આરસની મોટી અરધી પ્રતિમા (બસ્ત) કાચની મોટી પેટીમાં એવી રીતે મૂકવામાં આવેલ છે કે એના તરફ સાવ સહજપણે દરેકનું ધ્યાન ખેંચાય છે [ચિત્ર નં. ૨૯]. શ્રી આસુભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૯૩માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૯૭૫માં, ૮૨ વર્ષની ઉંમરે, થયો હતો.^{૧૧}

આ જનમંદિર વાસ્તુવિદ્યાનો તો એક સુંદર નમૂનો છે જ; એ જ રીતે એમાં શિલ્પકળા અને આધુનિક ચિત્રકળાનાં પણ દર્શન થઈ શકે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને પુરાતત્ત્વ વિદ્યાના અભ્યાસીઓ તો આ મંદિરનું કયું સ્થાપત્ય કેટલું પ્રાચીન હોઈ શકે અને એનો કયો સ્તર જોઈ શકે તે પાછળથી ખન્યો હતો એ મંડોવર, શિખર વગેરેનું શિલ્પકામ જોઈને નક્કી કરી શકે છે, પણ મારો એ વિષયનો મુદ્દલ અભ્યાસ નહીં હોવાથી એની મીમાંસા મારાથી ન થઈ શકે, પણ એક કળાના ચાહક તરીકે આ મંદિરનાં કળામય શિલ્પો અને ચિત્રો મન ઉપર કેવો ભાવ અંકિત કરે છે, એવી કેટલીક રજૂઆત જરૂર થઈ શકે.

શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ

પહેલાં દેરાસરમાંની શિલ્પકળા જોઈએ. મોટા અને વિશાળ સ્તંભવાળા પ્રવેશમંડપમાંના સામસામા થાંભલાઓની વચ્ચે કમાનો રચી દેવામાં આવી છે, તેને લીધે એક અનોખું દૃશ્ય ખડું થાય છે, એ વાત સાચી, પણ એ બધા ઉપર ચીરુડીનું ખ્વાસ્ટર કરી દેવામાં આવ્યું હોવાથી, ત્યાં કોઈ પ્રકારનું શિલ્પ જોવા મળતું નથી, એથી મનમાં કંઈક ગ્લાનિ થાય છે. પ્રવેશમંડપનાં પગથિયાં ચડીએ એટલે બહારના અને રંગમંડપમાંના થાંભલા અને રંગમંડપનું અને વિશેષ કરીને ગર્ભ-ગૃહનું પ્રવેશદ્વાર આકર્ષક કોરણીથી કંડારેલાં જોવા મળે છે. અને દેરાસરના જમણા અને ઠાળા પડખામાં તથા પાછળના ભાગમાં (મંડોવરમાં) છેક નીચેથી તે શિખરની ટોચ સુધીનો બધો ભાગ તો શિલ્પીએ ઝીણવટ, હૈયાસૂઝ અને કળાની નિપુણતાથી કંડારેલ ઉત્તમ કૌટીનાં શિલ્પોથી એવો ભર્યો ભર્યો અને સમૃદ્ધ કરેલો છે કે એ જોઈને અંતર તૃપ્ત થઈ જાય છે, અને આવી કળાનાં સર્જનહાર સ્થપતિને માટે હૃદયમાંથી શાખાશીના ઉદ્દગાર આપમેળે નીકળી જાય છે. આ શિલ્પોમાં હાથી વગેરેના જુદા જુદા થરો તો સુંદર છે જ, પણ દેવ-દેવીઓ અને માનવીઓની કેટલીક આકૃતિઓ તો એવી આગેહૂમ અને ચેતનવંતી બનેલ છે કે જાણે હમણાં જ એ સજીવન થઈને બોલવા અને હલનચલન કરવા લાગશે એવો જ આભાસ થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૦, ૩૧અ, ૩૧આ,

૧૧. આ બસ્ત મૂકવાનું તા. ૨-૧૦-૧૯૨૦ ની જનરલ સભામાં નક્કી થયું હતું, પણ એનો અમલ થયો નહીં તેથી એ માટે તા. ૧૬-૪-૧૯૩૩ ના રોજ ફરી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. અને દેરાસરમાં બસ્ત મૂકવાની જગ્યા તા. ૩-૪-૧૯૩૮ ના દિવસે પસંદ કરવામાં આવી હતી.

“અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન”માં (પૃ. ૫૮૭) લખ્યું છે કે “નવાવાસના આસુ વાણજીએ સં. ૧૯૪૦માં રંગુનમાં સૌપ્રથમ જોખાનો વ્યાપાર જમાવ્યો.”

૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭]. આની સાથે સાથે બીજી બધી કારીગરી પણ ચિત્તને આકૃષ્ટ કરે એવી છે. આવી શિલ્પસમૃદ્ધિને જેમ જેમ ધ્યાનપૂર્વક, ધીરજથી અને ઝીલુવટથી જોઈએ છીએ, તેમ તેમ એની વિશેષતા વધુ ને વધુ સમભય છે અને ચિત્તને જાણે વશ કરી લઈને કોઈ અવનવી દુનિયામાં વિહાર કરાવે છે. મંદિરના રક્ષણ માટે મંદિરની આબુખાબુના અને પાછળના મંડો-વરથી ઉપરના ભાગમાં મજબૂત બાંધી બાંધી મૂકવામાં આવી છે. જો આ બાંધી ન હોય, અને આબુખાબુનો તથા શિખરનો નખશિખ આખેઆખો ભાગ એકીસાથે નિહાળવાનો અવસર મળે, તો શિલ્પસમૃદ્ધિનું કોઈ અદ્ભુત દૃશ્ય જોવા મળે. આ તરફનો કોઈ ભાગ કે કોઈ જૂથો એવો આદી નથી કે જ્યાં ભક્તિશીલ શિલ્પીનાં સુકુમાર ટાંકણાંએ કળાનો કોઈ સુંદર નમૂનો કંડાયો ન હોય. આ શિલ્પોમાં, આદી આવતી પરંપરા પ્રમાણે, કેટલાંક દેવસ્થાનોમાં હોય છે તેમ, કેટલીક ભોગાસનોની આકૃતિઓ પણ જોવા મળે છે. મંદિરના બહારના અને ઉપરના ભાગમાં પણ શિલ્પસમૃદ્ધિ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. પણ એની વાત આગળ ઉપર કરીશું.

રંગરોગાન અને શિલ્પકામ

મંદિરની અંદર કેટલાક કોરણીવાળા થાંભલાઓ ઉપર, શિલ્પકામથી શોભતી ખારશાખો ઉપર અને બીજે કેટલેક સ્થાને બુદ્ધી બુદ્ધી ભતના ઘેરા, ભલકદાર, પાકા રંગ લગાડવામાં આવેલ છે, વળી, મંડોવર અને મુખ્ય શિખર ઉપર પાકો રૂપેરી રંગ અડાવવામાં આવ્યો છે; તેને જોકે પ્રકારની, જે તે સમયની, લોકરુચિના નમૂના જ સમજવા જોઈએ. પણ શિલ્પકામ ઉપર કોઈ પણ ભતના રંગરોગાન અડાવ્યા વગર એને એના કુદરતી રંગમાં જ રહેવા દેવામાં આવે, અને જ્યારે પણ એને ધોળાવવાની જરૂર પડે ત્યારે પણ બીજા-ત્રીજા રંગોના ખદલે મૂળ પદ્ધતિને મળતા રંગનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો શિલ્પનું રૂપ કામ વધારે દીપ્તી નીકળે છે અને વિશેષ સુંદર, સજીવ અને આકર્ષક લાગે છે, તે વાત હવે સમજાતી જાય છે. એટલે હવે પછી, લવિષ્યમાં જ્યારે પણ ધોળાવવાની કે રંગરોગાન કરાવવાની જરૂર જણાય ત્યારે, આ વાતનો ખ્યાલ રાખવામાં આવશે તો મંદિર વિશેષ મનોહર લાગશે. વળી, જ્યારે પણ ધોળવાનું કે રંગવાનું કામ કરાવવું હોય ત્યારે જો વાતનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે આ રંગો બહાર નહીં પણ અને તેટલા પાતળા હોય અને જૂના રંગોને શિલ્પકામ ઉપરથી અને તેટલા પ્રમાણમાં ઉખાડી નાખવામાં આવે, જેથી રંગ કે ધોળવાના કામના થરોને લીધે શિલ્પની સુકુમાર અને ઝીલ્લી કોરણી ભુરાઈ કે ઢંકાઈ જવા ન પામે જો આ વાતની ઉપેક્ષા થાય તો, જોતે દિવસે, રંગના એક એક ઉપર થર અડી જવાને લીધે, ઝીલ્લું શિલ્પકામ એવું દખાઈ જાય કે જેવડે ત્યાં સામાન્ય કે કંઈક ખરબચડી ભીંત જેવું જ દેખાવા લાગે અને ત્યાં કોઈ શિલ્પકામ હશે એનો દર્શકને ખ્યાલ પણ ન આવે. (શ્રી તારંગા તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર થયો તે પહેલાં શિલ્પસ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના સમા આ તીર્થના આઠસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન ઉત્તુંગ જિનમંદિરના સમૃદ્ધ રૂપકામની સ્થિતિ આવી જ થઈ ગઈ હતી.)

ટાઇલ્સનો ઉપયોગ

બળી, આ મંદિરમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે, છતમાં રંગબેરંગી ટાઇલ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, આ પણ જેમ તે પ્રકારની લોકસુચિત્તું સૂચન કરે છે, તેમ એક કાળે ભુદા ભુદા રંગના અને રૂલ-પત્તી, વેલપુટા તેમ જ ખીલ અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધરાવતા ટાઇલ્સે લોકોમાં કેટલું બધું આકર્ષણ ઊભું કર્યું હતું તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. ટાઇલ્સનું આ આકર્ષણ એક સમયે એટલું બધું વ્યાપક બની ગયું હતું કે છેક દેવસ્થાનના ગર્ભગૃહ સુધી પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, એટલે પછી દેવમંદિરના ખીજા ભાગોમાં એનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં શી નવાઈ ? પણ હવે ટાઇલ્સનો આવો ઉપયોગ કરવો બરાબર નથી એમ મોટા ભાગે સમજાતું ભય છે, એટલું જ નહીં, જ્યાં પણ ધર્મસ્થાનોમાં આ પ્રકારની વપરાશ થયેલી દેખાય છે, ત્યાં એ હવે ખટકવા પણ લાગી છે. ભદ્રેશ્વર તીર્થના જિનમંદિરની અસુક છતોમાં ટાઇલ્સનો ઉપયોગ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ કરવામાં આવેલ હોવાથી એ ન તો બહુ ખટકે છે કે ન તો સુરુચિનો વિશેષ ભંગ કરે છે. આમ છતાં, જ્યારે પણ અવસર કે અનુકૂળતા મળે ત્યારે, એ કાલી નાખવામાં આવે એ જરૂર ઇચ્છવા જેવું છે.

મંદિરના ઉંબરા

હવે મંદિરમાંનાં ચિત્રોનું વર્ણન-નિરીક્ષણ કરતાં પહેલાં, મંદિરનાં ભુદાં ભુદાં દ્વારોમાં મૂકવામાં આવેલ પાષાણના ઉંબરાને જોઈ લઈએ. મંદિરના પ્રથમ કે મુખ્ય પ્રવેશદ્વારનો ઉંબરો કાળા આરસ ઉપર પીળા આરસનો; મૂળ ગભારાનો ઉંબરો નીચે પીળા રંગના આરસ ઉપર કાળા રંગના આરસનો અને જૂના મૂળનાથક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની મોટી અને મુખ્ય દેવકુલિકા (દેરી)નો ઉંબરો નીચે કાળા આરસ ઉપર પીળા રંગના આરસનો અને ખાંડીની બધી દેરીઓના ઉંબરા કાળા રંગના આરસના બનાવેલા છે. એક જ સીધમાં આવેલ ત્રણ દ્વારોમાંથી પહેલા અને ત્રીજા દ્વારનો ઉંબરો કાળા ઉપર પીળા રંગના આરસનો અને વચ્ચેના ગર્ભગૃહના દ્વારનો ઉંબરો પીળા ઉપર કાળા રંગના આરસનો અને ખાંડીના બધા ઉંબરા કાળા આરસના સ્થપતિએ કોઈ ખાસ સમજણથી કે પરંપરા પ્રમાણે બનાવ્યા હશે કે સહજપણે એમ બની ગયું હશે, એ જાણવાનું સહેજ કુતૂહલ થયા વિના રહેતું નથી. આ શ્યામ આરસ એવો ચોખ્ખો અને અકચરિત કરેલો છે કે એથી બહુ કસોટીનો ભંગી જાતનો શ્યામ પાષાણ વાપરવામાં આવ્યો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

વિપુલ ચિત્રકામ

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર પછીની ચોડીક જગ્યાની બંને બાજુની દીવાલો ઉપર, રંગમંડપની ભીંતો ઉપર તથા છત-ધુમ્મટમાં, દેરાસરની ચારે બાજુના પ્રદક્ષિણા-માર્ગ જેવા ચોક્કની બંને બાજુઓ ઉપર તથા પૂજામંડપમાં ચારે તરફ તીર્થંકર ભગવાનના જીવન-પ્રસંગોનાં તથા તીર્થ-સ્થાનોનાં ચિત્રો અકિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રોમાં કેટલાંક પથ્થરમાં કોરીને એમાં રંગ

ક્ષત્રીને તૈયાર કરેલાં છે, તો કેટલાંક કેવળ રંગ-રેખાથી તૈયાર કરેલ ચિત્રકામના નમૂના છે. આ ચિત્રો જાણે આ વિશાળ દેરાસરના એક મહત્વના ભાગરૂપ હોય એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે.

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં દાખલ થઈએ એટલે મંદિરની જમણી બાજુની હીવાલ ઉપર એ વિભાગમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રસંગનાં ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે. એમાં પહેલાં વિભાગમાં—(૧) ભગવાન મહાવીરના અભિગ્રહનો, (૨) કોશાંબી નગરીમાં નિષ્કળ શિક્ષા માટેના એમના ભ્રમણનો, (૩) ભગવાન ચંદનખાળાના આંગણે પધાર્યા તે ઘટનાનો, (૪) ભગવાન મહાવીરે ચંદનખાળાના હાથે શિક્ષા વહોરી તેનો અને (૫) ચંદનખાળા રાજકુમારી તરીકે જાણીતી થઈ એ ઘટનાનો—એમ પાંચ પ્રસંગોનાં સુંદર ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે.

આની લગભગ બીજા વિભાગમાં—(૧) કમ્ભ તાપસના પંચાસિ તપ પ્રસંગે એની અને પાર્શ્વકુમારની વચ્ચે થયેલ વાતચીતનો, (૨) ભગવાન પાર્શ્વનાથને મેઘમાળીએ કરેલ ઉપસર્ગનો, (૩) ભગવાન મહાવીરે જાનના એળમે ચંદ્રકૌશિક નાગને પ્રતિષ્ઠા પમાડયો તેનો, (૪) ભગવાન મહાવીરને શૂલપાણિ ચક્ષે કરેલ ઉપસર્ગનો, (૫) ગોવાળિયાએ ભગવાનના કાનમાં શૂળો નાખી કરેલ ઉપસર્ગનો અને (૬) સુદૃઢ દેવે ભગવાનને કરેલા ઉપસર્ગનો—એમ છ પ્રસંગો આલેખવામાં આવ્યા છે.

આની સામેની - મંદિરની ડાબી બાજુની - હીવાલ ઉપર પણ એ વિભાગમાં ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે. તેમાંના પહેલાં વિભાગમાં—(૧) વીર-વર્ધમાનની નીકરતાને આમલકી કીડાનો, (૨) દૈત્યદમનનો, (૩) નિશાળે બેસવાનો, (૪) લક્ષ્મણનો, (૫) લૌકિક સુરની દીક્ષા માટેની વિનંતિનો અને (૬) વર્ષાદાનનો—એમ છ પ્રસંગો દોરવામાં આવ્યા છે. અને આની એડેના બીજા વિભાગમાં પ્રભુના (૧) અવનકલ્યાણક (માતાના સ્વપ્નદર્શન)નો, (૨) જન્મકલ્યાણક (જન્મોત્સવ)નો, (૩) દીક્ષાકલ્યાણકનો અને (૪) કેવળજ્ઞાનકલ્યાણક (સમવસરણમાં બિરાજી ધર્મદેશના આપવા)નો—એમ ચાર કલ્યાણકનાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

આ રીતે જાણે ચાત્રિકત્તું ચિત્ત, ધર્મમય જીવન જીવી જનારા મહાન ધર્મપુરુષોના જીવન-પ્રસંગોનાં હૃદયસ્પર્શી દર્શનથી, અંતર્મુખ બનવા પ્રેરાય એવું પવિત્ર વાતાવરણ આ જિનમંદિરના પ્રવેશદ્વારમાંથી જ એને અનુભવવા મળે છે.

આવા ચિત્રમય પ્રવેશદ્વારમાંથી આગળ વધીને આપણે, મૂળનાયક ભગવાનની સામે, રંગ-મંડપમાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે ત્યાં પણ સોહામણી ચિત્રમાળા જોવા મળે છે. ગભારાની જમણી બાજુની હીવાલ ઉપર—(૧) અચલગઢ, (૨) ક્ષત્રિયકુંડ, (૩) તાલકેવજ ગિરિ (તળાબ), (૪) રાણકપુર અને (૫) આણુ-દેલવાડા—એ પાંચ તીર્થોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે. અને ગભારાની ડાબી બાજુની હીવાલ ઉપર (૧) કેસરિયાજી તથા (૨) તારંગાજી તીર્થનાં ચિત્રો અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ રંગમંડપના મોટા ઘુમટમાં કરેલ શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના જીવનપ્રસંગોને આલેખતા ચિત્રકામનું વર્ણન તો પહેલાં, રંગમંડપના વર્ણન સાથે, કરી દેવામાં આવ્યું છે (જુઓ પૃ. ૩૨).

રંગમંડપમાંથી બહાર આવીને જાળીવાળા ચોકમાંથી મંદિરની પ્રવેશિણી કરીએ તો, આપણા ડાબા અને જમણા બન્ને હાથ ઉપર, પરમાત્મા મહાવીર દેવના છત્રીસ પૂર્વભવોના તથા તીર્થંકર તરીકેના ૨૭મા-છેલ્લા ભવના ચ્યવનકૃત્યાણકથી તે નિર્વાણકૃત્યાણક સુધીના જીવનપ્રસંગો આલેખતાં સફેદ સંગેમરમરના ફલક ઉપર કૌતરણી કરીને રંગભરેલાં ચિત્રોનાં બધાં મળીને કુલ ૩૯ શિલ્પચિત્રો, ચાત્રિકના અંતરને આહ્વાહિત કરીને, જીવનનો અને સાધનાના કઠિન માર્ગનો તેમ જ સિદ્ધિનો મૂક બોધપાઠ આપે છે.

આ રીતે સમય જતાં, ચરમ તીર્થપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને અર્પણ થયેલ આ જિનમંદિર ભગવાન મહાવીરના છત્રીસ પૂર્વભવોના અને સત્તાવીસમા-છેલ્લા ભવની સાધનાના અનેક પ્રસંગોનાં સુંદર આલેખનો દ્વારા ચાત્રિકને ભગવાનના સમગ્ર જીવનનાં દર્શન કરવાની તક આપે છે.

આ પ્રમાણે ચોકમાં ફરીને ત્યાં ગોઠવવામાં આવેલ ચિત્રોત્તું અવલોકન કરતાં કરતાં આપણે, આ પ્રવેશિણી પૂરી કરીને, પૂજમંડપમાં પહોંચીએ છીએ, તો એની બધી દીવાલો જુદી જુદી તીર્થ ભૂમિઓનાં ચિત્રોથી ભરી ભરી ભેરા મળે છે. અહીં ઉપરના ભાગમાં (૧) ચૌદ સ્વપ્ન, (૨) ચંપા-પુરી, (૩) રાજગૃહ ગિરિ, (૪) હસ્તિનાપુર અને (૫) પાવાપુરીનાં શિલ્પમય ચિત્રો દોરેલાં છે; અને નીચેના ભાગમાં (૧) તંદીશ્વર ક્ષીપ, (૨) ગિરનાર, (૩) સરમેતશિખર, (૪) શત્રુજય અને (૫) અષ્ટાપદશ્ચ-આદિદેવ ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ-નાં શિલ્પમય આલેખનો ભેરા મળે છે.^{૧૨} અને, આ શિલ્પચિત્રોનાં દર્શન સાથે, આ જિનમંદિરના અંદરના ભાગતું આપણું દર્શન-અવલોકન પૂરું થાય છે; અને આપણે બહાર નીકળીએ છીએ ત્યારે મંદિરના પ્રથમ પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુના એક ગોખલામાં બિરાજમાન કરેલા તપગચ્છના રક્ષક શ્રી માણિક્ય વીરનાં દર્શન કરવાનાં બાકી રહે છે. એમનાં દર્શન કરીએ એટલે આ મંદિરતું અંદરથી અવલોકન કરવાનું આપણું એક કામ પૂરું થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૨]. પણ મંદિરના કળાવૈભવનું પૂરેપૂરું મૂલ્યાંકન કરવું હોય કે એનું મહત્ત્વ બરાબર સમજવું હોય તો, મંદિરની બન્ને બાજુની કૌશલ્યીનું તથા મંદિરના ઉપરના ભાગમાં શેઠી રહેલાં શિખરો, ઘુમ્મટો વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવું બેઈએ. ત્યારે હવે એ જ કરીએ.

બહારની અદ્ભુત કૌશલ્યી

મંદિરની બહારના ચોગાનમાં થોડીવાર ભ્રમણા રહીને પરમાત્મા મહાવીરદેવનાં દર્શન કરી લઈએ અને પછી બાવન જિનાલયવાળા મંદિરની ડાબી અને જમણી બાજુની દીવાલોત્તું મન દઈને ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીએ. જુઓ તો ખરા, ત્યાં સાદા પથ્થરના એક એક ખંડ અને એક

૧૨. આ જિનમંદિરમાંની આ ચિત્રસમૃદ્ધિને જનતા સુધી પહોંચાવી કરવી હોય તો, એ માટે પાંચ-સાત ચિત્રો છપાવવાથી કામ ન ચાલે; એ માટે તો, બધાં ધ ચિત્રોને એના મૂળ રંગોમાં અને એમ બની ન શકે તો છેવટે એક રંગમાં, છપાવીને, દરેકના દૂક પરિચય સાથે, એક ચિત્રસંગ્રહ જ પ્રકાશિત કરવો પડે.

એક અંશ ઉપર, જાણે સાક્ષાત્ કળાદેવીની લાગણીઓને વાચા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ, શિદ્ધીના ટાંકણાએ કેવી સુકુમાર, સજીવ અને ઝીણવટભરી કૌરણીયું સર્જન કર્યું છે ! નીચેથી ઉપર સુધી અને એક ખાબુથી બીજી ખાબુ તરફ, ન્યાં બુચો ત્યાં, કૌરણી જ કૌરણીનાં સુલગ દર્શન થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૩, ૩૪]. અને તે પછી સંગેમરમર જેવા મુલાયમ પાધાણુમાં નહીં પણ સાદી ભતના કંઠણુ પથ્થરમાં ! આત્મસાધક યોગીની જેમ કળાના ઉપાસક શિદ્ધીએ કેટલી ધીરજ, ભક્તિ અને એકાગ્રતાથી આ સર્જન કર્યું હશે ! ધન્ય રે શિદ્ધી ! ધન્ય તારી કળાની સાધના અને ધન્ય તારી કળા !

જિનમંદિરની આગળની બાજુના નીચેથી તે છેક ઉપર સુધી રૂપકામયી ભર્યાભર્યા લાગતા શિદ્ધપકામનાં મન ભરીને દર્શન કરીને, જમણી ખાબુએ આવેલ નિસરણી ઉપર થઈને, હવે મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સ્થવામાં આવેલ શિદ્ધ-સૌન્દર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા જઈએ.

ઉપરના ભાગનું શિદ્ધપસૌંદર્ય

એક તો, આ જિનમંદિર જ ઊંચાણવાળી ધરતી ઉપર બનેલું છે. અને પછી બે નિસરણી ચડીને આપણે શિખરવાળા ભાગમાં પહોંચીએ, એટલે આપણી નજર જાણે દૂર દૂર સુધી મુક્ત વિહાર કરે છે. દક્ષિણ દિશામાં બેઈએ તો, ત્રણેક માઈલ છેડે રહેલા સાગરદેવનાં દર્શન થાય છે. અને એની પાસેની સિતિજમાં આભ અને ધરતી સાગરની સપાટી ઉપર એકરૂપ બની ભય છે, એટલે આભ, ધરતી અને જળનો ત્રિવેણીસંગમ સ્વાયેલો નજરે પડે છે. અને, બે આકાશ સ્વચ્છ હોય તો, મોઢું વહાણ કે નાની સ્ટીમર દરિયામાં નાંગરેલ હોય તો તે પછી નજરે પડે છે. અને, આ દક્ષિણ દિશામાં જ બીજી તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ તો, બેએક માઈલની દૂરી પર, નાની સરખી ટેકરી ઉપર ગોઠવાયેલ ચોખંડા મહાદેવના એકલસંગી જેવા મંદિરનાં શિખર અને ધબ્બનાં દર્શન થાય છે. અને પછી, ચારે તરફ નજર નાખીએ તો, આ સ્થાનની પ્રાચીનતાની સક્ષી પૂરતા નાની-મોટી પ્રાચીન ઇમારતોના સંખ્યાબંધ અવશેષો તેમ જ ભદ્રેશ્વર ગામ દેખાય છે. આ સાગરકિનારા અને આ બધા અવશેષોનો વિગતે પરિચય કરવા જેવો છે—એથી અનેક રોમાંચક, ઐતિહાસિક, પ્રેરક અને સંસ્કારપોષક પ્રસંગોની યાદ તાજી થાય છે. પણ એવું વર્ણન આ પ્રકરણમાં કરવાને બદલે એ માટે એક સ્વતંત્ર (૧૦મું) પ્રકરણ લખવું જ ઉચિત છે, એટલે એ આપણે આગળ ઉપર બેઈશું. અત્યારે તો આપણી દૃષ્ટિને ચારે બાજુ ફરતી રોકીને, હવે આ મંદિરના ઉપરના ભાગમાં જે કળા-કારીગરીનો ભંડાર ભરેલો છે તેવું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવા તરફ જ વાળીએ.

સૌથી પહેલાં ભગવાન તીર્થંકરના અર્ધિસા, સંયમ અને તપોમય ધર્મની ધબલે ભે ચે ભેએ આભમાં ફરકતી રાખતા મંદિરના શિખરનાં દર્શન કરીએ. નાનાં-મોટાં ઉપશિખરો અને કૌરણી-વાળી સંખ્યાબંધ આકૃતિઓથી આપ્તું શિખર ભર્યું ભર્યું લાગે છે [ચિત્ર નં. ૩૫, ૩૬]. સુખ્ય શિખરના સજીવ અંગરૂપ લાગતાં ઉપશિખરોમાં પણ કૌરણીનો વૈભવ નજરે પડે છે [ચિત્ર નં. ૩૭]. આ શિખરનું કોઈ અંગ એવું નથી કે જેને શિદ્ધીએ શબ્દગારવામાં ખાત્રી રાખી હોય.

શિખરની ટોચ ઉપર કાચની ફેઈમમાં સાચવી રાખેલો સોનેરી કળશ શોભી રહ્યો છે અને એના ઉપરનો ધબહંડ હવામાં મંદિરની ધબને સતત ઘહેરાતી રાખે છે.

જેવું વૈભવશાળી મંદિરનું શિખર છે, એવું જ આકર્ષક છે શિખરની છત્રછાયામાં શોભતું મુખ્ય વિશાળ સામરણ; અને અહીં ખીબા પશુ ૨૯ જેટલાં નાનાં-નાનાં સામરણ રચવામાં આવ્યાં છે. મુખ્ય શિખર ઉપરાંત મધ્યમ કદનાં ૩ શિખરો, એનાથી કંઈક નાનાં ૨ શિખરો અને સૌથી નાનાં ૪૪ શિખરો એમ કુલ ૫૦ શિખરો; એક મોટો ઘુમ્મટ, એનાથી નાના રાસમંડપ ઉપરના બે ઘુમ્મટ અને સૌથી નાના ૩ ઘુમ્મટ, તેમ જ સપાટ અળી લીધેલા ચોરસ ઘાટના અનેક ચોરસ-ઓથી (જેને શિલ્પશાસ્ત્રમાં ક્લાસના કહેવામાં આવે છે, એનાથી) મંદિરનો ઉપરનો ભાગ ભર્યો ભર્યો લાગવાની સાથે દર્શકની સામે વાસ્તુવિદ્યાની કોઈ નવી જ સૃષ્ટિ ખડી કરે છે.

વિશિષ્ટ શિલ્પાકૃતિઓ

અને આ સૃષ્ટિ ઉપર બધું કીર્તિને કળશ ચડાવે છે મંદિરની નીચેની ધરતીની દેરીઓની સમરેખાઓ, નાનાં-મોટાં શિખરોના મૂળમાં, તથા જ્યાં અનુકૂળતા જણાઈ એવા સ્થાનમાં મૂકવામાં આવેલ લખચોરસ ઘાટની શિલ્પાકૃતિઓવાળી અનેક શિલાઓ આમ તો આ બધી જ આકૃતિઓ સજીવ અને શિલ્પના ઉત્તમ નમૂનારૂપ લાગે એવી સુંદર છે, પણ એમાંની કેટલીક તો દર્શકના ચિત્તને ચોરી લે અને નેત્રોને સ્થિર કરી મૂકે એવી અદ્ભુત છે. આ શિલ્પશિલાઓ તો એકને બેઈએ અને એકને ભૂલીએ એવી સુંદર છે [ચિત્ર નં. ૩૮, ૩૯, ૪૦]. મંદિરના ચોકમાં બાજી ભરવામાં ન આવી હોય, અને મંદિરના શિખર વગેરેના શિલ્પકામની સાથે સાથે જ આ આકૃતિઓનાં દર્શન થઈ શકતાં હોય, તો તો વળી એની શોભા કોઈ ઓર ખીલી નીકળે! મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સચવાયેલી આ ૨૬ જેટલી શિલ્પશિલાઓમાં શિલ્પીની અજબ કળાનાં તાદશ્ય દર્શન થાય છે. એટલે આ તીર્થના બે યાત્રિક, મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સચવાયેલી આ કળા-સમૃદ્ધિનાં દર્શન કરવાનું ચૂકશે, એમણે મંદિરની કળાનું અધૂરું દર્શન કર્યાં જેવું અને એક સુખવસર ગુમાવ્યાં જેવું થયું લેખાશે.

થોડાકે ભણ અવશેષો

આલો ત્યારે આ કળાસૃષ્ટિના દર્શનના મધુર ભાવને વાગોળતાં વાગોળતાં, એક નિસરણી નીચે ઊતરીને, પહેલી અગાસીમાં આવેલ એક અવાવડુ ઝોરડામાં બઈએ. ત્યાં આસપાસના ભાગમાંથી મળી આવેલા શિલ્પાકૃતિઓના કેટલાક ભણાવશેષો રાખવામાં આવ્યા છે, જે એવા એવા અને પુરાતત્ત્વવિદોને રસ પડે એવા છે. આ અવશેષોમાં વિં ૨૦ ૧૩૦૪ ની સાલનું ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાનું પળાસન છે, તેમાં ધર્મચક્ર તથા ખીલું કેતારકામ ધ્યાન આપવા જેવું છે [ચિત્ર નં. ૪૧]. આ બધા અવશેષો દર્શકો અને અભ્યાસીઓ સહેલાઈથી બેઈ શકે એટલા માટે એને એક સ્થાનમાં સરખી રીતે ગોઠવવાનું સંસ્થાએ નક્કી કર્યું છે, તે બહુ સાડું થયું છે.

ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના જિનમંદિરનાં અંદરથી અને બહારથી દર્શન કરવાનો આપણો વિધિ

પૂરો થયો, એટલે હવે આપણે નીચે ઊતરી બિનેશ્વરદેવનાં દર્શન કરીને આગળ વધીએ.

એકે શિલાલેખ; એની સાચવણીની જરૂર

દેરાસરની બહાર ડાબી બાજુ ઉપાશ્રય આવેલ છે, જે થાંભલાવાળા ઉપાશ્રય તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપાશ્રયની જમણી બાજુની ભીંત અને દેરાસરની ડાબી બાજુની દીવાલ એ બેની વચ્ચે ત્રણેક ફૂટ પહોળો નવેળો છે. એમાં જરાક આગળ જઈએ એટલે બિનમંદિરની ભીંતમાં ચોડેલો પાંચ લીંટીનો એક શિલાલેખ છે [ચિત્ર નં. ૪૨]. આ શિલાલેખ પહેલાંથી જ અહીં આવા સ્થાને ચોડવામાં આવ્યો હોય એ બનવાભેગ નથી લાગતું; બીજા કોઈ સ્થાનમાંથી લઈને એ અહીં મૂકવામાં આવ્યો હોવો ભેધ એ. એ ગમે તે હોય, પણ અહીં મુકાવાથી એ સાવ નષ્ટ થતો કે દુષ્ક થતો બચી ગયો છે, એ સારું થયું છે. પણ સાદા પથ્થર ઉપર કોરેલા આ શિલાલેખને આવા ખુદલા સ્થાનમાં વરસાદ, પવન અને બીજા ઘસારા સારા પ્રમાણમાં લાગી ગયા છે, એ તો શિલાલેખને ભોતાં જ સમભઈ બન્ય છે; એના અક્ષરો એટલા બધા ઘસાઈ ગયા છે કે ઘણી ઘણી મથામણ કરવા છતાં એ લાગ્યે જ વાંચી શકાય છે. આ શિલાલેખ વિં ૦ સં ૦ ૧૫૬૪નો છે. અને એમાં આવ્યાર્થ શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીના ઉપદેશથી બમ રાવલે બુદ્ધાં બુદ્ધાં દેવસ્થાનોના નિભાવ માટે ગામો ભેટ આપ્યાની વિગત આપી છે, એમાં બિનમંદિર (ભદ્રેશ્વરના બિનમંદિર) માટે બાર ગામ આપ્યાં પણ લખ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ આ શિલાલેખ મહત્વનો છે; અને તેથી એને બને તો ત્યાંથી કાઢીને બીજે યોગ્ય સ્થાને મૂકીને અને નહીં તો છેવટે અત્યારે છે એ જ જગ્યામાં શિલાલેખની આસપાસ કાચવાળી પાકી સિમેન્ટની કે એવી ફ્રેમ કરીને એનું બરાબર જતન થાય એવી ગોઠવણ કરવી ભેધ એ; અને સાથે સાથે આ લેખનો બને તેટલો શુદ્ધ ઉતારો કરાવીને પણ લેખની બાજુમાં અથવા દેરાસરમાં કયાંક મૂકવો ભેધ એ. કોણ બંધે કેવી રીતે, પણ સફલાગ્યે, સુખચત્વે ચાર અનુષ્ટુપ શ્લોક એટલા આ શિલાલેખનો લગભગ અક્ષરશઃ કહી શકાય એવો ઉતારો માંડવીના સ્થાનકમાર્ગી સંઘના કોઈ ભંડારમાંથી મળી આવેલ હસ્તલિખિત પ્રતમાં કરી લેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રતમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થની જગદુશા સુધીની કેટલીક વાતો નોંધવામાં આવી છે. વળી, શ્રી ભદ્રેશ્વરતીર્થ, એ તીર્થની વ્યવસ્થા તેમ જ એ તીર્થની ખ્યાતિ જેમને પ્રાણ સમી પ્રિય હતી તે સ્વર્ગસ્થ, સ્વનામધન્ય, પ્રજાચક્ષુ, પડિતરત્ન શ્રી આણંદજીભાઈ એ આ તીર્થ સંખંધી જે હકીકત લખાવી રાખી છે તેમાં પણ, કેટલીક અશુદ્ધિ સાથે, આ લેખની નકલ આપવામાં આવી છે.

ઉપાશ્રયમાં એક છબી અને એક સૂત્ર

આની બાજુમાં જ થાંભલાવાળો ઉપાશ્રય છે. એમાં, વ્યાખ્યાનની પાટની ઉપરના ભાગમાં ખરતરખરના યુગપ્રધાન દાદાસાહેબ શ્રી બિનહત્તસૂરીશ્વરજી મહારાજની છબી છે. આ છબી માંડવીના રહીશ શા. લાલચંદ રામજીએ ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ભેટ આપ્યાનું એ છબી ઉપર લખ્યું છે.

ઉપાશ્રયમાં, વ્યાખ્યાનની પાટની જમણી બાજુ એક ગોળાકામાં, વિક્રમની વીસગી સહીના જૈન સંઘના મહાન પ્રભાવક સંઘનાયક તપગચ્છના આવ્યાર્થ શ્રી વિજયનંદસૂરીશ્વરજી (પ્રસિદ્ધનામ

શ્રી આત્મારામજી) મહારાજની ૩૧ ઈંચ માપની સફેદ આરસની પ્રતિમા છે. આ મૂર્તિની વિશેષતા એ છે કે એમાં આચાર્ય મહારાજનાં ચરણ પાસે પડિત શ્રી લક્ષ્મીવિજયજી, આચાર્ય શ્રી વિજય-કમલસૂરિજી, મુનિ શ્રી હંસવિજયજી તથા પંચાસ શ્રી સંપદવિજયજી ગણિ — એ ચાર સાધુ-મુનિરાજોની નાની નાની મૂર્તિઓ મૂકવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૩]. મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી માંડવીનિવાસી શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર રાજ્યપાળે આ મૂર્તિ ભરાવી હતી, એનો એના ઉપર શિલાલેખ પણ છે.

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ સાથે અને વિશેષે કરીને એના ઇતિહાસ સાથે આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજનો સંબંધ એ રીતે જોડાયો હતો કે જ્યારે આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમની વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં (વિ. સં. ૧૯૩૪-૧૯૩૬ના વચ્ચે) કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે, વીરનિર્વાણ પછી ૨૩ મે વર્ષે, દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ભરાવીને આ તીર્થની સ્થાપના કર્યોની માહિતી જેના આધારે જાણી શકાઈ છે અને પ્રચલિત થઈ છે, તેવું એક તામ્રપત્ર આ દેરાસરની ભીંતમાંથી મળી આવ્યું હતું. આ તામ્રપત્ર ઉકેલી શકાયું નહીં એટલે એની નકલ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને કલકત્તા તથા બેંગાલ રાજ્યલે એશિયાટિક સોસાયટીના મંત્રી ડૉ. એ.એફ. રૂડોલ્ફ હોર્નલને મોકલવામાં આવી હતી. શ્રી હોર્નલે એ તામ્રપત્રનો થોડોક ભાગ ઉકેલી આપ્યો હતો, અને એના આધારે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ આશરે પચીસ સો વર્ષ પહેલાં સ્થપાયું હતું, એ વાત જાણી શકાઈ હતી અને પ્રચલિત બની હતી. આ રીતે, આ તામ્રપત્રને લીધે, આ તીર્થના ઇતિહાસ સાથે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું નામ સંકળાયેલું છે, એટલે એમની મૂર્તિ આ સ્થાનમાં હોય એ ઉચિત છે; અને એને કારણે જિજ્ઞાસુ યાત્રિકને આ તીર્થની પુરાતન વાતોતું સ્મરણ કરવાનો તથા એની વિશેષ માહિતી મેળવવાનો અવસર મળે છે.

ચોઘડિયાં અને ભાવના

ભગવાનના દરબારમાં ત્રણ વાર ચોઘડિયાં વાગે છે, અને રાત્રે ભાવના બેસે છે. ભાવનામાં ભાવિક યાત્રિકો ભક્તિરસ રેલાવે છે, અને તીર્થની પેઠી તરફથી પણ સંગીતના કુશળ જાણકારને રોકવામાં આવેલ છે, એટલે રાત્રે ભાવનામાં ખૂબ ઉલ્લાસ પ્રવર્તે છે.

પ્રતિમાઓ વગેરેની સંખ્યા

૧૪૯ પાષાણનાં નાનાં-મોટાં કુલ જિનખિંઓ.

૨ પ્રાસાદ દેવીની પ્રતિમાઓ.

૨ વાઘેશ્વરી તથા ચક્રેશ્વરજી દેવીની પ્રતિમાઓ.

૪ ચક્ષુ તથા ચક્ષિણીની પ્રતિમાઓ.

૨ મહાકાળીની દેરીમાંની હુબીકેશ અને સરસ્વતીની પ્રતિમાઓ.

૧ માણિભદ્ર વીરની પ્રતિમા.

૧૬૦

એ રીતે કુલ ૧૬૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ આ જિનમંદિરમાં છે. ૧૩

આ ઉપરાંત બુદ્ધી બુદ્ધી દેરીઓમાં ધાતુની પંચતીર્થીઓ, ચાંદીનાં પ્રતિમાણ, સિદ્ધચક્રના ગટાઓ, ધાતુના અષ્ટમંગલ, ચાંદીનાં પગલાંની પાટલી, મહાસિદ્ધચક્ર ચંત્ર, ચોવીય વટા વગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓ ૩૦ની સંખ્યામાં છે; આમાંની કોઈ કોઈ ઘસાઈ ગયેલ કે ખંડિત થયેલ છે.

[તા. ૧૬-૩-૧૯૭૫ની નોંધ મુજબ]

ગચ્છોના સુમેળની ધર્મભૂમિ

આ તીર્થમાં આપણા અનેક ગચ્છોના સુમેળ સધાયો છે, એ આ ધર્મભૂમિની નોંધપાત્ર અને વિરલ વિશેષતા છે. હવે આની કેટલીક વિગતો જોઈએ.

તપગચ્છાનું ગુરુમંદિર

દાદાના દેરાસરનું લક્ષિત અને ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને એમના ધર્મદરબારની ડેલીમાંથી ખહાર આવીએ એટલે સામે જ (આપણી જમણી બાજુએ) એક ગુરુમંદિર નજરે પડે છે. એ છે કચ્છના મહાન ઉપકારી અને વિશેષ કરીને વાગડદેશના ઉદ્ધારક તરીકેનું ખિરુદ પામેલ શ્રી જીવ-વિજયજી દાદાનું ગુરુમંદિર [ચિત્ર નં. ૪૪]. એમાં મધ્ય ભાગમાં શ્રી જીવવિજયજી દાદાની પાષાણની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૫]. આ પ્રતિમાની જમણી બાજુ મુનિ શ્રી હીરવિજયજી મહારાજની અને ડાબી બાજુ વાગડદેશોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી વિજયચક્રનક-સૂરિજી મહારાજની ચરણપાદુકાઓ પધરાવવામાં આવી છે. આ ગુરુમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિં. સં. ૨૦૧૩માં આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયચક્રનકસૂરિજી મહારાજે કરી હતી. આ ગુરુમંદિરનો આખ્યાનમંડપ (ખંડ) ઘણો વિશાળ છે.

ખરતરગચ્છાનું ગુરુમંદિર

આ ગુરુમંદિરનાં દર્શન કરીને, લોજનશાળાથી આગળ જઈએ એટલે આપણે એક બીજા ગુરુમંદિરના દ્વારે પહોંચીએ છીએ. આ ગુરુમંદિર ખરતરગચ્છના મહાન પ્રભાવક ધર્મપુરુષ આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિજીનું છે [ચિત્ર નં. ૪૬]. એમાં વચ્ચે આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિજીની, એની જમણી બાજુ મણિધારી આચાર્યશ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીની અને ડાબી બાજુ આચાર્ય શ્રી જિન-કુશલસૂરિજીની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે. અને નીચેના ભાગમાં આચાર્ય શ્રી જિન-ચંદ્રસૂરિજીની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૭]. તે પછી તેની નીચે જમણી તરફ મુનિરત્ન શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની અને એની બાજુમાં અનુક્રમે આચાર્ય શ્રી જિનરત્નસૂરિજીની, ઉપાધ્યાય શ્રી લઘિમુનિજીની અને મુનિરાજ શ્રી યુદ્ધિમુનિજીની પાદુકાઓ

૧૩. “શ્રી કચ્છ ત્રિરત્નની મહાયાત્રા”માં (૫૦ ૧૨૨) જણાવ્યા પ્રમાણે વિં. સં. ૧૯૮૩ ની સાલમાં એ સંઘ ભદ્રેશ્વરની યાત્રાએ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં કુલ ૧૬૨ પ્રતિમાઓ હતી,

પધરાવવામાં આવી છે. આ ગુરુમંદિરમાં ચારે તરફ આચાર્ય શ્રી જિનહત્તસૂરિજી તથા મહિષારી આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીના ચમત્કારિક જીવનપ્રસંગો દર્શાવતાં અનેક ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આની પ્રતિષ્ઠા, વિં સં ૦ ૨૦૨૫માં, મુનિરાજ શ્રી જયનંદમુનિજીની નિશામાં, કરવામાં આવી હતી.

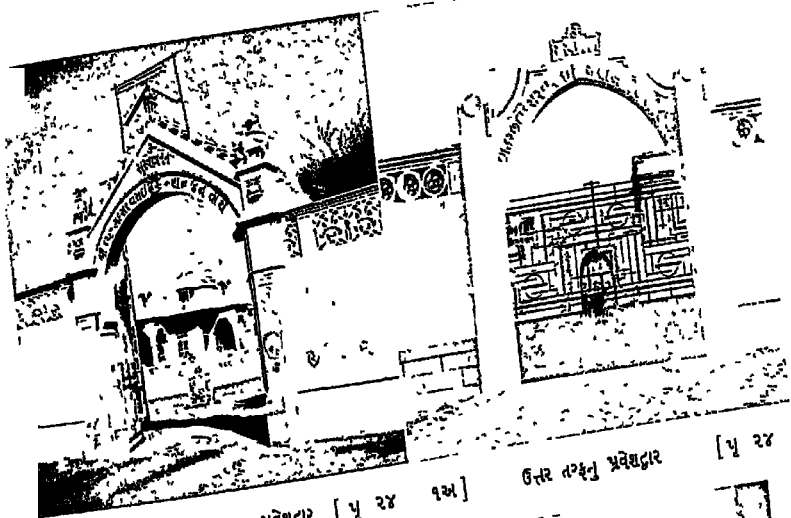
પાયચંદ્રગચ્છતું ગુરુમંદિર

આ ગુરુમંદિરની બાબુમાં, લગભગ તીર્થના પહેલા પ્રવેશદ્વારની નજીકમાં ત્રીજું ગુરુમંદિર પાયચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રી 'પાશ્વચંદ્રસૂરિજી' તૈયાર થઈ રહ્યું છે. એતું ખાતમુહૂર્ત વિં સં ૦ ૨૦૩૦ના આસો સુદિ ૧૩ના રોજ અને એનો શિલારોપણ વિધિ વિં સં ૦ ૨૦૩૧ના જ્ઞાનપંચમી (લાભપંચમી)ના પર્વદિને શ્રી મોરારજી બેઠાભાઈ કેડાચવાળાના શુભ હસ્તે થયો હતો.

અંચળગચ્છની દેરી

આ રીતે આ તીર્થના દેરાસરની બહારના વિશાળ યોગાનમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારથી, પહેલા પાયચંદ્રગચ્છતું, પછી ખરતરગચ્છતું, અને તે પછી તપગચ્છતું ગુરુમંદિર આવે છે. અને અંચળગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની પાઠુકાની તથા એ ગચ્છનાં અધિષ્ઠાચિકા દેવી શ્રી મહાકાળીની સ્થાપના તો આ તીર્થના જિનમંદિરમાં સોળમી અને સત્તરમી દેરીની વચ્ચે, નંબર વગરની એક ખાસ દેરીમાં જ કરવામાં આવ્યાની વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે.

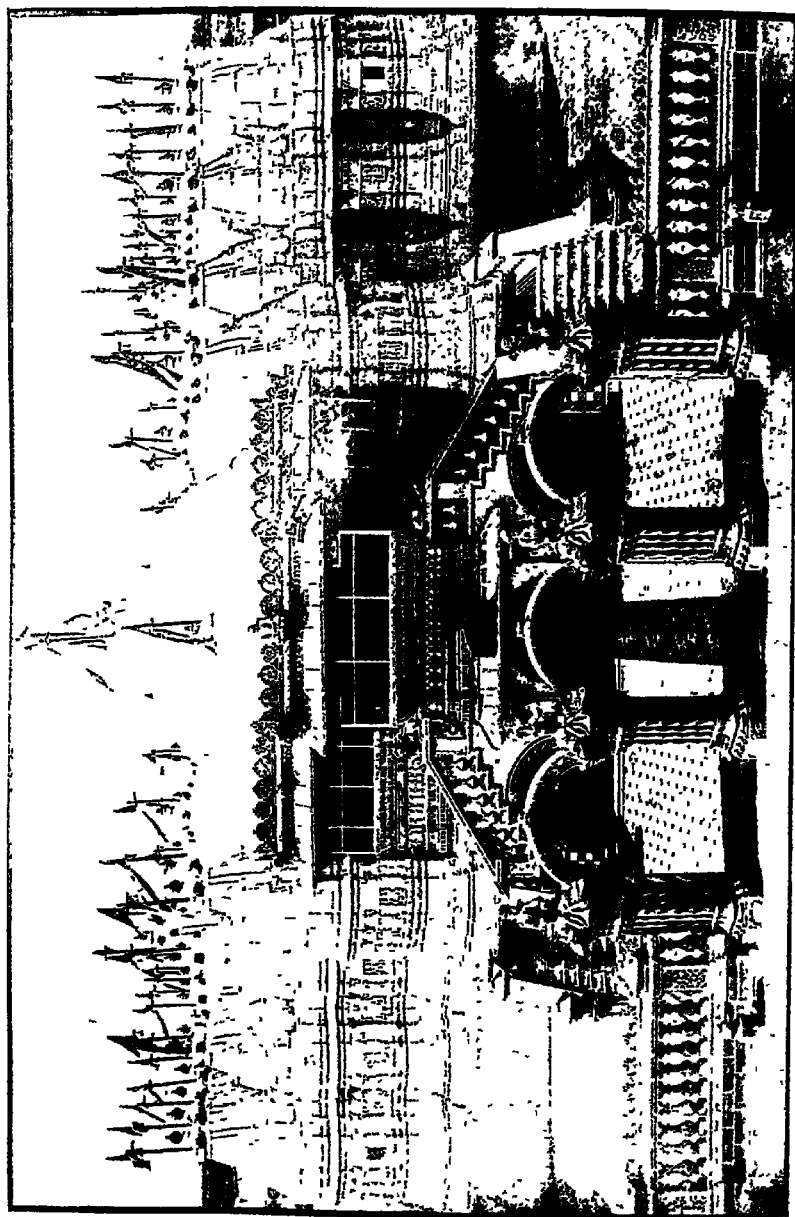
આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આપણા જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રીસંઘના બુદ્ધા બુદ્ધા (મુખ્ય મુખ્ય બધા જ) ગચ્છોનો આ તીર્થમાં કેવો સુમેળ સધાયો છે !

નં ૧] મહાવીરનગરનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર [પૃ ૨૪ ૧૫] ઉત્તર તરફનું પ્રવેશદ્વાર [પૃ ૨૪

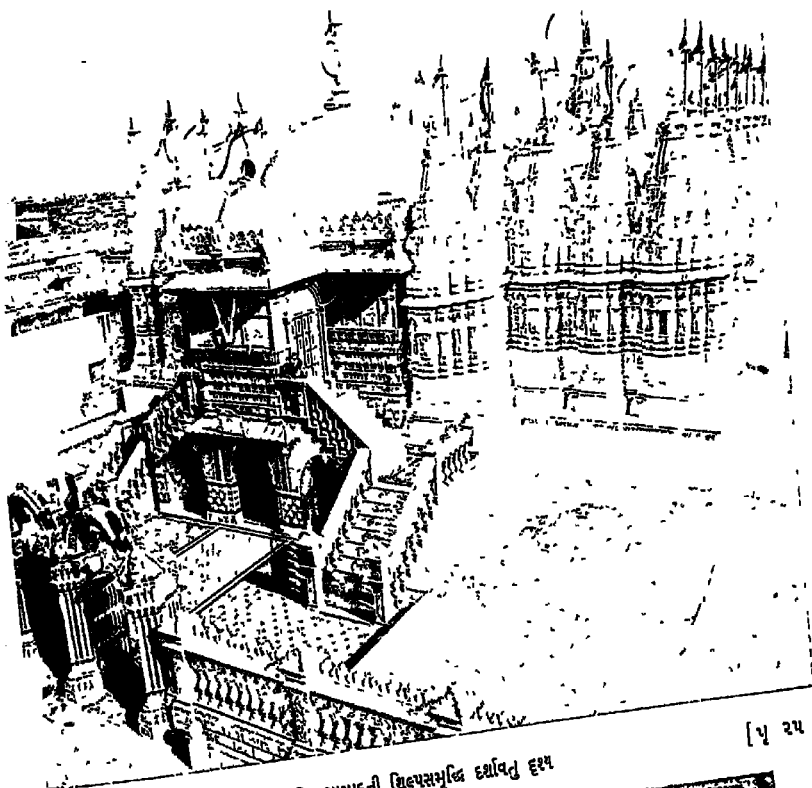
નં ૨] દાદાના ચર્મદરબારની ઊંચી રેલી [પૃ ૨૫

૧. ૩

મહાલ મલકે, કોલેજ અને વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ નિયંત્રિત રહેવાનું

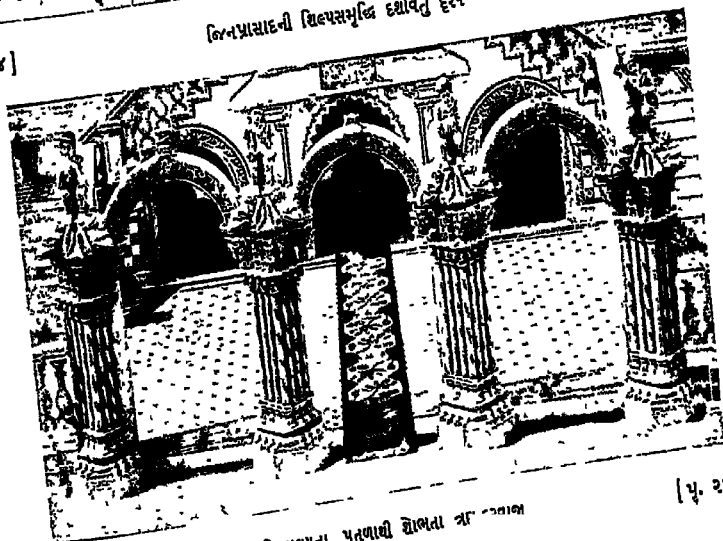
[૧. ૨]

[પૃ ૨૫]

જિનપ્રાસાદની શિલ્પસમૃદ્ધિ દર્શાવતું દૃશ્ય

નં ૪]

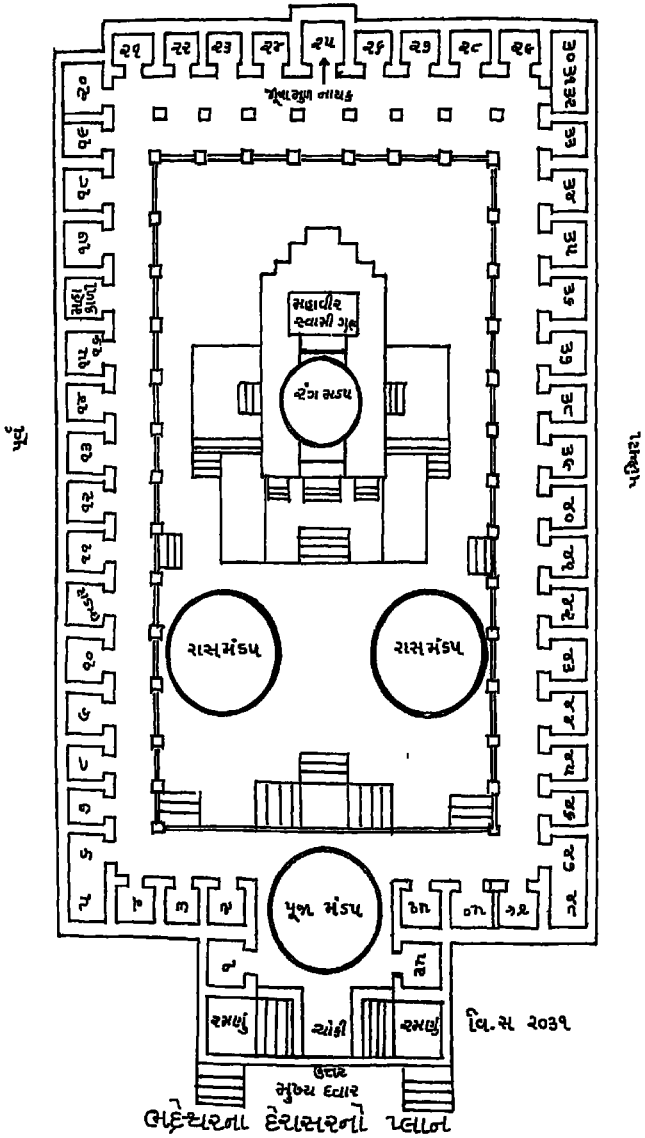

[પૃ. ૨૫]

જિનાલ્પના, પૂતળાથી શોભતા ત્રાણશાળા

નં ૫]

દક્ષિણ

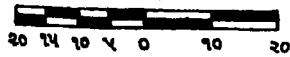

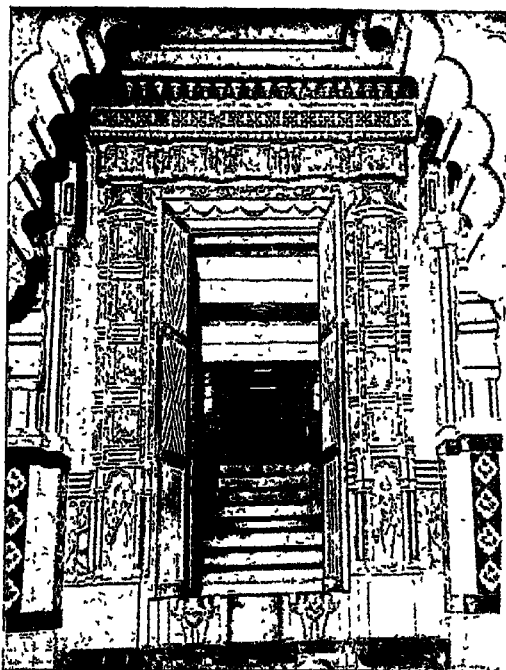
વિ.સ ૨૦૩૧

ભદ્રેચરના દેરાસરનો પ્લાન

১৯৭৬ সালে প্রথম বার্ষিক সম্মেলন

સ્કેલ (ફૂટ માં)

નં. ૭]

ગિરનાલયનું પ્રવેશદ્વાર

[પૃ. ૨૬

નં ૮]

સ્તભાવલીનું એક દૃશ્ય

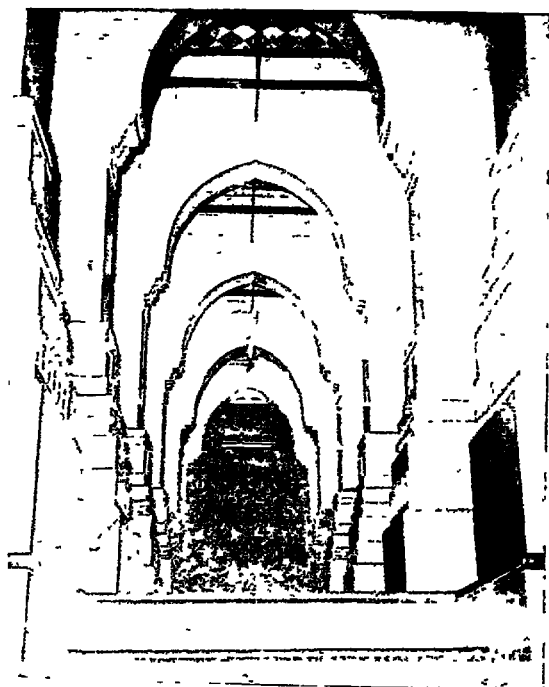
[પૃ ૨૭

નં ૯]

કેરલુવી શોભતા સ્તંભો

[પૃ ૨૭

નં. ૧૦૩]

શાલાવીધિ : અદરનું એક દૃશ્ય

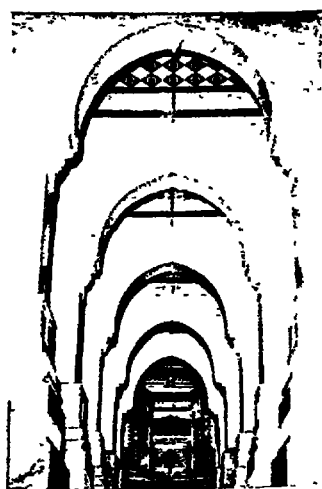
[પૃ. ૨૭

નં. ૧૦૪]

આનોની કયાનાં બે દૃશ્યો

[પૃ. ૨૭

जिज्ञासुः
प्रजापतिः कश्चिन्निजपत्न्यन्तरि नृवान्
विजयद्वारं विजित्वा अस्मिन्निजपत्नीम्

पुष्पादिनामविज्ञानप्रतिभासामनाचक्रव्यवहारा
यद्यप्येतादृशं विज्ञानं नैव हि साधनम् । तस्मात्तन्मार्गः प्रत्यक्षः
निर्वाणोऽस्तीति चेन्न । अत्रापि चन्द्रादीनां यथा तेषां भूतानां
आत्मना ऊरुद्वारा मेघकाल

[५२८]

वि.स. १६५८ना शिवादिभनो उपरनो तथा नीचनो भाग

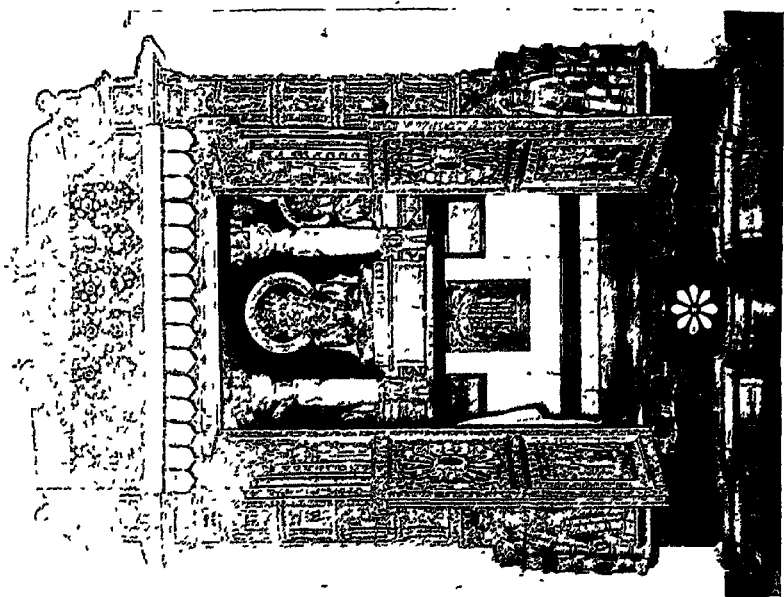
(Faint handwritten notes in Marathi script)

द्वयस्समानो नही विद्यतो सिद्धान्त [पृ २८]

22 h.]

227-29] unpaired malele

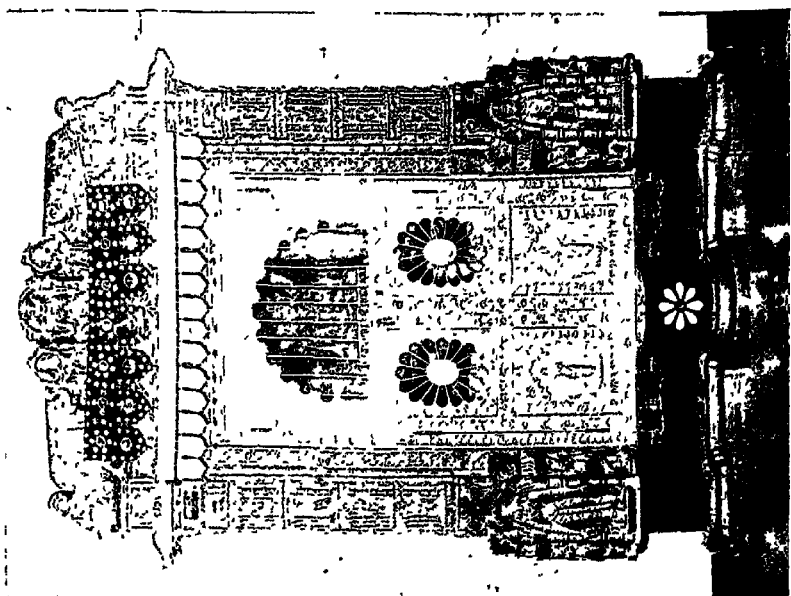
[22 7-]

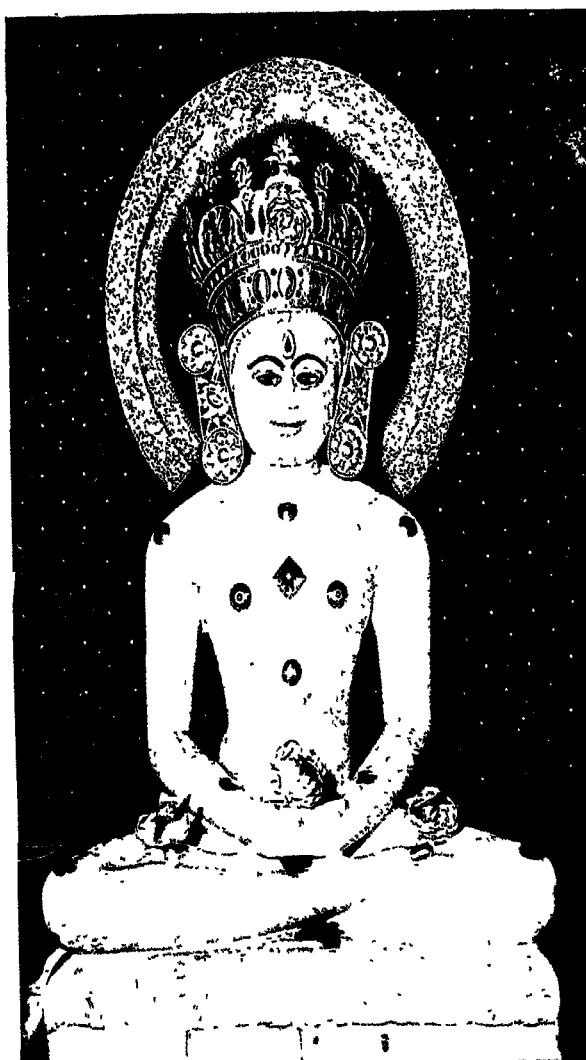

22 h.]

female call Female

[22 7-]

નં. ૧૫]

મુળનાથક શ્રી મહાવીરસ્વામી

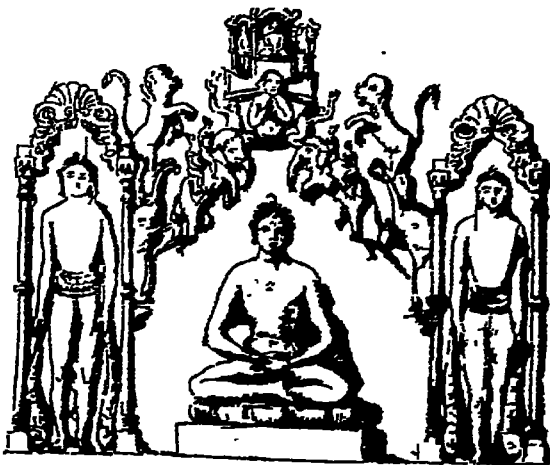
[પૃ. ૨૯

નં ૧૬]

મૂળનાથકની લેખ તથા લાંછનવાળી ગાદી

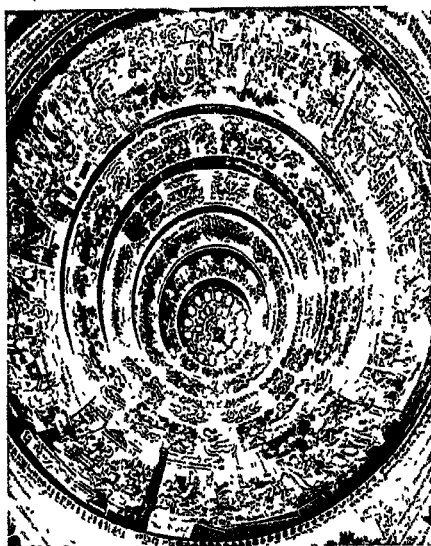
[પૃ. ૩૦

નં ૧૭]

શ્રી પોસ્ટાન્તે દેવેશ્વ મૂળનાથકનું દેખાંકન

[પૃ. ૧૭

ન ૧૮] મેઘિનાથની જાન વળેરે ચિત્રકાવચી ચોભતો કુમ્ભટ [પૃ ૩૨
[૧૬મું ચિત્ર આની પાછળ આપ્યું છે.]

શ્રીમાદવીનારેયહરીશાપીતાજ
રશાતીધારાપ્રારામોણશીતેજ
શીનારજ્જામીઠીજાપજ્યેષ્ઠામુ
કદેસારારજયોજરાવીન્દરયોધ
રજરાવ્યોરારાજીકૃનામાજાસુદ
જ્યેષ્ઠારજીકૃજીજીજીજીજીજીજી
રયારીમારજીમતીરાગરવી
નેરાગરજીનાજીપદેરાધી

નં ૧૯] નીર્મની આપનાથી લઈને છેલ્લા જીવોદ્ધાર સુધીની માલિનીને સમાવતો મોટો શિવાલેખ [પૃ. ૩૨
[૨૦ નંબરનું ચિત્ર આની પાછળ છે.]

નં ૨૧] જયસિ બાજુની ભમતી [પૃ ૩૩
 નં ૨૨] ડાબી બાજુની ભમતી [પૃ. ૩૩ →

[પૃ ૩૩

પાછળની ભમતી

નં. ૨૩]

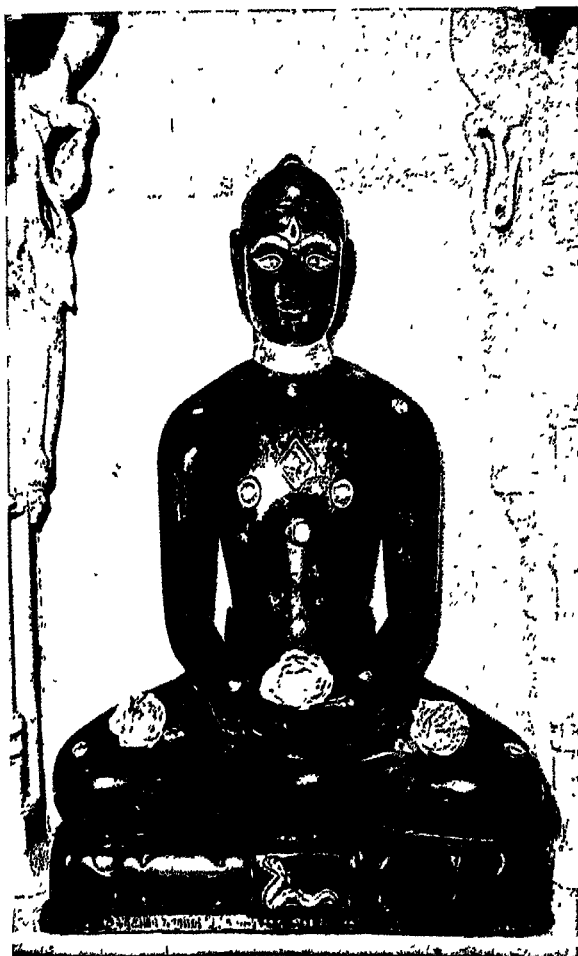
न. २४] आचार्यश्री कल्याणसावरसूरिजीनी चरसुपादुका [पृ. ३४

न. २५] लक्ष्मिदेवि [पृ. ३४

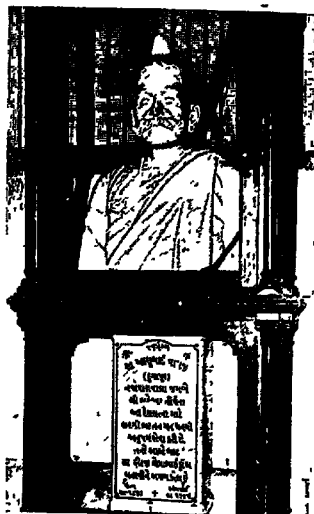
न. २६] सरस्वती [पृ. ३४

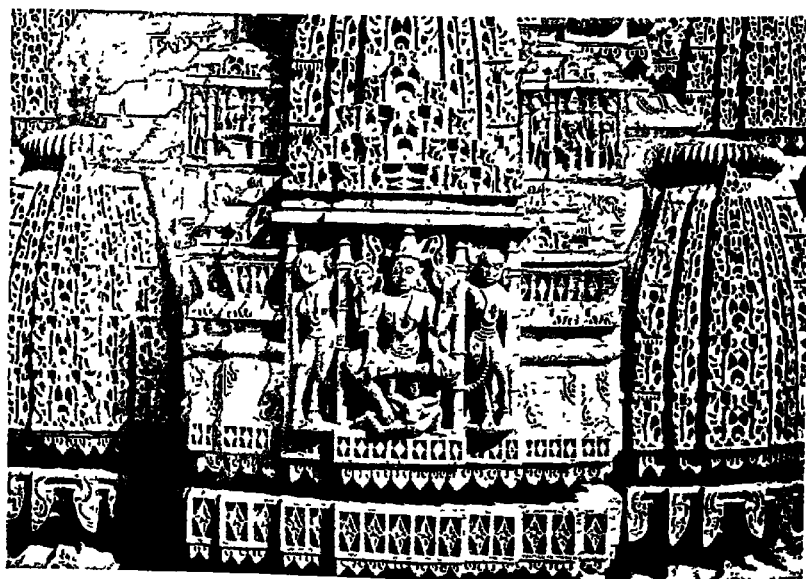
જીના મૂળનાથક

નં. ૨૮] શ્રીસુધર્મસ્વામી [પૃ ૩૬

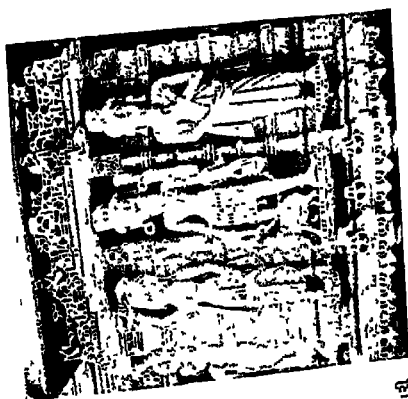
નં. ૨૯ શ્રી આસુભાઈ વાગળ [પૃ ૩૮

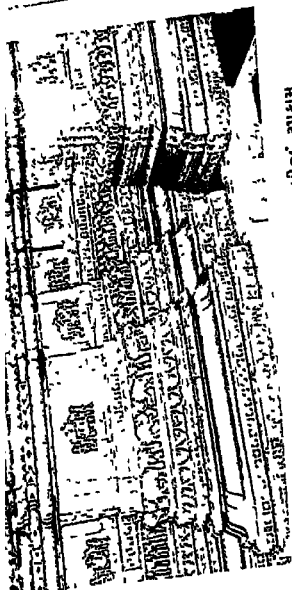
નં. ૩૦]

શિખરનું ઝીણવટભર્યું અદ્ભુત રૂપકામ, વચ્ચે ચક્રેસરી ચાતા છે

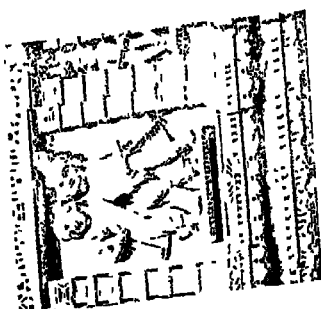
[પૃ ૩૮

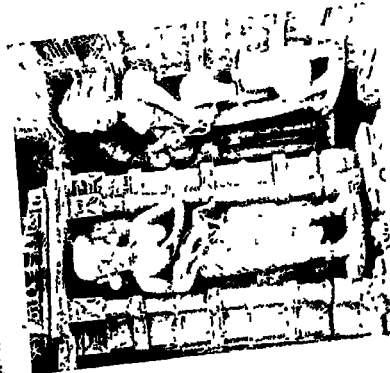
[નર અને નારી

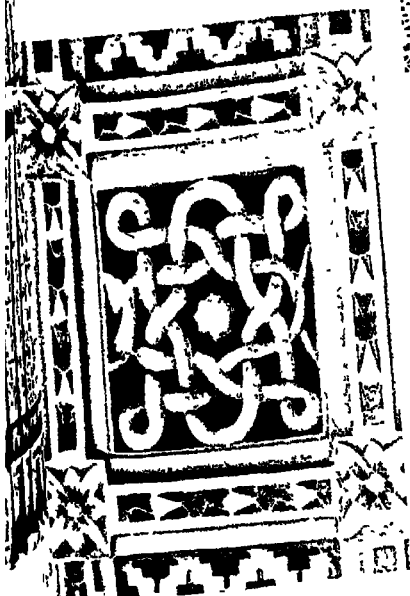
કચ્છીક નથા મહોવરમા હસ્તીસ્તર નથા બીજું રૂપકામ

સાકે-૧૫૫૮

1911 17th Ave E

நிதிநிலைமையுடைய
உருபு

૩૧ ૫
 ૩૧ ૫
 ૩૧ ૫
 ૩૧ ૫
 ૩૧ ૫
 ૫. ૩૮-૩૯

નં ૩૨]

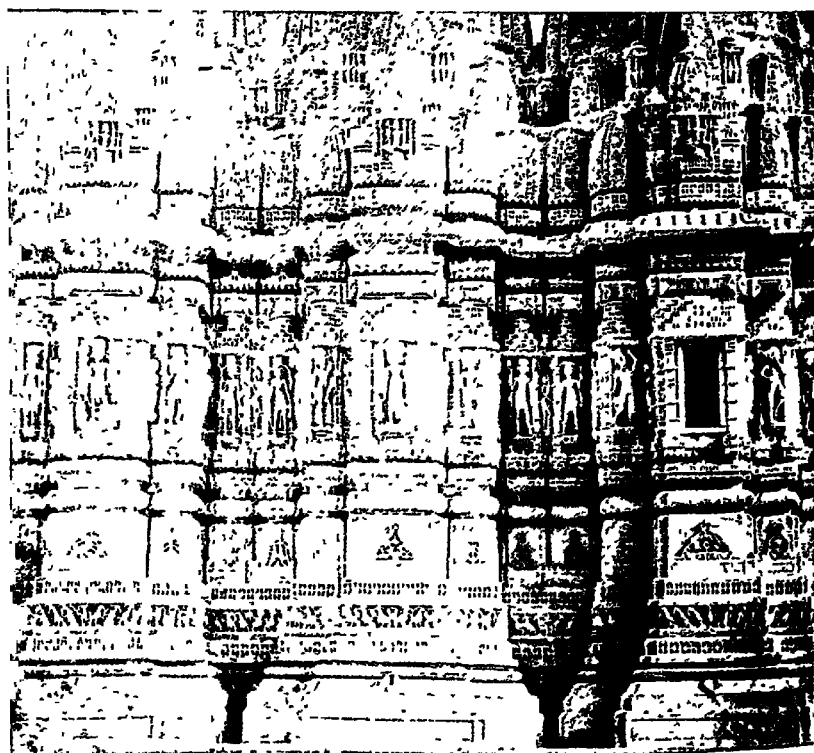
માહિબદવીર

[પૃ ૪૨

નં ૩૩]

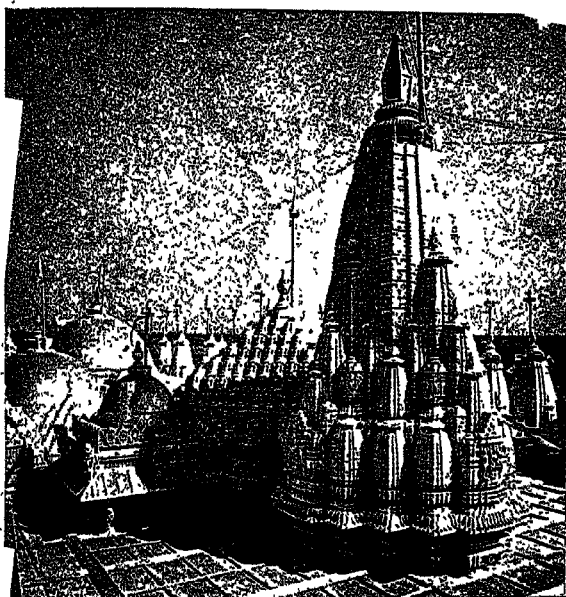
બહારની ડાબી બાજુની કેરણી [પૃ. ૪૩

નં ૩૪]

બહારની જમણી બાજુની શિલ્પકલાની સમૃદ્ધિ

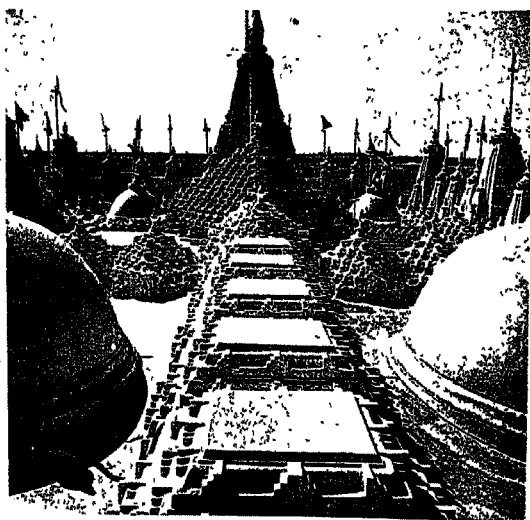
[પૃ ૪૩

ન. ૩૧]

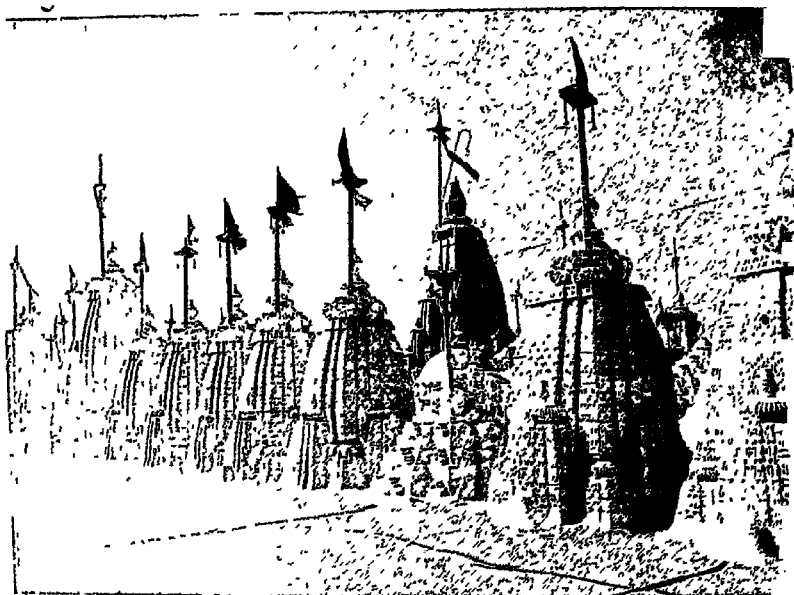
શિખર, ધુમ્મટ અને સામરસુની શોભાનો ત્રિવેણી

[પ. ૪૩

શ્રી શિખરનું બીજું દૃશ્ય

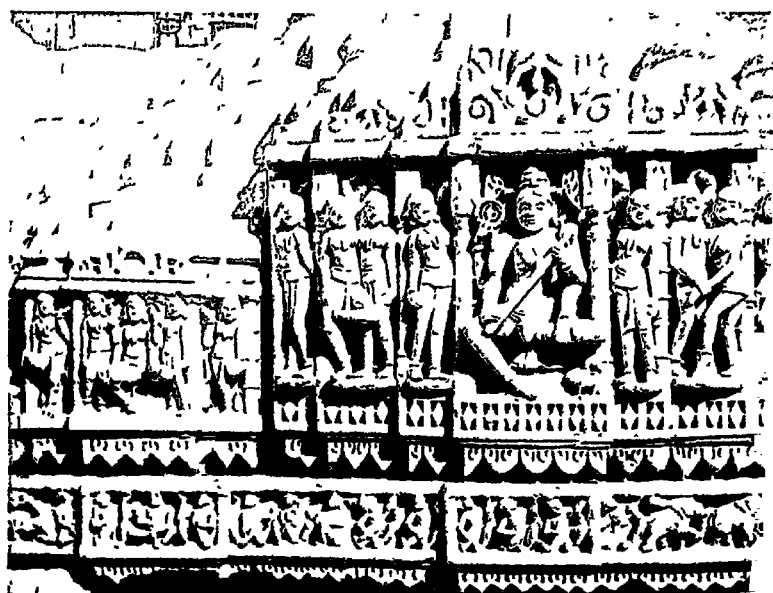
[પ. ૪૩

ન ૩૭]

નાનાસાટા શિખરોની ચોભાનો શિલ્પવેભવ

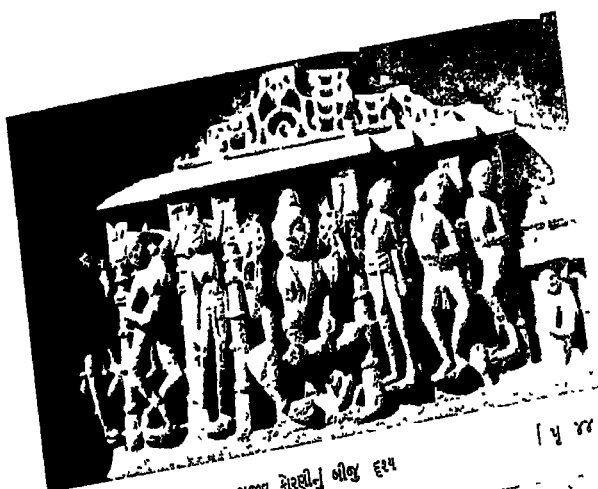
[૫.

ન ૩૮]

સજ્જવ કોરણીનો એક નમૂનો

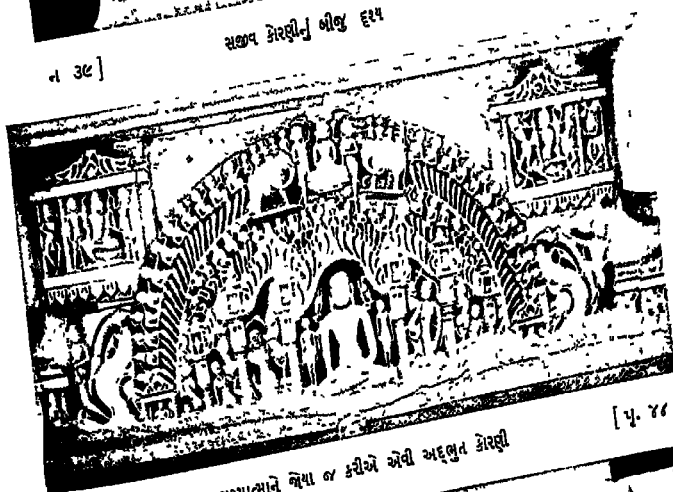
[૧

નં ૩૯]

સજ્જન કોરણીની બીજી દૃશ્ય

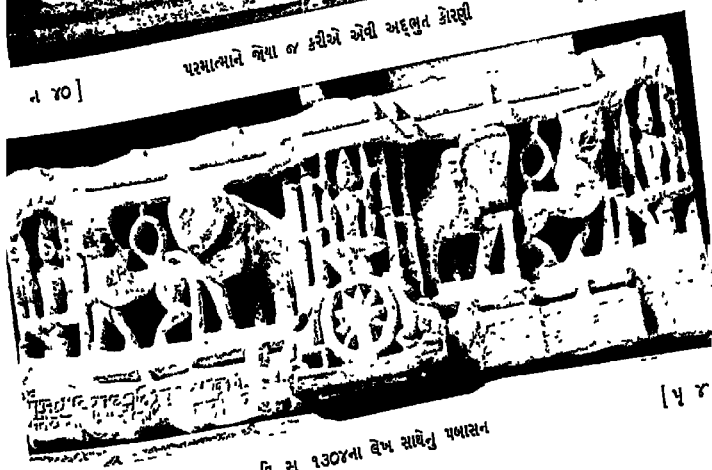
[૫૪૪

નં ૪૦]

પરમાત્માને લેવા બે કરીએ બોલી અદ્ભુત કોરણી

[૫૪૫

ત્રિ સં ૧૩૦૪ના લેખ સાથેનું યાત્રાસન

[૫૪૬

...
 ...
 ...
 ...
 ...

न. ४२]

वि सं १५८४ ग्रीष्म ऋतु

[पृ ४५]

न. ४३] श्री विठ्ठलदेवस्थान (आभारामण) महाराज [पृ. ४६]

h.]

ഭാഗ്യദേവീ-പ്രാദികൾ

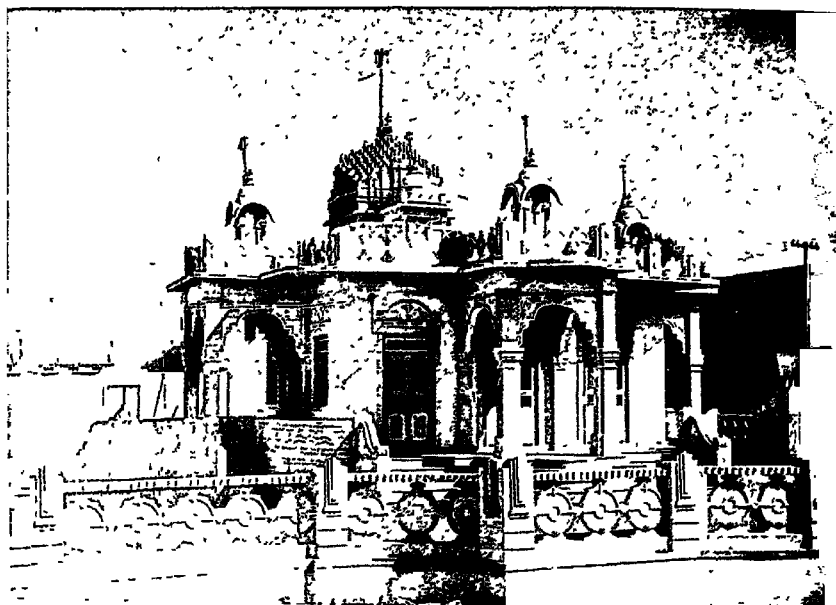
[൧൧. ൪]

ex h.]

പ്രാദികൾ

[൧൧. ൪]

નં ૪૬]

શ્રી જિનદસસુરિજીનું ગુરુમઠિર

[પૃ. ૪૭

મહિધારી શ્રી જિનચંદ્રસુરિજી
નં ૪૭]

શ્રી જિનદસસુરિજી
શ્રી જિનચંદ્રસુરિજી

શ્રી જિનકુશલસુરિજી
[પૃ. ૪૭

છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર

કચ્છના શણગાર અને ગૌરવરૂપ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના, અત્યારે વિદ્યમાન, જે જિનમંદિરનો સવિસ્તર પરિચય ગયા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો, તેનો અત્યારે દેખાતો આકાર-પ્રકાર, સુખ્યત્વે આશરે એકાદ સૈકા પહેલાં થયેલ જીર્ણોદ્ધાર મુજબનો છે. આનો અર્થ એવો નથી કે અત્યારે આ મંદિરનાં જે રૂપ અને આકાર છે, તે સોએ સો ટકા આ જીર્ણોદ્ધાર પછીના જિનમંદિર મુજબનાં જ છે. આમ કહેવાનો ભાવ સુખ્યત્વે એવો છે કે આ સોએક વર્ષના ગાળામાં, મંદિરની સાચવણીને માટે તેમ જ મંદિરને વિશેષ સુંદર બનાવવા માટે, મંદિરના બાંધકામ અને રંગ-રોગાનમાં કેટલોક જરૂરી ફેરફાર થવા છતાં, તેમ જ ૪૦-૪૫ વર્ષ પહેલાં મંદિરમાં ઘણું કેકાણું ચિરુડીનું (જયપુરી ઢબનું) પ્લાસ્ટર કરાવવા છતાં, મંદિરને ટકાવી રાખવા માટે, એના બાંધકામમાં એવો કોઈ મોટો કે ધરમૂળનો ફેરફાર કરવામાં નથી આવ્યો કે જેને મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કહેવો પડે. છેલ્લા સૈકા દરમિયાન, આ મંદિરમાં, જરૂર પ્રમાણે, આવા જે કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા તે સામાન્ય પ્રકારના જ હતા.

જીર્ણોદ્ધાર અને વ્યવસ્થા

મંદિરની સુખ્ય માંડણીને બાદ કરતાં, અત્યારે જે રૂપમાં આ જિનમંદિર જોવા મળે છે તે, મોટે ભાગે, વિ. સં ૧૯૩૪-૧૯૩૯ વચ્ચે થયેલ જીર્ણોદ્ધારને આભારી છે. આ જીર્ણોદ્ધાર એવો સારો અને મજબૂતીવાળો થયો અને પછી મંદિરની સારસંભાળની વ્યવસ્થા પણ એવી સંતોષકારક થઈ તેમ જ એ વ્યવસ્થા મુજબ આ તીર્થની શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીએ અને એના ધર્માનુરાગી સંચાલક મહાત્મલાલોએ (ટ્રસ્ટીઓએ) એવી ખત, ધીરજ અને ચીવટથી પોતાની ફરજ બજાવી, અને અત્યારે પણ બજાવી રહેલ છે કે, જેથી આ તીર્થ અને જિનમંદિરની બરાબર સાચવણી થઈ, એટલું જ નહીં, એની ખ્યાતિમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો.^૨

૧. ભદ્રેશ્વરના ફેરાસરના ચિરુડીનું પ્લાસ્ટર લગાવેને એવું સમાચાર કરાવવાનો ફરાવ, તીર્થના ટ્રસ્ટી મંડળે, તા. ૨૭-૪-૧૯૨૯ ના રોજ, કર્યો હતો.

૨. આશરે સવાસો વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની હાલત બિરુમાર જેવી થઈ ગઈ હતી; અને, રાજદ્વારી અસ્થિરતા અને અરાબકતાને કારણે ભાગ્યે જ કોઈ યાત્રાળુ આ તીર્થની યાત્રાએ આપવાની હિંમત કરતા હતા. અને જેઓ, તીર્થભક્તિની ભાવનાથી પ્રેરાઈને અને સાહસ પેડીને, યાત્રાએ આવવા તેઓ ઘણે મોટે ભાગે તો કચ્છના જ પતનીઓ રહેતા પણ આ છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર એવો શુદ્ધનવંતો થયો કે ત્યાર પછી આ તીર્થની સંભાળ માટે શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની રચાપના થઈ, એની કામગીરી ખૂબ વ્યવસ્થિત અને સંતોષકારક થતી ગઈ, ધર્મશાળાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો, અને, સમય જતાં, ઉત્તમ પ્રકારની ભોજનશાળા પણ શરૂ થઈ. (આ તીર્થની પેઢી, ધર્મશાળાઓ તથા ભોજનશાળા સંમંધી સવિસ્તર માહિતી આ પુસ્તકના “વહોવટ અને સગવડો”

આ વિં સં ૧૬૩૪-૧૬૩૬ની સાલ વચ્ચે થયેલ જીર્ણોદ્ધાર તે માંડવીનિવાસી સ્વ. શેઠ શ્રી મોજીશી તેજશીનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મીઠીબાઈએ, પોતાના સ્વગૃસ્થ પતિની ભાવનાને પૂરી કરવા, જીજ્ઞુસવાસી અંબળગચ્છના થતિ શ્રી સુમતિસાગરજી તથા થતિ શ્રી વિનયસાગરજીના ઉપદેશથી, પચાસ હજાર ફેરી જેવી સારી રકમની સખાવત આપીને, કરાવેલ જીર્ણોદ્ધાર. આ જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦૧૬૩૬ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે કરવામાં આવી હતી.

જીર્ણોદ્ધાર પહેલાંની કચ્છની પરિસ્થિતિ

આ મંદિરનો વિંસં ૦ ૧૬૩૪-૧૬૩૬ વચ્ચે જીર્ણોદ્ધાર થયો તેની પૂર્વભૂમિકા, અને આ જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર કેમ જીણી થઈ એ વાત સમજવા માટે વિક્રમની ૧૯મી સદીના પાછળના ૩૪ દાયકાની તેમ જ તે પહેલાંની કચ્છની પરિસ્થિતિનું થોડુંક અવલોકન કરવું જરૂરી છે.

વિક્રમની અઠારમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં ભદ્રેશ્વર ઉપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કરીને અને એ નગરમાં લૂંટ ચલાવીને જૈન તીર્થમાંની તીર્થકરોની ઘણી મૂર્તિઓ ખંડિત કરી હતી. વિક્રમની ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં (વિંસં ૦ ૧૮૧૬ના અરસામાં) ભદ્રેશ્વરનો જગદુશાએ ફરી ખંધાવેલા કિલ્લો બીજી વાર તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો. અને એના તથા જિનમંદિરના પથ્થરો સુધ્ધાં જમીનને યોદી યોદીને સુદ્રા નગર અને ખંદરના બાંધકામ માટે ઉપાડી જવામાં આવ્યા હતા. ^૩ ભદ્રેશ્વર ગામના વતનીઓ પણ પોતાનાં મકાનોના બાંધકામ માટે પથ્થરો ઉપાડી ગયા

નામના નવમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.) આ ઉપરાંત વીજળીની, પાણીની અને સંપૂર્ણ સગવડવાળા સ્વતંત્ર પ્લેકિની પથ્થુ સુંદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. અને આ ભૂમિનું હવામાન તો તંદુરસ્તી અને તાજગી આપે એવું પહેલાંથી જ હતું. આ બધાને લીધે બધાં, સાત-આઠ દાયકા પહેલાં, કચ્છ બહારના યાત્રિકા ભાગ્યે જ યાત્રા કરવા આવતા હતા, તે તીર્થભૂમિની યાત્રાએ દેશભરનાં દૂરનાં અને નજીકના શહેરો-ગામોમાંથી યાત્રિકા સેંકડોની સંખ્યામાં, બારે માસ, આવવા લાગ્યા છે—જાણે આ ધરતીના દેવ જગી જીઠ્યા હોય, એમ જ લાગે છે !

૩. ડૉ. જેમ્સ બ્રેન્ડેજે એમના “ રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૨૦૮) આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે :

“ In 1763 the walls of the old fort began to be pulled down, and the stones used for building, and about 1810 even the old temples were razed to supply stones to build the new seaport town of Munra or Mundra.”

(ઈંસં ૦ ૧૭૬૩માં જૂના કિલ્લાની દીવાલોને તોડી પાડવાની શરૂઆત કરવામાં આવી અને એના પથ્થરોનો ઉપયોગ બાંધકામમાં કરવામાં આવ્યો. અને આશરે ઈં સં ૦ ૧૮૧૦ માં મુન્દ્રા કે મુંદ્રાના નવા ખંદરીનગરના બાંધકામમાં પથ્થરો પૂરા પાડવા માટે જૂનાં મંદિરો સુધ્ધાને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં,) ભદ્રેશ્વરના કિલ્લા અને નગરના નાશને લગતા ડૉ. બ્રેન્ડેજના આ વર્ણનને અનુસરીને એમની પછીના અનેક ગ્રંથોમાં આ બાબતનો લગભગ આ પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત., “ સ્વદેશ ” ના વિંસં ૦ ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાંના શ્રી પ્રજ્ઞાલ લગ્નવાનદાલ ઇયાના લેખમાં (પૃ ૭૮), “ જૈન તીર્થ સર્વ સંક્રમ ” માં (પૃ ૧૧૧), “ કચ્છનું સંસ્કૃતિર્દ્યન ” માં (પૃ ૮૯), અને “ કારા કુંગર કચ્છજા ” માં (પૃ ૪૭),

હતા. વિક્રમની ૧૬મી સદીનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયા પછી તો કચ્છ બહુ આફતોના વાસ બેલું બની ગયું હોય એમ લાગે છે.

વિંસં ૦૧૮૬૮ (સને ૧૮૧૨)માં કચ્છમાં પહેલવહેલાં પ્લેગે પ્રવેશ કર્યો. આ જીવલેણ રોગ એવું વિકરાળ રૂપ લઈને આંચો હતો કે કચ્છની પ્રજાનો લગભગ અડધો ભાગ એનો શિકાર બની ગયો ! કચ્છના રાજકારણનો એક સમર્થ અને બહાદુર રાજપુરુષ જમાદાર કૃતોમામદ^૪ આ રોગનો ભોગ બનીને વિ.સં ૦૧૮૬૯ (સને ૧૮૧૩)માં ગુજરી ગયો !^૫ આ કારણે ઘા બહુ જોડા હોય એમ, ત્યાર પછી તરત જ, વિંસં ૦૧૮૬૯માં, આખો કચ્છ બ્યાપક દુઃખાળના પંખમાં સપડાઈ ગયો. અને આ સંકટની કળ વળીને વળી અને વિંસં ૦૧૮૭૫માં કચ્છની મોટાભાગની ધરતીને ઘેરી લેતો ભયંકર ધરતીકંપ થયો. આ ધરતીકંપને લીધે માનવીઓ અને મકાનોની મોટી તારાલ થઈ; તે ઉપરાંત કાયમી નુકસાન તો એ થયું કે એથી સિંધુ નદીનો પ્રવાહ એવો બદલાઈ ગયો કે જેથી એવું પાણી કચ્છ સુધી પહોંચતું હતું તે સહંતર બંધ થઈ ગયું અને વધારામાં અત્યારના રણનો પશ્ચિમનો ભાગ નવો રચાઈ ગયો. આ ધરતીકંપથી ભુજનગરને એટલી બધી અસર પડેલી કે જેથી આ ધરતીકંપ “ભુજ-ભૂકંપ” તરીકે ગવાઈ ગયો !^૬

એકંદરે ભેઈએ તો, આ સમય કુદરતી આફતોનો અને રાજકીય અસ્થિરતાનો હતો. આ અધાધૂંધીનો લાભ લઈને ભદ્રેશ્વર ગામના ઠાકોરે વસઈ તીર્થના જિનમંદિર ઉપર પોતાનો કબજો

૪. કચ્છના વિખવાદભર્યા અને કહોળાયેલા રાજકારણને સ્થિરતા આપી હતી પ્રજાની ચાહના મેળવાર બહાદુર વિચક્ષણ નર જમાદાર ફતેહ મહંમદ. એણે છેક મૈસુર જેટલે દૂર વસનાર અને ઉદ્દીપમાન અંગ્રેજ રાજસત્તાને આંખના કણાની માફક ખટકતા, કાળપુરુષ સમા દીપુ સુલતાન સાથે દાસ્તીનો નાતો બાંધ્યો હતો, તે જ બતાવે છે કે એ પુરુષમાં જેટલી ઊંડી રાજકારણી વિચક્ષણતા, કાર્યસૂઝ અને શક્તિ હતી. જુઓ : “ફતેહ મહંમદ પોતાની તથા કચ્છની પ્રતિષ્ઠા દૂર દેશોમાં ફેલાવી હતી. મહેસૂરના દીપુ સુલતાન સાથે તેને મિત્રાચારીભર્યો ગાઠ સંબંધ હતો. તેમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર હતો અને અવારનવાર તેઓ પરસ્પર ભેટ-સોગાદોની આપલે કરતા. ફતેહ મહંમદને શેર-દીન સુલતાન દીપુએ એ રીતે પુરસ્કાર તરીકે શ્રીરત્ર પદ્મની બનાવટની એક તોપ અંબર મોકલી હતી.” (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃં ૧૮૩)

૫. “જમાદાર ફતેહ મહંમદ આ પત્રનો (અંગ્રેજ કંપની સરકારના તા. ૧૩-૮-૧૮૧૩ના પત્રનો) અવાજ વાળો થકે તે પહેલાં જ ઈ.સં ૧૮૧૩ના (વિંસં ૦ ૧૮૬૯ના) એકઠાબરની તારીખ પાંચમીના રોજ તે પ્લેગની માંઠ નીકળવાને કારણે, જિનતનશીન થયો.” (કારા કુંઝર કચ્છજ, પૃં ૧૮૪)

૬. જુઓ, પહેલા પ્રકરણની ૧૫મી પાઠનોંધ; તથા “આપતિઓ અને જીર્ણોદ્ધારો” નામે સાનના પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપવામાં આવેલી માહિતી.

કચ્છના રણની ઉપતિને લગતી એક લોકવાયકા “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃં ૨૪૩) આપવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે : “ધીણાધરના ઉચ્ચ સિખર પર બાર બાર વર્ષથી તપ કરતા દાદા ધોરમનાથની તપશ્ચર્યાના વિશ્લેષ પડે છે. દાદાની નજર ઉત્તર તરફ વિસ્તરેલા જળપ્રદેશ તરફ દોરાય છે. ત્યાંનું ગંધુ પાણી ખગખગાટ કરેલું સમુદ્રમાં ઠલવાઈ જાય છે. ધીણાધરના પહાડ પર નજર નાખતાં પહાડ ફાટે છે. પૃથ્વીનો પાપભાર હળવો થાય છે અને કચ્છ પર શાપ વરસાવતો એ પ્રદેશ કચ્છનું રણ બની જાય છે.”

કરી લીધા હોતો. આમ કરવામાં એનો આશય યાત્રાએ આવતા જૈનો પાસેથી તથા જૈન કેમ પાસેથી પૈસા પડાવવાનો હતો એ દેખીતું જ છે. દેશભરમાં ફેટલાંક તીર્થધામો એવાં છે કે જેનો જે તે સ્થાનના શાસકોએ પોતાની કમાણીના એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં જરાય આંચકો અનુભવ્યો ન હતો ! વિક્રમની ૧૯મી સદીના અંત અને વીસમી સદીના આરંભ વખતે ભદ્રેશ્વર-વસર્થ તીર્થ જૈનોના હાથમાંથી એ ગામના ઠાકોરના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. પછી તો એની નિયમિત પૂજા-ભક્તિ થવી તો દૂર રહી, એની સારસંભાળ લેવાની ચિંતા કરનાર પણ કોઈ ન રહ્યું ! પરિણામે જિનમંદિરની હાલત વધુ ને વધુ શોચનીય અને ખિસ્માર બનતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે દેરાસરમાં અને એની દેરીઓમાં બકરાં-ઘેટાં પેસવા અને બેસવા તેમ જ મંદિરની આસપાસની જમીનમાં ચરવા લાગ્યાં, અને તીર્થની આશાતનાની કોઈ અવધિ ન રહી. એક સમયના આ બહોજલાલ તીર્થની આસપાસ નધણિયાતાપણાના અધિકારની કાલિમા પ્રસરી રહી. અને બાણે આ તીર્થ જૈન સંઘની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ જવા પામશે એવી અતિચિંતાકારક બેહાલી બિલી થઈ. કચ્છના જૈન સંઘને પોતાના આ તીર્થની આવી બેહાલી માટે કંઈ વેદના નહીં હોય, એમ તો કેવી રીતે કહી શકાય ? પણ તે સમયની રાજકીય સ્થિતિએ એવી લાચારી બિલી કરી દીધી હશે કે જેથી આ માટે શું કરવું એની કોઈ દિશા એને સૂઝતી નહીં હોય.

મહારાજો શ્રી દેશળળ બીબ

આ અધિકાર અને આવી કારમી બેહાલી વચ્ચે પણ આશાના પ્રકાશની તેજરેખાઓ સમી બે વ્યક્તિઓ દેખાતી હતી. આમાંના એક હતા કચ્છના તે વખતના પ્રબલવ્યાણના હામી રાજવી અને બીબ હતા જૈન સંઘના આત્મસાધનાના લેખધારી એક સંતપુરુષ.

તે વખતના કચ્છના રાજવી તે મહારાજો શ્રી દેશળળ બાવા બીબ. એમના પિતા મહારાજો શ્રી ભારમલળ બીબ રાજવી લગામ બરાબર સાચવી ન શક્યા, એટલે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટે એમને ફેદ કરાવીને કચ્છની ગાદી ઉપર માત્ર અઢી વરસની ઉંમરના રાજકુમાર દેશળળ બીબને રાજ્યાલિખેક કરાવ્યો; અને રાજ્યનો કારોબાર છ સહયોગી બનેલી રીજન્સી કાઉન્સિલને સુપરત કરવામાં આવ્યો. આ સમય હતો વિંસ'૦૧૮૭૫નો, જ્યારે કચ્છમાં મોટા ધરતીકંપની હોનારત સરભઈ હતી (કારા કુંગર કચ્છખ, પૃ. ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૬; કચ્છ કલાધર, ભાગ બીબ, પૃં ૫૫૫)

બાળરાજ દેશળળનાં ઉછેર અને કેળવણી બે અંગ્રેજ ટ્યૂટરોની દેખરેખ મુજબ થતાં હતાં.^૭ અને એમના પોતામાં પણ એક કુશળ અને લોકપ્રિય રાજવી બનવા માટેનાં બુદ્ધિ, તેજ અને લલાઈની લાગણી હતાં, એટલે તેઓને કાબેલિયત મેળવતાં વાર ન લાગી; પરિણામે અંગ્રેજ સત્તાએ,

૭. “ શરૂઆતથી જ તેમની (મહારાજો શ્રી દેશળળ બીબની) કેળવણીની વ્યવસ્થા સંભાળપૂર્વક રોબર્ટ બર્ન્સના એક મિત્ર અને છુટ્ટા રહેતા લશ્કરના પાદરી મિ. ગ્રેની દેખરેખ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. મિ. ગ્રેના અત્યુ બાઉન્ડેન કોફ્ટન-કિંગ્સ સર્વિસના લશ્કરી અમલદાર-ની દેખરેખ હેઠળ મહારાજોશ્રીની કેળવણીની વ્યવસ્થા ચાલુ રહી હતી. આ કેપ્ટન કોફ્ટનની પસંદગી પણ બહુ સારી નીવડી. ” (કારા કુંગર કચ્છખ, પૃં ૨૧૮)

એમની લાયકાત ભેઈને, તેઓ ૨૦ વર્ષની પુખ્ત ઉંમરના થાય તે પહેલાં, ૧૮ વર્ષની વયે જ, રાજ્યસંચાલનની લગભગ એમના હાથમાં સોંપી દીધી. એમણે શાણપણ, દૂરદેશી અને હિંમતથી કામ લઈને બહેનઓ તથા બીજા રાજપૂતો વગેરેમાં ફીકરીને દૂધપીતી કરવાનો, પતિ પાછળ સતી થવાનો અને ગુલામોનો વેપાર કરવાનો—એવા એવા જે ઘાતકી અને અમાનુષી રિવાજો પ્રચલિત હતા તે બંધ કરાવ્યા અને કચ્છમાં સ્કૂલ તથા હસ્પિતાલની સ્થાપના કરાવી. (કચ્છ કલાધર, ભાગ બીજો, પૃ. ૫૫૭)

મહારાઓશ્રી દેશળજી બાવા બીજાનો રાજકારોબાર એવો પરાપકારી અને લોકપ્રિય નીવડ્યો કે જેથી એમણે એમના પૂર્વજ દેશળજી બાવા પહેલાંને પ્રભાએ વહાલ અને આદરથી આપેલ “દેશરા પરમેસરા”ના બિરુદને પોતાના માટે પણ સાચું પાડીને એનું અને પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. આ મહારાઓશ્રીને જૈન સંઘ સાથે પણ ખૂબ નિકટનો અને મીઠો સંબંધ હતો.

યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી

ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના ઉદ્ધારની આશા સમી—સુખ્ય આશા સમી—બીજી પ્રકાશરેખા હતા તપગચ્છ સંઘના માંડવીના ગોરજી (યતિ)શ્રી ખાંતિવિજયજી મહારાજ. તેઓને ખંતવિજયના નામથી પણ જોળખવામાં આવતા હતા. કોઈ સાધનાનો પ્રયોગ કરતાં કરતાં એની કંઈકે એવી અવળી અસર થઈ કે જેથી તેઓની સાંભળવાની શક્તિ કુંઠિત થઈ ગઈ, અને તેઓ લોકોમાં “બોડા ગોરજી” તરીકે જોળખાતા થયા હતા. તેઓજનીનભગીર ધરાવતા ગોરજી હતા, પણ એમનો જીવનવ્યવહાર એક સંતના જેવો સાદો, સરળ અને ધર્મમય હતો. એક વાર તેઓ ફરતા ફરતા આ તીર્થની યાત્રાએ જઈ ચડ્યા. તીર્થની બિસ્માર હાલત ભેઈને એમના અંતઃસંતાપ અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એમને પોતાની બતની તો કશી એવના જ ન હતી; એમનું જીવન તો એક અવધૂત અને અલગારી સાધકના જેવું હતું; અને લીધું કામ પૂરું કરવાનું સંકલ્પભળ પણ એમના અંતરમાં હતું. એમણે આ પ્રાણપ્યારા તીર્થનો ગમે તે ભોગે ઉદ્ધાર કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને તેઓ આ માટે, બહુ ધૂણી ધખાવીને, ત્યાં ધામા નાખીને બેઠા—એમના રોમ રોમમાંથી એ વખતે તીર્થની ભક્તિ અને તીર્થની રક્ષાનો જ સાદ બીકતો હતો; એ સાદ એમને ન તો સુખે સૂવા દેતો હતો કે ન તો નિરાંતે રહેવા દેતો હતો—બહુ ઉજ્જવળ ભાવીનો કોઈ સંકેત જ એક સંતના અંતરમાં આવી અખંડ ચિંતા અને બચ્ચિત્તાં અમીછાંટણાં કર્યા કરતો હતો.

પણ આ કામ યતિવચ્ શ્રી ખાંતિવિજયજીને માટે, મીઠુના ઠાંતે લોહાના ચણા આવવા જેવું, અતિ મુરકેલ નીવડ્યું. આ પહેલાં જ કચ્છમાં બ્રિટીશ રાજસત્તાનો પગપેસારો થઈ ચૂક્યો હતો; અને કચ્છના મહારાઓ રાધધણજી અને અગ્રેજ હકૂમત વચ્ચે સને ૧૮૦૯ (વિ.સં. ૧૮૬૫)માં કરાર પણ થયા હતા, જે (કર્નલ) વોકર સેટલમેન્ટ તરીકે બાકીતા છે; અને એમાં, કચ્છ ઉપરાંત, કાઠિયાવાડનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. એટલે તેઓ રાજ્યના કર્મચારીઓ અને અગ્રેજ-

૮. યતિવચ્ બુનિ શ્રી કલ્યાણચંદ્રજી બાવા સોનગઢવાળા, “સમયધર્મ”, તા. ૧-૪-૧૯૫૯, પૃ. ૧૫૪.

સદતતતા અમલદારોને—જે કોઈ ભદ્રેશ્વરમાં આવી પહોંચતા એમને—તીર્થની ગેહાલીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવીને પોતાની વેદના વ્યવસ્થા કરતા અને, બધું આણુ કરતા હોય એ રીતે, આ હૃદયશાનું જલદી નિવારણ કરવાની માગણી કરતા. મોઢાના મીઠા રાજકારણી અમલદારો ‘ગોઠું’ તો શાને મનાવે? એ તો તીર્થની રક્ષાનું કામ કરાવી આપવાની મીઠી મીઠી વાતો કરીને રવાના થતા; પણ એ બધી વાતો, સ્વખતાની સુખડીના જેવી, નરી છેતરામણી નીવડતી અને તીર્થની હાલતમાં ન કોઈ ફેરફાર થતો કે એના માટે ન કોઈના અંતરમાં રંજ કે ચિંતાની બીજ રેખાનો ઉદય થતો; એટલે પછી તીર્થના ઉદ્ધારની પૃષ્ઠિમાના ઉદયની તો આશા જ ક્યાં રાખવી?

વળી, આ સમય સન ૧૮૫૭ (વિ.સં. ૧૯૧૩)ના વિખ્યાત બળવાનો દેશવ્યાપી ભેગેનીનો સમય હતો; અને એની કેટલીક અસર કચ્છ ઉપર પણ પડી હતી, એટલે પ્રજાની વાત કે ફરિયાદ બહુ ઓછી કાને ધરાવી. તેથી આ સરકારી અમલદારોને હિસાબ માગવાનું કામ વિશેષ કપડું બની ગયું હતું. પણ ચતિહ આથી નિરાશ ન થયા; એ ભદ્રેશ્વરમાં હોય કે આસપાસના કોઈ સ્થાનમાં વિચારતા કે રહેતા હોય, એમનું ચિત્ત તો આઠે પહોર અને સાઠે ઘડી આ તીર્થના ઉદ્ધારની જ માળા રટ્યા કરતું હતું—તીર્થની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવીને જ એમનો આત્મા જ પવાનો હતો. પરિણામે આ કાર્યની વધુ નિરાશા એમના માટે વિશેષ યુરુપાર્થનું ગ્રેસ્ક નિમિત્ત બની જતી. અને કાળની ઘડીમાંથી સમયની આગે દૂધની રેતી, એમ ને એમ, સર્થો જ કરતી હતી!

દેશગણ બાવાનું ભદ્રેશ્વરમાં આગમન

આ કામ કેવી રીતે પાર પડશે, એનાં કોઈ એ ‘ધાણુ કળાતાં ન હતાં, અને છતાં કડુણાનિધિ કુદરત આ બાબતમાં કંઈ સાવ નિષ્ક્રિય ન હતી; એ પોતાની રીતે ભાવીના સંકેતને આકર આપી રહી હતી. ખતવા કાળ તે, એક વાર, ખુદ કચ્છના ધણી દેશગણ બાવા બીજા, રાજકાજ માટે ફરતા ફરતા, ભદ્રેશ્વર ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગોરણ શ્રી ખાંતિવિજયણ આ વખતે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થમાં જ હતા. મહારાઓશ્રીના ભદ્રેશ્વર આવવાના સમાચાર બાણીને એમના મનનો મોરલો આનંદથી નાચી ભેંક્યો; એમના અંતરે સાક્ષી આપી કે હવે તીર્થની રક્ષાનું ભગવાનનું આ કામ થયું જ સમજો! અને એ સંતપુરુષના અંતરમાં આવી આશાની ભિમિ ભગી ભેંતે એવું એક સબળ કારણ પણ હતું : ચતિહને આ મહારાઓશ્રી સાથે ગાઢ પરિચય હતો, એટલું જ નહીં, દેશગણ બાવા એમના પ્રત્યે આદર અને બહુમાનની લાગણી પણ ધરાવતા હતા. આની વિગત આ પ્રમાણે છે—

ચતિર્થીનો મહારાઓશ્રી સાથેનો સંબંધ

કચ્છના બાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી દુલેરાયભાઈ કારાણીએ “કચ્છ કલાધર” નામે કચ્છની તવારીખ અને સંસ્કૃતિને લગતું સાહિત્યસભર અને દળદાર પુસ્તકને લાગમાં લખ્યું છે. એમાં બીજા ભાગમાં “મહારાઓ શ્રી દેશગણ બીજા” નામે ૨૯મા પ્રકરમાં (૫૦ પા.૧) તેઓએ લખ્યું છે કે—

“રા’ દેશગણે દેશનાં નરરત્નો ચૂંટી ચૂંટીને તેમને પોતાના દરબારમાં સ્થાન આપવાનો ભારે શોખ હતો. જેમ ધારા નગરીના ભોજ રાજના દરબારમાં ચૌક રત્નો શોભનાં હતાં તેમ રા’ દેશગણના દરબારમાં ચૌક રત્નોની

ગણનરી થાય છે. ” ૯

આ ચૌદ નરરત્નોમાં ત્રીજા હતા માંડવીના ગોરણ સ્રી ખાંતિવિજયજી. જ્યારે એમનું સ્થાન રા’ દેશળજીનાં નરરત્નોમાં હોય, ત્યારે જૈન સંઘના આ યતિશ્રી અને કચ્છના આ રાજવી વચ્ચે કેવો સારો અને નિકટનો સંબંધ હશે તે સહેલાઈથી જાણવામાં આવી શકે છે. આ યતિજીનો દૂક પરિચય આ પુસ્તકમાં (૫૦ પૃષ્ઠ) આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે—

“ગોરણ ખાંતિવિજયજી કચ્છ-માંડવીના, એનું ખીલું નામ “ખોડો ગોરણ”. આખા કચ્છમાં એ ખોડો ગોરણના નામે પ્રખ્યાત હતો. કહેવાય છે કે કોઈ પ્રયોગની સાધના કરવામાં એના કાનની શક્તિ એણે ગ્રામાવી દીધી હતી; વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં પણ એ પ્રવીણ હતો. ‘ખોડો ગોરણની ગોળાઓ’ માંડવી અને માંડવીની આજુમાજુનાં ગામડાંમાં પ્રખ્યાત હતી.

“ખાંતિવિજયજી રાજદરગારમાં પણ માનકારી ગણાતા. દેશળજી બાવા એને કાકા કહીને બોલાવતા. દેશળજી બાવાને પણ એની વૈદકની કળામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે જ્યારે એને બોલાવવાની જરૂર પડતી ત્યારે એને માટે ખાસ વેશ મોકલવામાં આવતી. ખાંતિવિજયજીએ દરેક વરસનું ભવિષ્ય ભાખતા દોહરાઓનો એક મોટો ચોપડો તૈયાર કર્યો હતો. એના એક-બે નમૂના આ નીચે આપવામાં આવે છે—

“ સવંત ઝોગણીસ તેપનો, મકડ મોલને ખાથ;
ખાંતિવિજય કહે રા’ દેશળને, દુનિયા સગ મર જાય.

“ સવંત ૧૯૫૩ની સાલમાં, ઉપરના દોહરા પ્રમાણે, કચ્છમાં મકોડાએ ખૂબ ત્રાસ મચાવી દીધો હતો અને ઝુંખઈ તથા માંડવીમાં પ્લેગની શરૂઆત થઈ હતી.

“ સવંત ઝોગણીસ પચાવનો, નદીએ ખળકે નીર;
ખાંતિવિજય કહે રા’ દેશળને, ધેનુએ ઝાઝા ખીર

૯. આ ચૌદ રત્નોનાં નામ સૂચવતો એક છાંપય કચ્છ કલાધર ભાગ ખીમમાં આપવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે:

“ મોતી! મેરુર અર ખંત, ૭ ફુલ ઝોર અકબર અલ્લી, ૫

રુદ્ધ ચંદ્ર ગોવિંદ, ૮ ઉન્નક કવિ કેશવ કલ્લી; ૧૦

કહાન ૧૧ વીર ખેંગાર, ૧૨ વાલ ૧૩ અર લાલા જલ્લી, ૧૪

ભુગ મયંક (૧૪) સમ અક, રત્ન નર મહા પ્રમલ્લી;

જ્યો ભોજ ભૂપ ધારાપતિ, લસત બસત બલ છુદ્ધિયુત,

તો છંત રાજ રાજેન્દ્ર, રાજો દેશલ કચ્છપત. ” (૫૦ પૃષ્ઠ)

અર્થાત (૧) કચ્છ-અંબરના ગોરણ મોતીચંદણ, (૨) ભુજની મોટી પોશાળના યતિ માણેક મેરણ (ખીબ),

(૩) કચ્છ-માંડવીના ગોરણ ખંતવિજયજી, (૪) ફત્તુ મલેક, (૫) અકબર અલી (કુમરાનો અલી ચોર), (૬)

શ્રીધ્યાળાના હરણ ઉર્ફે રુદ્ધ પંડ્યા, (૭) નાગેચાના જડેજ ચાંદાણ, (૮) કચ્છ-ગાધરાનો ગોવિંદ જોશી, (૯)

ખાખરાના જડેજ કવિ ઉન્નકજી, (૧૦) શિદારાના રાજગોર કવિ કેશવ, (૧૧) કાનમેરના કાના બારોટ, (૧૨)

રોહાના જડેજ ખેંગારજી, (૧૩) વાલો ખવાસ, અને (૧૪) અંબરનો લાલો જલ્લી.

આ ચૌદ નરરત્નોમાં પહેલાં ત્રણ તે અનુક્રમે અંબર, ભુજ અને માંડવી-એ કચ્છનાં ત્રણ મુખ્ય શહેરોના જૈન ગોરણજી-યતિજી હતા, એ ઉપરથી પણ રા’ દેશળજી બાવા ખીમ સાથે જૈન સંઘને કેવો ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો, તે સમજી શકાય છે.

“ એવી રીતના અનેક દોહરા બોધા ગોરજીએ રચેલા હતા. પરંતુ આજ તો એ તમામ સાહિત્ય કાળના પ્રભાવે અને કચ્છી પ્રજાની બેદરકારીને લીધે લુપ્ત થઈ ગયું છે. ”

મહારાષ્ટ્રોશ્રીનું વચન અને જૈન સંઘમાં નળ્યતિ

યતિ શ્રી આંતિવિજયજી અને રા' દેશળજી બાવાનું ભદ્રેશ્વરમાં મિલન થયું ત્યારે ચતિજીએ વસર્ધ તીર્થ ઉપર વરસી રહેલી બેહાલી અંગે પોતાની વેદના બ્યક્ત કરી અને તીર્થના ઉદ્ધાર માટેની કામગીરી જલ્દી શરૂ કરવામાં આવે એવી હુકમરૂપશી માગણી રજૂ કરી. રા' દેશળજી બાવાસ્વયં એક શાશ્વત અને સંસ્કારી પુરુષ હતા, સામે ગોરજી શ્રી આંતિવિજયજી પોતાના ચિરપરિચિત, વિશ્વવાસુ અને આદરણીય બ્યક્તિ હતા અને કામ તીર્થભૂમિના ઉદ્ધાર જેવું ધર્મનું પવિત્ર અને ઉત્તમ હતું. એમણે તરત જ આ કામ કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું; અને તેઓ રવાના થયા. ચતિજીએ પોતાની લાંબા વખતની ઝંખના અને તપસ્યા સફળ થયાનો આનંદ અને સંતોષ અનુભવ્યો. આ ઘટના ક્યારે બની એનો ચોક્કસ સમય તો બાણી શકાયો નથી, પણ એ વિનંસં ૧૯૧૦થી ૧૯૧૫ની આસપાસ ક્યારેક બની હશે એમ લાગે છે; ૧૦ કારણ કે કચ્છના આ પ્રબલ્લસહ રાજવી વિનંસં ૧૯૧૭માં તો દેવગત થઈ ગયા હતા !

૧૦. યતિવર્ષ શ્રી આંતિવિજયજીએ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના રક્ષણ માટે જે વેદના અનુભવી હતી, જે તપ કર્યું હતું અને જે કામગીરી કરી-કરાવી હતી, એ વાતની નોંધ ધણી લેખકોએ લીધી હતી. એમાંની કેટલીક વિગતો બાણીએ તો આ તીર્થરક્ષક યતિવર્ષને ન્યાય આપ્યો ગણાય.

લે. પોસ્ટાન્સ—આવી નોંધમાં, મને જોવા મળેલ સામગ્રીમાં, સૌથી પ્રાચીન નોંધ લેફ્ટનન્ટ કમ્પ્યુ. પોસ્ટાન્સે ભદ્રાનગરી અને ભદ્રેશ્વરના જૈન દેરાસરની સને ૧૮૩૭ની સાલમાં મુલાકાત લઈને એનો પરિચય આપતો જે લેખ અંજનમાં રહીને તા. ૨૦-૮-૧૮૩૭ના રોજ લખ્યો હતો એમાં (૫૦ ૪૩૨-૪૩૩) આ શબ્દોમાં લીધી હતી :

“ Until some 15 years since, this beautiful building was allowed to remain in a state of ruin and decay, but Gorgi (for Gurugi) Kantwajeh, a wealthy Jain, with praise-worthy zeal, has caused it to be extensively repaired : the portico which had suffered from the earthquake has been re-placed, and the whole is now in good order ... Gorgi Kantwajeh, before mentioned, is the greatest man of the class in the province, and very wealthy ”

(અત્યારથી ૧૬ વર્ષ પહેલાં આ સુંદર ઇમારત ભગ્ન અને છુલ્લું હાલતમાં પડી હતી. પણ ગોરજી (અર્થાત્ ગુરુજી) કંતવજેહ (અંતિવિજય), જે સંપત્તિશાળી જૈન હતા, એમણે પ્રશંસાપાત્ર ઉત્સાહથી એવું સમાચાર મોટા પાયા ઉપર કરાવ્યું હતું; પ્રવેશદ્વાર ઉપરનો ભાગ, જેને ધરતીકંપના લીધે નુકસાન પહોંચ્યું હતું, એને સ્થાને ખીણું બાંધકામ કરી લેવામાં આવ્યું છે, અને આખું મંદિર અત્યારે સારી સ્થિતિમાં છે અગાઉ જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ગોરજી કંતવજેહ (અંતિવિજય) આ પરગણામાં આ વર્ગના સૌથી મોટા માણસ છે, અને ધણી સંપત્તિવાન છે.)

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે આ તીર્થની મુલાકાત સને ૧૮૩૭માં એટલે કે વિનંસં ૧૮૯૩માં લીધી હતી, અને એના ૧૬ વર્ષ પહેલાં એટલે વિનંસં ૧૮૭૮ના અરસામાં ગોરજી શ્રી આંતિવિજયજીની મહેતથી આ તીર્થનું

દેશજીળ બાવાએ ભુજ પહોંચીને કચ્છનાં મુખ્ય શહેરોના જૈન મોવડીઓને લેગા કરી ભદ્રેશ્વર તીર્થની શોચનીય દશાની અને ગોરજી શ્રી ખાતિવિજયજીની વેદનાની વાત કરી અને આવા

સમારકામ કરવામાં આવ્યું હતું; આનો અર્થ તો એ થયો કે આ ચતિજીએ, મહારાજો શ્રી દેશજીળ બાવા બીજાના રાજ્યશાસનની શરૂઆતમાં અને એમની સહાય તરફ જ, આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને વિંસં ૧૮૭૫ના મહાધરતીક પછી આ દેરાસરના પ્રવેશદ્વારના ઉપરના ભાગને જે નુકસાન થયું હતું તેની જગ્યાએ નવું બાંધકામ કરાવી લીધું હતું. રાજો શ્રી દેશજીળ બીજાના પિતા મહારાજો શ્રી ભારમલજી બીજાને ક્રિષ્ટિશ હકૂમતે કચ્છની રાજઘાટી પરથી પદભ્રષ્ટ કરીને, એમના સ્થાને માત્ર અઢી વર્ષની જ ઉંમરના એમના કુંવર દેશજીળ બીજાને મગના મહારાજો તરીકે જાહેર કર્યા હતા. અને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવા માટે, અંગ્રેજ રેસિડેન્ટના પ્રમુખપદે, છ સભ્યોની રિજન્સી કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી હતી આ પછી, રાજો શ્રી દેશજીળ બાવા બીજાનો કાર્યસિયત અને કુશળતા જોઈને, ક્રિષ્ટિશ હકૂમતે એમને ૨૦ના બદલે ૧૮ વર્ષનો ઉંમરે-વિંસં ૧૮૬૧ની સાલમાં-જ રાજસત્તાના બંધા અધિકાર સોંપી દીધા હતા. તે પછી વિંસં ૧૮૭૮નો આસપાસ, યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીનો પ્રેરણાથી આ તીર્થનું જે સમારકામ કરવામાં આવ્યાનું શ્રી પોરતા-સે લખ્યું છે, એમાં મહારાજો શ્રી દેશજીળ બાવા બીજાની સહાય મળવાની વાતને અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ?

લેફ્ટનન્ટ પોરતા-સે જે કંઈ લખ્યું છે તે ભદ્રેશ્વરની મુલાકાત વખતે એમને મળેલ માહિતીના આધારે જ લખ્યું છે, અને એમના વખતમાં યતિ શ્રી ખાતિવિજયજી હયાત પણ હતા; એટલે પછી એમના લખાણ અંગે અવિશ્વાસ કરી શકાય એમ છે જ નહીં; અને જો એમના લખાણને આધારભૂત માનીએ તો યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના પ્રયત્ન અને દેશજીળ બાવા બીજાના સક્રિય સહકારથી આ તીર્થનું સમારકામ થવા પામ્યું હતું, એ વાતનો, સમયની ગચ્છાતરી સાથે, મેળ ખેસારવાનું કામ મુશ્કેલ બની જાય છે.

વળી, લેફ્ટનન્ટ પોરતા-સે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી તે વખતે, ઉપર સૂચવ્યા મુજબ, આ તીર્થ સારી હાલતમાં હોવાનું લખવા છતાં દેરાસરની ભમતીની દેરીઓ માટે તો એમણે એમ પણ લખ્યું હતું કે—

"..... beyond this are 52 niches for the reception of figures of Parasnath, only one of which is at present occupied "

(...આની પછી પાર્વનાથની પ્રતિમાના બહુમાન માટે બાવન દેરીઓ આવેલી છે; અને એમાંની ફક્ત એક જ ભરેલી (પ્રતિમાવાળી) છે. અર્થાત્ બાકીની દેરીઓ ખાલી છે.) શ્રી પોરતા-સના આ ઉલ્લેખનો અર્થ એ થાય છે કે યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના પ્રયાસથી આ તીર્થની હાલતમાં સુધારો થવા છતાં, ભમતીના ઉદ્ધાર વગેરેની દૃષ્ટિએ, આ મંદિરને સુરક્ષિત કરવા માટે વિશેષ સમારકામની જરૂર ભીલી હતી અને એ મહારાજો શ્રી દેશજીળ બાવા બીજાની સહાનુભૂતિભરી દરમ્યાનગીરીથી પૂરી થઈ હોવી જોઈએ. આ રીતે આ ઘટનાના આગળ-પાછળના સમયની વચ્ચે મેળ ખેસી શકે છે.

હો.બર્નેસ—લેફ્ટનન્ટ પોરતા-સ પછી ૩૭ વર્ષ માફ, સને ૧૮૭૪માં, ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધા પછી "રિપોર્ટ" એના ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાશ્મીરના એન્ટ કચ્છ " નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૨૦૬) યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીની આ તીર્થની સાચવણી અંગેની કામગીરીની તોંધ આ પ્રમાણે લીધી છે—

"Connected with its history there are a series of traditions, collected early in the century by a Jaina Gura Khanvijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams of royal gifts of land to the temple."

મોટા તીર્થધામની આટલી હદે ઉપેક્ષા કરવા બદલ એમને મીઠો કપડો આપીને, જરૂર હોય તો, તીર્થના ઉદ્ધાર માટે રાજ્યની તિબ્બેરીમાંથી પૈસા આપવાની પણ વાત કરી. સંઘના અગ્રણીઓ મહારાજોની આગળ ખૂબ શરમિંદા થઈ ગયા અને એમણે તીર્થને ઉદ્ધાર કરવાની ખાતરી આપી.

આ સમય નળિયાનિવાસી સુબંધના શાહ સોદાગર શ્રી નરશી નાથાનો સમય હતો. તેઓ જેમ ખૂબ સંપત્તિશાળી હતા, તેમ એમની નામના અને લાગવગ પણ ઘણી હતી અને ધર્મનાં કાર્યો માટે તેઓ ખૂબ ઉદારતાથી ધન ખર્ચતા હતા. વળી, કચ્છના જૈન મહાજનો પણ કંઈ નબળા ન હતા. આમ છતાં કેટલાય હાથકા સુધી શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જેવા મોટા જૈન તીર્થની આવી શોચનીય દશા કેમ થવા પામી હશે, એવો સવાલ સહેજે થઈ આવે છે. આમ થવાનું કારણ કંઈક એવું હોવાનો સંભવ છે કે વચ્ચેના કુદરતી આક્રોશ અને રાજકીય અધાધીનીના સમયનો લાભ લઈને ભદ્રેશ્વર ગામના જે ઠાકોરે તીર્થને કબજે લઈ લીધો હતો તે (અને તેનો અનુગામી), એવો માથા-

(એના પતિહાસની સાથે પરંપરાગત કથાઓની હારમાળા જોડાયેલી છે; અને આ સદીના શરૂઆતના ભાગમાં ખાતવિજય નામે જૈન ગુરુએ એ એકત્ર કરી હતી, અને એમણે આ દેરાસરને જમીન વગેરેની જે સરકારી ભેટા ધનામ તરીકે મળી હતી તે વસૂલ કરવા માટે દરેક જાતનો પ્રયત્ન કર્યો હતો) ડૉ. બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે યતિ શ્રી ખાતવિજયજી હયાત નહતા; અને એમની આ નોંધમાંની માહિતીનો ઉપયોગ બીજા ગ્રંથકારોએ પણ કર્યો હતો.

ડૉ. બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે એનો આગળનો-પ્રવેશદ્વારનો દેખાવ કુંભારિયાના મંદિરના આગળના દેખાવને મળતો હતો અને તે વખતે ત્યાં ન તો પૂજામંડપ હતો કે ન એમાં જવા માટે બહારની બન્ને બાજુ બે નિસરણીઓ હતી. વળી, મંદિરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ પણ કંઈક જુદો હતો [ચિત્ર નં. ૪૬, ૫૦], (નં. ૪૬ના ચિત્રને નં. ૪ અને પનાં ચિત્રો સાથે સરખાવો.)

શિલાલેખ—શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની રક્ષા માટે યતિ શ્રી ખાતવિજયજીએ જે કામગીરી બાબતી હતી, તેનો મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાના નામોલ્લેખ સાથે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના રંગમંડપમાંના વિનં સં ૧૬૩૬ના સંસ્કૃત લાપાના મોટા શિલાલેખમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : “ इह किल विक्रमवर्षे (षीं)सं(ये)क्रान्तिशतकस्या(स्यो)परिच्छप्रथमद्वितीयदशके सं १६०१तः १६१७ यावत् श्री-देशलजी महाराज्ये श्रीदेशलजीमहाराजप्रदत्तपञ्चरसहाय्य(य्य)तः श्रीस्मृतिविजयेनंतस्य किंचित् जीर्ण-चंत्यस्य समारचना कृता इति । (અહીં વિક્રમની યોગણીસમી સદી પછીના પહેલા બે હાથકા દરમ્યાન-સં ૧૬૦૧ થી ૧૬૧૭ સુધીમાં-શ્રી દેશલજીના મહારાજ્યમાં, શ્રી દેશલજી મહારાજે આપેલ ઘણી મદદથી, શ્રી ખાતવિજયજીએ આ જુદું દેરાસરનું કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું હતું.)

આ શિલાલેખમાંનું આ લખાણ યતિ શ્રી ખાતવિજયજી તથા મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાના પ્રયાસ-થી, વિક્રમની યોગણીસમી સદી પૂરી થયા પછીના પહેલા હાથકા દરમ્યાન, આ મંદિરનું સમારકામ થયાની પરંપરાગત વાતનું, સમયની દૃષ્ટિએ પણ, સમર્થન કરે છે, એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

આ બધા ઉલ્લેખોનો લાભ એ છે કે છેલ્લે છેલ્લે યતિ શ્રી ખાતવિજયજીનાં ચિંતા અને ભક્તિમય પ્રયત્નોથી આ તીર્થનું સમારકામ અને રક્ષણ થઈ શક્યું હતું.

ભારે હશે કે જેથી જૈન સંઘ આ તીર્થની સાચવણીની બાબતમાં અકિંચિત્કર બની ગયો. હશે. એ તો જે હોય તે, પણ આ રીતે કેટલાક હાયકા સુધી આ તીર્થ વેરાન થઈ ગયું હતું અને એક રાજવી અને એક સંતની ભાવનાના સંગમના પ્રતાપે આ તીર્થનો ફરી ઉદય થવાનો વખત પાછી ગયો હતો.

જીવોદ્ધારનું કામ

દેશજાળ બાવાની ચીમકી પછી કચ્છના જૈન સંઘે તીર્થના ઉદ્ધારનું કામ તરત જ હાથ ધર્યું. એના માટે તરત જ ફાળો ઉઘરાવવામાં આવ્યો; અને હવે તો ખુદ કચ્છના ધણીએ આ કામને પોતાનું કામ ગણ્યું હતું. એટલે ભદ્રેશ્વર ગામના ઠાકોર કે બીજા કોઈ પણ તીર્થના ઉદ્ધારના તેમ જ જૈન સંઘના વહીવટમાં જરાય દબલગીરી કરી શકે એમ ન હતું; ઉપરાંત, મહારાવ શ્રી દેશજાળ બાવાએ કદા પ્રમાણે, તીર્થના ઉદ્ધારના કામમાં રાજ્ય તરફથી પણ પૈસાની સારી સહાય આપવામાં આવી હતી, એટલે તીર્થના ઉદ્ધારનું કામ તરત જ શરૂ થયું અને ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યું.

દેશજાળ બાવા ખુદ તો આ કામને પૂરું થયેલું પોતાની નજરે જોઈ ન શક્યા; આ કામ શરૂ થાય એના શુભ નિમિત્તરૂપ બનીને, એ માટે અનુકૂળ સંયોગો ઊભા કરીને અને એની શુભ શરૂઆત કરાવીને વિં.સં. ૧૬૧૭ની સાલમાં તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. પણ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવી આપવાની એમની ભાવનાની પાછળ સમ્બાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉદારતાનું ખમીરદાર બીજ હતું, એટલે તેઓના સ્વર્ગવાસ પછી એમની ગાદીના વારસદાર મહારાજોશ્રી પ્રાગમલજી બાવાએ આ કામ બરાબર થતું રહે અને પોતાના શિરછત્રની તથા ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની ભાવના વેલાસર પૂરી થાય એની તપાસ રાખી. પરિણામે બે-ત્રણ વર્ષના ગાળામાં જ તીર્થનું સમારકામ પૂરું થયું અને જૈન સંઘને માટે એની યાત્રાનો માર્ગ મોકળો થયો. ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની લાંબા વખતની ચિંતા દૂર થઈ, અને કચ્છના સંઘમાં આનંદ-આનંદ પ્રવલી રહ્યો.

આ ઉદ્ધારની નોંધ

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના અનન્ય ભક્ત. ભુજપુરનિવાસી, પ્રજ્ઞાચક્ષુ, પંડિતવર્ધ શ્રી આણંદ-જીભાઈએ વિં.સં. ૨૦૧૧ના અરસામાં આ તીર્થ સંખંધી ધણીખરી ભણવા જેવી માહિતી લખાવી રાખી હતી, તે તીર્થની પેઢીમાં છે. એમાં ચતિવર્ધ શ્રી ખાંતિવિજયજીના પ્રયાસથી થયેલ આ તીર્થના ઉદ્ધાર સંખંધી જે વિજાત (પૂ. ૨૬-૨૭) નોંધવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે—

“ આ તીર્થમાં તપમ્મળના એક લલા, ભોળા અને કાને બહેરા ખાંતિવિજય કરીને ચતિ ધામા નાખીને અને પોતાની કચ્છના મુખ્ય શહેર માંડવીની ધીકતી ભગીર છોડીને, તીર્થલકિત્તી, આ તીર્થમાં અવધૂત યોગીની જેમ પકચ રહેતા. ને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં, સંવત ૧૯૦૧થી ૨૦ લગીના ૨૦ વર્ષો લગી, આ તીર્થની ધણી ગિરમાર હાલન થઈ ગઈ હતી. તીર્થના મંદિરની આસપાસ ઘેટાં-મકરાંઓના જૂથ (વજ) બેસના અને એક વખતનું આંતરણ, મહાન, દિવ્ય, પરમ આકર્ષક આ તીર્થ ભણે કોઈ ભૂતિયાવાનું હોય એવી ભવભરી ગિરમાર દસા તરફ જઈ રહ્યું હતું. કોઈ સ્વાખ્યાસના જૈનો-જૈનેતરો, અધિકારીઓ અને રાજ્યમાન્ય પ્રુરુષો અહીં તહીંના પ્રયાસમાં અહીંથી પાસ થતા, તેને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી, રચના હૃદયે, આ તીર્થ માટે કંઈક કરી જૂદા કાકલ્હી

કરતા અને કહેતા કે હું હવે મરવા બેઠો છું. કાણુ બધું મારું ક્યારે થું થશે, તે કહેવાય નહીં. મારા જીવતાં જીવતાં આ તીર્થનું કેઈક થઈ જાય એવી મરતાં પહેલાં મારી ભજ ગીતી છેલ્લી સુરાદ છે. “ ભલે, કંઈક કરશું ” એમ કહી બધા ચાલ્યા જતા, પણ તીર્થનું કંઈ થતું નહીં.

“ એટલામાં ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવના અતિશય અને એના શાસનદેવોની પ્રેરણાથી “દેશરા પરમેશ્વર” નું મહાન બિરુદ ધરાવનાર, પરમ ન્યાયી, પ્રજાવત્સલ મહારાજો શ્રી દેશલજી બાવા સ વત ૧૯૨૧માં કચાક જતા આ તીર્થે આવી ચડ્યા. યતિ શ્રી આતિવિજયજીના દિલમાં, અવાજમાં, તીર્થનિષ્ઠામાં, દેશના ઘણીને આ તીર્થમાં બેઠે, બળ પુરાણને આ ભલા યતિએ પુણ્યસ્થાન દેશલજી બાવા સમક્ષ તીર્થવિકાસની જૂની તવારીખ રજૂ કરી, બાવાની ધર્મનિષ્ઠાની તારીફ કરી તે આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે આરજૂ કરી. બાવાએ બનતું કરવાનું અમેઘ વચન આપીને આ અવધૂત યતિના આશીર્વાદ લીધા.

“ કૃષ્ણપાલ દેશલજી બાવાએ, હુજ બવાની સાથે, કચ્છગરના જૈન આગેવાનોને બોલાવી આ તીર્થની બિસ્માર હાલત સમજાવી અને આ દશામાં કોઈ જૈનો કંઈ નથી કરતા એ માટે બધાને ઠપકા આપ્યો અને એના ઉદ્ધાર ને વિકાસ માટે મોટી રકમ કાઢી આપી. હાજર જૈનો શરમાયા, અંખચાયા અને બનતું કરવા બાવાને વચન આપ્યું. બધાએ યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો અને સદ્ગત દેશજી બાવાના મોટા ફાળા અને અન્ય સહાયથી તીર્થની મરામત શરૂ થઈ અને યતિ ખતવિજયનો (એમનો કચાક કચાક આ નામથી પણ ઉલ્લેખ મળે છે.) આત્માનંદનો સંતોષ હાંડોળ ચડ્યો. ”

ઉપરની માહિતીમાં દેશજી બાવા વિંસ'૦ ૧૯૨૧માં ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ગયાનું નોંધવામાં આનું છે, તે સમય વિંસ'૦ ૧૯૧૭ પહેલાંનો હોવો જોઈએ, કારણ કે દેશજી બાવા વિંસ'૦ ૧૯૧૭માં વિદેહ થયા હતા.

આ માહિતી કયા આધારે રજૂ કરવામાં આવી છે તે અંગે એની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે નોંધ મૂકવામાં આવી છે: “ હવે આપણે આપણા નજીકના પૂર્વજોના શ્રીચુખે જે સાંભળ્યું છે, તેમાં થોડા આગળ વધીએ. ” અર્થાત આ માહિતી કણોપકર્ણ સચવાયેલી અનુક્રુતિઓને આધારે નોંધવામાં આવી છે. અને એમાં સુખ્યત્વે દેશજી બાવાની ભદ્રેશ્વરની મુલાકાતની સંવત સિવાયની માહિતી આગળ ઉપર આપવામાં આવેલી માહિતીને મળતી આવે છે.

અંગ્રેજોના સંપર્કનો લાભ : પુરાતત્ત્વનું રક્ષણ

આગળ સૂચ્યું તેમ, વિંસ'૦ ૧૮૬૫થી કચ્છના રાજ્યસંચાલનમાં અંગ્રેજ સરકારની દબલ-ગીરી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. આની અસર કચ્છના રાજ્યકારોનાર ઉપર ગમે તેવી સારી કે માઠી પડી હોય, તે વાત જુદી છે, પણ ઇતિહાસના સંશોધન અને પુરાતત્ત્વના-પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યના-સંરક્ષણની બાબતમાં તો એ અવશ્ય લાભકારક થઈ પડી હતી, એટલું સ્વીકારવું જોઈએ. એમણે સમજાવેલ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની સામગ્રીના મહત્ત્વને લીધે, આખા હિંદુસ્તાનની જેમ, કચ્છમાં પણ એક નવીન દૃષ્ટિ ખૂલી હતી અને એને લીધે અનેક પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ઇમારતોની રક્ષા અને શોધ કરવાની અભિનવ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. આને લીધે, ભદ્રેશ્વરના જમીનહોસ્ત થયેલા કિલ્લાના અને જિનમંદિરના પણ કેટલાક પુરાતન અવશેષો કેવળ નષ્ટ થયા હતા, એટલું જ નહીં, એના પથ્થરો સુધ્ધાં સુધ્ધાં શહેર અને બંદરના બાંધકામને માટે ઉપાડી

જવામાં આવ્યા હતા, એવી ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન થતું અટકી ગયું હતું અને આવી પ્રાચીન ઇમારતો માનવીના પોતાના હાથે અથવા માનવીની ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કાળને કાળિયો બનીને નાશરૂપે થતી બચી બચ એવી આવકારદાયક સ્થિતિ સર્જાઈ હતી.

કર્નલ મેકમર્ડો અને બીજા અંગ્રેજોની ભદ્રેશ્વર પ્રત્યે લાગણી

પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીના સંશોધનની અને રક્ષણની આ નવી દૃષ્ટિનો કેટલોક લાભ ભદ્રેશ્વરના વસઈ તીર્થને પણ મળ્યો હતો, અને એમાં કચ્છના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોનો પણ નોંધપાત્ર ફાળો હતો. આવો લાભ આપનાર અંગ્રેજ મહાનુભાવોમાં પહેલું નામ આવે છે લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મેકમર્ડોલું.

લેફ્ટનન્ટ મેકમર્ડો (વિંસં ૧૮૬૮માં) અંગ્રેજ સરકારના રાજકૂત તરીકે કચ્છમાં વસી ગયો હતો. બાજુ પૂર્વનો કોઈ અદ્ભુત ઋણાતુળ'ધ અઠા કરવા જ આવ્યો હોય તેમ, આ અંગ્રેજ અમલદાર કચ્છની પ્રજા, કચ્છની ધરતી અને કચ્છની સંસ્કૃતિ સાથે એકરસ અને બધાના સુખ-દુઃખનો સાથી બનીને રહ્યો. અને છેલ્લી પથારી પણ એણે, તા ૨૮-૪-૧૮૨૦ના રોજ, કચ્છની લોમકા ઉપર જ કરી હતી ! મેકમર્ડોના જીવનની કેટલીય વાતો હજી પણ લોકજીભે રમી રહી છે અને સાહિત્યમાં પણ સંચાલિત છે. એ બાજુ કચ્છના ઇતિહાસના એક બિજળા પ્રકરણનો ઘડવૈયો જ બની ગયો હતો ! ખરે વખતે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સાચવણીનો થોડોક યશ એને ફાળે પણ બચ છે. કચ્છને દોસ્ત બની ગયેલો આ અંગ્રેજ અમલદાર સને ૧૬-૧૨થી ૧૮૨૦ સુધી, આઠ વર્ષ લગી, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડમાં ભારે યશસ્વી કામગીરી બજાવી અને ઘણી ચાહતા મેળવી, માત્ર ૩૩ વર્ષની લરચુવાન-વયે, સને ૧૬-૨૦માં, કચ્છમાં, વરજી ગામમાં, કોલેરાની બીમારીથી સ્વર્ગવાસ પામ્યો હતો !^{૧૧}

૧૧. કર્નલ મેકમર્ડોના વસાહતો અંગરમાનો એનો મહેલ અને વરજી ગામે એની કબર ઉપર ચણવામાં આવેલી જગી આજે પણ એની યાદને સાચવી રહ્યાં છે અને “ભૂરિયા બાવા”ના છૂપા નામથી સને ૧૬-૧૨ની સાલમાં અંગરમાં રહીને એણે કચ્છની ધરતીની, પ્રજાની અને ભાષાની મેળવેલ માહિતીની તો કચ્છમાં કંતકથાઓ રચાઈ છે ! આ અંગ્રેજ અમલદારનો જે પરિચય મુંબઈથી પ્રગટ થતા ‘સ્વદેશ’ પત્રના વિં સં ૧૬૮૩ના દીપોત્સવી અકમાં, ૫૦ પ થી ૧૪ના, એ પત્રના કાર્યાલય તરફથી, પ્રગટ થયો છે, તે ખૂબ માહિતીવાળો અને વિસ્તૃત છે. એ જ રીતે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (૫૦ ૧૮૪-૧૮૮) પણ એના જીવનની ઘણી માહિતી આપવામાં આવી છે. વળી, “કારા કુ ગર કચ્છ”માં પણ આ અમલદારની મહાનગીભરી અને યશનાર્થી કામગીરીની છૂટક છૂટક ઘણી વિગતો આપવામાં આવી છે. એમ લાગે છે કે મેકમર્ડોના ઉછેર અને ઘડતર એક લરકરી યોદ્ધા અને અમલદાર તરીકે થયેલ હોવા છતાં સંસ્કારિતા, સારમાયુસારી, હમદર્દી, પરગજુ વૃત્તિ, આનંદી અને મિલનસાર પ્રકૃતિ જેવા ગુણો સહજરૂપે એના જીવન સાથે વણાઈ ગયા હતા. એણે પોતાના ૩૩ વર્ષ જેટલા ટૂંકા જીવનમાં જે સફળતા અને લોકચાહના મેળવી હતી, એમાં આ સફળ્યોનો પણ ફાળો મોટો હતો એમ કહેવું નોઈએ. “સ્વદેશ”ના ઉપકૃત અંકમાં અતિમ વખતની એના મનની સ્થિતિનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એની જીવનભૂતિ માટે એના પ્રત્યે વિશેષ માન ઉત્પન્ન કરે એવું છે. એ વર્ણનમાં સચવવામાં આવ્યું છે કે—

“મેકમર્ડોને પોતાને તો જ્ઞાન આરંભથી જ એવું લાગી આવ્યું હતું કે આમાંથી બચી શકાશે નહીં,

એ જ રીતે કચ્છના આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટ આર્લ્સ વોલ્ટરે પણ વિ.સં. ૧૮૮૬માં આ મંદિરની સાચવણી માટે સહાય કરી હતી. (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્ષન, પૃ. ૨૬૭)

ઉપર સૂચવ્યા મુજબ આ તીર્થની માહિતી સંબંધી જે વિગતો પડિત શ્રી આણંદજી-ભાઈએ નોંધાવી રાખી છે, તેમાં કોઈ જોન થતિજીએ લખેલ એક પ્રાચીન જીર્ણ હસ્તલિખિત પાનાનો ઉતારો પણ આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉતારામાં ભદ્રેશ્વર તીર્થના રક્ષણ માટેની અંગ્રેજ અમલદારોની કામગીરીની પણ (૫૦૨૫-૨૬) કેટલીક વિગતો આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ આ પછી (યવનોના આક્રમણ પછી) આ કચ્છ દેશમાં ઇંગ્લેંડ કંપની રાજ્યનો પદસંચાર થયો અને એજન્સીનું થાણું આવ્યું. એના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન મેકમર્ડને તે વખતના કચ્છી સંધોના આગેવાનોએ આ તીર્થની ઘણી લાખા વખતથી રાજ-મહારાજાઓ તરફથી થતી મરામત અને મળતી સહાયની લાંબી તવારીખ રજૂ કરી સહાય કરવા ભરદાર અનુરોધ કર્યો. કેપ્ટન મેકમર્ડને તે વખતના કચ્છપતિથી વિચાર-વિનિમય કરી સંધને જણાવ્યું કે તમે આ ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુધારણા અને જીર્ણોદ્ધાર કરો; તમારો આ દેશમાં આ તીર્થનો કચ્છી પ્રજા પર અને શ્રીસંધે પર જે તીર્થનો અસહ્ય દસ્તૂરી લાગેો ચાલ્યો આવે છે, અને તે ઇસ્લામી ભાંગફોડના પરિણામે પૂરો મળતો નથી, તે મળશે—એમ કહી ખેતીની જમીન ઉપર પા ($\frac{1}{2}$) ટકા લાગેો કરી આપ્યો અને સંવત ૧૮૭૮માં જમીન પરના પા ($\frac{1}{2}$) ટકાના લાગાનો લેખ કરી આપ્યો. આ રીતે કેપ્ટન મેકમર્ડની સહાનુભૂતિ, સહાય અને દસ્તૂરી લાગાના લેખપત્રથી આ તીર્થનો શ્રીસંધે નવમેા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

“ તે વખતના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબે પણ સંવત ૧૮૭૯ના લેખપત્ર કરી આપી તીર્થની ઘણી દેખ-ભાળ કરી અને મોટી સહાય આપી.

“ એ રીતે સંવત ૧૮૮૬મા સર આર્લ્સ વોલ્ટર સાહેબે પણ, પોતાના પુરોગામી અધિકારીઓને પગલે ચાલી, આ તીર્થને ઘણી સહાય કરીને સકાનુભૂતિ ખતાવી. પરિણામે તીર્થના વિધાસમાં સારો ફાળો આપ્યો અને કિંમત ભાગલજળ્યો.”

એક શિકંકા

યતિજીએ લખેલ આ પાનામાં નોંધવામાં આવેલ હકીકત પ્રમાણે તો, કચ્છમાં અંગ્રેજ

એટલે એણે તો પોતાનું કુન્યવી કામકાજ સમેટવા માંડ્યું; વીલ-વસિયતનામું લખાવવા માંડ્યું. આ વસિયતનામું લખાવતી વેળા કેમ જાણે કોઈ અગત્યની સરકારી દરગાહી બાબત સંબંધી પોતાનો અવ્યાસપૂર્ણ ખુલાસો લખાવતો હોય તેવી શાંતિ અને ઝીણવટથી વિચારી વિચારીને સ્વસ્થતાપૂર્વક એ કામ પૂરું કર્યું. પછી પોતાના શખની વ્યવસ્થા માટે સૂચના કરી કે જે ગામે મારું મૃત્યુ થાય ત્યાંથી મારું શખ ખીજે કોઈ ગામે લઈ જવાનું નથી, અંભાર-માં પણ નહીં. અને કયે ચોક્કસ સ્થળે શખને દફનાવવું તે તળાવને કાંઠે આવેલું એનું દિલપસંદ સ્થળ પણ અંગ્રજી આંધીને ખતાવી દીધું. પછી તેણે શાંતિપૂર્વક પડી રહેવા દેવાને સૌને વિનંતી કરી, કિરતારની દયા માગી મોં ઉપર કપડું ઓઢી લીધું અને થોડા કલાક બાદ એનો ફેલ પડ્યો ત્યાં સુધી એ જ સ્થિતિમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક પ્રશ્નસ્મરણ કરતો પડી રહ્યો.” (૫૦ ૧૩)

આવા સંસ્કારી પુરુષને શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ જેવા પ્રભુના ધામ પ્રત્યે ફૂણી લાગણી અને એને સહાય કરવાની વૃત્તિ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

રાજસત્તા હાખલ થઈ લગભગ તે અરસાથી તે વિંસ'ં ૧૮૮૬ સુધી અંગ્રેજ અમલદારો આ તીર્થનું ધ્યાન રાખતા હતા; તે પછી સવાલ એ થાય છે કે, આ તીર્થની સાચવણી અને મરામત ખાખતમાં આવી સારી અને રાજ્યાશ્રયવાળી વ્યવસ્થા હોવા છતાં, આ તીર્થ બદ્રેશ્વરના ઠાકોરના હાથમાં કેવી રીતે ગયું અને એની હાલત પંદરેક વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળામાં—વિંસ'ં ૧૯૦૧ની આસપાસમાં—એટલી ખર્ચી બિસ્માર કેવી રીતે થઈ ગઈ કે જેથી એના ઉદ્ધાર માટે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને આટલી ખર્ચી ચિંતા સેવવી પડી અને તપસ્યા જેવી જહેમત ઉઠાવવી પડી? જો વિંસ'ં ૧૮૮૬ સુધી અંગ્રેજ સત્તાધીશો એની ચિંતા રાખતા હતા, તો ત્યાર પછીના સમયમાં એવી ચિંતા કરવાનું એમણે સાવ બંધ કરી દીધું હોય એમ કેમ માની શકાય ?

વળી, કેપ્ટન મેકમહો, સર ચાર્લ્સ વોલ્ટર વગેરેએ આ તીર્થ પ્રત્યે સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવીને એની સાચવણી માટે સહાય આપ્યાની વાતનું સમર્થન બીજા આધારોથી પણ થાય છે, એટલે એની ઉપેક્ષા પણ થઈ શકે એમ નથી. તો પછી ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ નજરે બચેલી આ તીર્થની શોચનીય સ્થિતિ અને પેલા કેાઈ અસાત ચતિજીના પત્રમાં નોંધવામાં આવેલ આ તીર્થ પ્રત્યેની અંગ્રેજ અમલદારોની સહાનુભૂતિ અને સહાય એ બે વચ્ચે મેળ કેવી રીતે બેસારવો ?

શંકાનો ખુલાસો

આ સવાલનો આધારભૂત કહી શકાય એવો બીજો ખુલાસો ભલે ન આપી શકાય, પણ એનો એક ખુલાસો તો એવો છે કે જે આપણને કંઈક સંતોષ આપી શકે છે. આ ખુલાસો તે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે વર્ષો સુધી સતત સેવવી પડેલી ચિંતા અને ઉઠાવવી પડેલી જહેમત, વિક્રમની વીસમી સદીની શરૂઆતના વખતમાં જ આ તીર્થની સ્થિતિ એવી વેરવિખેર થઈ ગઈ હતી કે જે જોઈને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી ખૂબ દુઃખિત અને એના ઉદ્ધાર માટે ખૂબ ચિંતિત થઈ ગયા હતા, એ એક હકીકત છે. આ ધર્મતીર્થની આવી શોચનીય સ્થિતિ માટે માત્ર આંસુ સારીને નિષ્ક્રિય બેસી રહે એવા એ જીવ ન હતા. એટલે તેઓ તો, પોતાની શક્તિ અને સૂઝ પ્રમાણે, એ માટે અખંડ પુરુષાર્થની ધૂણી ધખાવીને બેસી ગયા. છેવટે એનું 'એવું' સારું પરિણામ આવ્યું કે જેથી આ તીર્થ સંબંધી પ્રાચીન-અર્વાચીન માહિતીનું તથા છેલ્લા છુલોદ્ધારની વિગતોનું આલેખન કરતા દેશસરના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવેલ સંસ્કૃતભાષાના સવિસ્તર શિલાલેખમાં તેમ જ જૂના-જૂના પત્રમાં પણ ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની કામગીરીની નોંધ લેવામાં આવી છે.

મૂળનાયકની ફેરબદલી

આ શિલાલેખમાં (પંક્તિ ૨૩-૨૪) જણાવ્યા પ્રમાણે આ તીર્થને આ રીતે (૧૦ સં' ૧૯૨૦માં ઉદ્ધાર થયો ત્યાં સુધી તો એમાં મૂળનાયક તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જ બિરાજમાન હતી; અને વિંસ'ં ૧૯૨૦માં આ ઉદ્ધાર વખતે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના

ખૂદલે શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાને મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન કરીને શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પાછળની દેરીમાં પધરાવવામાં આવી હતી. ^{૧૨} મૂળનાયકની ફેરબદલીની બાબતમાં બીજો મત એવો છે કે આ ફેરફાર વિં સં ૧૬૨૨માં કરવામાં આવ્યો હતો. આ બંને અભિપ્રાયોની વિચારણા-મીમાંસા કરી શકાય એવી કેટલીક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. ^{૧૩}

તીર્થની છેલ્લી બેઠાલીનો સંભવિત સમય

ભદ્રેશ્વરના ઠાકોરે આ તીર્થનેા કબજે ક્યારે લીધો અને કેટલા વખત સુધી ચાલુ રાખ્યો એની ચોક્કસ માહિતી નથી મળતી, પણ કેટલાંક વર્ષ માટે આ તીર્થ જૈનોના હાથમાંથી આ ઠાકોરના હાથમાં ગયું હતું એટલું તો લાગે જ છે. વળી, વિં સં ૧૮૮૬માં સર ચાર્લ્સ વોલ્ટરે

૧૨. આ શિલાલેખમાંનું આ બાબતને લગતું લખાણ આ પ્રમાણે છે : “તથૈવ પૂર્વ ઓપાર્શ્વનાથપ્રતિમા મૂલ-નાયકત્વેનામૂત્તાં તાં ચ પાર્શ્વે સંસ્થાપ્ય મૂલનાયકપદે શ્રીમહાવીરજિનપ્રતિમા રક્ષતે દ્રવ્ય ક્ષતઃ પરમિદં વૈવ્યં શ્રોમહાવીરજિનપત્ક સજ્જાતમિત્યર્ચીતીતકાલીનો[ડ]પમિતિહાપ્તઃ ।” (તેમ જ પહેલાં મૂળનાયક તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હતી; અને તેને પાછળ પધરાવીને મૂળનાયકપદે શ્રી મહાવીર જિનની પ્રતિમા રક્ષણ કરે છે. આ રીતે આ પછી ઐત્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું. આ (આ તીર્થનેા) અર્વાચીન સમયનો ઇતિહાસ છે.)

આ શિલાલેખમાં જણાવ્યા મુજબ, યતિ શ્રી ખાતિવિજયજી તથા રાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાના સહકારથી આ તીર્થનું જે કંઈ સમારકામ થયું તે શ્રી દેશજી બાવા બીજાના વિં સં ૧૬૧૭માં થયેલ સ્વર્જ-વાસ પછીના ચૌદાંક (૨-૩) વર્ષમાં જ એટલે કે વિં સં ૧૬૨૦ આસપાસ થયું હોયું જોઈએ, એટલે નવા મૂળ-નાયક તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામીની ગમારામાં પ્રતિષ્ઠા અને જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પાછળની દેરીમાં પધરામણી પણ આ જ અરસામાં થઈ હતી.

પણ આ મંદિરનું આનું સમારકામ થયા પછી તેમ જ યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના સ્વર્જવાસ પછી, વિં સં ૧૬૩૦ની સાલમાં (સને ૧૮૭૪માં) બ્યારે ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે શામ-ળિયા પાર્શ્વનાથની શ્યામ મૂર્તિ એમણે ગમારાના જમણી બાજુના ખૂણામાં જોઈ હતી, એમ એમની તોષ ઉપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છેલ્લા છલ્લોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વખતે-વિં સં ૧૬૩૬ની સાલમાં-મંદિરની ભસ્મતીની પાછળની ૨૫મા નંબરની મથ્થવતી મોટી દેરીમાં પધરા-વવામાં આવી હોવી જોઈએ. વળી, ‘સ્વદેશ’ના વિં સં ૧૬૮૦ દીપોત્સવી અંકમાં છપાયેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી લેખમાં (પૃ ૭૮) શ્રી ત્રજલાલલાઈ ડાયાએ આ બાબતમાં લખ્યું છે કે “સૌથી છેલ્લી શામળા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ હતી; પણ સંવત ૧૬૫૦ના વૈશાખ માસમાં બ્યારે બાવન દહેરીઓની રથાપના થઈ ત્યારે આ મૂર્તિને મૂળ સ્થાનથી ઉથાપન કરી, પાછળના વચલી દહેરીઓમાંની એકમાં સ્થાપવામાં આવી.”

આ પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા વિં સં ૧૬૨૦ પછીના ગમે તે સમયે દેરાસરના પાછળના ભાગમાં પધરાવવામાં આવી હોય તો પણ, તે પહેલાંના સમયથી આ તીર્થ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના તીર્થ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું હતું એ હકીકતમાં કશો બાધ નથી આવતો.

૧૩. જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ અને નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની વિં સં ૧૬૨૨-ની સાલમાં ફેરબદલી થઈ હતી એ બાબતની ચર્ચા “આપતિઓ અને છલ્લોદ્ધારો” નામના સાતમા પ્રકરણમાં “વિં સં ૧૬૨૨નો શ્રીસંધનો ઉદ્ધાર” એ મથાળે નીચે આપવામાં આવેલી વિગતોમાં કરવામાં આવી છે.

આ તીર્થને સહાય કરી તે પછીનાં ૧૫-૨૦ વર્ષના અરસામાં કંઈક એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોવી જોઈએ કે જેને લીધે વિક્રમની વીસમી સદીના આરંભમાં આ તીર્થની બેહાલી ચિંતા અને હુંખ ઊપજે એટલી વધી ગઈ.

જીવોદ્ધારની જરૂર

એમ લાગે છે કે અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ આ તીર્થની જે દેખભાળ કરી અને થતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીના પ્રચરનથી અને મહારાજોશ્રી દેશજી બાવા ખીખની ત્રેરણા અને સહાયથી જેન સંઘે આ તીર્થની સાચવણી માટે જે કામગીરી બજાવી તે જીવોદ્ધાર કહી શકાય એવી મોટી નહીં પણ તાત્કાલિક જરૂરપૂરતા સમારકામ જેવી હોવી જોઈએ. આ દેરાસરના રંગમંડપમાંના મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાંના “કિંચિત્ જીર્ણોત્થત્ય સમારચના કૃતા” એ શબ્દો પણ આ ભાવનુ જ સૂચન કરે છે. એટલે આ તીર્થને લાંબા સમય માટે સુરક્ષિત કરવા માટે એનો મોટો જીવોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર તો ઊભી જ હતી. અને થતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી એ માટે શુ’ કરવું એનો માગ પણ શોધતા રહેતા હતા.

બંખના, નિષ્ઠા અને પ્રયત્નમાં સમ્યાઈતું આંતરિક બળ હોય છે, તો કુદરત કહો તો કુદરત, પરમેશ્વર કહો તો પરમેશ્વર અથવા ભવિતવ્યતા કહો તો ભવિતવ્યતા, એના તરફથી અજ્ઞાતપણે, છતાં માનવી મારફત જ, સહાય મળી રહે છે, અને તે પણ સમયસર જ. આ તીર્થના જીવોદ્ધારની ખાબતમાં પણ આવું જ બન્યું અને છેવટે થતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીનાં ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સફળ થયાં. છેલ્લા જીવોદ્ધારનું આવું મોટું કાર્ય કેવી રીતે પાર પડ્યું એની વિગતો પંડિતવર્ધ શ્રી આણુંદળભાઈએ લખાવેલ આ તીર્થના પરિચયમાં (૫૦ ૨૭-૨૮) નોંધવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

છેલ્લો જીવોદ્ધાર

“અચળગચ્છના (અચળગચ્છને અચળગચ્છ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે—) તે વખતના ભારત-ભરમાં પ્રખ્યાત વૈદ અને અગ્રાધારણ મોભો ધરાનનાર જીજ્ઞાસુના થતિ મહિમાસાગરજી અને એમના ગુરુભાઈ થતિ શ્રી સુમતિસાગરજી મુંગઈથી જીજ્ઞાસુ આવ્યાનું બાણી, ખાસ એપિથો મોકલી, (થતિ શ્રીખાંતિવિજયજીએ) તીર્થમાં મોકલાવ્યા ને (કહ્યું કે) આપના જેવા મોક્ષ માણસોને તીર્થના ઉદ્ધારનો યશ લેવા જેવો છે. શહેરના આગેવાનો અને ગામોના જીજ્ઞાસુના શેઠબજાલ ઉકેડા, પટેલ ભવડ ચાંપચી, નરાવાસના પાસુભાઈ અને આસુભાઈ વાગળ વગેરેને ઉત્તેજિત કર્યા ને બધાને તીર્થોદ્ધાર પાછળ લગાડ્યા.”

પંડિત શ્રી આણુંદળભાઈની આ નોંધ ઉપરથી પણ લાગે છે કે વિ. સં. ૧૬૨૦ ના અરસામાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે જે કામ થયું હતું તે તાત્કાલિક અને કામચલાઉ સમારકામ જેવું હતું, અને તેથી તીર્થનો સંપૂર્ણ જીવોદ્ધાર કરવાની જરૂર તો ઊભી જ હતી. વળી, આ માટે તપગચ્છના થતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી, કેઈ પણ ભતના ગચ્છવાદની ખેંચતાણમાં અટવાયા વગર, અચળગચ્છના થતિ શ્રી મહિમાસાગરજી તથા સુમતિસાગરજીને સામેથી એપિથા દ્વારા આમંત્રણ

મોકલીને ભદ્રેશ્વરમાં તેડાવે અને તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ કરે, એ હકીકત ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે એમનો આત્મા કેટલો હળુકમી હતો, અને ગમે તે ઉપાયે તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત એમના રોમ રોમમાં ઠેવી વસી ગઈ હતી. લાગે છે કે તેઓ સાચા ધર્મોત્સાહી પુરુષ હતા.

આ જીર્ણોદ્ધારની ધર્મકથા જેવી ગ્રેરક વાતને આગળ ચલાવતાં પડિત શ્રી આશુદંજીભાઈ પોતાની નોંધમાં કહે છે કે—

“ એટલામાં લેખમાં (રંગમંડપમાંનાં મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાં તથા તેની નીચેના ગુજરાતી શિલાલેખમાં પણ) જેમનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે, તે માંડવીના ખરનરગચ્છીય પીતાંબર શાંતિદાસવાળા મોજુસીમાંઈનાં વિધવા ગંગાસ્વરૂપ મીડીબાઈને જીવલેજી માંછી લાગુ પડી. બધા વેલોએ હાથ ખંખેરી નાખ્યા ને મીડીબાઈ જીજીપુરમાં યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી રાજવૈદ્યની સારવાર નીચે આવ્યાં ને ચમત્કારી રીતે સારાં થઈ ગયાં. બદલામાં મોટી રકમ આપવાની બાઈએ ઝોકર કરી. પરાપકારી યતિએ તે નકારી, ફરી ફરી નકારી, એટલે ભાગ્યશાળી મીડા બહેને ધર્મકામ ચીંધવા નમ્ર અરજ કરી. રાજવૈદ્ય યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીના કાને, ભદ્રેશ્વરથી બોલતા હોય અને અહીં સંભળાતું હોય તેમ, યતિ ખાંતિવિજયજીનો જેમી અવાજ કાને પડ્યો : “ મહારાજ ! ભદ્રેશ્વર તીર્થનું કંઈક કરશો. ” રાજવૈદ્ય યતિએ બાઈને આ તીર્થની બિસ્માર હાલત, એના જીર્ણોદ્ધારની તાત્કાલિક અમલ ને એનું મહાપુણ્ય સમજાવ્યાં, મીડીબહેને, પળની દીલ કર્યા વિના, તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર માટે, પચાસ હજાર કેરીની નાદર રકમ કાઢી આપી. ” ૧૪ (જીઓ, ચિત્ર નં. ૧૯, ૨૦)

આ લખાણ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે અચળગચ્છના યતિ શ્રી મહિમાસાગરજી તથા યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી પણ યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની જેમ, ગચ્છવાદના આગ્રહથી સુક્ત અને

૧૪. આ જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ રંગમંડપમાંના સંસ્કૃત તેમ જ ગુજરાતી એ બન્ને શિલાલેખોમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે—

સંસ્કૃત શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે : “ एतच्च चैत्यमतिपुरातनकालीनत्वेन साम्प्रतमतीवजीर्णं विलोक्य श्रीमांडवीवदरनिर्वास-श्रीओसवचावतंस-श्री वृष (ङ) शास्त्रीय सा (सा) शान्तिदासश्रेष्ठिमुत्त सा पीतावर तं। जीवण सं। लघाभिधानां मध्ये सां (सा) जीवण तद्भार्या वीरबाई तत्सुत सा तेजसी तद्भार्या सोनवाई तत्सुत सा भोगसी तद्भार्या मीठीबाइ नाम्स्या श्राविकया जिनधर्मप्रभाविकया स्वभर्तुः संकेतमनुसरया कैरो ५०००० पचासत् सहस्रव्ययेन सांप्रतं संवत् १९३६ वर्षे श्रीबेगारजी महा राजराज्ये एतस्य श्रीमहावीरजिन प्र (प्रा) सादस्य जीर्णोद्धारमकारिति साम्प्रतकालीनो [५] यमितिहासः। ... श्रीभुजपुरवास्तव्य (व्य) मुं (मुं) सुमती (ति) सागर विने (विनय) सागरजीउपदेवा (सा) त् ॥ श्री सु (बु) भ ॥

ગુજરાતી શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે : “ શ્રી માંડવીના રવાણી શા પીતાંબર શાંતિદાસ હાં શા મોજુસી તેજશી ભાર્ગવ મીડીબાઈએ આ મુલ દેરાશર નવો કરાવી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો શાં ૧૯૩૬ના માહા સુદ ૧૦ વાર શુક્રે શ્રી જીજીપુરના રવાણી શા સુમતીસાગર વીનેસાગરજીના બિપદેશથી. ”

આ બન્ને શિલાલેખોનો ભાવ સહેલાઈની સમજી શકાય એવો અને ઝોકસરખો છે. ગુજરાતી શિલાલેખમાં પ્રતિજ્ઞાના વર્ણની સાથે પ્રતિજ્ઞાની તિથિ પણ આપવામાં આવી છે.

ધર્મભક્તિપરાયણ હતા; અને એમણે પશુ, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની જેમ, લગ્નેશ્વર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારને પોતાનું કામ માની લીધું હતું, એટલું જ નહીં, એ માટે હજારો કોરી જતી કરીને, સાવ નિઃસ્વાર્થ અને નિર્મલ ભાવે, મીઠીબહેનને આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે દાન આપવાની ત્રેરણા આપી હતી. અને ખરતરગચ્છનાં મીઠીબહેન પણ કેવાં ધર્મપ્રિય અને ઉદાર, કે એમણે, સાવ સહજભાવે, પચાસ હજાર કોરી જેવી મોટી રકમની ફોટ પ્રભુના તીર્થના ઉદ્ધાર માટે અર્પણ કરી દીધી !

આ પછી આ જીર્ણોદ્ધારની હૃદયસ્પર્શી કથા પૂરી કરતાં (પૃ ૨૮) પંડિત શ્રી આણંદજીશાઈ નોંધે છે કે—

“ સુમતિસાગરજીએ જીજ્ઞુસમાં સંધોની સભા બોલાવી. જેણે એટલું આખું તેના પાસેથી તેટલું લીધું, ને તીર્થનો ધર્મધાત્રી જીર્ણોદ્ધાર શરૂ થયા પછી તો રાજ્યવેલ યતિશ્રી, શહેરી આગેવાનો—શેઠ વીજપાલ ઉકેડા, પાસુશાઈ અને આસુશાઈ વાગજ વિગેરે આગેવાનો—તીર્થના ઉદ્ધાર માટે કમર કરી, દેશભરમાં ધૂમી વળ્યા ને લાણો દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. આ થતાં સંવત ૧૯૩૪નો અરસો આવ્યો. બધા તીર્થમાં મેળા થયા ને ફાગણ સુમાં કચડના શ્રીસંધોના આ તીર્થમાં ધન્ય-મહોત્સવનો મેળા શરૂ કર્યો અને પછી પ્રતિ વર્ષે ફાગણ સુમાં દેશભરમાંથી હજારો યાત્રાળુઓ જીલ્લટવા લાગ્યા. લગભગ ૨૫ વર્ષ લગી જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલ્યું ને પૂરું થતું આવતું હતું ત્યારે પરમ પ્રભાવક તપગચ્છીય યતિ ખાંતિવિજયજી પરમ સ તોપ અને આત્માનંદ સાથે, તીર્થોદ્ધાર નિહાળતા ફેહ છોડી ગયા. પણ રાજ્યવેલ યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીએ આગેવાની લીધી ને તીર્થવિકાસનું કામ ચાલુ જ રહ્યું. સંવત ૧૯૫૦ ફાગણ માસમાં, લગભગ અર્ધો લાખ જનસંખ્યાની હાજરીમાં, ભારે દમામથી એની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સંવત ૧૯૩૯ના સફળત નીળા ખેંઘારજી બાવાની સદર પંચાયતે અને રીજન્સી કાઉન્સિલે, કાંઈ પણ લીધા વગર તીર્થને ફેરતી બે લાખ ચોરસ ફૂટ જમીન આપી. ”

એકે ખુલાસો

પંડિતવર્ય શ્રી આણંદજીશાઈની નોંધ અહીં પૂરી થાય છે. એમાં આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર પછી એની પ્રતિષ્ઠા વિન્સં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણ માસમાં થયાનું લખ્યું છે, પણ જનમંદિરના રંગમંડપમાં લગાવવામાં આવેલ મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાં આ જીર્ણોદ્ધાર વિન્સં ૦ ૧૯૩૯માં થયાનું નોંધ્યું છે; અને એની નીચેના આ જીર્ણોદ્ધારને લગતા ગુજરાતી શિલાલેખમાં પણ જીર્ણોદ્ધાર વિન્સં ૦ ૧૯૩૯ના માહ સુદિ ૧૦ને શુક્રવારે થયાનું સ્પષ્ટ નોંધ્યું છે. તે પછી પંડિત શ્રી આણંદજીશાઈની નોંધમાં પ્રતિષ્ઠા વિન્સં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણમાં થયાનું લખ્યું છે તેનો મેળ કેવી રીતે બેસારવો ?

આનો ખુલાસો કંઈક આ પ્રમાણે કરી શકાય : વિક્રમ સંવત ૧૯૪૬ની સાલમાં ફાગણ માસમાં આ તીર્થમાં મેળા ભરાયો તે વખતે તીર્થની પેઢીનું નામ “ વર્ધમાન કલ્યાણજી ” એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે સાથે એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે મુખ્ય જનમંદિરને ફેરવી બાવન દેરીઓ છે, તેમાં એક દેરી માટે જેમના તરફથી ત્રણ સો કોરીની મદદ મળે એમના નામની તકવી એ દેરી ઉપર મૂકવી. આ પછી એકાદ વર્ષમાં શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણજીના નામની

તીર્થની પેઢીનું બંધારણ તૈયાર કરીને વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના વૈશાખ વદિ બીજને સોમવારના રોજ^{૧૫} એને મંજૂર કરીને પેઢીની રીતસર સ્થાપના કરવા માટે તેમજ દેરીઓ ઉપર તકતીઓ મૂકવા માટે કચ્છના ગામેગામના સંઘો ભદ્રેશ્વરમાં મળ્યા હતા; અને એમાં હજારો માણસો તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી પંડિતશ્રી આણંદજીભાઈએ જીર્ણોદ્ધાર પામેલ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણ માસમાં થયાતું નોંધ્યું હોયું^{૧૬} જોઈએ, એમ લાગે છે.

ત્રણ ગચ્છોનો ત્રિવેણીસંગમ

પણ આ હકીકતફેર વિશેષ મહત્વનો નથી. આમાં ખરું મહત્વ તો આ જીર્ણોદ્ધારની પાછળની ભાવનાતું અને એ માટે બધાએ દાખવેલી અંતરની ઉદારતાતું છે. તપગચ્છના એક ચતિશ્રીના અંતરમાં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની તીવ્ર ઝંખના બળે; અંચળગચ્છના એક ચતિજી એ ભાવનાને ઝીલીને એ કામને પોતાતું માનીને એમાં પોતાનો પૂરો યોગ પડેલી દે, અને ખરતર ગચ્છના એક ધર્મપ્રેમી બહેન એ માટે સુખ્ય સહાય આપે; અને એ રીતે, ત્રણ ગચ્છોની શુભ નિધાને લીધે સધાયેલા ભાવનાત્મક ત્રિવેણીસંગમને લીધે, આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થવા પામે—આ પ્રકારના જુદા જુદા ગચ્છોના સક્રિય અને હાર્દિક એખલાસના દાખલાઓ બીજે મળવા મુશ્કેલ છે; વિરલ-અતિવિરલ કહી શકાય એવી આ બાબત છે. આ તીર્થ જેમ જુદા જુદા ગચ્છોનાં ધર્મસ્થાપત્યોથી ગૌરવશાળી, શાંતિનું ધામ અને મૈત્રીભાવના ભગવાન તીર્થ કરના ધર્મસંદેશનું નિમિત્ત બન્યું છે, તેમ જુદા જુદા ગચ્છોના સુમેળથી કરવામાં આવેલ આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર પણ વિશેષ ગૌરવશાળી બનવાની સાથે સહધર્મી ભાવનાનો કંઈક અનોખો બોધપાઠ આપી બધે છે.

અને, બીજું આ જીર્ણોદ્ધારમાં ગચ્છ-ગચ્છ વચ્ચેની સહભાવના, મૈત્રી અને શુભ નિષ્ઠાનું ખમીર સિંચાયું હોય એમ, આ જીર્ણોદ્ધાર એવો મજબૂત બન્યો કે ત્યાર પછી, અત્યાર સુધીના નવેક ઠાયકા જેટલા લાંબા સમય પછી પણ, એમાં જીર્ણોદ્ધાર કહેવો પડે એવું મોટું સમારકામ કરાવવાની જરૂર નથી પડી; પણ સામાન્ય સમારકામ તથા પ્લાસ્ટર અને રંગરોગાન જેવાં ચાલુ કામોથી તીર્થની સાચવણીનું કાર્ય સારી રીતે ચાલ્યું છે અને આ તીર્થની લોકપ્રિયતામાં અને એના પ્રત્યેની શ્રીસંઘની ભક્તિમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે.

આ તીર્થનો મહિમા વધારવામાં જે બેબાબતોએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, એની કેટલીક વિગતો પણ આ પ્રકરણમાં જ આપવી ઉચિત છે. આ બે બાબતોમાં પહેલી બાબત છે, અહીં કર વર્ષે ભરવામાં આવતો યાત્રા-મેળો; અને બીજી છે, પાટણનિવાસી (સુબંધમાં વસેલા) શ્રેષ્ઠી-વર્ધ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીએ કાઢેલ શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર અને ગિરનાર તીર્થનો મોટો સંઘ,

યાત્રા-મેળો

દેરાસરના રંગમંડપમાંના મોટા શિલાલેખમાં (પંક્તિ ૨૮, ૨૯, ૩૦) વિંસં ૦ ૧૯૩૪માં

૧૫. પેઢીની જનરલ સભાની કાર્યવાહીની નોંધના ચોપડામાં પેઢીનું બંધારણ આ તિથિએ મંજૂર કર્યાની અને એનો અમલ પણ આ નિથિથી જ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યાની નોંધ કરવામાં આવે છે.

સંઘના મનમાં ઠર વધે કાગણું સુદિ આઠમના દિવસે યાત્રા-મેળો ભરવાનો વિચાર આવ્યો એમ લખ્યું છે. ૧૬

પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈએ પોતાની નોંધમાં “આ થતાં સંવત ૧૬૩૪નો અરસો આવ્યો. બધા તીર્થમાં ભોળા થયા ને કાગણું સુદમાં કચ્છના શ્રીસંઘોનો આ તીર્થમાં ધ્વજ-મહોત્સવનો મેળો શરૂ કર્યો” એમ લખ્યું છે. આ રીતે તેઓએ આ નોંધમાં મેળો કાગણું માસમાં ભરવાનું અને એને ધ્વજ-મહોત્સવ તરીકે ઓળખવાનું લખ્યું હોવા છતાં એમાં મેળાની તિથિ લખી નથી.

સુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી) મહારાજે એમના “જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ” પુસ્તક (૫૦૧૪૨)માં આ યાત્રા-મેળા અંગે “અહીં ઠરવધે મહાવદિ ૧૦ના રોજ મોટો મેળો ભરાય છે” એમ લખ્યું છે, પણ આનું સમર્થન બીજા કોઈ ગ્રંથ કે પુરાવાથી થતું હોય એમ જાણી શકાયું નથી. અને છેલ્લા જીવોદ્ધાર પછી આ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિગત ૧૬૩૬ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે થયાનું રંગમંડપમાંના શુજરાતી શિક્ષાલેખમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે, એટલે જો માહ મહિનામાં જ મેળો ભરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય તો તે માટે માહ વદિ ૧૦ના બદલે માહ સુદિ ૧૦ ની તિથિ જ નક્કી કરવામાં આવી હોત. પણ, બીજા ઉલ્લેખોની જેમ, ખુદ આ ગ્રંથમાં (૫૦૧૪૮) જ “ભદ્રેશ્વરમાં ફાં ૩-૪-૫નો મેળો ભરાય છે. પાંચમે ઉત્સવપૂર્વક ધ્વજ ચઢાવવામાં આવે છે. આ વખતે હજારો માણસોની હાજરી હોય છે” એમ લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ આ યાત્રામેળો માહ વદિ ૧૦ના ભરાતો હોવાની આ ગ્રંથમાં અગાઉનોધેલી વાત જિનપાયાદાર કરે છે.

વળી, રંગમંડપમાંના મોટા શિક્ષાલેખમાં મેળાની તિથિ કાગણું સુદિ ૮ની નોંધેલી હોવા છતાં સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે, એમણે રચેલ “પ્રશ્નોત્તર પુષ્પમાલા” પુસ્તકમાં (૫૦૨૧૬-૨૭૩) આ આખા શિક્ષાલેખનો અનુવાદ-સારાંશ આપ્યો છે, તેમાં (૫૦૨૭૨-૨૭૩) આ યાત્રા-મેળાને લગતા ભાગનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

“શ્રીસંઘના ચિત્રમાં પરમ હિતકર પ્રથમ સનીય લાગણીવાલો અભિપ્રાય ઉપન થયો કે ઈહાં પ્રતિ વર્ષે કાગણું માસમાં સર્વ સંઘનો મોટો મેળો ભરી આ તીર્થની મોટા આકર્ષણથી યાત્રા પ્રવર્તાવીએ તો ઠીક. તે જિજ્ઞાસાને અમલમાં ચૂકવા દઈ નિશ્ચય થતાં સંવત ૧૬૩૪ના વર્ષથી મેલાવણની શરૂઆત થઈ, ત્યારથી વર્ષોવર્ષ હજારો માણસોને મેળો કાગણું સુદ ૫ ઉપર ભરાય છે, અને જલયાત્રાનો વરસોડો કાઠવાપૂર્વક શિખરો ઉપર ધ્વજચો ચઢાવવામાં આવે છે.”

સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે કરેલ આ ભાગના આ અનુવાદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મૂળ સંસ્કૃત શિક્ષાલેખમાં કાગણું સુદિ ૮ લખેલ હોવા છતાં એમણે પોતાના અનુવાદમાં “કાગણું સુદિ પાંચમ” એવો સુધારો કર્યો છે.

૧૬. આ મેળો ભરવાના શ્રીસંઘના નિર્ણય અંગે આ શિક્ષાલેખમાં લખ્યું છે કે “શ્રી સંઘસ્ય પ્રત્નપુમ્ય-પ્રામ્યમારહિમ્નાઞ્ચાર્વાચ વિજયમાનમવલોક્ય શ્રીસંઘવિ-તે શાવિપરમહિતકારકોઽતિશયસુપ્રમત્તો ધ્યમભિપ્રાયો સમજન્તિ, યદુતાત્ર ચેત્યે પ્રતિવર્ષ ફાલ્ગુન શુક્લાષ્ટમ્યાં સર્વસંઘં મિલયિત્વા મહતાઽઽન્દરેજ યાત્રા પ્રવર્તયિત્યેતિ.”

એમણે આમ શા માટે કયું હશે, એનો ખુલાસો એ છે કે આ મેળો ભરવાની શરૂઆત વિં સં ૧૬૩૪થી થઈ હતી, અને એમણે આ પુસ્તક, ૩૩ વર્ષ પછી, વિં સં ૧૬૬૭માં પ્રગટ કર્યું હતું; એટલે એમણે મેળો જે તિથિએ ભરાતો હતો તે પ્રત્યક્ષ જાણીને તથા જોઈને જ અનુવાદમાં આવો વાસ્તવિક ફેરફાર કરવાનું સુનાસિક્ક માન્યું હશે. ૧૭

આ તો આ મેળાની તિથિની બાબતમાં નોંધાયેલ ફેરફારની કેટલીક સામાન્ય વાત થઈ. મુખ્ય વાત આ યાત્રા-મેળાનો કચ્છના સંઘમાં ઘણો મહિમા છે અને તે કાગણુ સુદિ ૩-૪-૫ એ ત્રણ દિવસો સુધી ભરાય છે, અને પાંચમના દિવસે મંદિરનાં શિખરો ઉપર ધનંતો ચઢાવવામાં આવે છે એ છે એટલે પડિત શ્રી આણુંદજીભાઈએ આ ઉત્સવને “ધન-મહોત્સવ” તરીકે ધિરદાવેલ છે તે ખિલકુલ ચથાર્થ છે. ૧૮

શેઠ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદનો મહાન સંઘ

ધર્મપયોની જેમ યાત્રાધામો પણ ધર્મસંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ લેખાય છે; અને તેથી તીર્થયાત્રા અને સમૂહયાત્રાના સંઘોનો મહિમા ખૂબ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જીવનમાં ધર્મભાવનાની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો અને જનસમૂહમાં ધર્મશાસનની પ્રભાવના કરવાનો આ પણ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. જૈન ધર્મમાં તો ઠેર ઠેર તીર્થયાત્રાના મહત્ત્વનાં ગુણગાન કરવામાં આવ્યાં છે, અને છેક પ્રાચીન સમયથી તીર્થયાત્રાના નાના-મોટા અસંખ્ય સંઘો નીકળતા રહ્યા છે.

કચ્છનું શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થ એક પ્રાચીન અને મહિમાવંતું તીર્થ છે. અને તેથી પ્રાચીન સમયથી એના નાના-મોટા સંખ્યાબંધ યાત્રાસંઘો, સમયે સમયે, ભાવિક ભાઈઓ-બહેનો દ્વારા, નીકળતા જ રહ્યા છે. આ મહાતીર્થના જે સંઘો છેલ્લા સૈકા દરમિયાન નીકળ્યા છે, એમાં પાંચેક દાયકા પહેલાં (વિંસં ૧૬૮૩ની સાલમાં) પાટણના મુંબઈ નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ શ્રેણીવર્થ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીએ કાઢેલો શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર-ગિરનારની યાત્રાનો સંઘ સુવર્ણકળશ સમો શોભી રહે એવો અને ખૂબ ગૌરવશાળી મહાસંઘ હતો. આ મહાસંઘે જાણે જૈન સંઘમાં ભદ્રેશ્વરતીર્થની યાત્રાનો ઉદ્ધાર કર્યો હોય, એ યાત્રાનો માર્ગ વિશેષ મોકળો બનાવ્યો હોય અને શ્રીસંઘના અંતરમાં આ તીર્થની યાત્રા માટે વિશેષ તમન્ના જગાવી હોય, એમ જ લાગે છે.

શ્રી શત્રુજય ગિરિરાજના રખોપાની વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૦)ની રકમનો શ્રી પાલીતાણા રાજ્યનો કરાર સને ૧૯૨૫માં પૂરો થયો હતો, એટલે પાલીતાણાના દરબારશ્રીએ એ રકમમાં અસાધારણ

૧૭. “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૯૮૦ના અંકમાં (૫૦ ૭૮) શ્રી પ્રજ્ઞાલભાઈ છાયાએ આ મેળા અંગે લખ્યું છે કે : “અહીં દર વર્ષે કાગણુ સુદમાં ચાર દિવસ સુધી મેળો ભરાય છે, જેમાં પાંચથી ૭ હજાર સુધી માણસો એકઠા થાય છે.”

૧૮. તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ના રોજ મળેલ ટ્રસ્ટીમંડળની સભાએ આ મેળાની કંઠાતરીમાં “મેળા” શબ્દના બદલે “યાત્રા” શબ્દ મૂકવાનું નક્કી કર્યું હતું, ત્યારથી આ મેળાને “યાત્રા” કહેવામાં આવે છે. મેં આ બંને શબ્દોનો મેળ કરીને “યાત્રા-મેળો” એવા શબ્દપ્રયોગ અહીં કર્યો છે.

વધારો કરીને નવો કરાર કરી આપવાની માગણી કરી હતી. આને લીધે પાલીતાણા રાજ્ય અને જૈન સંઘ વચ્ચે કલેશ ઊભો થવા પામ્યો હતો, અને અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિ શ્રી વોટસને આ રકમ વધારીને એક લાખની કરી આપવાનો અન્યાયી ફેસલો આપ્યો, જેની સામે જૈન સંઘે, પોતાનો અણગમો બહાર કરીને, શ્રી શત્રુજય તીર્થની યાત્રાનો જ બહિષ્કાર કર્યો હતો. આ બહિષ્કારનો આ સમય હતો.

આ અરસામાં શેઠશ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીની ઇચ્છા તીર્થયાત્રાનો સંઘ કાઢવાની થઈ. એમણે પોતાની આ ઇચ્છા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભક્તિવિજયજી રાધનપુરવાળા (વર્તમાન એકસો વર્ષની ઉંમરના વયોવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયભદ્ર સૂરીશ્વરજી) આગળ રજૂ કરી. તેઓએ કચ્છ-ભદ્રેશ્વર તીર્થનો સંઘ કાઢવા પ્રેરણા આપી અને શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી પાસે શેઠ શ્રી નગીનદાસભાઈએ પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓએ અત્યારે તીર્થધરાજ શત્રુજયની યાત્રા બંધ હોવાથી આ યાત્રાસંઘમાં શ્રી ગિરનાર તીર્થની યાત્રાનો સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરીને એમની ભાવનાને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. છેવટે શેઠશ્રી નગીનદાસ કરમચંદ શ્રીભદ્રેશ્વર-ગિરનારની યાત્રાનો મહાસંઘ કાઢવાનો અતુમોહનીય નિર્ણય કર્યો; અને એ માટે ગામગામ આમતંત્રણ મોકલીને સંઘ માટેની જગી તૈયારીઓ ઝડપથી કરવા-કરાવવા માંડી.

શુભરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણથી વિ. સં. ૧૯૮૩ના માગશર વદિ ૧૩, તા. ૧-૧-૧૯૨૭ના રોજ, મંજળ યોગદિયે, શ્રીસંઘે શુભ પ્રયાણ ક્યું. શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજય-નેમિસૂરીશ્વરજી, તીર્થપ્રભાવક સરળપરિણામી આચાર્ય શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી, પંન્યાસ. શ્રી ભક્તિવિજયજી (રાધનપુરવાળા) અને પંન્યાસ શ્રીભક્તિવિજયજી (સમીવાળા), પં. અનુયોગાચાર્ય શ્રી ખાંતિવિજયજી ગણિ આદિ અનેક સાધુ-મુનિરાજે, સંજ્યાબંધ સાધ્વીજી મહારાજે તેમ જ સેંકડો સહધર્મી ભાઈઓ-બહેનો આ સંઘમાં ભેડાયાં હતાં. ચતુર્વિધ સંઘથી શોભતો આ સંઘ ન્યાં પડાવ કરતો ત્યાં સુંદર નગર જ વસી જતું હતું.

આ સંઘ શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થ, પંન્યાસર, માંડળ, ઉપરિયાળા થઈને કાંગાપ્રા ગયો અને ત્યાંથી હળવદ, વેણાસર થઈને કચ્છનાં નાનાં-મોટાં સ્થાનોમાં થઈને માહ સુદિ ૧૦ના રોજ (આ તીર્થના છેલ્લા છૂર્ણોદ્ધાર પછી જે તિથિએ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી એ તિથિએ જ) ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યો. ત્યાં સુદિ ૧૪ સુધી પાંચ દિવસની સ્થિરતા કરી બધાંએ મન ભરીને એ તીર્થની ભક્તિ કરી અને યાત્રાનો જૂળ લાલ લીધો. અહીં સંઘવીઓને તીર્થમાળા પહેરાવવામાં આવી હતી.

પછી સંઘે વેણાસર પાછા આવીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક ગામોની યાત્રા કરતો કરતો સંઘ ચેત્ર વદિ પાંચમના રાજકોટ પહોંચ્યો, અને ત્યાં બે દિવસ સુધી સંઘે સ્થિરતા કરી; અને અહીં એક ભાઈ-બહેનની ભેટલીએ અનુયોગાચાર્ય પં. પંન્યાસ શ્રી ખાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી. આ સંઘ કેટલો મોટો હતો તે “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” પુસ્તકમાં

૧૬. આ ભાઈ-બહેનની ભેટી તે મારા પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી દીપચંદ દિગ્મયંદ દેસાઈ અને ગ્રામાં પૂજ્ય બાળ વિક્રમ દેાઈ અને ગ્રામાં કુટુંબનાં નમાર્થા બાળકનાં હેતાળ માતાશ્રી લહેરી બહેન. મારા પૂજ્ય

ભદ્રાવતી નગરી

ભદ્રાવતી નગરી કેટલી પ્રાચીન છે, એની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી અને એની ચઠતી-પડતી ક્યારે અને ક્યાં કારણોસર થઈ તેમ જ એના નામનું પશ્ચ પરિવર્તન ક્યારે થયું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવા માટે એ સ્થાનના ઇતિહાસ તથા એની ભૂગોળ એ બંને બાબતોને લગતી હકીકતો કે સામગ્રી તપાસવાની રહે છે; કારણ કે સમગ્ર ધરતી અને એના ઉત્થાન-પતન સાથે ભૂગોળ અને ઇતિહાસ એ બંને સંકળાયેલાં જ હોય છે.

સામાન્ય રીતે વિચારીએ તો, એમ કહી શકાય કે, ધરતીની પોતાની કથા તે ભૂગોળ અને માનવીની પોતાની કથા, એનું નામ ઇતિહાસ આ બેમાંથી ગમે તેનો વિચાર કરવો હોય તો એમાં ધરતીનો સંબંધ તો રહેવાનો જ. ધરતીને છોડીને માનવી ન તો જીવી શકે છે કે ન પોતાની સત્તા કે સંપત્તિની લાલસાને અથવા તો પોતાના અહંકારને પોષી શકે છે; અને જીવનસાધના કરીને આત્માનું અને વિશ્વનું શ્રેય કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો હોય તો, ત્યાં પશ્ચ, પહેલા આધાર ધરતીનો જ જોઈએ. એટલા માટે ધરતીને, સારાં-નરસાં બધાં સંતાનો ઉપર વહાલ વરસાવનાર હેતાળ, સહનશીલ અને ક્ષમાશીલ માતાની ઉપમા આપવામાં આવી છે; ક્ષમા એ તો ધરતીનું જ ખીજું નામ છે.

પશ્ચ ઉપર જેની સમજૂતી આપવામાં આવી છે, તે ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિકાસો, લોખંડી ચોકકા જેવી પાકી ચોકાળખીવાળા, એક-બીજાથી સાવ જુદાં અને સ્વતંત્ર ક્ષેત્રો જેવા નથી. માનવીની કથા અને ધરતીની કથા એ ખરી રીતે, એકબીજાની પૂરક કથાઓ છે; અને આ કથાઓના સંગમને કિનારે સંસ્કૃતિઓ જન્મ ધારણ કરે છે, વિકાસ કરે છે અને, સમય જતાં, ક્યારેક પતન અને વિનાશને પણ પામે છે. દ્રુ'કમાં, જેમ સુખ-દુઃખની ફૂલગૂંથણીનું નામ સંસાર, તેમ ભૂગોળ અને ઇતિહાસની ફૂલગૂંથણી એટલે દુનિયા.

“ઇતિહાસ” શબ્દનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજવામાં આવે તો ઇતિહાસ બાણવાનું અને લખવાનું કામ સીધાં ચઢાણ ચઢવા કરતાંય વધારે અઘરું લાગ્યા વગર ન રહે ઇતિહાસનો અર્થ છે ભૂતકાળની ઘટનાઓનું ચર્ચા અને નિર્વિવાદ જ્ઞાન અને વર્ણન.^૧

ઇતિહાસની ઝાંખી કેડીઓ

ભદ્રાવતી નગરીનો તેમ જ એ નગરીમાં સ્થપાયેલ વસઈ જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ શોધવો

૧. ઇતિહાસ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે, અને તે આ રીતે બન્યો છે: ઇતિ+હ+આસ. ઇતિ એટલે ‘એ પ્રમાણે’; હ એટલે ‘ખરેખર’; આસ એટલે ‘હવે’. અર્થાત્ અસુક ઘટના કે વાત “આ પ્રમાણે જ હતી.” આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કોઈ પણ ઘટનાના નિર્વિવાદ સત્ય જ્ઞાન અથવા કથનને જ ઇતિહાસ કહી શકાય.

અને લખવો હોય તો, અનેક પ્રકારની આધારભૂત સામગ્રીની જરૂર પડે. આવી સામગ્રીમાં સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત અને નિર્વિવાદ સામગ્રી પુરાતત્વીય યાને શીલાલેખો અને ખીલ સાહિત્યિક ઉદ્દેશો કે આધારો ગણાય. શીલાલેખો સામગ્રીમાં પાપણ ઉપરના લેખો, પાપણનો કે ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખો તેમ જ તામ્રપત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રંથસ્થ તથ્યો અને હકીકતો તો ઇતિહાસના આલેખનનો પાયો જ બની રહે છે; અને તે પછી કંઈક ઓછા આધારરૂપ કહી શકાય એવી અને ઇતિહાસના આલેખનમાં વિવેક અને ઝીણવટપૂર્વક ઉપયોગ કરવા જેવી સામગ્રી તે પુરાણકથાઓ, લોકકથાઓ, કંતકથાઓ તેમ જ અનુશ્રુતિઓ લેખી શકાય.

આમ જોઈ એ તો, ભદ્રાવતી નગરી અને ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની બાબતમાં આવી દરેક પ્રકારની સામગ્રી અધિક કે ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ તો થાય જ છે; અને છતાં, આ બધી સામગ્રીનું યથાશક્ય અધ્યયન-અવલોકન કરતાં, આ નગરીનો અને આ તીર્થનો શુદ્ધ અને નિઃશંક કહી શકાય એવો ઇતિહાસ લખવામાં યથાર્થ માર્ગદર્શન કરાવી શકે એવી વિશેષ આધારરૂપ અન્ય સામગ્રીની અપેક્ષા રહે જ છે. અત્યાર સુધીમાં આ બંને બાબતોમાં (તેમ જ આ તીર્થના ઉદય અને અસ્તનો ખ્યાલ આપતી ઘટનાઓની બાબતમાં પણ), જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે, તેને ઇતિહાસની આછી-પાતળી અને જાંબી કેડીઓ જ કહી શકાય એવી છે. એટલે જોને આધારે આ બંનેના ઇતિહાસને શોધી કાઢવાનું કામ, હગલે ને પગલે, મુસીબત અને મૂંઝવણથી ભરેલું લાગ્યા કરે છે. પણ આ નગરી અને આ તીર્થના ઇતિહાસની શોધની બાબતમાં જ આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, એવું નથી; ભૂતકાળની બધી ઘટનાઓ ઉપર ચર્ચા ગયેલાં સમયનાં પડ-પોપડાંને ઉખેળીને જોની અંદર છુપાઈ રહેલ જોનાં સાચા સ્વરૂપને પામવાનું કામ હમેશાં આવું જ કપડું હોય છે. એટલે આ બંને બાબતમાં જે કંઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, જોના વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરીને જોના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવો એ જ સુખ્ય વાત છે.

નગરીની વાત

નગરીની પ્રાચીનતા—આ નગરી કેટલી પ્રાચીન છે એ બાબતમાં નિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવી સામગ્રી હજી ઉપલબ્ધ થવી બાકી છે. નામના સરખાપણાને લીધે, એકાદ સૈકા પહેલાં, આ નગરીને હિંદુધર્મની માન્યતા મુજબના મહાભારતયુગમાં મૂકીને એ ચાર-પાંચ હજાર વર્ષ કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન હોવાનું સૂચન શ્રી આરમારામ કેશવજી દ્વિવેદીએ સને ૧૮૭૬માં રચેલ એમના “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૨-૩) કર્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ભદ્રાવતી નગરી જેના હાલ ભદ્રેશ્વર પાસે ખડેર છે તે ભારતમાં લખેલા મુવનાથ રાખની નગરી હતી,

૨. જૈન કાળગણના પ્રમાણે મહાભારતનો સમય ૮૪-૮૫ હજાર વર્ષ જેટલો જૂનો છે.

૩. જે ગ્રંથ સમય જતા “મહાભારત” નામે જોળખાતો થયો, તે શરૂઆતમાં “ભારત” તરીકે જાણીતો હતો અને એ એક લાખ સ્થોક જેટલો મોટો નહોતો પણ આશરે દસ હજાર સ્થોક જેટલો જ હતો પછી, સમયના વહેવા સાથે, જોનો વિસ્તાર વધતો ગયો અને છેવટે એ ગ્રંથ એક લાખ સ્થોકપ્રમાણ બની ગયો.

જેમાંથી પાંડવોને અશ્વમેધ યજ્ઞ વાસ્તે પંચકલ્યાણી ઘોડા મળ્યા હતા. એ જગ્યાએ વસઈનાં જૂનાં મંદિરાં જોવા લાયક છે.”

કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી એ જ મહાભારત યુગની યુવનાશ્રવ રાજની ભદ્રાવતી નગરી, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતો ઉપરનો ઉલ્લેખ જૂનામાં જૂનો (એકસો વર્ષ જેટલો જૂનો) છે; અને એ ઉલ્લેખ પ્રમાણભૂત છે, એમ માનીને એ વાતનો સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર તથા સ્વીકાર પણ કરવામાં આવ્યો છે “ મારી કચ્છ યાત્રા ” (પૃ. ૭૦), ‘ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ” (પૃ. ૧૪૧) અને “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” (પૃ. ૧૩૮) એ ત્રણે જૈન ગ્રંથોમાં આ વાત નોંધવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત “ શ્રી જગદ્ગુરિત ” ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૧) તથા “ કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન ” માં (પૃ. ૮૬) પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

મહાભારત યુગની યુવનાશ્રવ રાજની ભદ્રાવતી નગરી એ જ કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી, એ મતલબનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોઈને મને યશુ’ કે મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત કે બીજા કોઈક પુરાણમાંથી આ વાતનું સમર્થન કરતા સ્લોકો મળી આવે તો એ અહીં નોંધવા જોઈએ; અને એમ સમજીને એને શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો જુદા જ પ્રકારની હકીકત બહુવા મળી, અને એ ઉપરથી ભલકું’ એવું નિશ્ચિત તારણ નીકળ્યું કે મહાભારતયુગની ભદ્રાવતી નગરી અને કચ્છમાંની ભદ્રાવતી નગરી એ એક જ નહીં પણ એ જુદી જુદી નગરીઓ છે! આની વિગતો આ પ્રમાણે છે—

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીકૃત “ પૌરાણિક કથાકોષ ” માં (પૃ. ૪૩૪) આ નામની નગરીનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છે—

“ યૌવનાશ્રવ (૩)—હરિતનાપુરના પૂર્વભાગમાં આવેલ ભદ્રાવતીનો રાજ-તેની રાણીનું નામ પ્રભાવતી-તેની પાસે રયામકર્ણ નામે અશ્વ-તે યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધને માટે જરૂરી હોવાથી ભીમસેને જઈ તેની પાસેથી હાથ કર્યો.” (જૈમિનિ અશ્વમેધ, અ. ૧-૭)

આ ઉપરાંત શ્રી નંદલાલ ડેએ Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India નામે ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનો અનુવાદ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ “ ભૌગોલિક કોષ ” નામે કર્યો છે, તેમાં (પૃ. ૧૬૦) ભદ્રાવતી નગરીનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ધણુ મહાભારત યુગની ભદ્રાવતી નગરી અને કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી જુદી હોવાનું જ સમર્થન કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ ભદ્રાવતી—મધ્ય પ્રાંતમાં ચાંદા જિલ્લામાં આવેલા વરેરાથી ઉતરે દસ માઈલ ઉપર આવેલું ભટલ તે જ. એ જ જિલ્લામાં ચાંદા કસ્ટોની વાયવ્યમાં ૧૮ માઈલ ઉપર આવેલ ભંડકને પશ્ચિમ લોકાક્રિતામાં પ્રાચીન ભદ્રાવતી

૪. મધ્યપ્રદેશમાં હી ગચ્છાટ, વર્ધા અને ચાંદાની નજીકમાં આવેલું ભાદક નામે જૈન તીર્થ તે જ આ ભંડક છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપ, અર્ધ પચાસન, મોટી નાગકુણાવાળી, વિશાળ, મનોહર અને પ્રભાવશાળી પ્રતિમા જમીનમાં અડધી દટાયેલી હતી. તે સ્થાપનો કમળે લઈને જૈન સંઘે વિ.સં. ૧૬૬૬માં એનો ઉદ્ધાર કરાવેને એને મહાન પ્રભાવશાળી તીર્થ બનાવ્યું. (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ. ૪૭-૪૮).

હે છે, જૈમિનિ ભારતમાં એ યુવનાયની રાજધાની હતું એમ કહ્યું છે. હાલનું ભીલસા તે ભદ્રાવતી એમ કની ગહામ હે છે (ભીલસાના સ્તૂપો, પાનું ૩૬૪; જાં એ ૦ સો ૦ બે ૦, ૧૮૪૭, પાં ૭૪૫), પંબળમાં એલમ ત્રિલ્લામાં પેંડાદનખાનની પાસે આવેલી બુઆરી નામની એક જૂની જગા તે પ્રાચીન ભદ્રાવતી છે એમ કેટલાક કહે છે. એ જગાએ ઘણાં ખંડિએ આવેલાં છે (જાં એ ૦ સો ૦ બે ૦, પાં ૫૩૭), ભદ્રાવતી સરસ્વતીને કિનારે આવ્યાનું પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના ૩૦મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ભદ્રાવતી હસ્તિનાપુરથી ૨૦ જોડન દૂર છે એવું જૈમિનિએ મારતના જહ્વા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ટોલેમીએ ઉલ્લેખ કરેલી પારદાઓતીસ તે ભદ્રાવતી—એ ભદ્રાવતી વિષ્ય પર્વત-માળાની પૂર્વે આવ્યાનું કહે છે (મેકક્રાન્ડલનું ટોલેમી, પાં ૧૬૨). એણે ભારકુતને ભદ્રાવતી એમ ઓળખાવ્યું છે. (આર્કિ ૦ સં રીપોર્ટ ૨૧, પાં ૯૨). ”

ભદ્રાવતી નામની નગરી કયાં કયાં આવેલી છે, એને લગતાં અનેક સ્થાનોનો નિર્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, પણ એમાં કચ્છમાં આવેલી ભદ્રાવતી નગરીનો અને એ નગરી મહાભારત-યુગની હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, એ સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ શકાય છે.

કચ્છના ઇતિહાસવિદ અને કેળવણીખાતાના અધિકારી રાવ સાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણીજીવન ખખખરને કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી એ જ મહાભારતકાળની યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી, એવી ખાતરી નહીં હોવાથી એમણે, સને ૧૮૭૫માં રચેલ “ કચ્છની ભૂગોળ વિદ્યા ” નામે પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ પહેલી, પૃં ૪૬) આ અંગે લખ્યું છે કે—

“ અહીંના લોકો એવું કહે છે કે મહાભારતમાં કહેલી યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી તે આ ભદ્રેસર છે, અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ઘોડો આ ઠેકાણે બાંધ્યો હતો; પરંતુ મહાભારતમાં જોતાં એવું માલમ પડે છે કે અશ્વમેધ સાર ઘોડો ભદ્રાવતી નગરીમાંથી લાવ્યા હતા અને તે એ ભદ્રેસર કે નહીં તે નક્કી થઈ શકતું નથી. ”

કચ્છની ભદ્રાવતી એ જ મહાભારતના સમયની ભદ્રાવતી એવું “ કચ્છદેશનો ઇતિહાસ ” નામે પુસ્તકમાં વિધાન કરનાર શ્રી આત્મારામ કેશવજી દિવેદીજી પુસ્તક પ્રગટ થયું તેની એક વર્ષ પહેલાં શ્રી દલપતરામ ખખખરનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. આ રીતે લગભગ એક જ સમયમાં પ્રગટ થયેલાં બે પુસ્તકોમાં આ અંગે જુદો જુદો મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે, પણ ઉપર આપેલાં “ પૌરાણિક કથાકોષ ” અને “ ભૌગોલિક કોષ ” નાં ઉદાહરણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી દલપતરામ ખખખરનો મત સાચો છે. ૫

આ બધી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી અને મહાભારતમાં વર્ણવેલી ભદ્રાવતી નગરી એક જ નહીં પણ બે જુદી જુદી નગરીઓ છે. તો પછી સવાલ થાય છે કે કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી કેટલી પ્રાચીન હશે ?

૫. કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી મહાભારતની ભદ્રાવતી નગરી કરતાં જુદી હોવાનો શ્રી દલપતરામ ખખખરનો મત આવે સ્પષ્ટ હોવા છતાં એમના વિદ્વાન પુત્ર શ્રી મગનલાલ ખખખરે સને ૧૮૯૬માં સંપાદિત કરેલ “ શ્રી જગદ્ગીર ” ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃં ૧૧) એ બંને નગરી એક હોવા અંગે “ મહાભારતમાં કહેલી યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી તે આ ભદ્રેશ્વર છે; અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ઘોડો આ ઠેકાણે બાંધ્યો હતો એમ કેટલાક માને છે. ” એમ શા ઉપરથી લખ્યું હશે ? યુ, એમણે એમના પિતાશીતું વજૂદનાથું લખાણ નહીં જોયું હોય ?—એવો સવાલ થયા વગર રહેતો નથી.

આ સવાલનો નિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવી બીજી વિશ્વસ્ત સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી, આ નગરીની પ્રાચીનતાને આ તીર્થની સ્થાપનાની જે કથા પ્રચલિત છે તેની સાથે સાંકળી લઈને, એમ કહી શકાય કે, આ કથામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, આ તીર્થની સ્થાપના મહાવીર નિર્વાણની પહેલી પચીસીમાં (વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં) થઈ, તે પહેલાંના ગમે તે સમયથી કચ્છની ભદ્રાવતી નગરીનું અસ્તિત્વ હોતું એઈએ. આ નગરીની પ્રાચીનતાની ખાખતમાં અત્યારે તો આથી વિશેષ કંઈ કહી શકાય એમ નથી.

કનક ચાવડાનો કબજો —લોકપ્રચલિત અનુશ્રુતિઓમાંની એક અનુશ્રુતિ એ છે કે વિ. સં. ૬૧૮માં પાટણના કનક ચાવડાએ ભદ્રાવતી નગરી અને એની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો.^૬ કનક ચાવડો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો એના પુરાવા મળવા હજી બાકી છે; એટલે, આવા પુરાવા મળી આવે ત્યાં સુધી, એને એના નામે લોકોમાં પ્રચલિત અનેલી કથાઓનો નાથક જ સમજવો એઈએ; એટલે પછી એણે ભદ્રાવતી નગરી અને એની સાથેના પ્રદેશ ઉપર કેટલાં વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું તે નિશ્ચિત ન જ થઈ શકે.

ભદ્રાવતીમાંથી ભદ્રેશ્વર—કનક ચાવડાએ કે તેના અનુયાયી બીજા ચાવડાઓએ ગમે તેટલા વખત સુધી ભદ્રાવતી નગરીમાં રાજ્ય કર્યું હોય, પણ પછીની જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે વિક્રમના આઠમા સૈકાના અંત ભાગમાં ભાણગઢના સોલંકી વંશના રજપૂતોએ ભદ્રાવતી પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું. આ સોલંકીઓ જૈનધર્મના અનુયાયી હતા. એમણે ભદ્રાવતીનું નામ બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું.^૭ તેઓએ આ નગરીના નામમાં ફેરફાર શા માટે કર્યો હતો, તે જાણી શકાતું નથી.

સોલંકો અને વાઘેલા શાસન—આ પ્રમાણે સોલંકી વંશના શાસકોએ ભદ્રેશ્વર અને એની આસપાસના પ્રદેશનો કબજો લીધા પછી, વચ્ચેના સમયમાં કોઈ કોઈ વાર એમાં કોઈ વિશેષ આગ્યા હોય તો એને બાદ કરતાં, ક્રમે ક્રમે કચ્છની મોટા ભાગની ધરતી ઉપર ગૂર્જર ધરિત્રાનું સમ્રાટપદ અથવા રાજપદ ધરાવતા સોલંકી વંશના શાસકોનું અને તે પછી વાઘેલા

૬. ડૉ. બર્નેસ : “ Kannak Chavada of Pattan then subjugated the country (in Samvat 618), rebuilt the temple and installed an image in S. 622.” (પછી પાટણના કનક ચાવડાએ એ પ્રદેશ ઉપર કબજો કરી લીધો, દેરાસરને ફરી બંધાવ્યું અને એમાં વિ. સં. ૬૨૨માં એક મૂર્તિ પધરાવી.) (રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, પૃ. ૨૦૦)

૭ એન. પૂ. ૨૦૬-૨૦૭ : “ The Solanki Rajputs of Bhāṅgaḍh next conquered the country and changed the name of the city to Bhadresvar (S.798) The Solanki was also a Jain.” (ભાણગઢના સોલંકી રજપૂતોએ એ પ્રદેશ જીતી લીધો અને શહેરનું નામ બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું. (સ. ૭૯૮) આ સોલંકી પણ જૈન હતા.) તથા વજલવાલ ભગવાનજી છાયા : “ ત્યાર પછી (કનક ચાવડાના શાસન પછી) તેના પૌત્રના વખતમાં એ દેવ જૈન સોલંકી રજપૂતોએ જીતી લીધો અને સંવત ૭૯૮માં શહેરનું નામ ભદ્રાવતી હતું તે ફેરવીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું.” (“ સ્વદેશ ” દીપોત્સવી અંક, વિ.સં. ૧૯૮૦, પૃ. ૭૮)

વંશના શાસકોનું શાસન ચાલતું રહ્યું હતું, તે છેક છેલ્લા રાજ કરણ વાઘેલા (સુપ્રસિદ્ધ નામ કરણ ઘેલા) ના વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધના સમય સુધી.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગ સમા સોલંકી યુગનો મૂળ પુરુષ મૂળરાજ સોલંકી વિ. સં. ૧૦૧૭માં ગૂર્જરપતિ બન્યો. તે પછી અજમેરના તથા દક્ષિણના એમ બન્ને દેશના રાજાઓએ ગુજરાત ઉપર એકસાથે ચડાઈ કરી તે વખતે, પોતાના રાજનીતિનિપુણ, વિચક્ષણ પ્રધાનોની સલાહથી, મૂળરાજ કચ્છમાં કંથકોટના કિલ્લામાં છુપી ગયો હતો. એ વખતે કે બીજા કોઈ વખતે એણે ભદ્રેશ્વરમાં તળાવ બંધાવ્યું હતું અને આગળ જતાં મહારાજા કુમારપાળે પણ ત્યાં તળાવ બંધાવ્યું હતું.*

આ જ વાતનો નિદેશ “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” ભાગ ૧, પૃ. ૩૬૫માં આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“ ‘ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ’ માં ભીમસિંહ નામનો પ્રતિહાર હતો તે કોઈની આણુ માનતો નહીં, એને રાણા વીરધવલ સાથે અથાકમણ થઈ, જેમાં અંતે સંધિ કરી અને એમાં ભીમસિંહને માટે ભદ્રેશ્વરનો વહીવટ જ કરવાનું રહ્યું,” (પ્રત્યક્ષકાશ, પૃ. ૧૦૪-૧૦૬ માંના વર્ણનને આધારે.) આ પ્રસંગનો સાર આ પ્રમાણે છે—

પ્રત્યક્ષકાશમાં આ પ્રસંગનું જે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે રસપ્રદ અને રોમાંચકાળી છે. એનો સાર એ છે કે ભદ્રેશ્વર વેલાકુલમાં પ્રતિહાર વંશનો ભીમસિંહ નામનો માથાભારે શાસક રાજ્ય કરતો હતો. તે ગૂર્જર-પતિની આજ્ઞાની પણ ઉપેક્ષા કરતો હતો. ગૂર્જરપતિ ધોળકાના વીરધવલે એને પોતાની આજ્ઞા માનવાનું કહેવરાવ્યું તો સામેથી ભીમસિંહ એને પકકાર આપ્યો કે તમારે મારી આજ્ઞા ઉઠાવવા તૈયાર રહેવું. પરિણામે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ જોભો થયો. બે પક્ષમાંથી એક પક્ષ પક્ષ પાછો પડવા તૈયાર ન હતો.

આ અરસામાં જ ભવાલિપુરના ચાહમાન વંશના રાજા ઉદયસિંહના ત્રણ ભાયાતો—સામ તપાલ, અનંતપાલ અને ત્રિલોકસિંહ નામના—એ રાજથી અસંતુષ્ટ થઈને નોકરીની શોધમાં ચાલી નીકળ્યા. ત્રણે સગા ભાઈ હતા અને એકે હામરા જેવા શરવીર મહાયોદ્ધા હતા. એમણે ધોળકામાં રાણા વીરધવલ પાસે જઈને નોકરીની માગણી કરી, અને એક એક જણને એક એક લાખ દ્રમ્મ જેટલો પગાર આપવાની વાત કી વીરધવલે એમની આ માગણી નકારી કાઢનાં કહ્યું કે એટલા ધનથી તો સેકડો સુમટો રાખી થકાય. પછી રાણાએ ત્રણેને પાનનાં બીડા આપીને વિદાય કરી દીધા, એ વખતે વસ્તુપાલ-તેજપાલે રાણાને કહ્યું : આ ત્રણ પુરુષોને જવા ન દેશો. આવા પુરુષોને રાખવા કરતાં ધનને વધારે મહત્ત્વનું ગણવું ઉચિત નથી. પણ રાણાએ એમની આ સલાહ ન માની.

પેલા ત્રણે યોદ્ધાઓ ભદ્રેશ્વરમાં જઈને ભીમસિંહને મળ્યા. ભીમસિંહે એમને લાખ લાખ દ્રમ્મના પગારથી રાખી લીધા. એક તો ભીમસિંહ પોતે જ મિત્રજનો ફાટ્યો હતો, એમાં, અધૂરામાં પૂરું, આ ત્રણે મોટા સમરવીર યોદ્ધાઓનું બળ ઉમેરાયું. પછી તો પૂછવું જ શું ?

પછી વીરધવલ અને ભીમસિંહનાં સૈન્યો વચ્ચે ભદ્રેશ્વરના રથમેદાનમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. પેલા ત્રણ મહાયોદ્ધાઓ વીરધવલના સૈન્યને વીંધતા વીંધતા છેક વીરધવલ પાસે પહોંચી ગયા. અને પોતાના ઉપરવટ નામના યોદ્ધા પર મેદાન

૮. રા. ચ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૫.

૯. શ્રી જગદ્ગુરુતિ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૭.

વીરધવલના કપાળ સામે ત્રણે ચોદાઓએ ત્રણ બાલા ઉગામીને કહ્યું : તને હજ્યતાં કેટલી વાર ? પણ તારા હાથનું એક એક ખીડું અને આજુ છે એટલે તને જીવતો જવા દઈએ છીએ, અને એમ કહીને, એમણે રાણાની સાથેના સૈનિકોને પાડી દીધા અને રાણા વીરધવલને પણ એના ઘોડા પરથી પાડી દીધા.

આમ કરતાં એ ત્રણે ચોદાઓ પણ ખૂબ ધાયલ થઈ ગયા. પણ પોતાના વિજયની એંધાણી તરીકે ઉપરવટ નામના રાણાના ઘોડાને લઈને તેઓ ચાલતા થયા. એ ઘોડાને જોઈને ભીમસિંહને એમના મહાપરાક્રમની ખાતરી થઈ અને એ ખૂબ રાજી થયો. પણ સવાર થતાં ધાયલ થયેલ વીરધવલ સાબરો થઈ ગયો. ભીમસિંહને આ સમાચાર સળતાં એ હિંમત હારી ગયો; અને એને ખાતરી થઈ કે ગૂર્જરપતિના વિશાળ સૈન્ય સામે હવે ટકી શકાય એમ નથી, એટલે છેવટે એણે, પોતાના મંત્રીઓની સલાહ માનીને, રાણા વીરધવલ સાથે સંધિ કરી. આ સંધિની મુખ્ય શરત “ મીમસિંહેન ભદ્રેશ્વરમાત્રેણ ઘૃનિર્ધરણીયા ”— ભીમસિંહે હવે કેવળ ભદ્રેશ્વરથી જ સતોષ માનવો— એ હતી. આ રીતે અંતે ગૂર્જરપતિ રાણા વીરધવલનું ગૌરવ સચવાઈ રહ્યું.

બડેબઝોનાું શાસન—સોલંકીઓ અને વાઘેલાઓના શાસન પછી, કેટલોક સમય વીત્યા પાછ, કચ્છમાં બડેબઝ વંશનું શાસન સ્થિર થયું; અને મહારાઓ શ્રી ખેંગારજી બાવા પહેલા (વિં સં ૧૫૬૬-૧૬૪૨) એના દંઢ પાચે નાખનાર આદિ પુરુષ લેખાયા.

ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો—વિક્રમની અગિયારમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં (વિં સં ૧૦૮૦ એટલે સને ૧૦૨૪માં) મહંમદ ગિઝનીએ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ગુજરાતમાં શ્રીમદેવ પહેલો, જે એનાં પરાક્રમેને લીધે ભીમ બાણાવલી તરીકે વિખ્યાત હતો, એનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ગિઝનીના આક્રમણ સામે ટકી શકાય એમ ન લાગ્યું; એટલે એણે, પોતાના પૂર્વજ મૂળરાજ સોલંકીની જેમ, કચ્છના બળીતા કંથકોટના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હતો; અને રાજકીય પરિસ્થિતિ થાળે પડતી લાગી ત્યારે, ગુજરાત પાછા ફરતાં, એણે ભદ્રેશ્વરમાં કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. ૧૦

કેટલાક શિલાલેખો—જે સ્થાનને કુદરતસર્જિત અને માનવસર્જિત અનેક આપત્તિઓના અવારનવાર હોગ થતાં રહેવું પડ્યું હોય એના શિલાલેખો પૂરતી સંખ્યામાં સચવાઈ રહે એવું લાગ્યે જ બને છે. ભદ્રેશ્વરના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે એવા શિલાલેખોની બાબતમાં આવું જ બન્યું છે, અને તેથી આવા ગણ્યાગાંઠ્યા જ શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. આમાંના કેટલાક શિલાલેખો ભદ્રેશ્વરના દેરાસર સિવાયનાં અન્ય સ્થાનોનાં છે અને કેટલાક ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંના છે.

અન્ય સ્થાનોના શિલાલેખોમાં સૌથી જૂનો શિલાલેખ વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામમાંના આશાપુરી માતાના જીર્ણ મંદિરના એક થાંભલા ઉપરનો વિં સં ૧૧૫૮ની સાલનો છે. એમાં સાલના અંક સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી. બીજે લગભગ અળંકર સચવાયેલો અને મહત્વનો

૧૦.

ચોલુકઘવર્ષકવિમૂષ્ણેન શ્રીમીમદેવેન નરેશ્વરેણ ।

સ કારિત મપ્રપુરસ્ય દુર્ગમપાતયત્કારિતારિવર્ગઃ ॥

શ્રી જમ્બૂચરિત, સર્ગ ૫, શ્લોક ૪,

તથા સર્ગ ૫, શ્લોક ૨૮; તથા કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૪૫.

શિલાલેખ ભદ્રેશ્વર ગામથી દરિયા તરફ, દોઢેક માઇલની દૂરી પર આવેલ, ચોખંડા (નાળેશ્વર) મહાદેવ નામના સ્થાનમાં સચવાઈ રહ્યો છે તે છે. આ શિલાલેખ આ સ્થાનનો નથી પણ બીજા કોઈ સ્થાનનો છે.^{૧૧} છ લીંટીનો આ શિલાલેખ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો વિં સં ૧૧૬૫નો છે. એમાં મહારાજ સિદ્ધરાજનાં ત્રિભુવનગંડ, બર્જરકબિજી, અવંતિનાથ, ધારાવિડંબક અને ત્રૈલોક્યમલ્લ જેવાં^{૧૨} બધાં વિશેષણો ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર (ભદ્રેશ્વરવેલાકુલ=ભદ્રેશ્વરના દરિયાકિનારા)નું નામ બે વાર મળે છે એ જ રીતે વાઘેલા સારંગદેવનો વિં સં ૧૩૩૨નો ભદ્રેશ્વરમાંથી મળેલો શિલાલેખ અત્યારે જોખરા ગામમાં સચવાઈ રહ્યો છે. અને ભદ્રેશ્વરના ફૂલસર તળાવની પાળે આવેલા વિં સં ૧૩૩૬ની સાલના ઉલ્લેખવાળા સંખ્યાબંધ પાળિયા પણ કોઈ લકાઈ કે ધીંગાણાની સાક્ષી આપતા ખડા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની અંદરના શિલાલેખોમાંના કેટલાકનું અસ્તિત્વ હોવાના પુરાવા મળે છે, પણ એ શિલાલેખો અત્યારે દેખાતા નથી. આવા શિલાલેખોમાં સૌથી જૂનો કહી શકાય એવો વિં સં ૧૧૩૪ના વૈશાખ સુદ ૧૫નો હતો. અને એમાં કોઈ શ્રીમાળી જૈને મંદિરને કંઈક લેટ આપ્યાનો કે કંઈક સમારકામ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ હતો. આ ઉપરાંત દેરાસરની ભમતીમાંના કેટલાય થાંભલાઓ ઉપર વિં સં ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ની સાલના લેખો હતા, પણ એ એવા ઘસાઈ ગયા હતા કે એમાંનું લખાણ ઉકેલી શકાયું ન હતું. પણ, એમ લાગે છે કે, એ લેખો ભક્તોએ દેરાસરને કંઈક લેટ આપી હોય એ સંબંધી હતા.^{૧૩}

૧૧. આવો ઐતિહાસિક મહત્વનો શિલાલેખ એક ઝોટલા ઉપર ચોડેલો સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેથી એને વધારે ઘસારા લાગ્યા વગર નહીં રહે. આમ ન બને એટલા માટે એ સુરક્ષિત બને એવા પગલાં તરત લેવાની ખાસ જરૂર છે. શ્રી જગદ્ગુરિતાના સંપાદક શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે એ પુસ્તકની પુરવણીમાં આ શિલાલેખના મૂળ સ્થાન અંગે (૫૦૧૧૪) સૂચવ્યું છે કે “આ લેખનો પથ્થર દુદીઆવાળા દહેરામાંથી અહીં લાવી બેસાડવામાં આવ્યો છે.”

૧૨. અહીં એ બળબુવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે, ગુજરાતના વિખ્યાત નવલકથાકાર સ્વ. શ્રી ધૂમકેતુએ ચોક્કસ નવલકથાવલી લખી છે, તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં બર્જરકબિજી, ત્રિભુવનગંડ અને અવંતિનાથ એ ત્રણ વિશેષણોના આધારે ત્રણ નવલકથાઓ લખી છે.

૧૩. વિંસં ૧૧૩૪, ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ના શિલાલેખોની માહિતી સૌથી પહેલી ડૉ. બર્જેસના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વિટીઝ ઓફ કાઝિયાવાડ એન્ડ કચ્છ”માં (૫૦ ૨૦૭) મળે છે. શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે, એમણે સંપાદિત કરેલ “શ્રી જગદ્ગુરિયત”ની પુરવણીમાં (૫૦ ૧૧૦), ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થના જુદા જુદા થાંભલાઓ ઉપર વિંસં ૧૧૩૪, ૧૨૨૩, ૧૨૩૨, ૧૨૩૫, ૧૩૨૩ની અને ૧૩૫૮ સાલના લેખો હોવાનું લખ્યું છે. તેમાંથી વિંસં ૧૩૨૩ અને ૧૩૫૮ના લેખો સંબંધમાં તો એમણે એમ લખ્યું છે, કે “એક સ્તંભ ઉપર સં ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ બર્જેસ તથા મારા પિતાએ જઈ જોયા હતા.” પણ ડૉ. બર્જેસના પુસ્તકમાં સં ૧૩૨૩ અને સં ૧૩૫૮ના લેખો અંગે કોઈ નિર્દેશ મળતો નથી. તો પછી શ્રી મગનલાલ ખખખરે આ પ્રમાણે શાને આધારે નોંધ્યું હશે, તે શોધવાનું રહે છે, કારણ કે આધાર વગર કંઈ પણ ન લખવાની એમની ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિ હતી,

આ જિનમંદિરના છેલ્લા છોણીદારની માહિતી આપતા, રંગમંડપમાંના વિં સં ૧૮૩૯-ની સાલના એક સંસ્કૃત અને બીજા શુભરાતી શિલાલેખોને બાદ કરતાં અત્યારે તો આ મંદિર સંખંધી કૃત ત્રણ જ બૂના શિલાલેખો કાળના મોમાંથી બચી જવા પામ્યા હોય એમ દેખાય છે. આ બેમાંનો એક વિં સં ૧૫૬૪નો છે, બીજો વિં સં ૧૬૫૬નો છે, અને ત્રીજા શિલાલેખમાં સં ૧૧૦૦ જેવું કંઈક દેખાતું હોવા છતાં, ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ, એવું લખાણ ઉઠેલી શકાયું નથી. પહેલો શિલાલેખ દેરાસરની બહાર, દેરાસરની ડાબી બાજુની દીવાલ અને ચાંભલાવાળા ઉપાશ્રય વચ્ચેની નવેળીમાં, દેરાસરની દીવાલ ઉપર ચોડેલો છે [ચિત્ર નં. ૫૧]. એમાં ભમ રાવળે (ભદ્રેશ્વરના) જિનમંદિરને બાર ગામ ભેટ આપ્યાતું લખ્યું છે. બીજો શિલાલેખ દેરાસરમાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથે એક જ થાંભલા ઉપર બે ટુકડે કોતરવામાં આવેલ છે. અને એમાં શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરની બાબતમાં રાઓ શ્રી ભારમલજી સાથે, હાલા ડુંગરજીએ, કંઈક સમાધાન કર્યાતું લખ્યું છે, અને એમાં કુંહરડી ગામતું નામ પણ નોંધ્યું છે. ત્રીજો શિલાલેખ આપણા જમણા હાથ ઉપરના એક થાંભલા ઉપર કોડેલો છે, જે, ઉપર સૂચ્યું તેમ, ઉઠેલી શકાતો નથી. (બુચો ચિત્ર નં. ૧૧ અને ૧૨) (આ શિલાલેખો સંખંધી વિશેષ વિચારણા આ પુસ્તકનાં ૭મા અને ૮મા પ્રકરણોમાં કરવામાં આવી છે.)

અંશરૂથ ઉલ્લેખો—શ્રી રાજશેખરસુરિજીએ વિં સં ૧૪૦૫ માં રચેલ પ્રબંધકોશ અપરનામ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં વસ્તુપાલપ્રબંધમાં, અગાઉ સૂચ્યું તેમ, તદા મદ્રેશ્વરવેલાકુલે મીર્ષાદ્રો નામ પ્રતિહારસ્તિષ્ઠતિ (૫૦ ૧૦૪) અને મીર્ષાસિંહેન મદ્રેશ્વરમાથેન વૃત્તિર્ધરણીયા (૫૦ ૧૦૬) એ રીતે ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રી શુભશીલ ગણિકૃત પંચશતી પ્રબોધ (પ્રબંધ) સંખંધ બહે પ્રબંધપંચશતીમાં જગદ્રસંખંધમાં મદ્રેશ્વરપુરે વેલાકુલે (૫૦ ૫) અને મદ્રેશ્વરપુરે માહલભૂપો રાજ્ય ચક્રે (૫૦ ૬) એ રીતે ભદ્રેશ્વરનું નામ મળે છે. અને પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં (૫૦ ૮૦) વીસલદેવવૃત્તમાં બધ મદ્રેશ્વરે વસાહજગજ્ઞનામા વસતિ । અને અન્યદા સં ૧૩૧૫ વર્ષે વૃંમણકાલે શ્રીભોમલેન ચળકવટી મદ્રેશ્વરવ્યાપારિણો નારાહસ્ય લેલઃ પ્રહિત । એ રીતે ભદ્રેશ્વરનો નામોલ્લેખ થયેલો છે.

શ્રી જગદુચરિત—સંસ્કૃત ભાષાની આ કૃતિના રચયિતા પૂર્ણિમા ગચ્છના ૧૪ શ્રી ધનપ્રભ-સૂરિના શિષ્ય શ્રી સર્વોત્કર્ષસુરિ છે. કતાંએ એને મહાકાવ્ય કહ્યું છે. એમાં સાત સર્ગ છે, અને જુદા જુદા છંદના કુલ ૩૮૭^{૧૫} શ્લોકો છે. આ ચરિતમાં કતાંએ દરેક સર્ગને અંતે પોતાના ગુરુનું તથા

૧૫. રાકામિધેયબુધિપક્ષવિરાજમાનમ । સર્ગ ૧, શ્લોક ૩. રાકાપક્ષ એટલે પૂર્ણિમા પક્ષ. શ્રી મગનલાલ ખખખરને આ ગચ્છનો ખ્યાલ નહીં હોય, તેથી એમણે આ પદ્ધતિનો અર્થ “ રાક્ષા (એટલે પૂર્ણિમાના) શુકલ પક્ષના એવા શૈભાવમાન ” એવો કર્યો છે.

૧૫. શ્રી મગનલાલ દલપતરામ સંપાદિત આ કાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગના શાહીદવિક્રીડિત છંદના ૨૬મા એક જ શ્લોકને સરતચૂકથી ૨૬, ૨૭ એમ બે નંબર નોંધાઈ ગયા છે. એટલે છઠ્ઠા સર્ગના ૧૩૭ના બદલે ૧૩૬ શ્લોક સુગળ શ્લોકોની આ મણતરી મૂકી છે.

પોતાનું નામ આપ્યું છે તેમ જ જે તે સર્ગમાં વર્ણવેલ વિષયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ મહાકાવ્યને અતે પ્રશસ્તિ આપી નથી, તેથી એમણે આની રચના ક્યાં અને ક્યારે કરી તે બાણી શકાતું નથી. પણ પૂર્ણિમા ગચ્છના સર્વાનંદસૂરિના લેખો વિંસં ૧૪૬૫થી ૧૫૧૧ સુધીના^{૧૬} મળે છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને સોળમી સદીના પ્રારંભની વચ્ચેના કોઈક સમયે આ કાવ્યની રચના થઈ હોવી જોઈએ. આ કૃતિ મહાકાવ્યના પ્રકારની હોવાથી એમાં ઘટનાઓ પ્રમાણમાં ઓછી અને વર્ણન વધારે છે.

આ કાવ્યમાં ભદ્રેશ્વરમાં વિક્રમની તેરમી સદીની અને ચૌદમી સદીની પહેલી પચીસીમાં થઈ ગયેલ અને પોતાના દુષ્કાળ-નિવારણના લોકોપકારક કાર્યનેદીધે જગત્પિતા, જગદેવ અને જગદ્ગતાર તરીકે વિખ્યાત થયેલ શ્રીમાલ વંશના શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણના ચરિત્રનું વર્ણન કરેલ છે, એટલે એમાં ઠેર ઠેર ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ કાવ્યમાં ભદ્રેશ્વરના કિલ્લાનું તથા સાગરનું વર્ણન પણ મળે છે. જગદ્ગુણના પિતા સોલ શ્રેષ્ઠી પોતાના મૂળ વતન કંથકૌટમાંથી ભદ્રેશ્વરમાં આવીને રહ્યા હતા (જુઓ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૨, ૪, ૨૮). પાંચમા સર્ગમાં પારકર દેશના રાજા પીઠદેવે બાણાવલી ભીમે બંધાવેલો ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો (શ્લોક ૧, ૪) અને જગદ્ગુણે ગૂર્જરપતિ લવણપ્રસાદ પાસેથી લશ્કરી સહાય મેળવીને એ દૂરી બધાંયો અને એ કિલ્લો જોઈને પીઠદેવને એવો આઘાત લાગ્યો કે એ ત્યાં જ મરી ગયો (શ્લોક ૭, ૧૬-૪૨), એ ઘટનાઓ વર્ણવી છે અને છઠ્ઠા સર્ગમાં જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરમાં શુ'શુ' કરાવ્યું તેની નોંધ આપી છે (શ્લોક ૪૨-૪૮). આ કાવ્યને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે જગદ્ગુણના વળતમાં ભદ્રેશ્વરનું બંદર ધીકતું હતું. આ પુસ્તકમાં ભદ્રાવતી નહીં પણ બધે ભદ્રેશ્વર નામ જ મળે છે.

શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠિચરિત્રમ્—આ પણ સંસ્કૃત કાવ્યમય કૃતિ છે. આ કૃતિની પ્રશસ્તિ ૩૭ શ્લોક જેટલી લાંબી છે. એથી બાણી શકાય છે કે એની રચના વિં સં ૧૬૯૧માં, શ્રાવણ સુદ સાતમના રોજ, અંચલગચ્છના મહાન પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના પટ્ટશિષ્ય આચાર્ય શ્રી અમરસાગરસૂરિએ વર્ધમાનશાના પુત્ર જગદ્ગુની વિનિતિથી (કચ્છની રાજધાની

૧૬. શ્રી સર્વાનંદસૂરિના સમયના નિર્દેશ માટે જુઓ, શ્રી અગરચંદણ નાહટા સંપાદિત બિકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ, લેખાંક ૬૨૪, ૯૪૫; તથા ૬૫૯, ૬૭૫, ૭૦૪, ૭૭૦ વગેરે આ કોના લેખો.

“શ્રી જગદ્ગુરિત ” નો રચનાસમય આ રીતે વિક્રમની ૧૪મી-૧૫મી સદી વચ્ચેનો નિશ્ચિત હોવા છતાં “ગુરુશનોના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ” ભાગ ૨, પૃ ૨૪મા આ ચરિતનો રચનાની બાબતમાં લખ્યું છે કે “દરમ્યાન સર્વાનંદ સૂરિએ કચ્છના દાનવીર જગદ્ગુણાદિ વિશે જગદ્ગુરિત (ઈસ ૧૨૬૦ના અરસામાં) નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો”. આ લખાણમાં આ ચરિતનો રચનાસમય ઈસ ૧૨૬૦ એટલે કે વિંસં ૧૩૧૬ હોવાનું લખ્યું છે, તે ખરાબર નથી. કારણ કે આ ચરિતના કર્તા શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ પોતે જ (સર્ગ ૭, શ્લોક ૩૫) લખ્યું છે કે જગદ્ગુણના સ્વર્ગવાસનો (ગૂર્જરપતિ) અર્જુનદેવ વાઘેલાએ પણ શોક પાળ્યો હતો, અને અર્જુનદેવ વાઘેલાનો શાસનકાળ તો વિંસં ૧૩૧૮ થી ૧૩૪૧નો નિશ્ચિત જ છે,

ભુજ નગરમાં) કરી હતી (સર્ગ ૯, શ્લોક ૩૩-૩૬).^{૧૭} આ ચરિત્રના કર્તા આ બન્ને ભાઈ બોના સમકાલીન તેમ જ એમણે કરેલ સંન્યાસ^{૧૮} ધર્મકૃત્યોના સાક્ષી હતા; અને આ કૃતિની રચના થઈ તેની ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ વર્ધમાન શાહનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો; અને પદ્મસિંહ શાહનો સ્વર્ગવાસ આ ચરિત્રની રચના થઈ તે પછી ત્રણ વર્ષે થયો હતો, એટલે એમણે તો આ ચરિત્ર સાંભળ્યું પછી હતું.^{૧૯} તેથી આ ચરિત્રમાં વર્ણવવામાં આવેલી ઘટનાઓની યથાર્થતામાં શંકા કરવાને અવકાશ રહેતો નથી.

આ ચરિત્ર નવ સર્ગમાં વહેંચાયેલું છે; અને એમાં જુદા જુદા છંદના બધા મળીને ૫૯૩ શ્લોકો છે. શ્રી વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બાંધવ-બેલડીનું મૂળ વતન કચ્છમાં સુથરી ગામ પાસે આરીખાણા ગામ હતું. વર્ધમાન શાહનો સમય વિં. સં. ૧૬૦૬થી ૧૬૮૮ સુધીનો અને પદ્મસિંહ શાહનો સમય વિં. સં. ૧૬૧૭થી ૧૬૯૪ સુધીનો હતો; અને, દાનેશ્વરી જગદુશાના પિતા સોલ શ્રેષ્ઠીની જેમ, આ બન્ને ભાઈઓ પોતાનું લાઝ અજમાવવા આરીખાણાથી ભદ્રાવતીમાં આવીને વસ્યા હતા (સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૫). અને દરિયામાગે વેપાર ખેડીને એમણે અઢળક સંપત્તિની કમાણી કરી હતી. આ બન્ને ભાઈઓની કાર્યભૂમિ ભદ્રાવતી નગરી હતી, એટલે આ ચરિત્રમાં એનું વર્ણન સારા પ્રમાણમાં હોય એમાં શી નવાઈ ? આ ચરિત્રની વિગતો ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે દુષ્કાળભંજક જગદુશા પછી અહીંસો વર્ષે પછી ભદ્રાવતીનું બંદર ખૂબ જાહોજલાલ અને દરિયાઈ આયાતનિકાસનું તેમ જ કરિયાણા વગેરેના વેપારનું મોટું મથક હતું. (સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૬-૪૮).

ભદ્રાવતીના વેપારીઓનો ચીન સાથે પણ વેપાર ચાલતો હતો, અને એથી એમને તથા કચ્છ દેશને પણ ઘણી કમાણી થતી હતી, એ ભેદને એક વાર પદ્મસિંહ શાહને પણ ચીન જવાનો

૧૭. વર્ધમાન શાહને વીરપાલ, વિજપાલ, ભારમલ અને જગુ નામે ચાર પુત્રો હતા. (સર્ગ ૯, શ્લોક ૭). એમાં સૌથી નાનો પુત્ર જગુ એટલો બધો ઉદાર હતો કે એની ઉદારતાને ભેદને દુષ્કાળભંજક જગુશાનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું (સર્ગ ૯, શ્લોક ૩૮). આ જગુશાનાં ઘનમાં વર્ધમાન શાહે ત્રણ લાખ મુદ્રાઓનું ખર્ચ કર્યું હતું અને ચાર હજાર ચારણોને દરેકને એક એક જોટ ભેટ આપ્યો હતો. (સર્ગ ૮, શ્લોક ૬-૭). આ ચાર હજાર જોટો ઘનપ્રસંગે ભેટ આપ્યાની રમૂજભરી કથા “ શ્રી વિધિપદ્મ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદી પદાવલિ ” માં (પૃ. ૩૩૬) આ પ્રમાણે મોંઘી છે : “ જગુ શાહનાં વિવાહમાં કન્યાદાન આપતી વેળાએ તેની વિધિ કરાવવા માટે વર્ધમાન શાહને મુનીમ ગોરને (કુલગુરુને) બોલાવવા માટે ભ્યારે તેને લેર ગયો, ત્યારે તે ગોરે હાંસી કરી તે મુનીમને કહ્યું કે, શું તારા શેક અમોને ઉટખુટ્યું દાન આપવાનો છે ? કે નથી તું આટલી ઉતાવળ કરે છે ? તે હકીકત મુનીમે આપીને વર્ધમાન શાહ શેકને કહેવાથી પોતાની કીર્તિ વધારવા માટે તેમણે તે પ્રસંગે એકાદ શયેલા આવી હજાર ગોરોને (ભાજકોને-કુલગુરુઓને) દરેકને એક ઉટની કિંમત આપી ખુશી કર્યાં. એવી દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે.”

૧૮. જુઓ ; અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન. પૃ. ૩૯૬, ૬૬૨ે ૧૬૩૯ : “ સં. ૧૬૯૪માં પદ્મસિંહ શાહની વિનંતિથી આચાર્ય (કલ્યાણસાગરસુરિ) માંઢવીમાં ચાતુર્ભાસ રહ્યા. ૫. સુદરસાગરજીએ ઊંઘીને અમરસાગરસુરિવિરચિત એમનું ચરિત્ર ભાષાંતર સંક્ષિપ્ત સમબંધ્યું, જે સાંભળી પદ્મસિંહ શાહ પ્રસન્ન થયા. ”

વિચાર આવ્યો અને એ માટે એમણે પોતાના વડીલ ભાઈ વર્ધમાન શાહને પોતાને ચીન જવાની અનુમતિ આપવાની વિનંતિ કરતાં કહ્યું કે—

अथ चेन्मे तवादेश-स्तदा लाभसमुत्सुकः ।

याम्यहं यानपात्रस्थ-श्चीनदेवे प्रहर्षितः ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૫૪.

(એટલે જો આપ આજ્ઞા આપો તો, હાલ મેળવવા માટે ઉત્સુક એવો હું ઉલ્લાસથી વહાણમાં બેસીને ચીન દેશમાં જઈશ.)

પદ્મસિંહ શાહનો દૃઢ નિશ્ચય જાણીને વર્ધમાન શાહ એની માગણીને વધાવી લેતાં કહે છે કે—

अथ तन्निश्चयं ज्ञात्वा वर्धमानोऽपि तं जगौ ।

वर्धमानः सदा वन्धो ! पद्यया त्वं समेह्यस् ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૦.

(હવે તેનો નિશ્ચય જાણીને વર્ધમાન શાહે પણ એને કહ્યું કે હે ભાઈ, લકઝીનો વધારો કરીને, તું વહેલો વહેલો પાછો આવજે !)

આ રીતે મોટા ભાઈની રજા લઈને ચીન દેશ માટે રવાના થયેલ શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહ શાહ એ દેશના કયા બંદરે પહોંચ્યા એનો ઉલ્લેખ પણ આ ચરિત્રમાંથી મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

मासत्रयमतिक्रम्य पाप्तं कन्तानवंदिरे ।

प्रेरितं पर्चासिंहस्य मानसोत्कण्ठयेव क्रिम् ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૫.

(જાણે પદ્મસિંહ શાહની મનોકામના (મનની ઉત્કંઠા)થી પ્રેરાયું ન હોય એમ તે (વહાણ) ત્રણ મહિના પૂરા થયા એટલે (ચીન દેશના) કંતાન નામના બંદરે પહોંચી ગયું.)

ચીનથી પાછા ફરતાં પદ્મસિંહ શાહ ચીનમાં થયેલ પોતાના યુલનચંગ નામના મિત્રને પણ પોતાની સાથે ભારતમાં લેતા આવ્યા હતા, એવી મહેત્વની વાતની નોંધ પણ આ ચરિત્રના કતાએ લીધી છે, જે જોઈને આનંદ થાય છે. એ નોંધ પ્રમાણે છે—

सुहृदमेकमथो घनिनं निज-ममृततुल्यवचःस्त्ववगीकृतम् ।

युल्लनचंग सुनामयुतं वरं विविधदेशनिरीक्षणसोत्सुकम् ॥

स स्वसार्धं समादाय समानान्निजपोतके ।

गृहीत्वा सम्बलं भूरि, वार्यपि मधुरं वरम् ॥ -સર્ગ ૩, શ્લોક ૪, ૫.

(પછી પોતાની અમૃત જેવી વાણીથી પોતાને વશ કરેલા (અને) જુદા જુદા દેશો જોવાને ઉત્સુક એવા પોતાના યુલનચંગ નામના એક ઉત્તમ ધનવાન મિત્રને પોતાની સાથે લઈને (તથા) ઘણી ખાખાઓરાકી અને ઉત્તમ મીઠું પાણી લઈને તે (પદ્મસિંહ શાહ) પોતાના વહાણ પર આવ્યા.)

પછી તો એ યુલનચંગ કચ્છમાં ભદ્રાવતી નગરીમાં વર્ધમાન શાહનો મહેમાન બને છે, બન્ને ભાઈઓની પ્રમાણિકતા અને ધર્મપરાયણતાને જોઈને ખૂબ રાહ થાય છે, એક મહિના સુધી એમની મહેમાનગતી માણે છે અને છેવટે એમને પોતાના આડતિયા (એજન્ટ) બનાવીને

ચીન પાછો ભાગ છે (સર્ગ ૩, સ્લોક ૩૨-૪૮).^{૧૯}

આપણા અભ્યાસના વખતથી ફક્ત ૩૬૦-૩૭૦ વર્ષ પહેલાં બનેલી આ ઐતિહાસિક ઘટના જેમ જૈન સંઘનું તેમ જ આ બે ધર્મનિષ્ઠ ભાઈઓનું ગૌરવ વધારનારી છે, તેમ તે કાળે ભદ્રાવતી નગરી કેવી ઉન્નતિના શિખરે હતી એનું પણ સૂચન કરે એવી છે.^{૨૦}

૧૯ કચ્છનો બંદરી વેપાર ભદ્રાવતી મારફત પણ જૂના વખતથી ચાલતો હતો. એ માટે શ્રી કુંભરથી ધરમશી સંપટે, એમના “કચ્છનું વેપારતંત્ર” નામે પુસ્તકમાં (૫૦૬) લખ્યું છે કે “કચ્છના વેપાર વિષે સીકેર પાદશાહથી તે પછીના ત્રીકો ધસારા લખે છે. પરંતુ કચ્છની પ્રાચીન ભદ્રાવતી એક સરસ બંદર હતું. અને ત્યાંના વેપાર અને ત્યાંનું વહાણવટું અતિવિકાસને પામ્યાં હતાં. તેમજ સૈકામાં એ ભદ્રાવતીમાં જગુશાહ નામે મોટો વેપારી થઈ ગયો છે. એ જાકુ ધનવાન હતો. તેની અનેક પેઢીઓ દૂર દેશવસોમાં હતી. તેનાં વહાણો જગતનાં બંદરોમાં કિંમતિ માલ લઈ આવળ કરતાં હતાં.”

ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના મોટા વિદ્વાન અને પુરસ્કર્તા, સ્વનામધન્ય જાજ્ઞ અમલદાર શ્રી એલેક્ઝાન્ડર ક્રિસ્ટોફ ફર્જેસે રચેલ “રાસમાળા”ના ભાગ બીજામાં (ગુજરાતી અનુવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, સને ૧૯૨૭; ૫૦ ૪૬૭-૪૭૨ તથા ૫૦ ૫૧૨-૫૧૬માં) જગુશાહ, ભદ્રેશ્વર અને પનરોતરાના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ ત્રિચાર્ણિક કુખાળ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમાં (૫૦ ૪૭૦-૪૭૧) ભદ્રેશ્વર કચ્છનું મોટું બંદર હોવા અંગે લખ્યું છે કે “આ સમયે (જગુશાહના વખતમાં) ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું મોટું બંદર હતું; ત્યાંના વ્યાપારિયો ધણી છેડેના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. ત્યાંનાં બહાણ સમુદ્ર કિનારાના દેશો ભણી જતાં હતા અને તે દેશનાં બહાણ કચ્છ ભણી આવતાં હતા. જગુશાહ એક મોટો વેપારી હતો. તેનાં બહાણ પરદેશ જતાં હતાં, અને રહેઠાણી સાથે વેપાર કરીને તેમની પાસેથી પણ એણે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.”

ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી કેઈ માહિતી કે સામગ્રી મળી શકે એમ હોય તો તે માટે હું તા. ૨૧-૩-૭૫ના રોજ છુબના બાણીતા વકોલ અને પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસના અભ્યાસી શ્રી કે. ચંદનપ્રસાદભાઈ જાયાને છુબમાં મળ્યો ત્યારે તેઓએ ભદ્રાવતી નગરીના ઉત્કર્ષકાળમાં એનો વિસ્તાર એટલો હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું કે વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામથી થોડાક માઈલની દૂરી પર આવેલ હટડી ગામ એ નગરીનો જ એક ભાગ હશે અને ત્યાં ભદ્રેશ્વરનું હાટ એટલે કે બજાર હોવાથી એનું નામ હટડી પડ્યું હોવું જોઈએ.

૨૦. કચ્છના વતની, દરિયાઈ વિદ્વાન નિષ્ણાત અભ્યાસી અને દાયકાઓ સુધી ખાનગી તથા સરકારી ખાતામાં કુશળતાપૂર્વક દરિયાઈ કામગીરી બજાવી ચઢનારી બનેલા સ્વ. ચંદ્રશંકર અમરતલાલ છુચ ઉર્ફે “સુકાની” એ “દેવો ધાંધલ” નામે દરિયાઈ નવલકથા લખી છે. એ પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ બીજી, સને ૧૯૭૪, પરિશિષ્ટ ૬, ૫૦ ૩૦૪) આ અંગે નોંધ્યું છે કે—“આપણી પ્રાચીન કહેવત છે કે ‘જે ભય ભવે, તે પાછો કદી ન આવે; પણ જે આવે તે (એટલું) ધન લાવે કે’ એનાં પરિવાં ને પરિયા આવે’. આ માહાત્મ્ય વર્ધમાન શેઠ જેવા વહાણવટીઓ અને દેવરાજ જેવા દરિયાસારંગોનું હતું ને ઠેક વેડાળથી માંડી લગભગ ગઈકાલ સુધી મોજૂદ હતું.” આ ઉલ્લેખ પણ વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહને ચીન વગેરે દેશો સાથે વેપાર-જવહાર હોવાની વાતનું સમર્થન કરે છે. આ નવલકથાના પહેલા ભાગમાં “વર્ધમાનશેઠ” નામનું એક ૨૦મું પ્રકરણ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત, પદ્મસિંહ શાહ વેપાર માટે ચીન દેશમાં ગયા, સાં એમને ચુલનચંદ્ર નામે વેપારી સાથે મિત્રતા જેવા સંબંધ થયો અને ચુલનચંદ્ર પદ્મસિંહ શાહ સાથે ભદ્રાવતી નગરીમાં આવ્યો વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન “શ્રી વિદિપક્ષ (અ ચા) ગાઢીય મહેદી પદ્માવલી”માં (૫૦ ૨૭૮-૨૮૦) પણ આપ્યું છે.

વળી, આ ચરિત્રમાં આ બંને ભાઈ એએ ભદ્રાવતીના શ્રી પાત્રર્વનાથ મંદિરનો દોઢ લાખની રકમ ખરચીને છાણોદાર કરાવ્યાનું નોંધવામાં આવ્યું છે (સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧-૧૩); તે ઉપરાંત એમાંથી ભદ્રાવતી નગરી પહેલાંના વખતમાં “કૌશાંભી”ના નામથી બાણીતી હતી, એવી સાવ નવતર વાત પણ જાણવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

કૌશાસ્વીતિ પુરા યસ્યાઃ ક્ષ્યાતં નામ મહિતલે ।

સામ્પ્રતં વિચતે મદ્રા-વતીતિ વિશ્રુતા હિ સા ॥-સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧.

(પહેલાં પૃથ્વીમાં જે કૌશાંભીના નામથી બાણીતી હતી, તે અત્યારે ભદ્રાવતીના નામથી વિખ્યાત છે.)

આ ચરિત્રમાંથી એક બીજી વાત એ પણ જાણવા મળે છે કે વર્ધમાન શાહનો વિં. સં. ૧૬૮૮ની સાલમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે એમના નાના ભાઈ પદ્મસિંહ શાહે પોતાના માતાભાઈના અગ્નિસંસ્કારની ભૂમિ પર, ત્રણ લાખની રકમ ખરચીને, સુંદર શિવપથી શોભાચમાન અને જેમાંથી મીઠું પાણી નીકળ્યું હતું એવી વાવ આ નગરીની પાસે કરાવી હતી અને એની નજીકમાં, પોતાના ભાઈના કલ્યાણ માટે, શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની દેરી કરાવી હતી (સર્ગ ૯, શ્લોક ૫, ૬).

ઐતલ્લેતામાં આ બધું જ કેવું કાળચક્રના ઝપાટામાં આવીને નામશેષ થઈ ગયું! ભદ્રાવતી જેવી વૈભવશાળી નગરીનો પણ વિનાશ કેવી રીતે થયો, એનું કારણ લખવાનું હું ખદ કાર્ય પણ આ ચરિત્રના સર્જકને જ કરવું પડ્યું, એ પણ કાળની કેવી કડુણતા લેખાય! આચાર્ય શ્રી અમરસાગરસૂરિજીએ લખ્યું છે કે—

“પછી એક વખતે ભદ્રાવતીમાં મહામારી-મરફીનો મોટો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો, એમાં ધણું લોકો મરી ગયાં અને તેથી ધીમે ધીમે એ નગરી ઉજ્જડ થઈ ગઈ ૨૧ અને એની જાહેજલાલી કાળનો ભોગ બની ગઈ. એટલે પછી એ નગરના રહેવાવાળા પણ એનો ત્યાગ કરીને નજીકનાં અને દૂરનાં જુદાં જુદાં ગામ-નગરોમાં જઈ વસ્યા.” (સર્ગ ૬; શ્લોક ૨૧-૨૮)

આ ચરિત્રમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ ભદ્રાવતી તરીકે જ કરવામાં આવ્યો છે. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહના સમયમાં આ નગરીની આ રીતે પડતી શરૂ થઈ તે થઈ; પછી એ નગર ક્યારેય પોતાના પુરાતન વૈભાવને ફરી મેળવી ન શક્યું, એટલું જ નહીં, એ વધુ ને વધુ વેરાન થતું ગયું, અને એની લક્ષ્મીના સુખ્ય નિમિત્તરૂપ રત્નાકર-સાગર પણ, જાણે રિસાઈને, દૂર ખસી ગયો અને એનો ખંદરી વ્યવહાર અને વેપાર પણ સદાને માટે ભાંગી પડ્યો.

પ્રશસ્તિઓમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ—જેમ શિલાલેખોમાં અને પુસ્તકોમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ પ્રાચીન પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી

૨૧. “શ્રી વિધિપદ્મ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદી પદ્માવલી” માં (પૃ. ૩૪૨) આ અંગે લખ્યું છે કે “ત્યાર પાદ વિક્રમસંવત ૧૬૮૬ની સાલમાં તે ભદ્રાવતી નગરી પણ મરફી, વાયુ (ઝંઝાવાત કે વાવાઝોડ) તથા જલપ્રવાહ આદિ દૈવિક ક્રોધથી ઉજ્જડ થઈ ગઈ.” તથા જુઓ, “અચલગચ્છાદિગચ્છન”, પૃ. ૩૬૫, ફકરા ૧૬૩૩.

આવવો જોઈ એ. જૈન સાહિત્યના વિશાળ ભંડારમાંના થોડાક પંખુ અંથો તો આ નગરીમાં સ્થાપા હોય જોવું બને. આ દૃષ્ટિએ-આવો ઉદ્દેશ શોધવા માટે-પ્રશસ્તિસંગ્રહ તથા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોની કેટલીક છપાચેલી ચાલીઓ જોઈ, પણ એમાંથી ફક્ત એક જ કેટલોગમાંની પ્રશસ્તિ-માંથી ભદ્રેશ્વરનો ઉદ્દેશ મળ્યો છે. પાટણના હસ્તલિખિત ભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોની સવિસ્તર ચાલી આગમપ્રભાકર સુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરી છે; એનો પહેલો ભાગ “સિક્ક્રીપ્ટિવ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ધી જૈન ભંડાર્સ ઓફ પાટન,” પાટ ૧ના નામથી પ્રગટ થયો છે. એમાં (પૃ ૪૦) પાટણના સંઘવીના પાડાની શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની એક તાડપત્રીય પ્રત ભદ્રેશ્વરમાં લખાઈ હતી, એની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

૧૨૦૧ આવાહ વદિ..... સોમે શ્રી મદ્રેશ્વરે વોરતિલકેન મુવનસુન્દરિ(રી)યોગ્યા પુસ્તિકા લિખિતા ।

વિં ૨૦ ૧૩૦૬ નો સમય એ તો જગદુશાનો સમય હતો. એટલે આ પ્રત જગદુશાના સમયમાં ભદ્રેશ્વરમાં લખાઈ હતી.

જે બીજા ગ્રંથભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોની પ્રશસ્તિઓ (પ્રશિક્ષાઓ) તપાસવાનો અવસર મળે તો કદાચ એમાંની ઠોકઈ પ્રતમાંથી પણ ભદ્રેશ્વરનો ઉદ્દેશ મળી આવવાની સંભાવના ખરી.

થોડાક નોંધપાત્ર ઉદ્દેશો— “તીર્થમાળા”માં (પૃ ૫૮) નોંધ્યું છે કે (વિક્રમના) “તેરમા સૈકામાં ભદ્રેસર કચ્છ દેશની રાજધાનીનું” શહેર હતું, વીરધવળ રાજાએ કચ્છપતિ ભીમસિંહને જીત્યો હતો.” ડો.બજેસે “રિપોર્ટ” જોન ધી એન્ટીક્વેરીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ”માં (પૃ. ૨૦૬-૨૦૭) નોંધ્યું છે કે ભદ્રેશ્વરના રાજાએ, પોતાના ભરકરને સહાય કરવા માટે, વિં ૨૦ ૧૧૪૬માં ભદ્રેશ્વર એક વાણિયાને ગિરો તરીકે લખી આપ્યું હતું અને વિં ૨૦ ૧૧૮૨માં (ખરી રીતે ૧૨૮૨માં) જગદેવ શાહને ભદ્રેશ્વર ભેટ મળ્યું હતું. વિં ૨૦ ૧૫૬૨માં જામ રાવળે ભદ્રેશ્વર ઉપર કબજો કરીને છેવટે, આચાર્ય જ્ઞાનદેવિમળસૂરિના ઉપદેશથી, જે વર્ષ પછી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરને બાર ગામ ભેટ આપીને એ સૌરાષ્ટ્રમાં આદ્યો ગયો હતો. સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હાલા ડુંગરજીએ ભદ્રેશ્વર પહાવી લીધું હતું, પણ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના સમજવવાથી વિં ૨૦ ૧૬૫૬માં એને છૂટું કર્યું હતું. વિં ૨૦ ૧૭૪૬ (સને ૧૬૬૩)માં મહોસમ ભેગે ભદ્રેશ્વર ઉપર હલ્લો કરીને મંદિર અને મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું અને વિં ૨૦ ૧૮૧૯ અને ૧૮૬૬ના સમય દરમિયાન ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો જર્મીનદોસ્ત થયો અને એની ચોટી ચોટી શિલાઓ તથા મંદિરના પથ્થરોને લોકો મુંદ્રા ખંદર, મુંદ્રા શહેર તથા પોતાનાં ઘરોના બાંધકામ માટે ઉપાડી ગયા. આ સમય દરમિયાન કચ્છમાં બડેજ રાજવંશનું શાસન એકંદર સ્થિર થવા છતાં આ નગર ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ઉપેક્ષિત અને વેરાન થતું ગયું; અને છતાં ભદ્રેસર-વસઈ તીર્થનું મંદિર, સમયનાં અને કુદરતનાં અનેક આક્રમણો આવવા છતાં, એક થા બીજા રૂપમાં ટકી રહ્યું.

જૂની ભદ્રાવતી નગરી-વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ-ના વૈભવશાળી અને ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનાં

અને એની ચડતી-પડતીનાં દર્શન જેમ ઉપર આપેલી સવિસ્તર માહિતીમાંથી મળી રહે છે, તેમ આ ગામની અત્યારની સ્થિતિ પણ એનો ભૂતકાળ ભવ્ય હોવાની સાક્ષી પૂરે છે.

ખોદકામની જરૂર

જે સ્થાન ઉપર આ તીર્થ અને વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ વસેલું છે, તેને ફરતી એકાદ માઈલના ઘેરાવાની ધરતી ભેઈએ તો, પ્રથમ નજરે જ એમ લાગે છે કે, એ ધરતી ઊંચાણમાં આસપાસની ખીણ ધરતી કરતાં કંઈક જુદી પડે છે. ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થ શોડાક ઊંચાણવાળી ટેકરી ઉપર વસેલું છે [ચિત્ર નં. ૫૨], એ ભેઈ ને કોઈ પણ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને એમ લાગ્યા વગર ન રહે કે આ ધરતીમાં કુદરતે સર્જેલ પરિવર્તનો અને માનવીએ સર્જેલ ઉત્થાન-પતન—એમ ભૂગોળ અને ઇતિહાસને આરે બનેલી માનવસંસ્કૃતિના આરોહ-અવરોહને સૂચવતી કેટલીયે ઘટનાઓ છુપાયેલી—દટાયેલી પડી હોવી ભેઈએ. આ ટેકરાળ ભૂમિનું સામાન્ય ખોદકામ કરતાં પણ, અવારનવાર, કેટલીક એવી સામગ્રી મળી આવે છે કે જેથી એમ ચોક્કસ લાગે છે કે પુરાતત્ત્વીય શોધગોળ અને ખાસ કરીને ખોદકામ માટે આ સ્થાન ફળદ્રુપ જમીન જેવું છે; અને, આવો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, એમાંથી આ ભૂમિનાં (તેમ જ કચ્છ પ્રદેશના પણ) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ ઉપર તેમ જ એની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે એવી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં મળી આવવાની ઘણી સંભાવના છે.

વળી, વસંઈ જૈન તીર્થના દેરાસરની ઊંચાણવાળી જમીનની આસપાસ નજર કરીએ તો, ફરના તથા નજીકના ભાગમાં, જમીનહોસ્ત થયેલી કે જર્જરિત હોલતમાં અત્યારે પણ ટકી રહેલી બ્રાહ્મણ, ઇસ્લામ અને જૈન એમ જુદા જુદા ધર્મો સાથે સંબંધ ધરાવતી તેમ જ બીજા પ્રકારની પણ નાની-મોટી સંખ્યાબંધ ઇમારતો એવી જોવાી છે કે જે આ સ્થાનની એક સમયની ઉન્નત સ્થિતિની તથા પ્રાચીનતાની ગવાહી પૂરે છે. ભદ્રેશ્વર નગરીના પતનની સાથે સાથે, નગરીથી દૂર ખસી ગયેલાં હરિયાકિનારો, વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામથી દોઢેક માઈલની દૂરી પર આવેલ ચોખંડા મહાદેવના નામથી ઝોળખાતું એકલસંગી મંદિર જેવું શાંત-સુન્દર સ્થાન, અને દેરાસરથી બેએક ફાંંગ જેટલે જ દૂર વસેલ નવા ભદ્રેશ્વર ગામમાંની કેટલીય નાની-મોટી ઇમારતો, તથા તળાવ અને પાણિયા વગેરેનાં શિલ્પો ઉપરથી પણ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે છે.

આ છે ભદ્રાવતી નગરીની થોડીક કહાની.

હવે આ નગરીના વસંઈ જૈન તીર્થની સ્થાપનાની કથા ભેઈએ.

તીર્થની સ્થાપના

વિશાળ સાગરકિનારાથી શોભતા કચ્છ દેશનો એક ભાગ અત્યારે મુંદ્રા તાલુકાના નામે જોળખાય છે. આ તાલુકામાં ભદ્રેશ્વર નામે નાતું ગામ આવેલું છે; જૂના વખતમાં એ ભદ્રાવતી નામે મોટી નગરી હતી. એ વેપારનું મોટું મથક હતું, એનું જંદર ધીકતું હતું, અને ફર ફરના દેશો સાથે એનો ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આ પ્રાચીન નગરીની ચડતી-પડતીની કથા ગયા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. અને આ નગરી ઉપર અવારનવાર આવતી રહેલી ભત ભતની આપત્તિઓની વિશેષ વિગતો સાતમા પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવી છે.

આ ભદ્રાવતી જેમ એક કાળે ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું, તેમ એ ભૂતકાળમાં જૈન ધર્મનું મોટું તીર્થધામ હતું, અને અત્યારે પણ એક જાજરમાન જૈન તીર્થ તરીકે એની ગણના થાય છે. આ તીર્થની સ્થાપનાની કથા-વાર્તાનો છેડો તો છેક પચીસસો વર્ષ જેટલા જૂના વખત સુધી પહોંચે છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના તરતના જ સમયથી આ વાત શરૂ થાય છે.

પચીસસો વર્ષ પહેલાં ભદ્રાવતી નગરીમાં હરિવંશના રાજા સિદ્ધસેન રાજ્ય કરતા હતા. દેવચંદ્ર નામના ધર્મોત્તરાગી જૈન શ્રેષ્ઠી એ નગરમાં રહેતા હતા. વળી, જીવનભર નિષ્ઠાપૂર્વક સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને જેઓ આદર્શ અને પવિત્ર ધર્માત્મા દંપતી તરીકેનું ગૌરવ પામ્યાં હતાં અને જેમનો ચૃહસ્થાશ્રમ સંયમ અને તપની આરાધનાથી ખૂબ પ્રશંસાપાત્ર બન્યો હતો, તે વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણી પણ આ નગરનાં જ નિવાસી હતાં.

એક વાર ગુરુ મહારાજના મુખેથી તીર્થંકરદેવની પૂજા-ભક્તિનો મહિમા સાંભળીને શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્રના અંતરમાં જિનમંદિર બનાવીને એમાં ત્રેવીસમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની ભાવના જાગી ઊઠી. એમણે તરત જ પોતાની ભાવનાનો અમલ કર્યો અને ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી રડમા વર્ષે એક લગ્ન જિનમંદિર ચણાવીને એમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની કપિલ કેવલીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને એ રીતે પોતાના મનોરથ સફળ કર્યા. ત્યારથી ભદ્રાવતી-ભદ્રેશ્વર કચ્છની ભૂમિનું એક પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થ બન્યું છે અને જૈન શાસનની પ્રભાવના કરીને અનેક આત્માઓના ઉદ્ધારનું નિમિત્ત બનતું રહ્યું છે. પોતાની સ્થાપના પછી આ તીર્થધામે પણ, ભદ્રાવતી નગરીની જેમ, ઉદય-અસ્તના અનેક યુગો જોયા છે. એ બધું છતાં અત્યારે એના ઉદયનો યુગ જાગી ઊઠ્યા હોય એમ એ વધુ ને વધુ પ્રભાવશાળી બનતું જાય છે, અને વધુ ને વધુ યાત્રિકો એનો લાભ લેવા આવતા રહે છે.

ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થની સ્થાપનાની આ ટૂંકી કથા છે. આ કથામાંની કેટલીક વાતો વિચારવા જેવી છે.

તામ્રપત્ર અંગે વિચારણા

ઉપર આ તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્રે કરીને એમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાની જે વાત લખી છે, તે એક તામ્રપત્રમાંથી મળેલા એક ઉલ્લેખને આધારે લખી છે. આ પ્રસંગની વિગતો આ પ્રમાણે છે—

શ્રી ભટ્ટચર-વસર્ધ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર, એક વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૧૯૩૪માં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને, પાંચેક વર્ષ બાદ, વિં સં ૧૯૩૯માં એ પૂરો થતાં, એ ૭ વર્ષના માહ શુદ્ધિ ૧૦ના રોજ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

આ જીર્ણોદ્ધાર દરમ્યાન દેરાસરના ગભારાની પાછગની ભીંતમાંથી એક નાણું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું હતું. એ તામ્રપત્રમાંનું લખાણ ક્ષત્રમાં કોઈથી ઉઠેલી શકાયું નહીં તેથી, એમ લાગે છે કે, એ વખતના જૈન સ્ત્રીઓનાર મૂર્તિપૂજક સંઘના તપગચ્છના મહાન જ્ઞાની પ્રસાવક પુરુષ અને દેશ-વિદેશમાં જાણીતા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજ ઉપર મોકલવામાં આવ્યું હતું; અને, આ બાબતમાં જે કંઈ વાત નોંધાયેલી મળે છે તે ઉપરથી એવું જાણવા મળે છે કે, એમણે એ તામ્રપત્ર એમના ધૂમ સુપરિચિત અને એમના તરફ ઘણા આદરભાવ ધરાવનાર કલકત્તાની ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના માનદમંત્રી ડૉ. એ. એફ. રૂડોલ્ફ હોર્નલ (A. F. Rudolf Hoernle C. I. E.) ઉપર વાંચવા માટે મોકલ્યું હોયું જોઈએ.^૧

૧. આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજને વિંસં ૧૯૪૮માં પાલીનાણામાં આચાર્યપદની સ્થાપના દરમ્યાન જૈનધર્મના એક મહાન વિદ્વાન નરીકે એમની નામના દેશ-વિદેશમાં પ્રસારી મૂકેલી અને ડૉ. રૂડોલ્ફ હોર્નલ સાથે એમને, જ્ઞાનોજ્ઞને કારણે, એવા નિકટનો અને આત્મીયતાસંપૂર્ણ સંબંધ થઈ ગયો હોય છે અને ૧૯૪૦માં (વિં સં ૧૯૪૪માં) ડૉ. હોર્નલે એને સંપાદિત કરેલ ઉપાસકસંગ્રહ ત્રણ એમને અર્પણ કર્યું હતું; અને એ અર્પણ માટે સંસ્કૃત ભાષાના આદરની લાજણીથી કિશરના ચાર સ્તોત્રો એમણે રચ્યા હતા; એનો પહેલો અને ચોથો સ્તોત્ર આ પ્રમાણે છે—

દુરાગ્રહઘ્વાન્તવિભેદમાર્ગે ! દ્વિતોપદેગામૃતસિન્ધુવિત્ત ! !

સન્દેહમન્દોહનિરાસકારિન્ ! જિનોક્તવર્ધસ્ય દુરન્ધરોઽસિ ॥ ૧ ॥

કૃતજ્ઞતાચિહ્નમિદં ગ્રન્થસંસ્કરણં કૃતિન્ ! !

યત્સસ્માન્નિર્વિત્તં લુપ્ત્યં શ્વદ્યોત્સૃજ્યતે મયા ॥ ૪ ॥

ડૉ. હોર્નલના આ ઉદ્ગારો એ વાનની સાક્ષી આપે છે કે તેઓ આચાર્ય મહારાજ તરફ કદિ અને કદનાની કંડી લાગણી ધરાવતા હતા.

મળી, કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના “મર્ન” એફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી એફ એસ” ના સને ૧૮૮૬ના ૫૭મા વૉલ્યુમમાંના સંસ્થાની કાર્યવાહીના અહેવાલમાં (૫૦૧૩૧) જણાવેલ હતીકે ઉપરથી જાણી થકર છે કે સોસાયટીના સભ્યોની એક સંસામાં ડૉ. હોર્નલે શુનિ શ્રી આત્મારામજી-આનંદ ગિરજાએ તૈયાર કરેલ જૈનધર્મની કાળજીવાળી, તથા એના વિભાગો તથા પેટાવિભાગોની (સ્ત્રી અને પેટાસ્ત્રી) સમજૂતી

જે અંગ્રેજ વિદ્વાન સાથે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આવે ગાઠ સંબંધ હોય એમને તેઓએ આ તામ્રપત્ર વાંચવા માટે મોકલ્યું હોય તે તદ્દન ખતવા જોગ, અને મનમાં ઊતરી જાય એવી વાત છે. આમ છતાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ કે ડૉ. હોર્નલ-એ એમાંથી કંઈએ, આ બાબતમાં એમની વચ્ચે કંઈ પત્રવ્યવહાર થયો હતો, એ વાતનો કયાંય નિદેશ કયો હોય એવું, સારા પ્રમાણમાં શોધ કરવા છતાં, જાણવા મળ્યું નથી, એ કંઈક નવાઈ ઉપજાવે એવી વાત છે.^૨

આ તામ્રપત્રનો જેટલો અંશ વાંચી શકાયો છે, તે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે રચેલ અને લાવનગરની શ્રી જૈનધર્મ હિતેચ્છ સભા તરફથી વિં. સં. ૧૯૪૪ (સને ૧૮૮૮) માં પ્રગટ થયેલ “ અજ્ઞાનતિમિરશાસ્કર ” ની પહેલી આવૃત્તિમાં છપાયેલ છે. વિં. સં. ૧૯૪૪ની સાલ એટલે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું, તે પછીનાં ૭૮ વર્ષ જેટલો દૂર કેા સમય. આ હકીકત પણ આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યાની વાતને પ્રમાણભૂત માનવા પ્રેરે છે. આ તામ્રપત્રમાંનું જેટલું લખાણ ઉકેલી શકાયું હતું, તેટલું આ અંશમાં (આવૃત્તિ પહેલી, ખંડ ૨, પૃ. ૧૩; વિં. સં. ૧૯૬૨ ની આવૃત્તિ બીજી, પૃ. ૧૭૬) છપાયેલ છે, અને તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ઠ. દેવચંદ્રીય શ્રીપાર્શ્વનાથદેવસ્થતો ં. ૧. ૨૩.

આપણું રંગીન વંશજ્ઞ જ્ઞાતાત્મ્ય હતું. આ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે કે એ બે વચ્ચે કેવા સારા સંબંધ પ્રવર્તતો હતો.

બી, સને ૧૮૯૩ (વિં. સં. ૧૯૪૯) માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં વહ્ડંત પાલમિન્ટ જોફ રિલિગિયન્સ (વિશ્વ ધર્મ પરિષદ) ટું અધિવેશન મળ્યું હતું, તેમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉપસ્થિત રહેવાનું આમંત્રણ કેવળ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ મળ્યું હતું, તે એમની જોડી નિંદતા તથા આવા વિદ્વાનો સાથેના સંબંધના કારણે જ. પોતાના સાધુધર્મના આચારોને કારણે આચાર્ય મહારાજ પોતે તો અધિવેશનમાં નહોતા ગયા, પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે, તે વખતના મુખ્યમંત્રી જૈન એસોસિએશન જોફ ઈન્ડિયાના મંત્રી, શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને મોકલ્યા હતા; અને શ્રી વીરચંદ્રજીએ ત્યાં કેવળ જૈનદર્શન ઉપર જ નહીં પણ ભારતનાં બધાં દર્શનો ઉપર લોકજોગ્ય અને હૃદયગમ લાપણી આપીને ખૂબ નામના મેળવી હતી, તે સુનિદિત છે. શ્રી વીરચંદ્રજી ગાંધીનાં આ લાપણી “ Systems of Indian Philosophy ” નામે પુસ્તકરૂપે શ્રી મહારોર જૈન વિદ્યાલય, મુખ્ય ટરફથી પ્રગટ થયાં છે.

આ હકીકત બે વાતનું સ્પષ્ટ કરે છે : એક તો આચાર્ય મહારાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની નામના સમર્થ જૈન આચાર્ય તરીકે દેશ-વિદેશમાં ફેલાયેલી હતી, અને બીજી, ડૉ. હોર્નલ સાથે એમને નિકટનો સંબંધ હતો.

૨. આ વર્ષો દરમ્યાન ડૉ. હોર્નલ કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી જોફ બેંગાલના માનદમંત્રી હતા, એટલે એ સંસ્થાનું “ જર્નલ જોફ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી જોફ બેંગાલ ” નામે સામયિક એમના સંપાદકપણા નીચે જ પ્રકાશિત થતું હતું. આ જર્નલનાં સને ૧૮૭૮થી તે સને ૧૭૬૦ સુધીનાં-૪૭ થી ૫૬ સુધીનાં-૧૩ વૉલ્યુમેા અમદાવાદની જુજરાત વિદ્યાપીઠની લાયબ્રેરીમાં તપાસવા છતાં આ તામ્રપત્ર સંબંધી કશી માહિતી એમાંથી મળી નથી.

આ ઉપરાંત “ ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી ” ત્રિમાસિકના સને ૧૮૭૨થી ૧૯૨૧ સુધીનાં ૫૦ વર્ષના અંકોની લેખક-રચી તથા વિષયસૂચી અમદાવાદની જુજરાત વિદ્યાલયમાં જોઈ, તે એમાંથી પણ આ સંબંધી કશી વિગત મળી નથી.

આ પંક્તિનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે “ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૩મા વર્ષે, દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે, ભદ્રેશ્વરમાં, શ્રી પાર્શ્વનાથના જિનમંદિરની સ્થાપના કરી હતી. ”

ઉપરની ટૂંકી સરખી પંક્તિમાંથી આવેો ભાવ તારવવાનું કામ અઘરું છે અને એવો અર્થ કરવા માટે બીજું પણ કેટલુંક લખાણ મળી આવવું અથવા એ તામ્રપત્રમાંથી ઉકેલાવું બેઠતું હતું. પણ જ્યારે ખુદ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ આ પંક્તિનો આવેો અર્થ કરવાનું મુનાસિક માન્યું છે, એટલે પછી આ અંગે બીજી રીતે વિશેષ વિચાર કરવાનો ભાગ્યે જ અવકાશ રહે છે.

અને છતાં, વિશેષમાં, શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ આ લખાણના અર્થની બાબતમાં “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ”માં (બંને આવૃત્તિઓ, અનુક્રમે પૃ ૧૪, અને ૧૭૭) લખ્યું છે કે—

“ इस चैत्यके ऐतिह्य रूप खरडेमें तथा कच्छ भूगोलमे लिखा हैं श्रीवीरात् संवत् २३ वर्षे यह जिन चैत्य जिन मंदिर बनाया. इस वास्ते हमने ताम्रपत्रके लेखकी कल्पना भी इसके अनुसारही करी है परंतु किसी गुह्यगम्यतासे नहि करी है. इस वास्ते इसकी कल्पना कोई बुद्धि मान् यथार्थ अन्य तरे भी करके मेरेको लिखे तो बड़ा उपकार है ”

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના આ ઉદ્ઘારો ઉપરથી તો એમ પણ લાગે છે કે આ પંક્તિનો વધારે નિશ્ચિત અર્થ બહુવા મળે એમ તેઓ પોતે પણ ઇચ્છતા હતા. વળી, આ લખાણ કે તામ્રપત્રની ઉપરોક્ત પંક્તિ અંગે તેઓએ આ પુસ્તકમાં (પૃ ૧૭૬-૧૭૭) લાખા અને લિપિની દૃષ્ટિએ જે અર્થવિચારણા કરી છે, તે ઉપરથી એમણે આ બાબતમાં ડૉ. હોર્નલેને કંઈ પુછાવ્યું હોય અથવા ડૉ. હોર્નલે તેઓશ્રીને કંઈ સૂચવ્યું હોય, એવો કોઈ અણસાર સરખો પણ મળતો નથી. અને છતાં આ વાત સાચે ડૉ. હોર્નલેનું નામ સંકળાયેલું મળે છે તે પણ એક હકીકત છે. મેં તપાસેલ સામગ્રીમાં આ પ્રકારનો સૌથી જૂનો (આશરે વિં સં ૧૯૮૫નો) નિદેશ “ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા ” માં (પૃ ૧૧૬) મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે—

“ સંવત ૧૯૩૯ની સાલમાં, જ્યારે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થતો હતો ત્યારે, મંદિરની પાછલી દીવાલમાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, અને જેની નકલ શ્રીમાન્ પૂ. પા. વિજયાનંદચરિત્રજી ત્યા રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી કલકત્તાના ઓનરરી સેક્રેટરી એ. એફ. રોહફ હોર્નલ તરફ મોકલવામાં આવી હતી. અને તેઓએ શાસ્ત્રીય તપાસથી નિર્ણય કર્યો હતો કે—“ ભગવાન મહાવીર પછી ત્રેવીસ વર્ષે દેવચંદ્ર નામના વણિકે પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું આ મંદિર બંધાવેલ છે, ”

આ પુસ્તકના લેખક શ્રી મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામીએ આ વાત શાના આધારે લખી એવું મૂળ શોધવા મેં યથાશક્ય પ્રયત્ન અને કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ કર્યો, પણ એ બધી શકાય નથી.

પણ, આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યા પછી પાંચ-સાત વર્ષે જ-વિં સં ૧૯૪૪માં જ-અગદ થયેલ “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિમાં જ્યારે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ એની નોંધ લીધી છે અને એની એક લીંટી જેટલો પાઠ પણ આપ્યો છે,

એટલે પછી આ તામ્રપત્ર મળ્યાની બાબતમાં અને એમાંનું થોડુંક લખાણ એમણે ઉકેલી આપ્યાની બાબતમાં લેશ પણ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી; જે કંઈ સવાલ કે વિચારવા જેવું રહે છે તે એના અર્થની બાબતમાં; અને એ અર્થ કોણે કયો તે બાબતમાં.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે આ પંક્તિનો આવો અર્થ કેમ કયો એના ખુલાસો આપી શકે એવી એક બાબત એ છે કે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંના સમયથી જ હોડામાં, અનુશ્રુતિકૃપે, એક વાત સારી રીતે બજાવી હતી કે આ તીર્થની સ્થાપના લગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી તરત જ-જે-પાંચ ઠાયકામાં જ-થઈ હતી. એટલે આ અનુશ્રુતિના આધારે, એટલું તો લાગે જ છે કે, આ તામ્રપત્રનું લખાણ ઉકેલી આપવા માટે એ ડૉ. હોર્નલને મોકલવામાં આવ્યું હોય તો એ વખતે એમને આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી આ અનુશ્રુતિની બધી પણ જરૂર કરવામાં આવી હશે. અથવા આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે એ લખાણ વાંચ્યું હશે તો એનો અર્થ કરતી વખતે એમણે પોતે આ અનુશ્રુતિને ધ્યાનમાં લીધી હશે. આમાંથી ચોક્કસ શું બન્યું હશે, એ તો નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે નહીં; પણ, એટલું તો જરૂર લાગે છે કે, બ્યારે આ બાબત સાથે ડૉ. હોર્નલનું નામ સારી રીતે સંકળાયેલું હોવાની વાત, “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા”માં, તેમ જ, એની જેમ અથવા એના આધારે, બીજા ગ્રંથોમાં પણ, કહેવામાં આવી છે, ત્યારે એ વાતને સાવ નિરાધાર માનવી એ પણ ઊચિત નથી લાગતું.

આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે સમયે, ઉપર સૂચવ્યું તેમ, વિ. સં. ૧૯૩૪-૩૬ ઇસ્માન, આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલતું હતું. આ જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થયું એટલે વિ. સં. ૧૯૩૬ના માહ શુદ્ધિ ૧૦ના રોજ આ દેરાસરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. આ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠાને લગતો સંસ્કૃત લાવાનો લાંબી લાંબી ૪૧ લીંટી જેટલો મોટો શિલાલેખ દેરાસરના

૩. જીર્ણો, “જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૪૦, તથા ‘જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ,’ પૃ. ૧૩૯. વળી, “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માં તામ્રપત્રમાંની પંક્તિનું લખાણ “૧ દેવચંદ્રીય શ્રી વાર્ષનાથદેવસ્તેતા રર ॥” એ પ્રમાણે ટાંકીને વિશેષમાં, એનો અર્થ સમજાવવા માટે ઉમેર્યું છે કે, આ મંદિરની જૂની નોંધમાં અને કચ્છની ભૂગોળમાં પણ “વીરાત્ રર વર્ષે” હદ ચૈત્યં સજાતમિતિ ” એવું લખાણ છે.

“જૈન પરપરાનો ઇતિહાસ,” ભાગ ૧, પૃ. ૭૩માં આ તામ્રપત્ર ડૉ. હોર્નલ પાસે કેવી રીતે પહોંચ્યું એ અંગે જે નોંધ કરવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે : “આ. શ્રી જંબૂસ્વામીના સમયમાં લદેશ્વર તીર્થ બન્યું છે ; કચ્છ ભદ્રેશ્વરમાં આજે બાવન જિનાલયનું ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર છે. સં. ૧૯૩૬માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે ત્યાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, જે કચ્છ રાજ્ય દ્વારા ડૉ. એ. એફ. રૂઝવેલ્ડ હોર્નલ પર મોકલ્યું હતું. અને પછી ભૂજપુરના યતિને સોંપ્યું હતું.”

“અચલગ્રન્થકલ્પદર્શન ” માં (પૃ. ૬૧૦) પણ આ તામ્રપત્ર કચ્છ રાજ્ય મારફત ડૉ. હોર્નલ પાસે મોકલવામાં આવ્યાનું અને ભૂજપુરના યતિ સુદરજ પાસે હોવાનું લખ્યું છે.

આ બે પુસ્તકોમાં આ તામ્રપત્ર કચ્છ રાજ્ય મારફત ડૉ. હોર્નલને પહોંચ્યું કર્યાની જે વાત લખી છે તે આ અંગેની બીજી બધી વાતો કરતા જુદી પડે છે એ દેખીતું છે. કચ્છના જૈન સંઘે આ અંગે ખાસ તપાસ કરવી જોઈએ,

રંગમંડપમાં જમણી બાજુએ લગાડવામાં આવ્યો છે આ શિલાલેખમાં આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી છેક પ્રાચીન સમયની વાત, વચમાં તીર્થની કેવી સ્થિતિ થઈ તે વાત તથા છેલ્લા ભુલોદ્ધારની વાતને સમાવી લેવામાં આવી છે—એમ કહેવું ભેઈએ કે ‘એકે હબરા’ જેવા આ એક જ શિલાલેખમાંથી (પૃક્તિ ૯-૧૩) આ તીર્થ સંબંધી પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને આધુનિક સમયની મહત્વની માહિતી કે વાતો બહુવા મળે છે. આ શિલાલેખમાં આ તામ્રપત્રનો નિર્દેશ આ રીતે કરવામાં આવ્યો છે—

“ તથૈવ ચ સામ્પ્રતમેવ ચ પ્રતિમાપૃઠ્ઠગર્ભગુહમિત્તૌ સમુદ્ધારથંમુલ્લનિતુમારઘ્વાયાં વિનિર્ગતમેકમ્પતિ-લણુકં તામ્રપત્રં, તત્ર યમુચૈવાક્ષરાણિ વિચન્તે, તથા હિ—ઠં દેવચન્નિય પ્રાચીનાયદેવસાતો ર૩ ફ્તિ ।

સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે “ પ્રશ્નોત્તરચિંતામણિ ” નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે; અને તે વિં સં ૧૯૬૭માં ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા તરફથી પ્રકાશિત થયું છે. તેમાં (પૃ ૨૬૮-૨૭૩) “ કચ્છ દેશમાં કોઈ અતિ પ્રાચીન જિનપ્રાસાદ હયાતીમાં છે કે નહીં? ” એવા ૧૭૧ નંબરના પ્રશ્નના જવાબમાં વિંસં ૧૯૩૯ના ભુલોદ્ધાર વખતે દેરાસરના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવેલ ઉપર સૂચવેલ મોટા શિલાલેખનો ભાવાર્થ આપવા સાથે એમાં “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” માં આ તામ્રપત્રની જે ચર્ચા કરી છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રમાણે કર્યો છે : “ તેના ઉપર કોતરેલા અક્ષરોનો તજુમો શ્રીચુત વિજયાનંદસૂરીશ્વર ઉદ્દે મહુમ સુનિરાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજકૃત “ અજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કર ” અંથના પૃષ્ઠ ૧૭૬માં છપાયેલો છે.”^૪

આ બધી વિગતો ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યાની વાત અનેક જૈન ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી મળી આવે છે; તે ઉપરાંત કચ્છની ભૂગોળમાં પણ એનો ઉલ્લેખ અને એણે અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે. પણ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અથવા ડૉ. હોર્ન૯લ એ એમાંથી જે કોઈએ આ તામ્રપત્રનું આટલું લખાણ ઉકેલી આપ્યું હતું, તેમણે એ મૂળ તામ્રપત્ર ભેઈને ઉકેલ્યું હતું કે એના રખીંગ (મૂળ વસ્તુ ઉપર કાગળ મૂકીને અને એના ઉપર પેન્સીલ વગેરે ઘસીને લેવામાં આવતી છાપ) ઉપરથી ઉકેલ્યું હતું એ બાબી શકાયું નથી.

પણ આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિ અંગે સૌથી વધુ ખેદ ઉપજાવે એવી વાત તો એ છે કે, અત્યારે આ તામ્રપત્ર કે એની છબી કે છાપ સુધ્ધાંની કશી જ ભાળ મળતી નથી; અને એકસો વર્ષ કરતાં પણ ઓછા વખત પહેલાં મળી આવેલી આવી અમૂલ્ય અને મહત્વની વસ્તુ, કેવળ આપણી પોતાની જ ખેદરકારીને કારણે, હમશેને માટે, કાળના પ્રવાહમાં દ્રુપ્ત થઈ ગઈ છે ।

૪. આ દેરાસરના ભુલોદ્ધાર વખતે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યા સંબંધી સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ તો વિંસં ૧૯૩૯ના શિલાલેખના જ મળે છે, જે ઉપર નોંધવામાં આવ્યો છે. વળી, “ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ” અને “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” માં એનો નિર્દેશ મળે છે તે આગળની પાદનોંધ ઉપરથી બહુ શકાય છે. આ ઉપરાંત “ ચારી ક્ષ્ત્ર યાત્રા ” માં (પૃ ૭૧) માં પણ આ વાત નોંધવામાં આવી છે.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે તો પોતાના “અગ્નિતિમિરભાસ્કર” પુસ્તકમાં (૫૦ ૧૭૬) આ અંગે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “સો તામ્રપત્ર મદ્રેશ્વરજીકે મંદારમે થવ વિદ્યમાન હું જોવકો શકા હોવે સો તામ્રપત્ર દેશ લે”

આ રીતે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે તો આ તામ્રપત્ર ભદ્રેશ્વરજીના સંહારમાં હોવાની વાત ભારપૂર્વક લખી છે, પણ આ તીર્થની પેઢીમાં તપાસ કરતાં મૂળ તામ્રપત્ર, એની છાપ કે એ બીજે કયાંય હોવાની કોઈ પ્રકારની આછી-પાતળી માહિતી પણ મળી શકી નથી !

તામ્રપત્ર સાંપડ્યા પહેલાંની વાત

આ પ્રકરણમાં અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે આ તીર્થના છેલ્લા (વિં સં ૧૬૩૬ના) છુલોદ્ધાર વખતે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંના સમયમાં પણ આ તીર્થની સ્થાપના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડાંક વર્ષ વીત્યા બાદ જ થઈ હોવાની કથા-અનુશ્રુતિ પ્રચલિત હતી. તો હવે એ અનુશ્રુતિ કેવી હતી, એની કેટલીક વિગતો બોધાઈએ.

આ તામ્રપત્ર મળ્યા પહેલાં આ તીર્થ સંબંધી જે કંઈ આછી-પાતળી અને કથા-અનુશ્રુતિરૂપ માહિતી એકત્ર થઈ હતી, તેના યથા તે વખતના માંડવીના તપગચ્છના ગોરજી (યતિ) શ્રી ખાતિવિજયજીને ઘટે છે—તેઓ ખંતવિજયજીના મામે પણ જોળખાતા હતા.

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ (Postans) નામના કચ્છના એક અગ્રેજ અમલદારે ૧૮૩૦ ૧૮૩૭ની સાલમાં ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી. એમણે અંબારમાં તા. ૨૦ મી જોગસ્ટ, ૧૮૩૭ના રોજ આ તીર્થનું વર્ણન લખ્યું હતું, અને તે જર્નલ બોર્ડ ધી એસિયાટીક સોસાયટી બોર્ડ ખંગાલના બોલ્ડ્યુમ ઉપાના સને ૧૮૩૮ના મે માસના અંકમાં (૫૦ ૪૩૧-૪૩૪) છપાયું હતું. આ લેખમાં ગોરજી ખંતવિજયજીની આ તીર્થની સાચવણીને લગતી કામગીરીનો પ્રશંસા-ભરી વાણીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—

“અત્યારથી પંદર વર્ષ પહેલાં, આ સુંદર ઇમારત ખૂંડે અને ભગ્ન હાલતમાં પડી હતી; પણ ગોરજી (શુદ્ધ) ખંતવિજય, જેઓ એક ધનવાન જન હતા એમણે, પ્રથમ સાધારણ ઉત્સાહથી, એટલે મોટા પાયા ઉપર સમારંભ કરાવવાનું હતું; ધરતીપના લીધે જેને તુકસાન પહેાવ્યું હતું તે પ્રવેશદ્વાર નવેસરથી ચણી લેવામાં આવ્યું હતું, અને અત્યારે આખી ઇમારત સારી સ્થિતિમાં છે.”

૫. “સારી ૬૨૦ યાત્રા” (૫૦૭૧) અને “જન તીર્થોના ઇતિહાસ” (૫૦૧૪૯)માં આ તામ્રપત્ર જુજમાં કોઈ યતિ પાસે હોવાનું નોંધ્યું છે. અને “અચળગચ્છક્રિડાર્થન”માં (૫૦૬૧૦) લખ્યું છે કે “ઉત્તમ પ્રાચીન તામ્રપત્ર હાલ ક્યાં છે તે સમજાતું નથી. એ વખતે જુજપુરના યતિ સુંદરજી પાસે હતું.”

ખની શકે તો આ સાટે ત્રીજીપટથી તપાસ કરવી-કરાવવી બોધાઈએ

૬. Until some 15 years since, this beautiful builking was allowed to remain in a state of ruins and decay, but Gorji (for Gurnji) Kantwajeh, a wealthy Jain, with praiseworthy zeal has caused it to be intensively repaired; the portion

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ પછી આશરે ૩૭ વર્ષ બાદ, સને ૧૮૭૪માં, ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી. ડૉ. બર્નેસ ભારતીય પુરાતત્ત્વ સંશોધનના એક સમર્થ અને દેશ-વિદેશમાં ભણીતા વિદ્વાન હતા. એમણે પશુ “આકચોલોબિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા-રિપોર્ટ” એ ન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના ઍન્ડ ક્વચ કચો” નામે પુસ્તકમાં (૫૦૨૦૬) છાપેલ પોતાના અહેવાલમાં જૈન ગુરુ ખંતવિજયજીએ આ તીર્થની રક્ષા માટે તેમ જ તીર્થ સંબંધી માહિતી એકત્ર કરવા માટે બબલેલ કામગીરીનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“એના (ભદ્રેશ્વરના જૈન મંદિરના) ઇતિહાસ સાથે સંખ્યાબંધ પરંપરાગત વાતો-દંતકથાઓ સંકળાયેલી છે. અને તે આ સદીના પૂર્વના ભાગમાં એક ખંતવિજય નામના જૈન ગુરુએ એકત્ર કરી હતી. આ ગુરુએ આ મંદિરને રાખ્ય તરફથી જૂના વખતમાં ઇનામ તરીકે ભેટ મળેલ જમીન વગેરેની વસૂલાત કરવાનો દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.”^૭

ગોરજી શ્રી ખંતવિજયજીની કામગીરીની આ પ્રમાણે નોંધ લેવાની સાથે સાથે ડૉ. બર્નેસે એવી ટકોર પશુ કરી હતી કે—

“કમનસીબે આ ગુરુએ, પોતે એકત્ર કરેલ (આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપતી) સામગ્રી સાથે પોતે નક્કી કરેલી કાળગણના સાથે મેળ બેસારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.”^૮

ડૉ. બર્નેસની આ ટકોરનો ભાવ કંઈક એવો છે કે આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારને લગતી તથા બીજી ઘટનાઓનો, જુદા જુદા રાજવીઓ તેમ જ બીજી વ્યક્તિઓ સાથે, સમયની દૃષ્ટિએ, મેળ બેસારવાનો ચતિ શ્રી ખંતવિજયજીએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ઇતિહાસમાન્ય બની શકે એવો નથી.

ઉપર આપેલા લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ^૯ તથા ડૉ. જેમ્સ બર્નેસના ઉલ્લેખો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ચતિ શ્રી ખંતવિજયજીએ, વિક્રમની ૧૯મી સદીના અંત ભાગમાં અને વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી દરમિયાન, આ તીર્થની સાચવણી કરવા માટે, એ તીર્થ સંબંધી પરંપરાગત માહિતી એકત્ર કરવા માટે અને એ તીર્થને ઇનામરૂપે મળેલ રાજકીય ભેટોને ચાલુ કરાવવા માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી. વળી, જ્યારે સને ૧૮૩૭માં (વિનસં ૦ ૧૮૯૩માં) લેફ્ટનન્ટ

which had suffered from the earthquake has been replaced, and the whole is now in good order

૭. Connected with its history there are series of traditions collected early in the present century by a Jain Guru Khantrijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams or royal gifts of land to the temple

૮. Unfortunately the Guru has apparently tried to square his materials with chronology.

૯. લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સનાં પત્રો એક ચિત્રકાર હતાં, અને એમણે ક્વચની પ્રબળા અમુક વર્ગનાં ચિત્રો દોર્ધાં, હતાં. (જુઓ, ક્વચનું સંસ્કૃતિર્દ્યન, પૃ. ૧૭, ૧૮)

ગોસ્તાન્સે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી હયાત હતા અને સને ૧૮૭૪માં (વિં સં ૧૯૩૦માં) ડૉ જેમ્સ બર્નેસે ભદ્રેશ્વરના પ્રવાસ કર્યો ત્યારે તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. અર્થાત્ વિં સં ૧૯૩૪-૩૬ વચ્ચે થયેલ ભદ્રેશ્વરના મોટા અને છેલ્લા જીવોદ્ધાર દરમ્યાન, ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે વખતે, ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી હયાત ન હતા. એટલે એમણે આ તીર્થ સંબંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી તે, આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંની હતી; અને તેથી એ કેટલાક પ્રમાણમાં તામ્રપત્રમાંથી મળી આવતી માહિતીથી જુદી પડતી હતી; ખાસ કરીને એમાં આ તીર્થની સ્થાપના કરનાર શ્રેષ્ઠ દેવચંદ્રના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો ન હતો; અને છતાં આ તીર્થની સ્થાપનાના સમય સાથે લગભગ પૂરેપૂરા કહી શકાય એટલા પ્રમાણમાં એ મળતી આવતી હતી. અર્થાત્ ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ માહિતી પ્રમાણે પણ આ તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવતની પહેલી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ થઈ હતી. આ વાત નીચેની વિગતોથી વિશેષ સ્પષ્ટતાથી બહી શકાયે—

માંડવીની પ્રત—આ પ્રતમાંથી આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી નીચે મુજબ માહિતી મળે છે—

“શ્રી વસંત જૈન ધર્મની જગ્યા અસલ દેવળ છે, તેની વિગત છે.

“સંવત ૨૨ને સમે રાજા ઈશ્વાવંશી સિદ્ધસેન રાજ થયો. શ્રી ભદ્રાવતી બંદર મધ્યે રાજ્ય કરે છે. તે સમયે ધર્મધોષસુરિ આચારજી આવ્યા. તેણે ધર્મઉપદેશ દીધો, ગુરુદેવની લાકિત કરવી. તે વારે રાજાએ દેવસેવાનો વર્ણવ સાંભળ્યો, જે દેવતામાં પણ ભગવંતની સેવા કહી છે, દેવતા ધણી લાકિત કરે છે, તો મારે પણ જૈન પ્રાસાદ કરી શ્રી વીતરામની મૂર્તિનું પૂજન કરવું અવશ્ય. તે વારે રૂઝાં મુરત્ત બોઈ, શ્રી ભદ્રાવતી મધ્યે પ્રાસાદ કરાવ્યો, શ્રી જિન-મિળની સ્થાપના કરી તેહની વિધિ આમાં બતાવી તેની વિગત છે.”

આ પછી આ પ્રતમાં જિનમિળની સ્થાપનાનો કેટલોક વિધિ બતાવીને એમાં ભદ્રેશ્વર નગરનાં રહેવાસી કુમાર વિજય અને કુમારી વિજયાએ ભાગ લીધો, પ્રહ્લ્લચર્યનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને છેવટે એ બન્નેનાં લગ્ન થયાં—એ બંધી વાત (પૃ ૧) આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

“રૂપવંત પુરુષ જણુ ૬૪, તેહનાં શરીર અખંડ, ગદ્યમગ્ધના દામ નહીં, ડાંલ દીધેલ નહીં, પાંચે ઈંદ્રી નીરોગી કમ, કુવારા તે દેવકુમાર, તેહને ઈંદ્રની થાપનાને ઠેકાણે થાપે. તિમ જ છપન કુમારી અપજરા સરખી રૂપવંત, તેહને છપન કુમારિકાને ઠેકાણે થાપ. ચોસઠ કુમાર, છપન કુમારી, તેહને શીલનાં વ્રત ઉચારવે. કોણે ૮ દિનનાં, કોણે માસ પનાં, કોણે વધુ પણ જ્યાયોગ્ય ધારણા પ્રમાણે કરી છે. તેહને વિપે વિજે કુમારે અધાર પખવાડામાં શીલ પાલવે. ભવજીય લગે, એહવું મન નિચે કાપું છે. અને એક વિજયા કુમારી, તેણે ઉજલા પખવાડામાં શીલનાં પચ્ચકમાણુ ક્યાં, ભવજીય લગે. તિહાં આઠ દિવસ જોજવ થયો—સકિતમુકિતદાયક. પછે દેવના ભેગથી વિજે કુમાર વિજયા કુમારી પરસ્પર મહિમાહિ વિવાહ માંડ્યો, તેહનો વરણુવ ધણો છે.”

માંડવીની પ્રતમાંની આ માહિતી ઉપરથી બહી શકાય છે કે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરની સ્થાપના સંવત ૨૨માં થઈ હતી; અને બીજા ઉલ્લેખોને અનુસરીને, આ ૨૨મું વર્ષ વીર નિર્વાણ

સંવતનું માનવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિષ્ઠામાં ભદ્રાવતીનાં કુમાર વિજયે અને કુમારી વિજયાએ ભાગ લીધો હતો અને એ બંનેએ અતુલ મેં કૃષ્ણ પક્ષમાં અને શુકલ પક્ષમાં જીવનભર પ્રહાર્યનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને પછી જોગાનુજોગ એવો બન્યો કે એ બંનેનાં લગ્ન થયાં.^{૧૦}

૧૦. કુમાર વિજય એકી અર્હંદાસ અને અર્હંદાસીનો પુત્ર હતો. કુમારી વિજયા એકી ધનાવહ અને ધનશ્રીની પુત્રી હતી. આ બંને કુટુંબો કચ્છના એક શહેરનાં રહેવાસી હતાં. કુમાર વિજય અને કુમારી વિજયા એ બંનેએ મહિનામાં અઢવાળિયા પક્ષ અને અધારિયા પક્ષમાં પ્રહાર્યનું પાલન કરવાનો નિયમ લીધો હતો. અને ભાગ્યેજો એ બંનેને લગ્નપ્રતિષ્ઠા જોડાવાનું બન્યું. વિજયકુમાર અને વિજયાકુમારીનાં લગ્ન થયા પછીની કથા આ પ્રમાણે છે—

લગ્નની પ્રથમ મિલનની રાત્રી હતી. યૌવનઘો તરવરતો વિજય અને સોળે શણગાર સજેલી વિજયા એકબીજાને મળવા ઉત્સુક હતાં. અંતરમાં કંઈક ભિંમીએ અને અરમાનો ભીસારતાં હતાં — જાણે સાગર અને સરિતાનો આજે સુભગ સંગમ થવાનો હતો ! વાણી કરતાં જાણે અંતર વધારે વાતો કરવા તલસી રહ્યાં હતાં. આજની આ ઘડી જાણે ભારે રમિયામણી અને યાદગાર બનવાની હતી—પણ કેવી અનોખી અને અજબ રીતે !

વાણી ઉપરનો પકડો હટી ગયો અને પતિ-પત્નીનાં અંતર જીધડી ગયાં. બંનેએ એકબીજાની પ્રહાર્યની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણી—દિવસ, અઠવાડિયું, પક્ષ, મહિના કે એકઠે વર્ષ પૂરતી નહીં પણ જીવનભર પાળવાની પ્રતિજ્ઞાની ! કૃષ્ણજર તો બંનેનાં અંતરમાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ : આણું લગ્નજીવન ! આવા ઘરસંસાર ! આવા મૃદરસાગર ! પણ શૈક્ષિક વારમાં જ ધર્મની ભાવના એમની સહાયે આવી પહોંચી; અને ધર્મનું શરણ સ્વીકારીને બંનેએ નક્કી કર્યું કે, દુનિયાની નજરે આપણે પતિ-પત્ની તરીકે રહેવું, પણ અંતરથી નિષ્ઠાપૂર્વક, અણીશુદ્ધ પ્રહાર્યત્રતનું, અસિ-ધારાની જેમ, પાલન કરવું; અને બ્યારે પણ આપણા આ વ્રતની વાત બહાર પડી જાય અને લોકોના જાણુગામાં આવે ત્યારે આપણે બંનેએ સંસારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ રીતે કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં.

એક વખતની વાત છે. વિમળનામના કેવળજ્ઞાની ધરતીને પાવન કરતા વિચરી રહ્યા છે. વિચરતાં વિચરતાં તેઓ અપાનગ્રીમાં પધાર્યાં. એ નગરીમાં જિનદાસ નામે એક શ્રેષ્ઠી રહેતા હતા. એમણે એક નિયમ કર્યો હતો : મારે એક વાર ચોરાશી હજાર સાધુઓને પારણું કરાવવું. કામ ભારે મોટું હતું અને એ કેવી રીતે પાર પડે એની જિનદાસ શેકને સમજ પડતી ન હતી અને હમેશાં ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. એમણે કેવળજ્ઞાની સુનિને પોતાના નિયમની વાત કરી, અને એ પૂરો કરવાનો ઉપાય બતાવવા વિનંતી કરી.

વિમળ કેવળજ્ઞાએ કહ્યું : મહાનુભાવ ! મોક્ષના અભિલાષી હોય એવા આટલા બધા સાધુઓનો યોગ થયો અતિ દુષ્કર છે. અને આવો યોગ થાય તોપણ એમને વહેરાવી શકાય એટલો શુદ્ધ આહાર મળવો તે એથી પણ વધુ અશક્ય છે. યાની ભગવંતની વાત સાંભળી જિનદાસ શ્રેષ્ઠી વિગ્રાસજીમાં પડી ગયા.

એની મૂંઝવણ દૂર કરવા કેવળા ભગવાને એની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનો માર્ગ બતાવતાં કહ્યું : આદરૂન ! આમાં તમારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી; કચ્છ દેશમાં વિજય શેક અને વિજયા શેકાણી નામે દંપતી દેખાવે ઘરસ સારી છતાં સાધુઓની જેમ આજીવન-પ્રહાર્યારી છે, અને તેઓ મન-વચન-કાયાની પૂર્ણ નિષ્ઠાથી, મહાન સંયમીની જેમ, પ્રહાર્યત્રતનું અણીશુદ્ધ પાલન કરે છે, એ એક જ દંપતીની એક જ વાર આહારપાણીથી ભક્તિ કરો, એથી તમને ચોરાશી હજાર સાધુ-સંતોને પારણું કરાવ્યા જેટલો લાભ થશે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રત—આ પ્રતની નકલમાંથી (પૃ ૨૧-૨૨) આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી આ પ્રમાણે માહિતી સાંપડે છે—

‘ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછી ૪૫મા વર્ષે^{૧૧} મહારાજ સિદ્ધસેન નામના રાજા ભદ્રાવતી નગરીમાં થયા. ભગવાન શ્રી વિમલ કેવલી નામના એક કેવલજ્ઞાની સુનિના ઉપદેશથી આ દેરાસર બંધાવવામાં આવ્યું.... .. બ્યારે આ તીર્થ શરૂ થયું અને પૂરું થયું તે કાળે પુણ્યશ્લોક વિજય શેક અને વિજયા શેકાણીએ શીલવતના આકરા નિયમ લીધા એટલે વિજય-વિજયા દંપતીનો આજીવન ભ્રમચર્યસંકલ્પ અને આ તીર્થનું નિર્માણ એ બંને ઘટનાઓ સમકાલીન હોવાનું જીર્ણ લેખ કહી બય છે. ”

ડૉ. જેમ્સ બર્નેસ—લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાલ-સે અને ૧૮૩૭માં ભદ્રાવતી નગરી અને ત્યાંના જૈન મંદિર સંબંધી કેટલીક માહિતી લખી હતી, તેના નિદેશ આગળ આવી ગયો છે. પણ આ તીર્થની સ્થાપના તથા એની ચરતી-પરતી સંબંધી કડીબદ્ધ કહી શકાય એવી વિગતો તો ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે જ, એમણે અને ૧૮૭૪માં લખેલ, “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવરીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (પૃ ૨૦૫-૨૧૦) લખી છે; તેમાંની કેટલીક ચિત્ર શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીર્થ સંબંધી પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓને આધારે એકત્ર કરેલ માહિતીને આધારે લખી છે, અને કેટલીક ભતમાહિતીના આધારે લખી છે. એમાં આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી વાત તેઓએ, ચિત્ર શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ માહિતીને આધારે, આ પ્રમાણે નોંધી છે—

જિનકસ શેકને તો જુખ્યાને ભાવતાં જોબન મળે એટલે હર્ષ થયો. એ તો તરત જ કચ્છ દેશમાં પહોંચી ગયા અને વિજય શેક અને વિજયા શેકાણીનું ગહેકણ શોધી કાઢીને એમને કેવલીભગવતે એમના શીલવતનો કરેલો પ્રથમ સાનો વાત કરી અને પછી એમને મનના ઉલ્લાસપૂર્વક જોબન કરાવીને એમની મન ભરીને ભક્તિ કરી.

દૂર દેશાવરથી પોતાની ભક્તિ માટે આવેલા આ સહધર્મી અતિથિની વાત સાંભળીને એ દંપતી ખૂબ નવાઈ પામ્યાં અને વિચારમાં પડી ત્યાં : આટલે દૂર સુધી આપણા વતપાલનની વાત કેમ કરી બજીતી ચઈ ગઈ ? પણ પછી એમણે પોતાની મેળે જ એવું સમાધાન મેળવી લીધું : તમ કાળ અને તમ લોકના બધુકાર કેવળજ્ઞાનીને માટે અભવ્યું શું હોય ? પણ આપણા વતની વાત લોકમાં જાણીતી ચઈ ગઈ, માટે આપણે, આપણી પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે, સંયમ પ્રકલ્પ કરવો ઘટે અને એમણે તરત જ દીક્ષા લીધી અને નિર્મળ સંયમની આરાધના કરીને તેઓ પંચમ મતિ-મોક્ષના અનંત સુખના અધિકારી બન્યાં. આવા પાવન દંપતીથી ભદ્રાવતી નગરી પણ ધન્ય બની. (શ્રી ઉપદેશ પ્રસાદ ભાષાંતર, ભાગ પીઠે, સ્તંભ ૬, પ્રખંધ ૮૯ને આધારે.)

૧૧. મંદિરમાં અત્યારે વિદ્યમાન છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર સંબંધી લેખમાં, તામ્રપત્રમાંના લખાણને આધારે, મમજી ભગવાન મહાવીર પછી ૨૩મે વર્ષે ભદ્રાવતીમાં આ તીર્થની સ્થાપના થયાનું લખ્યું છે; અને આ જીર્ણ પ્રગમાં ૪૫મે વર્ષે સ્થાપના થયાનું નોંધ્યું છે આ બે વચ્ચે પડિત શ્રી આણંદજી ભાઈએ, પોતે લખાવેલ આ તીર્થના પરિચયમાં એમ કહીને મેળ બેસારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે વિમલ કેવલીના ઉપદેશ અને રાજા સિદ્ધસેનના ઉત્તેજનથી ઐઠી દેવ્યદે વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં આ જિનમંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હશે અને વીર નિર્વાણ સંવત ૪૫માં મંદિરનું કામ પૂરું થતાં એ વર્ષમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હશે (પૃ ૨૨).

“ એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મંદિરની સ્થાપના, પહેલવહેલાં વૈરાટયુગના ૨૧મા વર્ષમાં,^{૧૨} ભદ્રાવતી નગરીના હરિવંશના^{૧૩} રાજા સિદ્ધસેને કરી હતી; અને તે વસંતને અર્પણ કર્યું હતું. ”^{૧૪}

શ્રી મજ્જલાલ ભગવાનલાલ છાયા— સુ’અર્ધથી પ્રગટ થતા “સ્વદેશ” પત્રના વિનંસ’ ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં કચ્છના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી શ્રી મજ્જલાલ ભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્ય કળાના ચોડાએક અવશેષો” નામે લેખ છપાયો છે; તેમાં (પૃ. ૭૭-૭૮) એમણે “વસહીનાં દેહેરાં” એ નામે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી પશુ કેટલીક માહિતી આપી છે. આ માહિતી એમણે માટે લાગે ડો. બર્નેસના લખાણના આધારે જ લખી છે. એટલે એમણે પશુ આ તીર્થની સ્થાપના અંગે લખ્યું છે કે “આ દેહેરાં વિરાટ યુગના ૨૧ મા (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૪૩૦-૫૦)^{૧૫} વરસમાં હરિવંશના ભદ્રાવતીવાળા સિદ્ધસેને બંધાવીને વસહીને અર્પણ કરેલાં.”

વળી, શ્રી રામસિંહભાઈ રાઠોડે પશુ એમના “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” પુસ્તકમાં (પૃ. ૮૬), મુનિ શ્રી ખાતિવિજયજીનો ઉલ્લેખ કરીને, આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી લગભગ આ પ્રમાણે જ માહિતી આપી છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે આ બંનેએ આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી વાત અક્ષરશઃ ઠો. બર્નેસ પ્રમાણે જ લખી છે.

૧૨. અહીં “વૈરાટયુગ” (Vairat era) લખ્યું છે તે ખરી રીતે “વીર સંવત” હોવા ભ્રેષ્ઠ. જા “વીરાત્” ના બદલે ડો. બર્નેસે પોતે “વૈરાટ” સમજ લીધું હશે, અથવા બીજા કોઈએ એમને એ પ્રમાણે સમજાવ્યું હશે; તેથી એમણે એમ નોંધ્યું. “વીરાત્” નો અર્થ “ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી” એવા થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ વીરનિર્વાણ સંવત ૨૧માં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી, એમ સમજવાનું છે. આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતા વર્ષ માટે ડો. બર્નેસે ૨૧નો, માંડવીની પ્રતે ૨૨નો, તામ્રપત્રે અને તે અનુસાર શિલાલેખે ૨૩નો અને ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતે ૪૫નો અંક લખ્યો છે. આ ફેરફાર લખનાર, વાંચનાર કે સમજનાર-સમજાવનારની સરત-ચૂકથી થયો હોવા ભ્રેષ્ઠ, અને એ મહત્ત્વનો નહીં પણ મામૂલી છે; એટલે એનાથી આ તીર્થની સ્થાપનાની પ્રાચીનતાનું સ્થળ કરતી ને કથા પ્રચલિત છે, એમાં કોઈ ફેર નથી પડતો.

૧૩. માંડવીની પ્રતમાં આ રાજાને ઈક્ષ્વાકુ વંશનો કહ્યો છે. અને ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં એના વંશનો ઉલ્લેખ જ કરવામાં આવ્યો નથી.

૧૪. The temple, it is said, was first founded by Siddhasena of the race of Hari, whose capital was Bhadravati, in the twenty-first year of the Vairat era, and dedicated to Vasa.

૧૫. મહાવીર નિર્વાણ સંવત અને વિક્રમ સંવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે; અર્થાત્ મહાવીર નિર્વાણ સંવત પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો હતો; તે સુજન અત્યારે વીરનિર્વાણ સંવત ૨૫૦૨ અને વિક્રમ સંવત ૨૦૩૨ ચાલે છે. અહીં આ તીર્થની સ્થાપના વિરાટયુગ (ખરી રીતે વીર નિર્વાણ) ના ૨૧મા વર્ષમાં થયાનું લખ્યું છે, એટલે વિક્રમ સંવત ૪૪૯ પૂર્વે આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. તેથી આ અંક “૪૩૦-૫૦” ના બદલે “૪૪૯” નો હોવા ભ્રેષ્ઠ. “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ. ૮૬) તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “આ દેહેરાં વીર સંવત ૨૧ (વિનંસ’ ૪૪૯)માં હરિવંશના ભદ્રાવતીવાળા સિદ્ધસેને બંધાવીને વસહીને અર્પણ કર્યાં હતાં.”

યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલી માહિતી—લેક્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીર્થની સાચવણી માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવ્યાનું પોતાના લેખમાં લખ્યું છે, જેનો ઉલ્લેખ આગળ થઈ ગયો છે. અને ડૉ. ખજેંસે પણ લખ્યું છે કે આ યતિશ્રીએ ભદ્રેશ્વરના દેરાસર સંબંધી માહિતી એકત્ર કરવા માટે તેમ જ આ તીર્થના નિભાવ માટે મળેલ રાજકીય હક્કોને ચાલુ કરવા માટે દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ વાતનો નિદેશ પણ આગળ આવી ગયો છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે વિં સં ૧૬૩૪-૩૬ના આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર દરમ્યાન મળી આવેલ તામ્રપત્ર પહેલાં, આ યતિજીએ આ તીર્થ સંબંધી બને તેટલી વધુ અને સળંગ માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પ્રયત્નને પરિણામે એમણે જે માહિતી એકત્ર કરી હતી, તેનું મૂળ લખાણ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું હોત તો, એમના પછીના સમયમાં મળી આવેલ ઐતિહાસિક કે આધારભૂત સામગ્રીના પ્રકાશમાં, એની ચકાસણી કરવાનું શક્ય બનત.

એમ લાગે છે કે આ પ્રયત્નમાં, એમને ઇતિહાસમાન્ય કહી શકાય એવાં સાધનો નહીં જેવા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થવાથી, આ તીર્થ સંબંધી પરંપરાથી ચાલી આવતી અનુશ્રુતિઓ કે વાતોનો જ એમને આધાર લેવો પડ્યો હતો. આમ થવાને લીધે એમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આની એક માટી ભૂલ તે ભદ્રેશ્વરના નામાંકિત શ્રેષ્ઠી, દુષ્કાળભંજક જગદુશાના સમયમાં એક સૈકા જેટલી ફરક નોંધાયેલી એવા મળે છે, એ છે. શ્રી સર્વાનંદસૂરિચિત “શ્રી જગદુચરિત” તથા બીજા કેટલાક ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી એ નિશ્ચિત છે કે જગદુશા વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા સૈકાની પહેલી ત્રીશી વચ્ચે થઈ ગયા. અને એમણે વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળનું નિવારણ કર્યું હતું.^{૧૬} આમ છતાં યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ (અને એમને અનુસરીને ડૉ. ખજેંસ, શ્રી મજલાલ

૧૬. “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (૫૦ પૃષ્ઠ) આ દુષ્કાળ લાગણગટ પાંચ વર્ષ ચાલ્યાનું આ પ્રમાણે લખ્યું છે : “જગદુને તેના ગુરુ તરફથી હિંદુસ્તાનમાં પડનારા એક મહાભયંકર દુષ્કાળની આગાહી થઈ એટલે જગદુએ જુદાં જુદાં ગામોએ ધાનના અખૂટ ભંડાર બેસાડવા માંડ્યા. સં ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૬ સુધી પડેલા આ ભયંકર પનરોતેરા કાળમાં જગદુએ કેટલાયે રાજાઓને મદદ આપી અને લોકોને ઉગાર્યા.”

ગુરુએ કરેલી દુષ્કાળની આ આગાહી માટે આ ગ્રંથના અભ્યાસી લેખક શ્રી રામસિંહભાઈ રાઠોડે શ્રી સર્વાનંદસૂરિચિત “શ્રી જગદુચરિત” ના છઠ્ઠા સર્ગનો ફટનો સ્લોક જેવાનું સ્થાન કર્યું છે. અહીં નીચે આપવામાં આવેલ આ સ્લોક ઉપરથી બધી શકાશે કે આચાર્ય શ્રી પરમદેવસૂરિએ જગદુશાને વિં સં ૧૩૧૨ પછી ત્રણ વર્ષ માટે (એટલે વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં) ખંધા દેશમાં દુષ્કાળ પડવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું હતું—

દિવ્યનિનન્દ્રવર્ણેષુ વ્યતોતેષ્વચ વિક્રમાત્ ।

દુમિસાં સર્વદેસેષુ માવિ વર્ષત્રયાવધિ ॥

તો પછી શ્રી રામસિંહભાઈ રાઠોડે વિં સં ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૬ સુધીના પાંચ વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનું કેમ નોંધ્યું હશે, એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે. (આ પાદનોંધ ૧૦રમા પાને ચાલુ છે.)

છાયા વગેરેએ) જગદ્ગુણ વિક્રમની ખારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ (વિં સં ૧૧૮૨ પહેલાં) અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયાનું અને એમણે વિં સં ૧૨૧૫ના દુષ્કાળનું નિવારણ કર્યાનું લખ્યું છે.

માંડવીની પ્રત યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી માહિતીવાળાં લખાણની લગભગ નકલ કહી શકાય એવી પ્રત છે. એ પ્રતમાં (પૃ ૬) જગદ્ગુણના સમયસંબંધી તથા એમની દુષ્કાળ-નિવારણની કાર્યવાહીને લગતી નોંધ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે—

“તિવાર પત્રી સંવત ૧૧૮૨માં શા. જગદ્ગુ થયો, ગામધણી થયો. તેણે સદાવ્રત ખાંધો, છરણ ઉદ્ધાર કર્યું. સંધપતિ થયો. દેશ-દેશાવર વેપાર ઘણા. ગુરુદેવની ભક્તિ કરે ઘણી. એક સમયે જિનદેવસૂરિ આવ્યા. શેઠજીને કહ્યું: સંવત ૧૨૧૫-સંવત ખારપનરોતરો-કાળ પડશે. દેશ દેશ ભયંકર હોશે લાલ લેવાય તો રૂડો છે. તિવારે કેવી રીતે કરવું? ગુરુ કહે: અન્નદાન સમાન પુન્ય નથી. તિવારે સર્વે દેશ-દેશાવરે ધાન લેવરાવ્યાં. એમ કરતાં, પનરોતરો કાળ પડ્યો.”

માંડવીની પ્રતમાંના આ ઉતારા ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જગદ્ગુણના સમયની ખાખતમાં ડૉ. બજેસે જે લખ્યું છે તેમાં અને આ ઉતારામાં બિલકુલ સામ્ય છે. આમ છતાં જગદ્ગુણના વખતમાં લાગલાગટ કેટલાં વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યા હતા એ અંગે માંડવીની પ્રતમાં કશો નિર્દેશ મળતો નથી, ત્યારે ડૉ. બજેસે આ દુષ્કાળ વિંસં ૧૨૦૪થી તે વિંસં ૧૨૧૫ સુધી ખાર વર્ષ પડ્યાનું અને એની આગાહી કરનાર આચાર્યજી નામ દેવસૂરિ હોવાનું નોંધ્યું છે.^{૧૭}

આ માંડવીની પ્રત, ભદ્રેશ્વરની પ્રત તેમ જ ડૉ. બજેસ તથા શ્રી વજલાલભાઈ છાયા વગેરેનાં લખાણો ઉપરથી-કંઈક એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ (ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીએ) આ તીર્થ સંબંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી, તેને આધારે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના હાથે લખાયેલ હસ્તપ્રતોમાં એ વિગતોને સંઘટ્ટી-સાચવી લેવાનો પ્રયત્ન છેલ્લા એકાદ સૈકા પહેલાંના અરસામાં, અર્થાત્ પેલું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પૂર્વેના વખતમાં, થયો હોવો જોઈએ. અલબત્ત, માંડવીની પ્રત અને ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાંની માહિતી જોતાં એમાં કેટલીક વિગતોમાં ફેરફાર પણ મળે છે; છતાં, એકંદરે જોઈએ તો, એમાં એકસરખાપણું પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં

શ્રી શુભશીલ ગણિરચિત “પંચશતીપ્રબોધ(પ્રબંધ) સંબંધ ઉર્દે પ્રબંધપંચશતી ”માં (પૃ ૬) ‘જગદ્ગુણસંબંધ’માં આ દુષ્કાળ માટે “एकदा गुरुनिः सवत् १३१५। १३१६। १३१७। वर्षत्रये मावि दुर्मिक्ष जातम् ।” એમ લખ્યું છે. અર્થાત્ આ દુષ્કાળ વિં સં ૧૩૧૫, ૧૩૧૬, ૧૩૧૭-એમ ત્રણ વર્ષ પડ્યો હતો. આ બધા જુદા જુદા ઉદ્દેશોમાં પણ ૧૩૧૫માં દુષ્કાળ પડ્યાની વાત તો નિશ્ચિત રૂપે નોંધાયેલી મળે છે.

૧૭. જુઓ, “રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ એન્ડ કંપાન”, પૃ ૨૦૭: “In his time a Jaina Guru arrived named Deva Suri, who warned him of an approaching famine at the beginning of the new century, which was to last twelve years Jagadeva-sah accordingly collected stores of grains, and when the predicted famine began in 5. 1204, he had abundance which lasted till 1215 (A.D 1158), the last year of dearth.”

ભેવા મળે છે; અને સૌથી વિશેષ નેંધપાત્ર બાબત તો, આ તીર્થની સ્થાપના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડાક વખતમાં જ થઈ હતી, એ પરંપરાગત કથા કે અનુશ્રુતિની બાબતમાં એમાં એકમતિ પ્રવેંત છે, એ છે. આ ઉપરથી તો એમ પણ લાગે છે કે, બે ઝીણવટથી તપાસ કરવામાં આવે તો, આ તીર્થની માહિતી ધરાવતી, માંડવીની પ્રતો બેવી, ૨-૪ પાનાંની બીજી પ્રતો કે એવાં છૂટક પાનાં પણ કદાચ આપણા ભંડારોમાંથી મળી આવે.

સંપ્રતિ રાબજે તીર્થ સ્થાપ્યાની નવી વાત—આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી બે વિગતો ઉપર નોંધવામાં આવી છે, તેનાથી જુદી વાત અચળગચ્છના આચાર્ય શ્રી અમરસાગર-સૂરિએ રચેલ “વર્ધમાન-પદ્ધસિંહ શ્રેષ્ઠિચરિત્ર”માં મળે છે. આ ચરિત્રમાં (સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧) ભદ્રાવતી નગરીનું બીજું નામ “કૌશાંબી” હોવાની વાત, એ મૂળ શ્લોકના અવતરણ સાથે, “ભદ્રાવતી નગરી” નામના આ પુસ્તકના પાંચમા પ્રકરણમાં (૫૦ ૮૬) નોંધવામાં આવી છે. આ પછી આ જ સર્ગના ૧૨મા શ્લોકમાં આ તીર્થની સ્થાપના સુપ્રસિદ્ધ સંપ્રતિ રાબજે કરી હોવાની સાવ નવી કહી શકાય એવી વાત આ પ્રમાણે લખી છે—

પુરા સંપ્રતિભૂપેન કારિત્વં તત્ર મંદિરમ્ ।

શ્રીમત્પાર્શ્વજિનેશસ્ય મળ્ય મળ્યોકારકમ્ ॥

(પહેલાં ત્યાં (ભદ્રાવતી નગરીમાં) સંપ્રતિ રાબજે ભળ્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરનારું શ્રી પાર્શ્વ જિનેશ્વરનું ભળ્ય મંદિર કરાવ્યું હતું.)

આ શ્લોકમાં સંપ્રતિ રાબજે ભદ્રેશ્વરના જિન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધર કરાવ્યાનું નહીં પણ શ્રી પાર્શ્વનાથનું જિનમંદિર કરાવ્યાનું અસંદિગ્ધ ભાષામાં લખ્યું છે. આનો અર્થ એ કે, આ તીર્થની સ્થાપના આર્થ હસ્તિગિરિથી ધર્મજોષ પામેલ રાબ સંપ્રતિએ, વીર નિર્વાણની ત્રીજી શતાબ્દી દરમ્યાન, કરી હતી.

આ અંશમાંનો આ ઉલ્લેખ વળી આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી નવી જ વિચારસામગ્રી રજૂ કરે છે.

આ તીર્થ વસઈ કચારથી કહેવાયું—ભદ્રેશ્વર જવા માટે આપણે ખસના કન્ડકટર પાસે ભદ્રેશ્વરની ટિકિટ માગીએ તો એ આપણને યાત્રિક સમજીને પૂછે છે કે તમારે ગામમાં જવું છે કે તીર્થમાં ? આપણે તીર્થમાં જવાનું કહીએ એટલે કન્ડકટર આપણને વસઈ તીર્થની ટિકિટ આપે છે. તીર્થ અને ગામની ટિકિટ વચ્ચે અચૂક પૈસાનો ફેર હોય છે. આ ભવ્ય ત્યારે સહજપણે સવાલ થયો કે આ તીર્થ વસઈ (વસહી) તરીકે કચારથી પ્રસિદ્ધ થયું હશે ? પણ આ સવાલનો જવાબો મળી શક્યો નથી. સામાન્ય રીતે “વસઈ-વસહી-વસતિ”નો અર્થ મંદિર થાય છે અને જૈન મંદિર સિવાય કોનો પ્રયોગ લાગ્યે જ કરવામાં આવે છે. પણ આ શબ્દ, “પ્રાસાદ” અને “વિહાર” શબ્દની જેમ, કેઈ પણ વિશેષનામની સાથે બેઠાયેલો મળે છે, જેમ કે વિમલવસહી, લક્ષિગવસહી, ખરતરવસહી; અને એ બે તે વ્યક્તિના સ્મરણમાં ખનાવવામાં આવેલ જિનમંદિરનું સૂચન કરે છે. પણ કેઈ પણ વિશેષનામ વગર, માત્ર જિનમંદિરનું સૂચન કરવા માટે, “વસઈ-

વસહી ” શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય તો તે ભદ્રેશ્વરના જૈન દેરાસર માટે જ થયેલો જોવા મળે છે આ ઉપરથી કંઈક એવી કલ્પના થઈ આવે છે કે કદાચ, કોઈક કાળે, અસુક વ્યક્તિના નામ સાથે “વસર્ધ” શબ્દ જોડીને (દાખલા તરીકે “જગદુવસર્ધ”) આ તીર્થની યોગબદ્ધ આપવામાં આવતી હશે; અને સમય જતાં, સંક્ષેપ માટે કે બીજા કોઈ કારણે, વિશેષનામ વગરનો “વસર્ધ” શબ્દ ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર માટે વપરાવા લાગ્યો હશે. અહીં એ નાણુલુ ઉપયોગી થઈ પડશે કે યોગા મંડળમાં દ્વારકાની નજીકમાં આવેલ એક ગામ “વસર્ધ” કે “વસી”ના નામથી યોગબદ્ધ છે; અને ત્યાંનાં દેરાં “વસીનાં દેરાં” તરીકે યોગબદ્ધ છે. પણ અહીં આવો પ્રયોગ વસર્ધ નામના ગામને કારણે થયેલો છે, એ સ્પષ્ટ છે. ૧૮

તીર્થના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક કોણુ—આ તીર્થની સ્થાપના માટે ઉપદેશ આપનાર અને આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર તરીકે જુદા જુદા ગુરુઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. મોંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૧) આચાર્ય ધર્મચોષસૂરિનું નામ મળે છે. ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં (૫૦ ૨૧) વિમલ કેવલીનું નામ લખ્યું છે. ૧૯—“શ્રી કચ્છભદ્રેશ્વરવસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય”માં (૫૦૧, ૫) કપિલ કેવલીનું નામ મળે છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા”માં (૫૦૧૧૬) તથા “ભારતનાં જૈન તીર્થો”માં (૫૦ ૪૮) સુધર્મોત્તમામીનું નામ આપ્યું છે.

૧૮. “અસ્તિ” શબ્દનો લાવ સમજાવતાં ડૉ. એફ. બુશનને (Buchanan) કહ્યું છે કે—

“There are two kinds of temples among the Jains; one covered with a roof and called BASTI; and the other an open area surrounded by a wall and called BETTU, which signifies a hill ”

(જોનામાં બે પ્રકારનાં મંદિરા હોય છે, એક પ્રકારનાં મંદિરા જાપરાંથી ઢંકાયેલાં હોય છે અને એ “અસ્તિ” તરીકે યોગબદ્ધ છે, અને બીજા પ્રકારનાં મંદિરા ઉઘાડાં અને ચારેકાર દીવાલોથી વીંટાયેલાં હોય છે; એને “બેટ્ટુ” કહે છે, અને એ ટેકરીનું સ્થાન કરે છે.)

—એસિયાટિક રિસર્ચ, વોલ ૬, ૫૦ ૨૮૫, સને ૧૮૦૬.

ડૉ. બુશનને આ ખુલાસો દક્ષિણનાં જિનમંદિરોને અનુલક્ષીને આપ્યો છે. દક્ષિણની કોઈક લાપામાં વેટ્ટા શબ્દનો અર્થ “ટેકરી” થાય છે. જ્યાં બાહ્યગળીની સોધી મોટી સૂતિ ગિરાજે છે, તે શ્રમણ બેળગોળા ગામની મોટી ટેકરીને “વેટ્ટા વેટ્ટા” અને એની સામેની નાની ટેકરીને “ચિક વેટ્ટા” કહેવામાં આવે છે. શ્રી ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર માટે આપણે અહીં એ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે કે દક્ષિણમાં ધરતી ઉપરના જૈન મંદિરને “અસ્તિ” કહેવામાં આવે છે. અને અસ્તિ-અસ્તિ-અસ્તિ-અસ્તિ-અસ્તિ એ રીતે આ શબ્દનું રૂપાંતર થતું રહ્યું છે.

૧૯. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતનો ઉતારો જે છુકનાં પાછળનાં પાનાંઓમાં પડિત શ્રી આચાર્યદજ્ઞભાઈએ લખાવી રાખ્યો છે, તેમાં શસ્ત્રાતનાં પાનાંમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન તથા એ તીર્થધામ સંબંધી કેટલીક માહિતી પણ એમણે લખાવેલી છે. એમાં (૫૦ ૧૧) આ તીર્થની સ્થાપના સંબંધમાં તથા મૂળનાયકની પ્રતિમાની ફેરબદલીની બાબતમાં, વધારામાં, એમ પણ લખાવ્યું છે કે—

“આ તીર્થમાં વર્તમાન તીર્થપતિ ભગવાન મહાવીર દેવ મુખ્ય મંદિરે બિરાજે છે અને અસહ-જૂના તીર્થ-પતિ, અસહ મૂલનાયક ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવ આ તીર્થમંદિરને ફરતાં બાવન જિનાલયો પૈકી ૨૫મા

આમાં આચાર્ય ધર્મશોધસૂરિજી, શ્રી વિમલ કેવલી કે શ્રી કાપિલ કેવલી અંગે તેા વિશેષ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી; એ બધાના મુખ્ય ભાવ એ સમજવાનો છે કે આવા ઠાંઈકે પ્રભાવક સંઘનાયકની પ્રેરણાથી આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. પણ આ તીર્થની સ્થાપના સાથે પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીના સંબંધ ભેડવામાં એક ઐતિહાસિક તથ્ય ધ્યાનમાં લેવું ઘટે છે કે શ્રી સુધર્માસ્વામી તેા ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે, અન્ય ૧૦ ગણધરોની જેમ, ગુણશીલ જૈનમાં ૨૦ નિર્વાણ પામ્યા હતા અને, પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓ પ્રમાણે, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવત ૨૦ પછી જ થઈ હતી. એટલે ભદ્રેશ્વર તીર્થની પ્રતિષ્ઠા શ્રી સુધર્માસ્વામીના હાથે થયાનું માનવું એ ઇતિહાસસંગત નથી.

પરંપરા મુજબ પહેલાંથી ચાલી આવતી અનુશ્રુતિરૂપ કથા અને પાછળથી મળી આવેલ તામ્રપત્રમાંથી મળતી શૌરીક માહિતી મુજબ, આ તીર્થની સ્થાપનાની બાબતમાં, એમ માનવું ભેઈ છે કે, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૩મે વર્ષે, હરિવંશના રાજા સિદ્ધસેનના રાજ્યમાં, કપિલ કેવલી કે એમના જેવા સ્થવિર સંઘનાયકની પ્રેરણાથી, શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્ર નામના ધર્માત્મા શ્રમણોપાસકે, ભદ્રાવતી નગરીમાં, જિનમંદિર બંધાવીને એમાં તેવીસમા તીર્થ કર, સર્વવિઘ્નહર ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

આ છે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપનાની કથા.

હવે ભેઈએ, આ તીર્થ ઉપર આવેલી આપત્તિઓની અને ઝંઝાવાતો સમી એ આફતોની સાથે આ તીર્થને અત્યાર સુધી ટકાવી રાખનાર જીર્ણોદ્ધારોની વિગતો.

જિનાલયમાં ગિરાજે છે. એ ભવ્ય અને દિવ્ય પ્રજ્ઞ શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવની દર્શનીય દિવ્ય મૂર્તિની ભગવાન શ્રી મહાવીર દેવની વિઘ્નમાનતામાં અને શાસનપતિના જીવનકાળમાં જ, એમના પુણ્યશ્લોક મુનિશિષ્ય પ. પૂજ્ય કપિલ કેવલીના વરદ હસ્તે આ પરમ પવિત્ર પ્રતિમાજીની પુનિત પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. અને હાલના તીર્થપતિ વિઘ્નમાન મૂળનાયક ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવની પરમ પાવની પ્રતિમાજી, પરમશાસનપ્રભાવક મહારાજ સંપ્રતિ રામના ભગવેલા, જંગમ યુગપ્રધાન સમા પરમપૂજ્ય આચાર્ય સુહસ્તિસૂરિજીના વરદ હાથે પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. ”

ઉપર નોંધેલ વિગતો, આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી તથા જૂના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્થાને નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા ક્યારે થઈ એ બાબતને લગતી પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓથી બહુ જુદી પડે છે, એ દેખીતું છે; અને તેથી એનો આધાર બજાવાની જિજ્ઞાસા રહે એ સ્વાભાવિક છે.

૨૦. વર્તમાન શ્રમણ પરંપરાના આદિ ગુરુ શ્રી સુધર્માસ્વામીનું નિર્વાણ ગુણશીલ જૈનમાં થવાની વાત નિશ્ચિત હોવા છતાં “વીર વંશાવલી અપરનામ તપામ્જી વૃદ્ધ પદાવલી” માં લખ્યું છે કે “માસ એક ચૈત્રવિહાર અષુસજી । પાંચમે આરે । પશ્ચિમ દિશિે । શ્રી વીરને મુક્તિ હુઆ પછી વીસ વર્ષે શ્રીગિરનાર પદ્મોપરિ શ્રીસુધર્મા નામે શ્રી વીરના પહેલા પટ્ટધરને મુક્તિ કુઈ । ” અર્થાત્ શ્રી સુધર્માસ્વામીનું નિર્વાણ ગિરનાર પર્વત પર થયું હતું. ઐતિહાસિક હકીકતથી સાવ જુદા પડતા આ કથન ઉપરવી પણ ભેઈ શકાય છે કે એક જ ઘટનાના સંબંધમાં કેવી કેવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ શકે છે. (આ “વીરવંશાવલી” સુપ્રસિદ્ધ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળાના પૃથમા ગ્રંથ તરીકે પ્રકાશિત થનાર “નિવિધગ્જીય પદાવલી સંગ્રહ” ના પ્રથમ ભાગમાં (૫૦ ૧૬૦-૨૨૭) છપાયેલ છે. આ આજો ગ્રંથ વિં ૨૦ ૨૦૧૭ની સાલથી છપાયેલો તૈયાર હતો; પણ કમનસીમે અત્યાર સુધી એ પ્રજ્ઞ થયો નથી । વિખ્યાત પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ એ સંપાદિત કરેલો છે. અને તેઓશ્રીની પાસેની એની કાપી નકલ ઉપરથી (૫૦ ૧૬૧) આ લખાણ અહીં સાહાર ઉદ્દૃત્ કર્યું છે.)

આપત્તિઓ અને જીર્ણોદ્ધારો

અન્ય સ્થાનો અને તીર્થોની જેમ, ભદ્રાવતી નગરી અને ત્યાંનું ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પણ, ક્યારેક કુદરતના તો ક્યારેક માનવીના, તો ક્યારેક વળી એ બંનેના કોપનો ભોગ બનીને વેર-વિખેર અને દ્વસ્ત થતાં રહ્યાં છે; પણ સફલાગ્યે એનો ઉદ્ધાર કરનારાં નરરત્નો પણ સમયે સમયે મળતાં રહ્યાં છે. આમ છતાં ભદ્રાવતી નગરીનું સસુચિત રક્ષણ કરનારા પૂરતા પ્રમાણમાં નથી બચ્યા, એ વાતની સાક્ષી તો એક કાળની વિરાટ ભદ્રાવતી નગરી આજે નિસ્તેજ બની ગયેલા નાના સરખા ભદ્રેશ્વર ગામરૂપે હસ્તી ધરાવે છે, એ ધીના જ પૂરે છે, આની સામે ભદ્રેશ્વર તીર્થ કંઈક ભુલી જ વાત કહી બચ છે. છેક પ્રાચીન સમયથી અનેક આસમાની-સુલતાનીઓ વરસી જવા છતાં, આ તીર્થ અત્યાર સુધી ટકી રહ્યું છે, એટલું જ નહીં, વચ્ચે વચ્ચેના શાંતિના સમયમાં તેમ જ વિશેષે કરીને છેલ્લી અડધી સદી દરમિયાન એ ઉત્તરોત્તર વધારે બહોજલાલ, લોકપ્રિય અને પ્રભાવશાળી બન્યું છે, એ પણ એક હકીકત છે. અને તે એ તીર્થના સમયે સમયે થતા રહેલા જીર્ણોદ્ધારોને, તીર્થસ્થાનના કે પ્રાચીન દેવમંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો કરાવવામાં નવીન જિનમંદિર અણાવવા જેટલા કે તેથી પણ વિશેષ ધર્મનો લાભ થતો હોવાનું કથન કરતાં ધર્મશાસ્ત્રોને તથા શ્રીસંઘના અંતરમાં વસેલી ધર્મરક્ષા, સંધરક્ષા અને તીર્થરક્ષાની ભાવનાને આભારી છે. આ ભાવનાનો લાભ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસંઈ જૈન તીર્થને કેટલા મોટા પ્રમાણમાં મળ્યો છે તે પ્રત્યક્ષ બેઈ શકાય છે.

લગભગ અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ, તે પછી એના ઉપર ક્યારે ક્યારે, કેવાં કેવાં સંકટો આવતાં રહ્યાં એની સળંગ કડીબદ્ધ માહિતી તો મળતી નથી, છતાં આ તીર્થ ઉપર જેનાથી થોડીઘણી પણ માઠી અસર થઈ હોવાનો સંભવ છે, એવી કચ્છમાં અને ક્યારેક ક્યારેક તો ખુબ ભદ્રેશ્વરમાં જ બનેલી ઘટનાઓની જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિં સં ૭૪૧ પહેલાં કચ્છમાં ચવનધર્મનો પ્રવેશ થઈ ગયો હતો; એની માઠી અસર બીબા ધર્મો અને એનાં ધર્મસ્થાનો તથા તીર્થધામોને પહોંચી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ચવનધર્મના પ્રસારને અટકાવવા માટે અજપાળે વિં સં ૭૪૧માં પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું (‘કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન’, પૃ ૧૭૦).

(૨) ભૂઅડ આવડાએ વિં સં ૬૭૧-૬૮૦ વચ્ચે ભદ્રેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. એના નામથી ભૂઅડ ગામ વસ્યું, જે ભદ્રેશ્વરથી છ માઈલ થાય છે (‘કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન’, પૃ ૪૦).

(૩) વિં સં ૧૦૦૬ (સને ૬૫૦) પછી કચ્છમાં એવો મોટો ધરતીકંપ થયો હતો કે જે મહાધરતીકંપ કહેવાયો હતો (‘કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન’, પૃ. ૨૩૧).

(૪) મહમૂદ ગઝનવીએ સને ૧૦૨૪માં સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે સોલેમી વંશનો રાજા ભીમદેવ પહેલો અણુહિલવાડથી નાસીને કચ્છના કંથકોટના પહાડી કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો હતો. મહમૂદે એ ગઢ ખાલી કરવાની દુશ્મનોને ફરજ પાડી; અને જે વર્ષ બાદ એ ગઝની પાછો ફર્યો. આ અરસામાં ભીમદેવે ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો હતો. આ પછી, જેએક સૈફા બાદ, ન્યારે શાહ સોદાગર જગદૂનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેરમાં સૈફાના પાછલા ભાગમાં, ભદ્રેશ્વર કચ્છની રાજધાની બન્યું હતું અને એના ઉપર પ્રતિહાર વંશના ભીમસિંહનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ગૂર્જરપતિ વીરધવલે એને જીતીને ત્યાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મૂક્યો; એનું નામ ભાડલ (કે ભાડલ ભૂપ) હતું. એ ભદ્રેશ્વર ઉપર ગૂર્જરપતિની વતી શાસન ચલાવતો હતો. વીરધવલ પછી, વિક્રમના તેરમાં સૈફાના અંતમાં (વિં સં ૧૨૬૬માં), એનો પુત્ર વિસલદેવ ગુજરાતના સિંહાસને બેઠો અને એણે ગુજરાતની રાજધાની ધોળકામાંથી અણુહિલવાડ પાટણમાં ફેરવી. આ વખતે પણ ભદ્રેશ્વરનો કારોબાર ભાડલ ભૂપ સંભાળતો હતો. આ અરસામાં પારકરના રાજા પીઠદેવે ભદ્રેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરીને એના કિલ્લો તોડી પાડ્યો. પછી ન્યારે જગદૂ શાહે એ કિલ્લો ફરી અણુવવાની પેરવી કરવા માંડી તો પીઠદેવે પોતાના દૂતને મોકલીને એને એમ કરતાં રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દૂતે કહ્યું કે બે ગધેડાના માથા ઉપર સીંગડાં ભીંચે તો તારા હાથે આ કિલ્લો બની શકે. જગદૂ શાહે એ પડકાર ઝીલી લીધો; અણુહિલવાડના રાજા લવણપ્રસાદના સૈન્યની સહાયથી ભદ્રેશ્વરમાં નવો કિલ્લો બોલો કર્યો અને એમાં સોનાનાં શીંગડાંવાળો પથ્થરનો એક ગધેડો પણ બનાવ્યો. પછી પીઠદેવે તે કિલ્લો તોડી પાડવા ફરી ચડી આવ્યો, પણ જગદૂ શાહે, ગૂર્જરપતિના સૈન્યથી, એને પરાજિત કર્યો. આપડા પીઠદેવને મજબૂત કિલ્લો અને સોનાનાં શીંગડાંવાળો ગધેડો બેઈને એવો કારમો આઘાત લાગ્યો કે એ ત્યાં જ મરણ પામ્યો ! ન્યારે પીઠદેવે આ પ્રમાણે ભદ્રેશ્વર ઉપર જે-જેવાર ચડાઈ કરી હશે, ત્યારે એ તીર્થ પણ એની દુકસાનકારક અસરથી નહીં બચી શક્યું હોય, એ સહેજે સમજી શકાય છે (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃં ૪૫; શ્રી જગદૂચરિત, સર્ગ ૫, સ્લોક ૪-૪૦; પ્રબંધકોશ, પૃં ૧૦૪, ૧૦૬; પ્રબંધપંચશતી, જગદૂસાધુપ્રબંધ, પૃં ૬).

(૫) ‘કચ્છની લોકકથાઓ’ ભાગ ૧, પૃં ૫૪-૫૫ ઉપરની નોંધમાં, એના લેખક શ્રી લાલજી મૂળજી બેપી લખે છે કે “પઠિયાર રજપૂતોની હકૂમત જતાં શહેરની (ભદ્રેશ્વરની) ઉન્નતિ-સમૃદ્ધિ પણ હટવા લાગ્યાં. ધરતીકંપથી થયેલ ફેરફારો અને ઉપરાઉપરી પહેલ દુષ્કાળોના સળગસર તથા રાજના પરિવર્તનના લીધે આ સમૃદ્ધિશાળી શહેર દિન-પ્રતિદિન પતન તરફ ઘસડાવા લાગ્યું.”

(૬) કચ્છમાં વિક્રમની ૧૧ કે ૧૨મી સદીમાં એવો મોટો કુદરતી ફેરફાર થયો કે એને લીધે જળ-જળમાં જળરા ફેરફાર થયા અને ઊંડા જળવાળા પ્રદેશ રણમાં ફેરવાઈ ગયા હતા. (કારા હુંગર કચ્છ, પૃં ૬૬).

(૭) જગદૂશાના સમયમાં વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષ માટે કચ્છ સહિત. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશના ઘણા ભાગમાં વ્યાપક દુષ્કાળ પડ્યો હતો, એ વાત બહીતી છે.

અને આ દુષ્કાળનિવારણના ભગીરથ કાર્યને પહોંચી વળવાને કારણે જ જગદ્ગુણાદિ જગદેવશા, જગતશાહે કે જગતપિતા તરીકે સર્વત્ર વિખ્યાત બન્યા હતા. (શ્રી જગદ્ગચરિત, સર્ગ ૬, શ્લોક ૬૭-૬૯)

(૮) વિં સં ૧૬૮૭માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. અને તે પછી બે વર્ષ બાદ જ, વિં સં ૧૬૮૯માં, કચ્છ મરફી એટલે કે કોગળિયા-કોલેરાના રોગ તેમ જ વાયુ તથા જળપ્રલયના મહાન ઉપદ્રવનું ભોગ બની ગયું હતું; અને એને લીધે ભદ્રેશ્વર વેરાન થઈ ગયું હતું. કુદરતના આ કૌપની અસર ભદ્રેશ્વર તીર્થની બહોળલાલીને પણ થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વસર્ધ તીર્થની આસપાસની ધરતીનું નિરીક્ષણ કરતાં તરત જ લાગે છે કે આ ભૂમિ જળપ્રલય અને ધરતીકંપ જેવા કુદરતના વિનાશનો ભોગ થઈ હોવી જોઈએ (અ'ચલગચ્છકિંઠર્શન, પૃં ૩૯૫ તથા ૫૩૯).

(૯) કચ્છમાં વિં સં ૧૬૩૫, ૧૮૩૯ અને ૧૮૬૯માં વ્યાપક દુષ્કાળ પડ્યા હતા (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્શન, પૃં ૧૯૯ની પાછળ).

(૧૦) ઇસ્વીસનની સત્તરમી સદીના અંતભાગમાં (સને ૧૬૯૩માં) મહોસમ બેગની આગેવાની નીચે સુસ્તિભાએ ભદ્રેશ્વર પર હલ્લો કરીને ત્યાં લૂંટ ચલાવી હતી અને તીર્થકરોની મૂર્તિઓ ખડિત કરી હતી (ધી ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર, વોલ્યુમ ૮, પૃં ૨૩-૨૪).

(૧૧) વિં સં ૧૮૬૮માં કચ્છ પહેલવહેલાં પ્લેગના મહારોગમાં ઝડપાઈ ગયું હતું અને એની અસર લગભગ કચ્છની અડધા ભાગની પ્રજા ઉપર થઈ હતી; કચ્છનો સમર્થ શાસક જમાદાર કૃતોલ મહમ્મદ પણ આ જીવલેણ રોગનો ભોગ બનીને શુભરી ગયો હતો (કારા ડુંગર કચ્છબ, પૃં ૧૮૪).

(૧૨) કચ્છમાં વારંવાર થતા ધરતીકંપોથી કેરાના શિવમંદિરને ઘણું નુકસાન થયું હતું; તેો એની અસર ભદ્રેશ્વર તીર્થને પણ થોડીઘણી પહોંચી હોય એ બનવા જોગ છે (કારા ડુંગર કચ્છબ, પૃં ૭૮).

(૧૩) જગદ્ગુણા પછી આ નગરીનું પતન થયું. અને તીર્થ ઉપર આવ્યાઓનું વર્ચસ્વ બંધાયું. તેઓ મૂળનાયક પાશ્વનાથની પ્રતિમા ઉઠાવી ગયા અને તીર્થ વેરવિખેર બની ગયું. વિં સં ૧૫૬૨માં ભમ રાવળે ભદ્રેશ્વર સર કયું હતું; પણ પછી આચાર્ય આણંદવિભગસૂરિની સલાહથી એ, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના નિભાવ માટે ખાર ગામ ભેટ આપીને, હાલારમાં રાજ્ય કરવા ચાલ્યો ગયો હતો. પછી વિં સં ૧૬૪૨માં હાલા ડુંગરજીને ભમ રાવળે પોતાના રાજ્યમાંથી હંકપાર કર્યો, એટલે ડુંગરજીએ વિં સં ૧૬૫૨માં લડાઈ કરીને ભદ્રેશ્વર પડાવી લીધું હતું. પણ વિવેકહર્ષ ગણિના તથા મહારાજો શ્રી ભારમલજીના સમભવવાથી એણે ભદ્રેશ્વર ઉપરથી પોતાનો કબજો ઉઠાવી લીધો હતો. અને પરિણામે તીર્થની સારસંભાળ ઉપેક્ષિત થઈ હોય અને તીર્થ વેરાન થઈ ગયું હોય એ બનવા જોગ છે. વિં સં ૧૮૩૧માં સિંધના સફરરાજે કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. આ પહેલાં વિં સં ૧૮૧૬માં ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ફરી જમીનદોસ્ત થઈ ગયો

હતો અને એની મોટી મોટી શિલાઓ તથા મંદિરના પથ્થરો, વિ. સં. ૧૮૧૬ અને ૧૮૬૬ના અરસામાં ત્યાંનાં ઘરોના, સુ'દ્રા શહેરના અને સુ'દ્રા બંદરના બાંધકામ માટે ઉપાડી જવામાં આવ્યા હતાં ! (સુ'દ્રા વિ. સં. ૧૮૩૬માં વસ્યું હતું) આ વિગતો ઉપરથી પથ્થરો શકાય છે કે આ સમય દરમ્યાન ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થિતિ સારા પ્રમાણમાં શોચનીય અને બેહાલ બની ગઈ હોવી જોઈએ (કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા, પૃ. ૧૧૬-૨૦; માંડવીની પ્રત, પૃ. ૪-૬; “સ્વદેશ”ના વિ. સં. ૧૮૮૦નો દીપોત્સવી અંક, પૃ. ૭૮; જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ. ૧૪૧; કારા કુંગર કચ્છબ, પૃ. ૧૫૭).

(૧૪) વિક્રમની જોગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકા અને વીસમી સદીના પહેલા દસકાના અરસામાં, કેટલાંક વર્ષ માટે, ભદ્રેશ્વર ગામના ઠાકોરે આ તીર્થ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો; પરિણામે એની યાત્રા લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી, એટલું જ નહીં, મંદિરની સ્થિતિ બિસ્માર થઈ ગઈ હતી અને મંદિરનાં આંગણામાં, મંદિરમાં અને મંદિરની દેરીઓમાં ઘેટાં-બકરાં ભેસવા અને ચરવા લાગ્યાં હતાં. આવી બેહાલીથી મંદિરને-તીર્થને જે કંઈ નુકસાન પહોંચ્યું હતું, એના નિવારણ માટે માંડવીના તપગચ્છના યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને ખૂબ કષ્ટ ઉઠાવવું પડ્યું હતું. છેવટે કચ્છના મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીભની, જૈન સંઘના અગ્રણીઓની તથા જીવપુરના અંગળગચ્છના યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીની લાગણીભરી ઝહેમતથી અને માંડવીનાં ખરતગચ્છનાં ધર્મીભૂરાગી મીઠી બહેનની મોટી સહાયથી તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો, એ વાત આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં સવિસ્તર આપવામાં આવી છે.

(૧૫) વિ. સં. ૧૮૭૫માં આખા કચ્છ ઉપર કારમી તારાજી વેરતો ધરતીકંપ થયો હતો; તેથી પણ આ તીર્થને કેટલુંક નુકસાન થયું હતું; પણ એ નુકસાન સામાન્ય પ્રકારનું હતું અને કેપ્ટન મેકમર્ડો, સર ચાલ્સ વોલ્ટર વગેરે અંગ્રેજોની ભદી લાગણીથી તીર્થનું રક્ષણ તરત જ થઈ શક્યું હતું (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૨૬૭).

(૧૬) મુ'બઈથી તે સમયે પ્રગટ થતા “સ્વદેશ” પત્રના વિ. સં. ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલ “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના ચોડાએક અવશેષો” નામે અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાં, એના વિદ્વાન લેખક શ્રી ત્રજલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ, “વસહીનાં દેહેરાં-ભદ્રેશ્વર”નો ટૂંક પરિચય આપતાં (પૃ. ૭૮) એ તીર્થમાં ક્યારે ક્યારે કેવી અરાજકતા જિલ્લી થવા પામી હતી, એ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ (હરિ) વંશનો છેલ્લો રાજા દાનજી રાજા હતા. તેના વખતમાં ભારે દુઃખાટ અને અંધાધૂંધી ચાલી. ત્યાર પછી આ રાજ્ય સંવત ૨૧૩માં મુ'બપુરના વાલેલા વનરાજે સર કર્યું. આ વંશના ચોથા રાજા વિજયરાવ ઉર્ફે વઝિરસિદ્દના વખતમાં આજીભાલુના મુલકની ટોળાઓએ રાજ્યને દુઝીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું અને પવાર-મહેના કાઠીઓ ભાગવતીના માલિક થયા અને તેઓ ૧૪૭ વરસ સુધી રહ્યા. ત્યાર બાદ પાટણના કનક ચાવડાએ સંવત ૬૧૮માં એ ક્ષેત્ર જીત્યો અને સવત ૬૨૨માં દેવલને ફરી બંધાવ્યું અને એમાં સૂતિની પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યાર પછી

તેના પૌત્રના વખતમાં એ દેશ જૈન સોલંકી રજપૂતોએ જીતી લીધો અને સંવત ૭૯૮માં શહેરનું નામ ભદ્રાવતી હતું તે ફેરવીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું. આ વંશની સત્તા સંવત ૧૧૮૯ (સને ૧૧૩૨) સુધી રહી અને તેનો છેલ્લો રાજા ભીમદેવનો પુત્ર નવઘણ થયો, જેના વખતમાં દેશના ભાગલા પડી ગયા અને દેશ હુંદારાઓથી હેરાન થઈ ગયો. આ રાજાએ પોતાના લશ્કરને યોરાહી વગેરે પૂરું પાડવા બદલ એક વાણીઆને ભદ્રેશ્વર સંવત ૧૧૪૯માં ગીરાસમાં આપ્યું. સંવત ૧૧૮૨ (સને ૧૧૨૫) માં જગદુશ નામના એક ધનાઢ્ય વેપારીને ભદ્રેશ્વર હંમેશના હક્ક તરીકે ગ્રાન્ટમાં મળ્યું.”

શ્રી મજલાલભાઈ છાયાએ આ તીર્થ ઉપર થયેલ આક્રમણો કે આવેલ આફતોની જે વિગતો આપી છે, તેમાં સાલવારીમાં કે રાજાઓ વગેરેનાં નામોમાં ફેરફાર હોવાનો સંભવ છે. પણ અહીં તો માત્ર આ તીર્થ ઉપર કેવી કેવી આફતો આવતી રહી એની વિગતો જ આપવાની હોવાથી અહીં એનું સમાલોચન-પર્યાલોચન કરવાની જરૂર નથી.

ત્યારે હવે આ મંદિરના રક્ષણ માટે ખરે વખતે જે સહાય મળી, તથા જુદા જુદા સમયે, જુદી જુદી વ્યક્તિઓના હાથે જે જીર્ણોદ્ધારો થતા રહ્યા, તેની સવિસ્તર વિગતો નાણીએ.

સમયસરની સહાયો તથા જીર્ણોદ્ધારો

અહીં હબર વર્ષ બેટલા લાંબા વખત સુધી શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસંઈનું જૈન તીર્થ ટકી રહ્યું તે, સમયે સમયે આ તીર્થની સાચવણી માટે મળતી રહેલી સહાયો તેમ જ આ તીર્થના થતા રહેલા નાના-મોટા જીર્ણોદ્ધારોને કારણે જ—ભલે પછી આવી સહાયો અને જીર્ણોદ્ધારો સંખ્યાથી માહિતી, પૂરેપૂરા અને આધારભૂત રૂપમાં સચવાઈ રહેવાને બદલે પરંપરાગત માન્યતાઓ, દંતકથાઓ કે અનુશ્રુતિઓના રૂપમાં અર્થવા તો ઓછી અને અધૂરી સચવાઈ રહેવા પામી હોય.

આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારને લગતી માહિતી જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં જુદી જુદી ભતની મળે છે, અને જેને પરિપૂર્ણ કહી શકાય એવી માહિતી તો, મેં તપાસેલાં પુસ્તકોમાંથી એક પણ પુસ્તકમાંથી મને મળી નથી. આમ છતાં ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીમાં જે જીર્ણુત્રત સચવાઈ રહ્યાનું પ્રચાલુ પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈએ લખ્યું છે, અને જેની નકલ તથા જેનો ઉતારો તેઓએ અત્યારની ગુજરાતી ભાષામાં કરાવી રાખ્યાં છે, તેમાં આ તીર્થના નવ બેટલા જીર્ણોદ્ધાર થયાની ચાદી આપી છે; અને તે બીજાં બધાં પુસ્તકોમાંની ચાદીથી વિસ્તૃત છે—અલબત્ત, આ નવે જીર્ણોદ્ધારોને કાળગણના અને જે તે વ્યક્તિઓની વચ્ચે સુમેળ સાધીને, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિર્વિવાદ પુરવાર કરવાનું કામ બહુ જ મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં આ ચાદી આ તીર્થનો પ્રાચીન-અર્વાચીન પરિચય મેળવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે, એટલું તો લાગે જ છે.

જુદાં જુદાં ગ્રંથોમાં આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારો સંખ્યાથી જે નોંધા મળે છે, તેને આધારે જીર્ણોદ્ધારોની ચાદી કંઈક આ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકાય—

૧. સંપ્રતિ રાજાનો.

૩. વનરાજ વાઘેલાનો.

૨. કાલકસૂરિના ભાણેજનો.

૪. કનક આવડાનો.

૫. શ્રીમાલીઓનો.	૧૧. જામ રાવળનો.
૬. મહારાજા કુમારપાળનો.	૧૨. શ્રીસંઘનો વિં ૦ સં ૦ ૧૬૨૨નો.
૭. શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી થયેલ.	૧૩. મહારાજો શ્રી ભારમલજીનો
૮. વસ્તુપાળ-તેજપાળનો.	૧૪. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહનો.
૯. જગદ્ગુણનો.	૧૫. ચેકમઠો વગેરેના સહકારથી
૧૦. વાઘેલા સારંગદેવનો.	જૈન સંઘે કરેલો.

સ્થળ-નિર્દેશ અને વિશેષ વિચારણા

(૧) સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલ જીવોદ્ધાર—આ તીર્થનો જીવોદ્ધાર સંપ્રતિ રાજાએ કરાવ્યાની નોંધ બે સામગ્રીમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે : (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રત, ૨૨; (૨) માંડવીની પ્રત ૧; (૩) ડૉ. જેમ્સ બર્નેસ સંપાદિત આકર્યોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા-રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, ૨૦૬; અને (૪) શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, ૨.

આ સંપ્રતિ રાજા મોર્થે સમ્રાટ અશોકના પુત્ર કુણાદને પુત્ર હતો. કુણાદને બે પુત્રો હતા : એક દશરથ અને બીજો સંપ્રતિ. કુણાદને પૂર્વ ભારતનું અને સંપ્રતિને પશ્ચિમ ભારતનું રાજ્ય મળ્યું હતું, અને તે વખતે પશ્ચિમ ભારતની રાજધાની સુપ્રસિદ્ધ ઉબ્બયિની નગરી હતી. ભગવાન મહાવીરની એટલે કે પાંચમા ગણધર સુધર્માસ્વામીની આઠમી પાટે, વીરનિર્વાણની ત્રીજી સદીમાં, આર્થ મહાગિરિસૂરિ અને આર્થ સુહસ્તિસૂરિ એમ બે આચાર્યો થયા. એમાં આર્થ મહાગિરિ જિનકલ્પના આરાધક બનીને મોટે ભાગે જંગલમાં એકાકી રહેવા લાગ્યા, એટલે સ્થવિરકલ્પની પરંપરાના રક્ષક તરીકેની જવાબદારી આર્થ સુહસ્તિસૂરિ ઉપર આવી પડી. આ આચાર્યે પશ્ચિમ ભારતના રાજા સંપ્રતિને પ્રતિજ્ઞા પમાડીને એને જૈનધર્મના અનુયાયી તરીકે દીક્ષા આપી હતી. રાજા સંપ્રતિ એક સમર્થ રાજવી હતો અને જૈનધર્મના રંગે પૂરેપૂરો રંગાઈ ગયો હતો. એની ધર્મદ્યુ પાલન કરવાની તેમ જ જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવાની ધગશ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એણે પોતાની બધી શક્તિ અને વિપુલ સંપત્તિનો એ માટે ખૂબ ઉદારતાથી ઉપયોગ કર્યો હતો. રાજા સંપ્રતિએ જૈન શાસનની પ્રભાવના માટે એટલાં બધાં ધર્મકૃત્યો કર્યાં હતાં કે એની કંઈ કંઈ કથાઓ જૈન સંઘમાં પ્રચલિત બની છે. આ કથાઓ પ્રમાણે એણે સવા લાખ જિનમંદિરો, સવા કરોડ જિનમિળો, છત્રીસ હજાર જીવોદ્ધારો, સાત સો દાનશાળાઓ વગેરે, ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં બધાં, ધર્મકાર્યો કર્યાં-કરાવ્યાં હતાં, અને અનાર્થ દેશના લોકોને ધર્મનો પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે ત્યાં જૈન ઉપદેશકોને મોકલ્યા હતા અને જિનમંદિરો પણ બનાવરાવ્યાં હતાં. આનો સાર એ કે

સમ્રાટ સંપ્રતિ ભગવાન મહાવીરના નિવાળું પછી ત્રીજી સદીમાં અસાધારણ શાસનપ્રભાવક સમ્રાટ થઈ ગયો.^૧

આવા જૈન શાસનના મહાન પ્રભાવક રાજવીનું નામ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર ધર્મપુરુષ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે એમાં શી નવાઈ? ભારતની ધર્મસંસ્કૃતિની તાસીર મોટે ભાગે ત્યાગવૈરાગ્યપ્રધાન છે અને તેથી, વિશિષ્ટ ગણાતી વ્યક્તિઓની કીર્તિકથાની સાચવણી કરવાની દૃષ્ટિએ પણ, ઇતિહાસ લખવાની પ્રથા પ્રાચીન સમયમાં ઘણી ઓછી હતી. આ સ્થિતિમાં મહારાજ સંપ્રતિમાં સુક્રોતોની સવિસ્તર વિગતો સચવાઈ રહેવાને બદલે એ માહિતી સમુચ્ચયરૂપે આછી-પાતળી અને છૂટીછવાઈ નોંધાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે ભદ્રેશ્વરના નામોલ્લેખ સાથે એના જીર્ણોદ્ધારની માહિતી એમાંથી કેવી રીતે મળી શકે ?

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં તથા માંડવીની પ્રતમાં સમ્રાટ સંપ્રતિએ વીર નિર્વાણ સંવત ૨૨૩માં ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે.^૨ આમાં જીર્ણોદ્ધારનું જે વર્ષ જણાવ્યું છે તેમાં કેટલોક ફેર છે એમ લાગે છે. પણ એ વાત ગૌણ છે; મુખ્ય વાત આ તીર્થના ઉદ્ધારકોની નામાવલીમાં સંપ્રતિ રાજનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ છે.

હો. બજેસે પોતાના “રિપોર્ટ” જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ક્રાડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” અંથમાં નોંધ્યું છે કે—

“ (ભદ્રશ્વરતીર્થના સ્થાપક) સિદ્ધસેનના ઉત્તરાધિકારીઓ આ પ્રમાણે હતા : એનો પુત્ર મહાસેન; એનો પ્રૌત્ર નારસેન; અને એનો પ્રપૌત્ર ભોજરાજ. ભોજરાજ મારવાડના સંપ્રીતિના સમકાલીન હતા સંપ્રીતિ જૈનધર્મનો મહાન રક્ષક હતા. એણે પણ ભદ્રાવતીના મંદિરમાં એક પ્રતિમા પધરાવી હતી અને હાથોની એક આકૃતિ મૂકી હતી.”^૩

૧. સમ્રાટ સંપ્રતિના જ્વનની માહિતી જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ, એ ત્રણે પરંપરાના અંશોમાં મળે છે. જૈન અંશોમાં બૃહત્કંઠપચૂર્ણિ, ભદ્રેશ્વરની કથાવલી, નિશીથચૂર્ણિ, પરિશિષ્ટપર્વ, વિવિધ તીર્થકથા, વિચારશ્રેણી, કેટલીક પદ્યાવલીઓ, તિથોગાલી પદ્ય-નૃપ વગેરેનો; બૌદ્ધ અંશોમાં દિવ્યાવદાન, બોધિસત્તવાવદાન કલ્પલતાનો અને બ્રાહ્મણ પરંપરાના અંશોમાં મત્સ્યપુરાણનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાચીન અંશો ઉપરાંત અર્વાચીન કેટલાક અંશોમાં પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. આ અંશોમાં સ્વ પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગચ્છિકૃત “વીર નિર્વાણ સવત્ વૌર જન કાલગણના વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

૨. ભદ્રેશ્વરની પ્રત ૨ : “ આ ભદ્રેશ્વર વસંઈ તીર્થનું નિર્માણ થયા પછી પહેલો જીર્ણોદ્ધાર મહારાજ સંપ્રતિએ કરાવ્યો. ”

માંડવીની પ્રત, પાનું ૧ : “ તિવાર પછી સંવત્સર એ સૈ ત્રેવીસે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો સંપ્રતિ રાજાએ, તિહનો વરણાવ ધણો છે, સવાલાખ દેવસ કરાવ્યાં. ”

૩. પૃ. ૨૦૬ : “ Siddhasena's successors were—his son Mahasena; his grandson Narasena; and great-grandson Bhojaraja, the contemporary of Sampriti of Marwad, the great patron of the Jains, and who also installed an image and placed a figure of an elephant in the Bhadravati temple, ”

આ તીર્થની પેઠી તરફથી તીર્થના સંક્ષિપ્ત પરિચયની જે નાની સરખી પુસ્તિકા બહાર પાડવામાં આવી છે, એમાં તો માત્ર સમ્રાટ સંપ્રતિએ ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું જ લખ્યું છે.

(૨) કાલકસૂરના લાણેજનો ઉદ્ધાર—આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કાલિકાચાર્યના લાણેજ કરાવ્યાની વાત માત્ર ભદ્રેશ્વરની પ્રત (૨૨)માં જ નોંધાયેલી છે; ૪ એ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે આ વાતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ આ કાલકસૂરિ તે ગર્દભિલ્લઉચ્છેદક કાલિકાચાર્ય હોય તો એમના જે લાણેજને બલમિત્ર-લાતુમિત્રમાંથી કોઈકે આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે, એમ કહેવું ભેઈએ. આ બલમિત્ર-લાતુમિત્ર એ જ છે કે જે ગર્દભિલ્લની ગાદીએ એસનાર શક રાજા (શક શાહી)ને પરાજિત કરીને ઉજ્જયિનીના શાસક બન્યા હતા. આ બાબતમાં આથી વિશેષ કશું નોંધી કે વિચારી શકાય એવી સામગ્રી મળતી નથી, એટલે ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના આ બીજા જીર્ણોદ્ધાર અંગે મળતી આટલી નોંધથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે.

(૩) વનરાજનો જીર્ણોદ્ધાર—આ જીર્ણોદ્ધારની નોંધ કેવળ ડો. બર્નેસના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડ્રીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (૨૦૬) જ લેવા મળે છે. (સંપ્રતિના સમકાલીન) ભોજની ગાદીએ એના લાઈનો પુત્ર વનરાજ બેઠો હતો; અને એણે આ મંદિરનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. વનરાજનો પુત્ર સારંગદેવ હતો. વળી, આ ગ્રંથમાં આગળ જતાં લખ્યું છે કે—વનરાજ વાઘેલા સુંજપુરનો હતો; એણે વિ. સં. ૨૧૩માં એ પ્રદેશ પડાવી લીધો હતો; એ જૈન હતો અને એની ગાદીએ એનો પુત્ર યોગરાજ આવ્યો હતો. ૫

(૪) કેનકે ચાવડાનો ઉદ્ધાર—કનક ચાવડાએ કરાવેલ ઉદ્ધારની વાતના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે મળે છે : (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રત, પૃ. ૨૨; (૨) માંડવીની પ્રત, પૃ. ૧; (૩) રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડ્રીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ પૃ. ૨૦૬; (૪) “સ્વદેશ” ના વિ. સં. ૧૮૮૦ના

૪, પૃ. ૨૨ : “ત્યાર પછી પૂર્વધર પરમપ્રજાપતિ આચાર્ય દેવ શ્રી કાલકાચાર્યસૂરિ મહારાજના લાણેજ રાજાએ આ તીર્થનો બીજો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, ને ત્યાં આક્રમણ લઈ આવવાની તૈયારી કરતા તે વખતના કોઈક યવન રાજાને આ દેશમાં આવતાં જ રોકી રાખ્યો.”

૫ પૃ. ૨૦૬ : “Bhoja was succeeded by his brother's son Vanaraja, who repaired the temple.” ... “Vanaraja Vagela of Munjpur then seized on the country (S. 213): he was a Jain, and was succeeded by his son Yogaraj.”

આ લખાણ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે આમાં વનરાજ વાઘેલા અને વનરાજ ચાવડા વચ્ચેનો ભેદ ભૂતાર્થ ગયો છે, અને સમયની ગણતરીમાં પણ ઘણો ફરક છે. યોગરાજ એ વનરાજ વાઘેલાનો નહીં પણ વનરાજ ચાવડાનો પુત્ર હતો; અને વનરાજ ચાવડાનો સમય વિક્રમના આઠમા અને નવમા સૈકાનો નિશ્ચિત છે, એટલે આ જીર્ણોદ્ધારની વાતનો ઇતિહાસગ્રાન્ય વ્યક્તિઓ તેમ જ કાળગણના સાથે મેળ બેસાડવાનું કામ અશક્ય છે—સિવાય કે ચાવડા વનરાજની જેમ જ વાઘેલા વનરાજ પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય અને એને પણ યોગરાજ નામે પુત્ર હોવાનો કોઈ પુરાવો મળી આવે.

૩. બર્નેસે પણ આ બાબતની નોંધ લીધી છે.

દીપોત્સવી અંકમાં (૫૦ ૭૭) શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડા-ઝોક અવશેષો” નામે લેખ અને (૫) કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન. ૫૦ ૮૬.

ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર સંબંધી ઇતિહાસ જેવી કથાઓ, ઇતકથાઓ અને અનુશ્રુતિઓ ઉપરથી લાગે છે કે કનક ચાવડા અને કનકસેનને નામે કેટલીક વાતો પ્રચલિત થયેલી છે. કનક ચાવડા અને કનકસેન એક જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તેમ જ એમનો સમય નિશ્ચિત છે કે કેમ તે હજી પણ શોધનો વિષય છે. પણ એના સંબંધી જે કંઈ વાતો લોકોમાં પ્રચલિત છે અને કહ્યોપકહ્યું સચવાઈ રહી છે, તે ઉપરથી એટલું તો લાગે છે કે આ નામની વ્યક્તિએ લોકમાનસમાં સારું એવું સ્થાન લીધું હશે.

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં કનક ચાવડાનું નામ નથી આપ્યું, છતાં એમાં આ ઉદ્ધારની વાત નોંધી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ પછી વિક્રમ સંવત ૬૨૧માં એ જમાનાના ચાવડા રાજા કે જે પાટણપતિ વનરાજ ચાવડાના પૂર્વજ હતા, તે ચાવડા રાજાએ ૬૨૧માં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.” (૫૦ ૨૨-૨૩)

આ લખાણમાં આ ઉદ્ધાર વિનં સં ૬૨૧માં થયાનું લખ્યું છે, જ્યારે બાકીના બધા ઉલ્લેખોમાં વિનં સં ૬૨૨ માં આ જીર્ણોદ્ધાર થયાનું નોંધ્યું છે. એટલે સરતચૂકથી ૬૨૨ના બદલે ૬૨૧ લખાણું હોય એમ લાગે છે; અને આ ફેર મહત્વનો નહીં પણ સામાન્ય અને નજીવો છે.”

૬. ક્યારેક સરતચૂક થઈ જાય અને એને સુધારવાને બદલે એની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ભૂલ ઉપર ભૂલ કેવી થતી જાય છે, તે આ સંવત બાબત ત્રણ જુદા જુદા અંશોમાં થયેલ ઉલ્લેખો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે; તેની વિગત આ પ્રમાણે છે—

(૧) ડૉ. બર્નેસે કનક ચાવડાએ એ દેશ ઉપર કબજો કરી લીધાની સાલ વિનં સં ૬૧૮ની અને ફેરાસરને સમુદ્ર કરાવ્યાની સાલ ૬૨૨ની આપી છે. ડૉ. બર્નેસનું આ પુસ્તક ઈં ૨૦ ૧૮૭૪-૭૫માં પ્રગટ થયું હતું

(૨) આ પછી જેમ્સ એમ. કેમ્પબેલે તૈયાર કરેલ “ગેઝેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી”નું “પાંચમું વોલ્યુમ ઈં ૨૦ ૧૮૮૦માં બહાર પડ્યું; તેમાં ભદ્રેશ્વરતીર્થ સંબંધી માહિતી ડૉ. બર્નેસના લખાણ મુજબ (૫૦ ૨૧૪) આપવામાં આવી. એમાં પાદનોંધમાં કનક ચાવડાના વિજયની વિનં સં ૬૧૮ની સાલ સાથે ઈસ્વીસનનો ખાસ આપવા માટે ૫૫૧નો અંક અને જીર્ણોદ્ધારની વિનં સં ૬૨૨ની સાલની સાથે ઈસ્વીસનનો અંક ૫૫૫ આપવામાં આવ્યો છે. વિક્રમ સંવત અને ઈસ્વીસન વચ્ચે ૫૭ (ક્યારેક ૫૬) વર્ષનો ફેર છે તે બેતાં આ અંકમાં આપવામાં આવેલ ઈસ્વીસનના આંકડામાં દસઠો બોલો લખવાની ભૂલ થઈ ગઈ, એટલે ખરી રીતે ૫૫૧ના બદલે ૫૬૧ અને ૫૫૫ના બદલે ૫૬૫ના આંકડા ચુકાવા બેઠતા હતા.

(૩) પાંચ વર્ષ પહેલાં (સને ૧૯૭૧માં) ગુજરાત રાજ્ય તરફથી “ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર”નો “કચ્છ ડિસ્ટ્રીક્ટ” નામે અંક બહાર પડ્યો છે. એના મુખ્ય સંપાદક ડૉ. જી. ડી. પટેલ છે. આ અંકમાં (૫૦ ૫૮૬) કેમ્પબેલ તથા ડૉ. બર્નેસના લખાણને આધારે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પરિચય ટૂંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. એમાં મોટી ભૂલ એ થઈ છે કે કનક ચાવડાના વિજય અને ઉદ્ધારની વિક્રમની સાલની સાથે કેમ્પબેલે ઈસ્વીસનના દસઠાની ભૂલવાળા બે આંકડા પોતાના અંકમાં ઉમેર્યા હતા, એને સાચા માનીને તે મુજબ વિક્રમ સંવતમાં દસઠાનો ઘટાડો કરીને કનક ચાવડાના

આ જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ માંડવીની પ્રતમાં (પૃ ૧) આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે—

“તિ વાર પછી કનક ચાવડો થયો. સંવત ૬૨૨ વરસે ઉધાર કરાયો.”

ડો. બર્નેસે પોતાના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ” નામે પુસ્તકમાં આ વાત આ પ્રમાણે નોંધી છે—

“પછી પાટણના કનક ચાવડાએ (વિં સં ૬૧૮ માં) એ દેશ ઉપર કબ્જો કરી લીધો અને વિં સં ૬૨૨માં એ મંદિરને ફરી બંધાવીને એમાં એક પ્રતિમા પધરાવી.” ૭

શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ પણ, ડો. બર્નેસના ઉલ્લેખને અનુસરીને, કનક ચાવડાનો વિજય વિં સં ૬૧૮માં અને જીર્ણોદ્ધાર વિં સં ૬૨૨માં થયો અને એ પાટણનો હોવાનું લખ્યું છે. “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં કનક ચાવડાના વિજય અને ઉદ્ધારની વાત પણ ડો. બર્નેસના લખાણને આધારે જ નોંધવામાં આવી છે.

ડો. બર્નેસે તથા શ્રી મજલાલલાલ છાયાએ કનક ચાવડો પાટણનો હોવાનું કહ્યું છે. પણ પાટણ તો વનરાજ ચાવડાએ વિક્રમની નવમી સદીના પ્રારંભમાં (વિં સં ૮૦૨માં) વસાવ્યું હતું અને ઉપર નોંધેલી સાલો પ્રમાણે કનક ચાવડો વિક્રમના સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો. એટલે પાટણની સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ તેમ જ રાજાઓની સાલવારી પ્રમાણે કનક ચાવડો ક્યારે થયો એ નક્કી કરવાનું કામ બહુ સુરઠેલ છે.

આ અનુસંધાનમાં એક બીજી ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે શ્રી ભદ્રેશ્વરવસાધના જિન-મંદિરમાં મૂળનાયક તરીકે અત્યારે મહાવીરસ્વામીની જે પ્રતિમા બિરાજે છે, એની પલાંડી (પળાસણ) ઉપર “સં. ૬૨૨ ના વર્ષ” એટલું સંવતને લગતું લખાણ કોતરેલું સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. એક તરફ કનક ચાવડાના જીર્ણોદ્ધારની સાલ વિં સં ૬૨૨ના જણાવવામાં આવી છે અને બીજી તરફ મૂળનાયક ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ઉપર સં ૬૨૨ની સાલ કોતરેલી મળે છે. આથી આ બાબતની વધારે વિચારણામાં ભિતર્યા વગર, સામાન્ય રીતે વિચાર કરનારને, પહેલી દૃષ્ટિએ

વિજય માટે વિં સં ૬૧૮ના બદલે ૬૦૮ અને ઉદ્ધાર માટે વિં સં ૬૨૨ના સ્થાને ૬૧૨ના આંકડા મૂકી દેવામાં આવ્યા !

કેમણેલે પોતાના ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી લખાણમાં ડો. બર્નેસના અંધનો ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. એટલે “ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર-કચ્છ ડિસ્ટ્રીક્ટ”ના સંપાદકે પોતાના મનથી સંવતના આંકડામાં ફેરફાર કરવાને બદલે ડો. બર્નેસનો અંધ જોયો હોત તો આવી ભૂલ થતી અટકી જત અને કેમણેલે કરેલી ભૂલનું પણ નિવારણ થઈ જત.

૭ ૫ ૨૦૬ “Kanak Chavada of Patan then subjugated the country (in Samvat 618), rebuilt the temple and installed an image in it in S 622.”

૮. આ લેખમાં વિજયની સાલ વિં સં ૭૬૮ નોંધી છે તે કેવળ સરતચૂક અથવા પ્રેસની ભૂલ હોવી જોઈએ. કારણ કે એ જ લેખમાં એમણે જૈન સોલંકી રજપૂતોએ એ દેશ જીતી લઈને વિં સં ૭૬૮માં શહેરનું નામ ભક્ષવતીને બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યાનું લખ્યું છે.

તો; એમ જ લાગે કે આ પ્રતિમા કનક ચાવડાના જીર્ણોદ્ધાર વખતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ હશે. પણ આમ માનવાની સામે બે માટા અવરોધો છે : એક તો આ તીર્થના પ્રાચીન મૂળનાયક શામળિયા પાર્શ્વનાથ હતા; એમના સ્થાને ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા તો છેક સત્તરમી સદીમાં (વિં સં ૧૬૨૨માં) થયેલ જીર્ણોદ્ધાર વખતે (અથવા તે પછીના કોઈક સમયે) બિરાજમાન કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. બીજો અવરોધ એ કે ૬૨૨ની સાલ દર્શાવતા અંકના અક્ષરોનો મરોડ સાતમી સદીના અતિપ્રાચીન અક્ષરોના મરોડ જેવો નહીં પણ સત્તરમી સદીની અને તે પછીના સમયની આધુનિક લિપિના જેવો છે અને છઠ્ઠી વિભક્તિનો સૂચક “ના” પ્રત્યય પણ પ્રાચીન નહીં પણ અર્ધપ્રાચીન છે. એટલે કનક ચાવડાના જીર્ણોદ્ધારની ૬૨૨ની સાલ અને આ પ્રતિમા ઉપરની ૬૨૨ની સાલને આકસ્મિક ભેગાતુભેગ જ સમજવો જોઈએ. ડો. ખર્જેસે આ સાલ ૬૨૨ના બદલે ૧૬૨૨ હોવાનું સૂચવ્યું છે. અને શ્રીસંઘે આ તીર્થને જીર્ણોદ્ધાર વિં સં ૧૬૨૨માં કરાવ્યો હતો, એ વાતનો તેમ જ ભગવાન પાર્શ્વનાથના સ્થાને મૂળનાયક તરીકે ભગવાન મહાવીરને આ જીર્ણોદ્ધાર વખતે બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હતા એ માન્યતાનો ખ્યાલ કરતાં ડો. ખર્જેસનું સૂચન ધ્યાનમાં લેવા જેવું લાગે છે.

કનક ચાવડો કોઈ કથાનો નાયક હોય એમ એને નામે કેટલીક કથાઓ લોકજીભે સચવાઈ રહી છે. આવા બે પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે—

(૧) “વસર્ધ (તા. જોખમડળ, જિ. જમનગર)નાં કનકસેન ચાવડાનાં મંદિરો નામે જાણીતાં થયેલાં જૂનાં મંદિરોનાં શિખર પણ આ જ પ્રકારની રચના ધરાવે છે.”

—શુભરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અંક ૩ : મૈત્રકાલ અને અનુમૈત્રકાલ. આ પુસ્તકમાંનો શ્રી જયેન્દ્ર મુકુંદલાલ નાણાવટીનો “સ્થાપત્યકીય સ્મારકો” નામે લેખ, પ્રાં ૧૫, પૃં ૩૩૪.

સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી મધુસૂદન ઠાંકીએ દ્વારકા પાસે આવેલ વસર્ધ ગ્રામનાં આ મંદિરો જાતે જોયાં છે; એની છબીઓ પણ એમણે લેવારાવી છે. એમના કહેવા પ્રમાણે કનકસેન ચાવડાનાં આ મંદિરો જૈનધર્મનાં છે; અને એ વસી કે વસર્ધનાં મંદિરો તરીકે જોળખાય છે.

(૨) “દંતકથા તો કહે છે કે મહુવા એ પ્રાચીન મધુમાવતી, અને મહુવાથી દેહકાસ પર દરિયા કાંઠે આવેલું ખારવાઓનું ગામડું કતપર એ કતકાવતી હતી, કનકસેન ચાવડાની રાજધાની. હંસ ને વચ્છની વાર્તામાં આવતી કતકાવતી ને કનકભમ અને મનસાગરાની વાર્તામાંની કનકાવતી, દંતકથાના જગતમાં એ નામની નગરીની કીર્તિ કેટલી હશે તેનો ખ્યાલ આપે છે. મૂળ કાસલ દેશના કનકસેને આનર્તનાં સ્થાનિક પરમાર રાજાને હરાવી, આન દ્યુર વસાવી રાજધાની સ્થાપી, સૌરાષ્ટ્ર જીત્યું, વાળાના મૂળ પુરુષોને હરાવી વાળાક ક્ષેત્ર જીત્યું”—આવી દંતકથા છે. (કે. ઇ. ધ્રુવ, સાહિત્ય અને વિવેચના, ૨, ૩૨૭-૮).

—શોધ અને સ્વાધ્યાય, પૃં ૪૩૦-૩૧ (ડો. હરિવલ્લભ લાણાણીકૃત)

દ. પૂ. ૨૦૮ “...and has carved uppn it the figures ૬૨૨- probably for S. 1622.”

કનક ચાવડા અથવા કનકસેન રાજ સંબંધી આવા અન્ય ઉદ્દેશો પણ, તપાસ કરતાં, મળી આવવાનો સંભવ છે. પણ અહીં કનક ચાવડાની ઐતિહાસિકતા પુરવાર કરવાનો કોઈ ઉદ્દેશ નથી; અહીં તો કનક ચાવડા કે કનકસેન રાજનો જૈનધર્મ સાથે સંબંધ હતો અને તેથી એણે ક્યારેક ક્યારેક અને ક્યાંક ક્યાંક જિનમંદિરો ચણાવ્યાં હતાં કે એના ઉદ્ધાર કરાવ્યા હતા એ જ ખતાવવાનો હેતુ છે.

આ બધી વિગતોના આધારે એટલું જરૂર માની શકાય કે કનકસેન ચાવડાના હાથે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર થયો હોવાનો જોઈએ.

કનક ચાવડાના અર્થોદ્ધાર પછી કેટલાક નાના નાના અર્થોદ્ધારો થયાનું ભદ્રેશ્વરની અર્ધ પ્રતમાં (પૃ. ૨૩) લખ્યું છે; બ્યારે માંડવીની પ્રતમાં વિમળશાહ સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા અંગે લખ્યું છે કે—

‘વળી તે સમે (એટલે કે જગદ્ગુણ પછી) વિમળશાહ થયો પાટણવાડે. તે પણ સંઘ લેઈ શ્રી વસઈએ જાત્રાએ આવ્યો હતો સંવત ૧૧૨ મધ્યે. તિવાર પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલ થયા. ’

આ ઉદ્દેશમાં જગદ્ગુણ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલની વચ્ચેના સમયમાં વિમળશાહ વસઈ આવ્યાનું નોંધ્યું છે તે ચોક્કસ જૂનારપતિ લીમદેવ પ્રથમના દંડનાયક વિમળના સમય સાથે બંધ થેસતું નથી; કારણ કે દંડનાયક વિમળ વિક્રમની અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં (વિ. સં. ૧૦૬૨થી ૧૦૮૬ દરમિયાન) થયાનું નિશ્ચિત છે. ૧૦ આ વિમળશાહ દંડનાયક વિમળથી કોઈ જુદી વ્યક્તિ હોય એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી; કારણ કે એ નામની કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિએ સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી હોય તો એ વાત લોકમુખે કે કોઈ નોંધમાં ભાગ્યે જ સચવાઈ રહી હોત. અહીં તો સુખ્ય વાત, કાળગણનાને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો, વિમળશાહે સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી હતી એ જ છે. આટલો ઉદ્દેશ સંઘવાઈ રહ્યો હોય તો, ભવિષ્યમાં કોઈ સામગ્રી મળી આવે ત્યારે એ અંગે વિશેષ વિચાર થઈ શકે, એ દૃષ્ટિએ આ ખાખતની અહીં નોંધ લેવામાં આવી છે.

(૫) શ્રીમાલીઓનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારનો સૌથી જૂનો ઉદ્દેશ ડૉ. જેમ્સ બર્નેસના “રિપોર્ટ” જોન પી એન્ટીકવીટીઝ એન્ડ કાલિયાવાડ એન્ડ કચ્છ ” નામે ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૦૭) આ પ્રમાણે મળે છે :

“એક શિલાલેખ પાછળની ભમતીમાં છે. એની લંબાઈ ચાલુ શિલાલેખો કરતાં વધારે છે એ વિ. સં. ૧૧૩૪, વૈશાખ સુદિ ૧૫નો છે. આ શિલાલેખ શ્રીમાળી ગ્રંથના કોઈ જૈન મંદિરને કંઈક સહાય આપ્યા સંબંધી તેમ જ સપારકામની નોંધ સંબંધી હોય એમ લાગે છે. ” ૧૧

૧૦. ડૉ. ધીરજીલાલ ધનજીભાઈ શાહ : “વિમલગ્રંથ (અધ્યયન સાથે)”, પૃ. ૧૦૨.

૧૧. ૫. ૨૦૭. “One in the back corridor, of more than usual length, appears to be dated ‘Samvat 1134, Vaisakha, bright fortnight, 15th day’ and to be a record of repairs and perhaps of a grant to the temple by a Jaina of the Srimali Gachha.”

આને આધારે જ “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ એમના “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડાએક અવશેષો” નામે લેખમાં (પૃં ૭૮), શ્રી રામસિંહ રાઠોડે એમના “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃં ૯૨) તથા “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માં (પૃં ૧૩૯) આ ઉદ્ધાર સંબંધી લગભગ આ શબ્દોમાં જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી, વિં સં ૧૯૮૯માં ઉપાધ્યાય શ્રી ચતીન્દ્રવિજયજીએ રચેલ ગચ્છસંસ્કૃતમાષાત્મક શ્રી-જગદ્ગાહચરિત્રમ્ (પત્ર ૧૯)માં આ વાત લખી છે, તે ઠી. બહેંસના ઉલ્લેખને આધારે લખી હશે કે બીજા કોઈ આધારે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ઉદ્ધારની વાતની આજે ચોક્કસાઈ થઈ શકે એવી સ્થિતિ રહેવા પાત્રી નથી, કારણ કે, બીજા કેટલાક શિલાલેખોની જેમ, આ શિલાલેખ પણ ચિરુદી-ના પ્લાસ્ટરની નીચે દબાઈ ગયો છે. એટલું સારું થયું કે ડૉ. બહેંસે જ્યારે સને ૧૮૭૪ની સાલમાં (આજથી એકસો વર્ષ પહેલાં) આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે એમણે, ૨૦ સં દલપતરામ પ્રાણીવનદાસ ખખખરના સહકારથી, એ શિલાલેખને બતેજોઈને એની ઉપર પ્રમાણે નોંધ લીધી હતી. “શ્રી જગદ્ગચરિત”ની પુરવણીમાં (પૃં ૧૧૦) પણ આ શિલાલેખની નોંધ લેવામાં આવી છે. ભદ્રેશ્વરના જે કંઈ શિલાલેખો ઉપલબ્ધ છે અથવા જે શિલાલેખો એક કાળે મોઝૂંદ હોવાની નોંધ સચવાઈ રહી છે, એમાં આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન છે. ૧૨

(૬) મહારાજા કુમારપાળનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારનો ઉલ્લેખ (૧) શ્રા કચ્છ ગિરનારની મહાચત્રા (પૃં ૧૧૯); (૨) જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ (પૃં ૧૪૨); (૩) ભારતનાં જૈન તીર્થો (પૃં ૪૮) અને (૪) મારી કચ્છ ચત્રા (પૃં ૧૪૩)માં મળે છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાચત્રા” માં તથા “મારી કચ્છ ચત્રા”માં તે આ જીર્ણોદ્ધારને લગતો શિલાલેખ હોવાનું પણ લખ્યું છે, પણ આ શિલાલેખ સંબંધી કે એના સ્થાન કે સંવતને લગતી કશી વિગત એમાં આપી નથી. અને “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ”માં એમ લખ્યું છે કે “પરમાહંતોપાસક મહારાજા કુમારપાલે અહીંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.” આની સાથે સાથે આ ઉલ્લેખ અથવા એના સ્થળની નોંધ કરવામાં આવી હોત તો આ વાત સુનિશ્ચિત રૂપે બાણી શકાઈ હોત. એટલે આતું મૂળ શું હશે તે શોધવાતું બાકી રહે છે આમ છતાં, એક વાત સાચી છે કે, તે કાળે કચ્છ, મોટે ભાગે, પહેલાં પાટણના સોલંકી રાજાઓના અને પછીથી વાઘેલા રાજવીઓના આધિપત્યમાં હતું વળી; કુમારપાળ તથા મૂળરાજે બંધાવેલ તળાવને જગદ્ગુણે જોદાવ્યાતું અને કચ્છ

૧૨. આ બાબતમાં કદાચ એક અપવાદ હોઈ શકે, તેની વિગત આ પ્રમાણે છે : દેરાસરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વિશાળ અને જાંચા થાંભલાવાળો જે પ્રવેશમંડપ આવે છે, તેમાં આપણા જમણા હાથ તરફના એક થાંભલા ઉપર લાલ રંગ ભરેલ એક શિલાલેખ છે. ઘણી ઘણી મહેનત કરવા છતાં, અને શિલાલેખો વાંચવામાં નિષ્ણાત શ્રીય એવા વિદ્વાનોની સહાય લેવા છતાં, આ શિલાલેખમાંતું લખાણ ઉઠેલી શકાયું નથી. આમ છતાં આની શરૂઆતમાં કંઈક ૧૧૦૦ના અંક જેવો જે અંક દેખાય છે, તે સાચો જ ૧૧૦૦ની સંવતનો હોય તો આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન ગણાય. પણ આ શિલાલેખમાંતું લખાણ એટલું બધું દુર્વાચ્ય અને સંદિગ્ધ છે કે આ બાબતમાં નિશ્ચિત રૂપે કંઈ કહી શકાય એમ નથી.

રાજાએ બંધાવેલ વાવનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું “શ્રી જગદ્ગુરિત”માં લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સોલંકી વંશનો ભદ્રેશ્વર સાથે સંબંધ હતો, એ જોઈ શકાય છે.^{૧૩} તેથી મહારાજા કુમારપાળનો આ તીર્થ સાથે, એના ઉદ્ધારક તરીકે, સંબંધ લેખવામાં આવ્યો હશે એમ લાગે છે.

(૭) શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી થયેલ ઉદ્ધાર—શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનો ઉલ્લેખ માત્ર ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં જ (પૃ૦૨૩) મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ પછી (ચાવડાના-કનક ચાવડાના- ઉદ્ધાર પછી) વચ્ચે કેટલાક નાના ઉદ્ધારો થયાં ને લગ્નચત્ર ચઢીએ પછી પોતાના આકરા તપથી ભારતભરને મંત્રબુધ કરી દેનાર અને અનેક ભારતીય રાજાઓને ધર્માનુકૂળ ખનાવનાર અને તે વખતના મહારાજાને તરફથી તપાતું મહાભિક્ષ મળવાનાર તપમ્નજિરોમણિ મહાન તપસ્વી આચાર્ય દેવ શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજી મહારાજા શ્રીસંધને ઉપદેશ કરી સંવત ૧૨૦૮માં મોટા ચોથા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.”

આ ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢી તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી કૃષ્ણ ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય”માં (પૃ૦ ૨) પણ આનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય આ ઉદ્ધાર સંબંધી બીજા કોઈ ઉલ્લેખ હોય તો તે શોધવાનો રહે છે.

આમાં શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી વિં સં ૧૨૦૮માં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનું લખ્યું છે, તે સમયની દૃષ્ટિએ બંધ બેસે એવું નથી. આ આચાર્યને તપાતું બિરુદ વિં સં ૧૨૮૫ની સાલમાં મળ્યું હતું, અને એમનો સ્વર્ગવાસ વિં સં ૧૨૬૭માં થયો હતો.^{૧૪} એટલે આ જીર્ણોદ્ધારનો સમય વિક્રમની તેરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હોઈ શકે.

(૮) વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારની વાત (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં (પૃ૦ ૨૩); (૨) માંડવીની પ્રતમાં (પૃ૦ ૩, ૭) તેમ જ (૩) ડૉ. બજેસના ‘રિપોર્ટ’ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાલિયાવાડ એન્ડ કૃષ્ણ”માં (પૃ૦ ૨૦૭) એમ ત્રણ સ્થાનમાં નોંધાયેલી મળે છે. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં લખ્યું છે કે—

“તે પછી (જગતચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી વિં સં ૧૨૦૮માં થયેલ ઉદ્ધાર પછી) ૮૦ વર્ષ ત્રણ પછી વામનસ્થલી (હાલ જુનાગઢ-વંધલી)ના મહારાજા વીરધવલ રાખના જૈન મંત્રીઓ ખ્યાતનામ વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મંત્રીઓએ સંવત ૧૨૮૮ ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો પચિસો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.”

૧૩. તદાગોદ્વૃતયે સ્થાત કુમારમૂલરાજયોઃ ।

કારયામાસ જગદ્ગુરુદ્ધે કળ વાપિકામ્ ॥ —સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૭.

આ તળાવ ‘કૃલસર’ના નામે જાણખાય છે.

આ ઉલ્લેખના આધારે “જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ,” ભાગ ૨માં (પૃ ૧૧૨) લખ્યું છે કે “રાજા કુમારપાળે કચ્છની ભાવતીમાં મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું. જગદ્ગુરુશ્રી ચૌહાની સદીના પ્રારંભમાં તેને સમરાવ્યું હતું.”

૧૪. પદાવલી-સમુચ્ચય, પ્રથમ ભાગ, પૃ ૫૭; વીરવંશાવલી, પૃ ૨૦૬, ૨૦૭.

આ નોંધમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સમય તો સાચો લખ્યો છે, પણ વીરધવલને વંથલીના મહારાજ કહ્યા છે, તે ભૂલ છે; તેઓ તે વખતની શુજરાતની રાજધાની ધોળકાના રાજ હતા તે સુવિદિત છે.

માંડવીની પ્રતમાં આ વાત આ પ્રમાણે લખી છે—

“તિવાર પછે (વિમળશાહે સંઘ સાથે યાત્રા કરી તે પછે) વસ્તુપાલ-તેજપાલ યથા. તે પણ સંઘ લાવ્યા શ્રી વસર્ધએ. મંડપ બે કીધા. ”

ડો બજેસે આ અંગે લખ્યું છે કે—

“જગદેવ શાહનો કારોબાર નવઘણ વાવેલાના હાથમાં ગયો હતો. એના બે વડાલો અબજરામલ શાંતિદાસ અને નાગણદાસ (નારણદાસ ?) પાટણની મુલાકાતે ગયો હતો અને વિં સં ૧૨૮૬માં દસા શ્રીમાલી વાણિયા-ભાઈઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલે કાઢેલ ભદ્રેશ્વરના સંઘ સાથે પાછો આવ્યો હતો. ” ૧૫

વસ્તુપાલ-તેજપાલ સંખંધી સાહિત્યમાં તેમ જ એમનાં સુકૃતોની ચાલીઓમાં તપાસ કરતાં એમણે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની કે એમણે આ તીર્થની સંઘ સાથે યાત્રા કરીને ત્યાં બે મંડપ કરાવ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. પણ, સમ્રાટ સંપ્રતિની જેમ, આ મંત્રી-બંધુઓએ પણ ચોમેર એટલાં વિપુલ પ્રમાણમાં સત્કાર્યો કર્યાં હતાં કે જેથી એમણે કયાં કયું સત્કાર્ય કર્યું હતું એ નક્કી કરવું સુરકેલ છે. એટલે એમની ધર્મપ્રિયતા અને દાનશક્તિનો લાભ આ તીર્થને નહીં મળ્યો હોય એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? વળી, ડો. બજેસે તો એ બે ભાઈઓએ ભદ્રેશ્વરનો સંઘ વિં સં ૧૨૮૬માં કાઢ્યો હતો એમ ચોખ્ખું લખ્યું છે. એટલે પછી આમાં શંકા કરવાને અવકાશ રહેતો નથી—ભલે પછી ડો. બજેસે આ વાત શાના આધારે લખી હશે એ શોધવાનું બાકી રહે. (સામાન્ય રીતે એમણે લખેલી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લગતી મોટા ભાગની માહિતી યતિ શ્રી આંતિવિજયજીએ આ તીર્થ સંખંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી એના આધારે જ લખી છે.)

મહામંત્રી વસ્તુપાલનો સમય વિક્રમની તેરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હતો. એમનો સ્વર્ગવાસ વિં સં ૧૨૬૬ (બીજા મતે ૧૨૬૮)માં થયો હતો. આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિને તપાસું બિરુદ વિ. સં. ૧૨૮૫માં મળ્યું હતું. અને જગદુશાહ વિક્રમની તેરમી સદીની છેલ્લી વીશી અને ચૌદમા સૈકાની પહેલી ત્રીશી દરમિયાન થઈ ગયા; એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ ત્રણે વ્યક્તિઓ અસુક સમય સુધી સમકાલીન હતા. વળી, જગદુશાહે ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો પાટણપતિ લવણપ્રસાદની લશ્કરી સહાયથી બંધાવ્યો હતો, એટલે કે ઇર્ષક કાળે વસ્તુપાલ તથા તેજપાલ સાથે જગદુશાને સંખંધથેયો

૧૫ પૃ ૨૦૭ . “Jagadeva-sah's affairs fell into the hands of Naughana Vaghela and his Vakils Ajjaramal Santidasa and Nagandas Tejpal, the latter of whom visited Anhilavada Patan, and returned, in S. 1286, with a Sangh or Pilgrimage to Bhadreswar, led by the great Desa Shrimali Vania brothers Vastupala and Tejapala ”

આમાં વસ્તુપાલ તેજપાલને દસાશ્રીમાલી વાણિયા કહ્યા છે, પણ તેઓ પોરવાહ માનિતા હતા.

હશે, એમ માની શકાય. આમ છતાં આ બે મંત્રીજીવુઓએ ભદ્રેશ્વરની યાત્રા તો જગદૂશા સાથે સંબંધ બંધાયા પહેલાં જ કરી હોવી જોઈએ, કારણ કે વિં સં ૧૨૮૬માં જગદૂશાની ઉંમર ચાર-છ વર્ષ જેટલી જ હતી. (જગદૂશાનો જન્મ વિં સં ૧૨૮૨ આસપાસ મૂકવામાં આવે છે.)

હવે જ્યારે આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિ અને વસ્તુપાલ સમકાલીન હોવાનું ઇતિહાસથી પુરવાર થાય છે ત્યારે, એક જ સમયમાં અથવા થોડાંક વર્ષોના અંતરે આ બે વ્યક્તિઓએ આ તીર્થનેા છલ્લોદાર કરાવ્યો હતો એમ માનવું મુશ્કેલ બની જાય છે. આનું થોડુંક સમાધાન, કદાચ, આ રીતે કરી શકાય: આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ આ તીર્થનેા છલ્લોદાર કરાવ્યો હતો અને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ અને તેજપાલે પોતે કરેલ સંઘયાત્રાના સ્મરણરૂપે આ તીર્થમાં બે મંડપ કરાવ્યા હતા. એક સમયે બનેલી આ બે ઘટનાઓ વચ્ચે મેળ બેસારવાનું આ પશ્ચ કૅવળ એક અનુમાન જ છે. એટલે એને નિશ્ચિત રૂપે સ્થાપિત કરવા માટે બીજા આધારભૂત કે ઇતિહાસ-માન્ય પુરાવાઓની અપેક્ષા રહે જ છે.

(૯) જગદૂશાનો ઉદ્ધાર—જૂના વખતની કચ્છની ભદ્રાવતી નગરીને અને વિક્રમની ૮મી સદીના અંતભાગથી ભદ્રેશ્વર કે ભદ્રેસર નામે યોગબાવા લાગેલી એ જ નગરીને યાદ કરીએ છીએ અને તરત જ જગદૂશાનું સ્મરણ થઈ આવે છે એ જ રીતે આ નગરીના શ્રી વસંઈ જૈન તીર્થને યાદ કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ સ્વનામધન્ય શ્રેષ્ઠીનું સ્મરણ થઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. શ્રી જગદૂશા આ નગરીના વતની હતા અને એમના સમયમાં આ નગરી ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી અને વિખ્યાત હતી; અને એમાં આ શ્રેષ્ઠીનો ફાળો ઘણો મોટો હતો તે બાબતીું છે.

આ નગરી તો ઘણી પ્રાચીન છે અને, આ તીર્થની સ્થાપનાની કથા પ્રમાણે, આ તીર્થ પશ્ચ આશરે ચઢી હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું છે. એટલે આ નગરીમાં અનેક રાજવીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ કે લોકમાન્ય પુરુષો થઈ ગયા; તેમ જ આ તીર્થના રક્ષકો—ઉદ્ધારકો પશ્ચ અનેક થઈ ગયા. આમ છતાં શ્રેષ્ઠી જગદૂશાનું નામ આ નગરી અને આ તીર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં સૌથી મોખરે તરી આવે છે, એ એક હકીકત છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ, જગદૂશા પાસે અદ્ભુત સંપત્તિ હતી, દેશ-વિદેશ સાથે એમનેા મોટો વ્યાપાર ચાલતો હતો અને એમણે ધર્મનાં અને લોકોપકારનાં અનેક સત્કાર્યો કર્યાં હતાં એ તો ખરું જ, પણ એથીય વધારે મોટું કારણ તો એમણે વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એમ લગાતાર ત્રણ વર્ષ સુધી દેશમાં પહેલા વ્યાપક અને કારમા હુકમળના સંકટ વખતે, કોઈ પણ ભતના ભેદભાવ વગર, સમસ્ત પ્રજાને અન્ન અને જરૂર લાગી ત્યાં વસો પશ્ચ પૂરાં પાડીને ગરીબ તથા સામાન્ય પ્રજાની અસાધારણ અને સહાસ્મરણીય સેવા કરી હતી અને રાજાઓ સુધાને, તેમની પ્રજાના રક્ષણ માટે, અન્ન આપ્યું હતું, એ છે. પોતાના આવા ઉપકારી મહાપુરુષને પ્રજા ક્યારેય કેવી રીતે વીસરી શકે ? ભદ્રાવતી-ભદ્રેશ્વર-ભસર નગર સાથે જગદૂશાનું નામ એકરૂપ થઈ ગયું છે એનું મુખ્ય કારણ આ જ છે.

જુદા જુદા સમયે, જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થના બે ઉદ્ધારો થયા તેમાં

શ્રી જગદ્ગુણો કરાવેલ ઉદ્ધારની નોંધ સૌથી વધારે અર્થોમાં મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્રી સર્વાનન્દસૂરિકૃત ઓજગદ્ગુચરિત્તં મહાકાવ્યમ્, સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૨, ૪૩; (૨) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રત, પૃં ૨૩; (૩) માંડવીની પ્રત, પૃં ૨; (૪) રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, પૃં ૨૦૬; (૫) શ્રી દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર કૃત કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા, આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃં ૪૩-૪૫; (૬) “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાંનો શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડાએક અવશેષો” નામે લેખ, પૃં ૭૭; (૭) ઉપાધ્યાય શ્રી ચતીન્દ્રવિજયજીરચિત “મહાસંસ્કૃતભાષાત્મક ઓજગદ્ગુહાચરિત્રમ્” પત્ર ૧, ૩૨અ; (૮) શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા, પૃં ૧૧૬; (૯) મારી કચ્છ યાત્રા, પૃં ૧૪૩; (૧૦) જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પૃં ૧૪૧; (૧૧) ભારતનાં જૈન તીર્થો, પૃં ૪૮; (૧૨) જૈન તીર્થ સર્વ-સંગ્રહ, પૃં ૧૪૧; (૧૩) કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃં ૬૫; અને (૧૪) શ્રી કચ્છ-ભદ્રેસર વસંતી તીર્થોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, પૃં ૨.

આચાર્ય શ્રી સર્વાનન્દસૂરિકૃત ઓજગદ્ગુચરિત્તં મહાકાવ્ય એ જગદ્ગુણાના જીવન સંબંધી ઉપલબ્ધ આધારઅર્થોમાં સૌથી પ્રાચીન કૃતિ છે. એમાં, પ્રાચીન કાવ્યોની ઢબે, પ્રસંગોના નિરૂપણ કરતાં વર્ણન વિશેષ હોવા છતાં, એમાંથી જગદ્ગુણાના જીવનસંબંધી માહિતી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. તેઓએ ભદ્રેશ્વર તીર્થોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની વાત આ કાવ્યમાં આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે—

પ્રાસાદે વીરનાયસ્ય શ્રીકીરસૂરિકારિતે ।

જાત્યસ્ફાટિકકોટીરે મદ્રેશ્વરપુરપ્રિયઃ ॥

સ્વર્ણકુમ્ભમતિસ્ફારં સ્વર્ણદણ્ડં ચ સોલભૂઃ ।

પરિતો જગતિં ગુર્વો ચક્રે વક્તેરાયશઃ ॥ (ગુરમ)

—સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૨, ૪૩.

અર્થ—સરળપરિણામી સોલ શ્રેષ્ઠીના પુત્રે (જગદ્ગુણો) શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલા ભદ્રેશ્વર નગરની લક્ષ્મીના ઉત્તમ સ્ફટિક રત્નના મુગટ સમાન વીરનાથના મંદિરમાં મોટો સોનાનો કળશ, સોનાનો ઢંડ અને ચારેકોર વિશાળ ભમતી કરાવી હતી.

શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થોના જિનમંદિરનો આ રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા ઉપરાંત જગદ્ગુણો પોતાની પુત્રી (પ્રીતિમતી) અને પોતાની ભત્રીજી (પોતાના ભાઈ રાજની પુત્રી) હંસી (હાંસભાઈ)ના કલ્યાણ નિમિત્તે આ મંદિરમાં શુભ શુભ કરાવ્યું તે પણ ‘શ્રી જગદ્ગુચરિત’ના છઠ્ઠા સર્ગના ૪૪, ૪૫ અને ૪૬ એ ત્રણ શ્લોકોમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે—

તત્રેવ દેવકુલિકાસ્તિસ્ત્રાસનાશ્મનિઃ ।

સ્વપુત્રીશ્રેયસે ચારુમષ્ટાપદમચીકરત્ ॥ ૪૪ ॥

જિનાનાં સન્તતિશત સ તત્રારાસનાશ્મના ।

ચક્રે સ્વપ્રાતૃપુત્ર્યાશ્ચ હંસ્યાઃ શ્રેયાર્થમુચ્ચક્રઃ ॥ ૪૫ ॥

તથા ત્રિલણ્ડપાશ્ચ મહાતિશયશાલિનઃ ।

સૂતૌ સુવર્ણપત્ર સ સ્વસુતાશ્રેયસેડતનેત્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—ત્યાં એણે પોતાની પુત્રીના કલ્યાણ માટે આરસપહાણની ત્રણ દેરીઓ તથા સુંદર અષ્ટાષ્ટક રાખ્યાં. (૪૪). પોતાના ભાઈની પુત્રી હાંસીબાઈના કલ્યાણ માટે એણે ત્યાં ૧૭૦ બિનેશ્વરની આરસપહાણની મોટી મૂર્તિ કરાવી (૪૫), તેમ જ ત્રિખંડા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉપર સોનાનું પતરું બનાવરાવ્યું (સોનાની આંગળી બનાવરાવી) (૪૬).^{૧૬}

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જગદ્ગુણે આ મંદિરનો છૂલ્લોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આમાં ૪૩મા સ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં “પ્રાસાદે વીરનાથસ્ય શ્રીવીરસૂરિકારિતે”—શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલ મહાવીરસ્વામીના મંદિરમાં—એવો જે ઉલ્લેખ છે તે વિચારણા માગી લે એવો

૧૬. શ્રી મગ્નલાલ દલપતરામ ખખખરે “શ્રી જગદ્ગુરિત”ની પ્રસ્તાવનામાં (૫૦ ૪) લખ્યું છે કે “ભદ્રેશ્વરમાં વસઈનાં દેવભાસા ધણા લેખો છે, તેમાં જગદ્ગુરુ નામ કયાંય જણાતું નથી, એટલે તે પણ જગદ્ગુરુ બંધાયાં હોય તે શક ભરેલું છે”; તથા આ પુસ્તકની પુરવણીમાં (૫૦ ૧૧૧) એમણે ફરી લખ્યું છે કે “એ દહેરે જગદ્ગુરુનાં બંધાવ્યું નથી, એણે જે કરાવ્યું છે તે ચરિતમાં લખ્યું છે.”

પણ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થનું જિનમંદિર ભલે જગદ્ગુણે બંધાવ્યું ન હોય, પણ એમણે આ જિનમંદિરની સાચવણી કરવાની—એનો ઉદ્ધાર કરવાની—કામગીરી બાંધી હતી એ વાત તો આ સ્લોકમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ-પણે જણવા મળે છે. તો પછી “શ્રી જગદ્ગુરિત”નું સંપાદન તથા ભાષાંતર કરનાર પ્રુડ શ્રી મગ્નલાલ ખખખરે આ પ્રમાણે કેમ લખ્યું હશે? આનો શેરોક પ્રવાસો એ છે કે છઠ્ઠા સર્ગના ૪૩મા સ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાંના ‘જગતી’ શબ્દનો અર્થ ‘ભક્તી’ થતો હોવાનું એમના ખ્યાલબહાર ગયું હશે. એટલે એમણે ‘જગતી ગુર્વી’નો અર્થ ‘વિશાળ ભક્તી’ કરવાને બદલે ‘વિશાળ જગતમાં’ એવો કર્યો છે. પરિણામે જગદ્ગુણે આ મંદિરમાં વિશાળ ભક્તી બનાવી હતી એ મહત્વનો મુદ્દો જ એમના ધ્યાનમાં ન આવી શક્યો—પછી એ ભક્તી મહાવીરસ્વામીના મંદિરની હતી કે શ્રી પાર્શ્વનાથના મંદિરની, એ વાત જુદી અને જોશુ છે. મુખ્ય વાત જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરમાં કંઈક ને કંઈક પણ સમારકામ—પ્રાધિકામ અવશ્ય કરાવ્યું હતું એ જ છે; અને એ મુદ્દો શ્રી મગ્નલાલ ખખખરના ધ્યાન બહાર રહી જવા પામ્યો હતો.

વળી, શ્રી મગ્નલાલ ખખખરના પિતાશ્રી રાવસાહેબ શ્રી દલપતરામ ખખખરે પોતે જ પોતાની ‘કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા’માં (આવૃત્તિ પહેલી, સને ૧૮૭૫, ૫૦ ૪૭) તથા આવૃત્તિ ત્રીજીમાં (સને ૧૮૮૭, ૫૦ ૪૩-૪૫) છૂલ્લોદ્ધારની વાત નોંધી છે; એમાં ત્રીજી આવૃત્તિમાં આ અંગે લખ્યું છે કે “પનરાતરા (૧૩૧૫)નામનો મોટો દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે તેણે (જગદ્ગુણે) વાલેલા પાસેથી વેરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ રાખ્તને તથા આખા મુલકને અન્ન-વસ્ત્ર પૂરાં પાડી દેરાનો છૂલ્લોદ્ધાર કરાવ્યો તેથી જગદ્ગુણનાં દેરાને નામે ઝોળખાય છે.”

“કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા”ની પહેલી આવૃત્તિમાં શ્રી દલપતરામ ખખખરે, ડૉ બર્નેસના મનને અનુસરીને, જગદ્ગુણ વિંસં ૦ ૧૮૮૨માં થયાનું અને દુષ્કાળ વિંસં ૦ ૧૨૧૫માં પડ્યાનું લખ્યું હતું; પણ ત્રીજી આવૃત્તિમાં એમણે આ ભૂલ સુધારી લઈને, દુષ્કાળ વિં સં ૦ ૧૩૧૫માં પડ્યાનું લખ્યું હતું.

આમ છતાં “શ્રી જગદ્ગુરિત”માં શ્રી મગ્નલાલ ખખખરે જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાં કંઈ નહીં કરાવ્યાનું લખ્યું એમાં એમનો કોઈ ખોટો ઈરાદો છે એમ માનવાને બદલે સરતચૂકથી જ આમ બનવા પામ્યું છે એમ માનવું એ જ ઈચ્છિત છે. અરજુ કે, આ પિતા-પુત્ર બંનેની, ઇતિહાસકાર તરીકેની દષ્ટિ સ્વચ્છ હતી અને એમનો પ્રથમ સદ્ગત સત્યને શોધવાનો જ રહેતો હતો.

છે. શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનું મંદિર શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી બન્યું હતું એવો ઉલ્લેખ આ કાવ્ય સિવાય બીજે ક્યાંય જોવા મળતો નથી. અને, આથીય વિશેષ વિચારણીય વાત એ છે કે, જગદૂશના સમયમાં જોટલે કે વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં તો આ તીર્થના મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી નહીં પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથ હતા એવી વાત પણ પ્રચલિત છે; તો પછી શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ આ પ્રમાણે કેમ કહ્યું હશે, એવો પ્રશ્ન થાય છે.

“શ્રી જગદૂચરિત”ના કર્તાએ દરેક સર્ગને અંતે પોતાનું નામ આપવાની સાથે સાથે પોતાના ગુરુ શ્રી ધનપ્રભસૂરિનું નામ પણ આપ્યું છે, જોટલે આ કૃતિના કર્તાની બાબતમાં કશો જ સંકેહ રહેતો નથી. પણ શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ આ ગ્રંથ પોતે કયા સ્થાનમાં અને ક્યારે રચ્યો એનો કશો જ ઉલ્લેખ કરેલો નહીં હોવાથી એનો રચનાસમય નિશ્ચિતરૂપે બાણી શકાતો નથી. આમ છતાં ડૉ. બુહલરે, ડૉ. મોરિસ વિન્ટરનિસે તથા શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે^{૧૭} આ ગ્રંથ વિક્રમની

૧૭. ડૉ. મોરિસ વિન્ટરનિસ : “Another Jain Poem, the Jagaducharita of Sarvanand (14th cent.), is of little poetical value, but has also some historical importance.”

—The Jains in the History of Indian Literature, p. 18.

આમાં ડૉ. વિન્ટરનિસે ડૉ. બુહલરનો મત પાઘટીપમાં નોંધ્યો છે.

શ્રી મગનલાલ ખખખર : “ચરિતના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, વીસદ્વદેવ ઇત્યાદિ રાગઓ, તથા દુષ્કાળની ચરિતકારે પોતે જ સૂચવ્યા પ્રમાણે, પનરોતેરો દુષ્કાળ વિં સં ૧૩૧૨-૧૫ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એ સર્વાનંદસૂરિ વિં સં ૧૪મા સૈકાની અન્તે અથવા ૧૫માની શરૂઆતમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. પણ નહીં સાલ કહી શકાતી નથી, તેમ જ તેના ગુરુ ધનપ્રભસૂરિ વિષે શોધ કરનાં કંઈ માલમ પડતું નથી.”

—શ્રી જગદૂચરિત, પ્રસ્તાવના, પૃં ૨-૩

આ રીતે “શ્રી જગદૂચરિત” વિક્રમની ૧૪મી-૧૫મી સદીના અરસામાં રચાયાનું નિશ્ચિત છે; અને, આ ચરિતકારે પોતે જ સૂચવ્યા પ્રમાણે, પનરોતેરો દુષ્કાળ વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ના ત્રણ વર્ષ સુધી લાગલાગટ પડ્યો હતા એ પણ નિઃસંક છે. જોટલે જગદૂશ વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચોડમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા, એમાં કાંઈ શકા નથી. આમ છતાં “ધી સ્વદ્યયરલ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત”ના વિદ્વાન લેખક ૨૨૦ ડૉ. કાંતિલાલ ફૂલચંદ સોમપુરાએ એમના પુસ્તકમાં (પૃં ૧૬૨) લખ્યું છે કે—

“The name of Jagadeva shah popularly known as Jagadusa a merchant prince is connected with the famous temple of Bhadresvara (Kachha). The temple is said to have been erected by the said Jagadusa during the reign of Ajayapala (1173-1175) or of Mulraja II (1175-1178 A. D.)”

અર્થ—(કચ્છના) ભદ્રેશ્વરના સુપ્રસિદ્ધ દેરાસર સાથે વેપારીઓના શિરોમણિ લેખાતા જગદેવ શાહ, જેઓ જગદૂશના નામથી લોકોમાં જાણીતા હતા, એમનું નામ સંકળાયેલું છે. આ જગદૂશએ આ દેરાસર અથવાળ (સને ૧૧૭૩-૧૧૭૫) કે મુલરાજ ખીખ (સને ૧૧૭૫-૧૧૭૮)ના સમયમાં બાંધ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

“શ્રી જગદૂચરિત”માંથી મળતા જગદૂશના સમયના નિર્દેશ ઉપરથી જોટલું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે શ્રી સોમપુરાનું જગદૂશએ ભદ્રેશ્વરનું બિનમંદિર બંધાવ્યાના સમયનું સૂચન કરતું ઉપરનું નિધાન સાચું નથી.

૧૪મી સદીમાં રચાયાતું સૂચબું છે. અર્થાત્ જગદ્ગુણના સ્વર્ગવાસ પછી થોડાક દાયકા પછી જ આ ગ્રંથ રચાયો હતો.

વળી, શિલાલેખી ઉલ્લેખો પણ પૂર્ણિમા પક્ષના સર્વાનંદસૂરિ વિક્રમની ૫૬૨મી-સોળમી સદી દરમ્યાન થઈ ગયાની સાક્ષી આપે છે.^{૧૮}

આ તીર્થસંબંધી કથા કે અનુશ્રુતિઓરૂપે જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે ઉપરથી તો એમ બાજુવા મળે છે કે જગદ્ગુણએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તે પછીના અરાજકતાના તેમ જ મુસલમાનોના આક્રમણના સમયમાં આ તીર્થમાં ઘણી ભાંગફોડ થઈ હતી; અને આવી નધાશ્રિયાત જેવી સ્થિતિને લાલ લઈને કેઈ ખાલો આ તીર્થના મૂળ મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ઉઠાવી ગયો હતો; આને પરિણામે વિં સં ૧૬૨૨માં શ્રીસંઘે આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે વખતે ભગવાન પાર્શ્વનાથના સ્થાને ભગવાન મહાવીરસ્વામીને મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન કર્યા હતા.^{૧૯} તો પછી, ઉપર સૂચબું તેમ, શ્રી જગદ્ગુણરિતના કર્તાએ “વીરસૂરિજીના ઉપદેશથી બનેલ

આ બાબતમાં વિશેષ નોંધપાત્ર અને લેખકના પોતાના જ ઉપર સ્પષ્ટ વિધાનની વિરુદ્ધ જતી વાત તો એ છે કે એમણે પોતે જ એમના આ પુસ્તકમાં એ જ પાનામાં, આ પ્રમાણે પાદનોંધ મૂકી છે—

“He was alive till the reign of Arjundeva Vaghela as Jagadusa's death was mourned by Arjundeva, i. e. he died before V. S. 1331 (A. D 1274-75) the last year of Arjundeva's reign.”

અર્થ—એ જગદ્ગુણ અર્જુનદેવ વાઘેલાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન જીવતા હતા, કારણ કે એમનું અવસાન થયું ત્યારે અર્જુનદેવે શોક પાઠ્યો હતો. અર્થાત્ એ અર્જુનદેવના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષ વિં સં ૧૩૩૧ (સને ૧૨૭૪-૭૫) પહેલાં ગુજરી ગયા હતા.

આ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે શ્રી સોમપુરાના એક જ પુસ્તકમાં (અને એક જ પાનામાં) જગદ્ગુણ જીલ્લા જુદા સમયે થઈ ગયાની બે વાતો નોંધવામાં આવી છે, જે વિસંગત છે, આ બે વાતોમાંની અર્જુનદેવના રાજ્યકાળમાં જગદ્ગુણ સ્વર્ગવાસ પામ્યાની વાત ઇતિહાસમાન્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૧૮. જુઓ, આ ગ્રંથનું પ્રકરણ ૫, પાદ નોંધ નં. ૧૬ તથા બેના ઉપર એ પાદનોંધ લખી છે, તે મૂળ લખાણ (૫૦ ૮૨).

૧૯. શ્રી પાર્શ્વનાથના સ્થાને મહાવીરસ્વામીને મૂળનાયક તરીકે ક્યારે બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા તે અંગે આ સમયે (વિં સં ૧૬૨૨ની સાલને) નિર્વિવાદ માની શકાય એવી સ્થિતિ નથી; કારણ કે આ સમય આથી જુદો હોવાના ઉલ્લેખો પણ મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી(શ્રી આત્મારામજી) મહારાજે, શ્રી ભદ્રેશ્વરજી તીર્થમાંથી મળી આવેલ તામ્રપત્ર-સંબંધી વાત કરતાં, “અજ્ઞાનતિભિરભાસ્કર”માં (આવૃત્તિ બીજી, ૫૦ ૧૭૬)માં લખ્યું છે કે “પાર્શ્વનાથ દેવસ્ય, એસા મૂલનાયકકા નામ હૈ, હસ કાલમે તો કિતનેક વર્ષ પહિલા શ્રી મહાવીર મગવંતકા વિંવ લાંતિવિજય નામક યતિને સ્થાપન કરા હૈ.” અર્થાત્ શ્રી પાર્શ્વનાથના સ્થાને શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની સ્થાપના વિક્રમના ૨૦મા સૈકાની શરૂઆતના જ ભાગમાં, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીના અવિરત પ્રત્યક્ષી થયેલ આ તીર્થના સમાચારમ વખતે થઈ હોવી ભેઈએ.

મહાવીરસ્વામીના જિનમંદિરમાં” જગદ્ગુણએ ભમતી વગેરે કરાવ્યાનું લખ્યું તેનો આ વાત સાથે મેળ કેવી રીતે યોગી શકે ?

આ સવાલનો સુનિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવો કોઈ આધાર અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. આના સમાધાનરૂપે એક કલ્પના એવી યર્થ શકે કે જગદ્ગુણના સમય પહેલાં કોઈક સમયે ભદ્રેશ્વર નગરમાં વીરસૂરિના ઉપદેશથી ભગવાન મહાવીરનું બીજું કોઈ મંદિર બન્યું હશે અને જગદ્ગુણએ એની ભમતી વગેરે કરાવેલ હશે. (જુઓ, પ્રકરણ ૩, પૃ. ૪૪ માં જેનો ઉલ્લેખ છે, તે ચિત્ર નં. ૪૧; તથા એ પ્રતિમાલેખ ઉપર આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ વિવેચન.) પણ ભદ્રેશ્વર તીર્થની એ સમયની બહેજલાલી તથા એ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકેની જગદ્ગુણની ખ્યાતિ જોતાં આવી કલ્પના કરતાં પણ સંકોચ થાય છે, એટલે “શ્રી જગદ્ગુણચરિત્ર”માં જગદ્ગુણએ ભદ્રેશ્વર તીર્થના જિનમંદિરમાં ભમતી વગેરે કરાવ્યાનું લખ્યું છે તે વર્તમાન જિનમંદિરને અનુલક્ષીને જ લખ્યું છે, એમ સમજવું ઠીક લાગે છે—અલખત, એ મંદિર શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી બન્યું હતું અને એ વખતે એમાં મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી હતા, એ બંને મુદ્દાઓ સંબંધી વિશેષ અને નિષ્ણોચક આધારની શોધ કરવાની બાકી રહે છે.

ભદ્રેશ્વરની જીજ્ઞાસુ પ્રત (પૃ. ૨૩)માં આ જીજ્ઞાસુદાર અંગે લખ્યું છે કે—

“આ પછી પ્રખ્યાત દાનવીર દુષ્કાળભંજક શ્રી જગદ્ગુણ શેઠે તેમની સદીમાં આ તીર્થને મહાન જીજ્ઞાસુ કરાવ્યો. આચાર્ય શ્રી પરમદેવસૂરિએ સંસ્કૃત ભાષાના જગતશેઠ ચરિત્રમાં આ તીર્થના જીજ્ઞાસુદારની અનેક આર્થિક, વિવિધ પ્રકાર પાડતી અને લાગેલાં ઇચ્છાનું અર્થ ખતાવતી તપસીલો છે. જગદ્ગુણ શેઠનું ખ્યાત નામ એમની સખાવતો અને પરમાર્થથી વિશ્વવિખ્યાત છે. એવા શ્રી જગદ્ગુણ શેઠે, જેઓ આ ભદ્રાવતી નગરીના ભારતવિખ્યાત શેઠ હતા, એમણે હશે જીજ્ઞાસુદાર કરાવ્યો ને આ તીર્થ નજીક બે ભારતભરના અતિથિઓ માટે મોટી દાનશાળા સદાવત શરૂ કર્યું.” (અહીં ‘પરમદેવસૂરિના’ બદલે ‘સર્વાનંદસૂરિ’ જોઈએ.)

માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૨) શ્રી જગદ્ગુણના જીજ્ઞાસુદાર બાબત આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—

કંઈક રમૂજ ઉપજવે અથવા સંજવણમાં મૂકે એવી વાત આ તીર્થના મૂળનાયકની બાબતમાં લેક્કનન્ટ પોસ્ટાન્સે લખી છે. એમણે સન ૧૮૩૭માં આ તીર્થની મુલાકાત લીધી પછી ભદ્રાવતી નગરી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી જે લેખ લખ્યો એમાં મૂળનાયક તરીકે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાનું લખ્યું ઉપરાંત એ પ્રતિમા સફેદ આરસપહોણની હોવાનું લખ્યું છે, જે સાવ નવી વાત છે—આ તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્વેત પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાની વાત બીજા કોઈએ લખી નથી. આ મૂર્તિનો એના પરિઠર સાથેનો સ્કેચ પણ એમણે પોતાના લેખ સાથે આપ્યો છે, જે જોઈએ તેવા સ્પષ્ટ નથી, તેમ જ વર્તમાન મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી અને જૂના મૂળનાયક શામળિયા પાર્શ્વનાથ એ બેમાંથી એકની પ્રતિમા સાથે મળતો આવતો નથી. પણ આ બાબતો કદાચ સ્કેચ દોરનારની હોઈ શકે. અને શ્રી પોસ્ટાન્સને સમજૂતી આપનાર વ્યક્તિએ એમને, આ તીર્થ પાર્શ્વનાથનું છે એમ સમજાવે, મૂળનાયક પાર્શ્વનાથ હોવાનું કહ્યું હોય એ પણ બનવા જેવું છે. એટલે ખરી રીતે શ્રી પોસ્ટાન્સની મુલાકાત વખતે મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ હોવાનું કહ્યું શ્રી મહાવીરસ્વામી જ હોવા જોઈએ. (લેક્કનન્ટ પોસ્ટાન્સે કરેલ વર્ણન સંબંધી સવિસ્તર વિચારણા આ ગ્રંથના ત્રીજા પ્રકરણમાં (પૃ. ૩૨) કરવામાં આવી છે.)

“તિવાર પછી સંવત ૧૧૮૨માં શા જન્મુ થયો, ગામધણી થયો. તેણે સદાનત બાંધ્યો, જીરજીરદાર કર્યું. સંધપતિ થયો. દેશદેશવરમાં વેપાર વણા. ગુરદેવની લકિત કરે વણી.”

હો. બજેસે પોતાના “રિષોટ” જોના ધી જોન્ડીકવીડીય જોડુ કાઢિયાવાડ જોન્ડ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાં (૫૦ ૨૦૭) આ જીર્ણોદ્ધારની નોંધ લેતાં લખ્યું છે કે—

“વિં સં ૧૧૮૨ (ઈ. સ. ૧૧૨૫)માં જગદેવ શાહ નામે એક ધનવાન વેપારીએ ભદ્રેશ્વરના પૂરાપૂરા હક્ક હમેશને માટે મેળવી લીધા અને વસઈના દેરાસરનો મોટા પાયા ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો; એને લીધે આ તીર્થની પ્રાચીનતા દર્શાવતાં બધાં સ્થાપત્યો નાજુદ થઈ ગયાં.”

શ્રી નજલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ પણ, ડો. બજેસની જેમ જ, જગદૂશા વિં સં ૧૧૮૨માં થયેલું અને જોણે દેરાસરનો મોટા પાયા ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું લખ્યું છે. આમાં પણ જગદૂશાના સમયમાં એક ચૈકાનો ફેર છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યતીન્દ્રવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં રચેલ શ્રીજગદૂશાહચરિતમ્માં આનો ઉલ્લેખ બે સ્થાને મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

(૧) કચ્છદેવીયપૂર્વવિભાગે જગજ્જેગીયમાનકીતિકદમ્બકં જગદ્દેવેષ્ટિકારિતં દ્વિપચ્ચાસજ્જિના-લયવિશ્વપિતં સૌવશિલ્પિર જિનમન્દિરમણુનાપિ બરીમરીતિ ચંતવનુંદાચલીયદેલવાહાસ્યજિનમન્દિર-સામ્યતામ્ । (પૃ ૧)

અર્થ—કચ્છ દેશના પૂર્વવિભાગમાં, જેની ક્ષિતિને સમૂહ જગતમાં ગવાય છે તેવું, શ્રેષ્ઠી જગદ્દેવે કરાવેલું, ખાવન બિનાલયેથી શોભાયમાન, બિંચા શિખરવાળું જિનમંદિર અત્યારે પણ, આખામાં દેલવાહામાં આવેલ જિનમંદિરના જેવું, શોભી રહ્યું છે.

(૨) મદ્રાચાયોડસી જગદ્દેવશાસ્ત્ર મદ્રેશ્વરનગરે શ્રીવીરસૂરિકારિતવીરપ્રમુચ્ચયોપરિ મહાન્તી સ્વર્ગલશદણો સમારોપ્ય મન્દિરસ્ય સુવમાં પંદિષત્ । ” (પૃ ૩૨)

અર્થ—કૃત્યાણુષ્ટિવાળા જગદ્દેવ શાહે ત્યાં ભદ્રેશ્વર નગરમાં શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલ વીર-પ્રભુના મંદિર ઉપર સોનાના મોટા કળશ અને દંડ ચઢાવીને જોની શોભા વધારી.

આ ચરિત્ર મોટે ભાગે શ્રી સર્વોન્દસૂરિવિરચિત “શ્રી જગદ્દેવચરિત”ને અનુસરીને રચવામાં આવ્યું છે, એટલે એમાં પણ ભદ્રેશ્વરના બિનાલયને “શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલ શ્રી વીરપ્રભુના મંદિર” તરીકે જોળાવ્યું હોય, તે સ્વાભાવિક છે, પણ એમાં જગદ્દેવશાહે મોટી ભમતી કરાવ્યાનું નોંધ્યું નથી, એ એમ સૂચવે છે કે આ વાત આ ચરિત્રના લેખકે “શ્રી જગદ્દેવચરિત”ના અનુવાદને આધારે, અને મૂળ પ્રલોક બેચા વગર, લખી છે; મૂળ પ્રલોક બેચો હોત તો આવું ખતવા ન પામત. ૨૦

૨૦. ભાવનગરના “જૈન” સાપ્તાહિકના કર્તાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી ચતુર્બય પ્રકાશ” નામે પુસ્તકમાં (૫૦ ૭૬) પણ ભદ્રેશ્વરમાં વીરનાથનું મંદિર હોવાનું આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે : “સઘ ભદ્રેશ્વર આવ્યો એટલે ત્યાં પણ વીરનાથના મંદિરે જગદ્દેવશાહે સુતર્જુનકળશ ચઢાવ્યો તથા અષ્ટાપદનું વિશાળ બિનાલય બંધાવી ત્રિપંડા પાર્શ્વનાથના બિંબને ચતુર કુંડલાદિ આભૂષણો ચઢાવ્યાં.” આમાં પણ જગદ્દેવશાહે વિશાળ ભમતી કરાવ્યાની વાત નથી નોંધી, તેથી લાગે છે કે આમાં પણ “શ્રી જગદ્દેવચરિત”ના અનુવાદનો જ આશ્રય લેવામાં આવ્યો હશે.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ”માં (પૃં ૧૧૯) જગદ્ગુણા ઉદ્ધારની વાત આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે—

“ ત્યાર બાદ (મહારાજ કુમારપાળના જીર્ણોદ્ધાર બાદ) સવત ૧૩૧૫માં ધનકુબેર જગદ્ગુણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો એવા એક લેખ આજ પણ એક સ્થંભ પર મળે છે. ”

આમાં જીર્ણોદ્ધારની સાલ અને એ સંબંધી લેખ એક થાંભલા પર હોવાનું લખ્યું છે તે વાત વિચારવા જેવી છે; કારણ કે આ સાલનો કોઈ લેખ અત્યારે છે નહીં અને એ સાલનો લેખ હોવાની કોઈ એ નોંધ પણ લીધી નથી. પણ અહીં તો સુખ્ય વાત એ જ છે કે શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ૨૧

“ મારી કચ્છયાત્રા ”માં (પૃં ૧૪૩) પણ ઉપર સુખ્ય જ લખ્યું છે કે—

“ તે પછી (કુમારપાળના ઉદ્ધાર પછી) સં ૧૩૧૫માં જગદ્ગુણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, એ તો બિલકુલ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. ”

“ જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ ”માં (પૃં ૧૪૧) પણ, “ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ”ના ઉલ્લેખની જેમ, શ્રી જગદ્ગુણા ઉદ્ધારની બાબતમાં લખ્યું છે કે—

“ બાદ (કુમારપાળના જીર્ણોદ્ધાર બાદ) વિંસં ૧૩૧૫માં દાનવીર જગદ્ગુણે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એવા એક લેખ ત્યાંના સ્થંભ ઉપર કોતરેલો વિદ્યમાન છે. ”

૨૧. ભૂવક ગામના મહાદેવના મંદિર અંગે આ “ કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ” પુસ્તકમાં (પૃં ૧૧૨-૧૧૪) જે વાત લખવામાં આવી છે, તે ભલુના જેવી છે. એમાં લખ્યું છે કે—

“ (ભુવક) ગામ બહાર એક લગ્ન દેવાલય છે, આ દેવાલય કુબેરભંડારી જગદ્ગુણહનું બંધાવેલ છે. આ દેરાસરનો ભોમવટો એક બાવો ભોગરી રહેલ છે. આ લગ્ન દેવાલય ઘણું જ વિશાળ છે. બાર બાર હાથ લાંબા વિશાળ પત્થરના ચોસલમાં તો થંભીઓ તરીકે વપરાયાં છે. આ મંદિરની રચના બાવન જિનાલયના આકારની છે. ગભારો, રંગમંડપ અને પ્રવેશદ્વાર ભેતાં જ જૈન શિલ્પની પ્રતીતિ થયા વગર નથી રહેતી. એક વખતના આ લગ્ન જિનાલયમાં આજે મહાદેવ અને નંદી પૂજાય છે.....

“ લોકકથા એવી છે કે—જગદ્ગુણે મંદિર બંધાવ્યું. પ્રતિમાજી પધરાવવાં બાકી હતાં. પણ એ વખતે બ્રાહ્મણોનું ભેર હોવાથી બ્રાહ્મણોએ શિરભેરીથી મંદિરનો ક્યારે લઈ લીધો. રાજ પાસે ફરિયાદ ગઈ. રાજ બ્રાહ્મણોથી ક્યારેથી અને જગદ્ગુણહની કીર્તિથી અંબલેલો હતો. તેથી કંઈ ન્યાય ન આપી શક્યો અને જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરમાં પુકળ જમીન આપી સંતોષ પાડ્યો. જગદ્ગુણ ભદ્રેશ્વર ગયા અને ત્યાં એક મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. પાછળથી ભુવકના લગ્ન જિનપ્રાસાદ પર વીજળી પડી અને શિખર તથા ગભારાનો ઘુમટ પડી ગયો. (આજ પણ એ પડી ગયેલો ભાગ છે) આ પ્રમાણેની દંતકથા ચાલે છે. ”

આ દંતકથાનો આધાર મળી શકે એ માટે શક્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ પુસ્તકના લેખક ભુવક ગામનું મહાદેવનું મંદિર મૂળ જગદ્ગુણે બંધાવેલ જૈન મંદિર હતું એ પુરવાર કરવા માટે આ મંદિરમાંના એક થાંભલા ઉપરનો શિલાલેખ જગદ્ગુણનો હોવાનું પણ લખ્યું છે; પણ આ લેખ જગદ્ગુણનો નહીં હોવાનું અન્ય પુરાવાઓથી બાળી શકાય છે. જુઓ, “ કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન ”, પૃં ૯૫ તથા ૨૬૫ અને “ રિપોર્ટ ” એન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાશ્મિરવાસ એન્ડ કચ્છ ”, પૃં ૨૧૦.

“ભારતનાં જૈન તીર્થો”માં (પૃં ૪૮) પણ ઉપર મુજબ જ લખ્યું છે કે—

“કુમારપાલ મહારાજએ અહિંના મંદિરનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, અને વિં સં ૧૩૧૫માં દાનવીર જગદૂશહે આ મંદિરનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ હકીકતનો લેખઆજે પણ ત્યાંના મંદિરના સ્તંભ પર કાતરેલો નિવમાન છે.”

છેલ્લાં ચારે પુસ્તકો (૧. “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા,” ૨. “મારી કચ્છ યાત્રા,” ૩. “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ” અને ૪. “ભારતનાં જૈન તીર્થો”)માં શ્રી જગદૂશાના જીવોદ્ધારની જે વિગત આપી છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એ બિલકુલ એકસરખી છે; અને તેના મુદ્દા આ પ્રમાણે છે : (૧) મહારાજ કુમારપાળના ઉદ્ધાર પછી જગદૂશાએ જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, (૨) જગદૂશાનો જીવોદ્ધાર વિંસં ૧૩૧૫ની સાલમાં થયો હતો; અને (૩) વિંસં ૧૩૧૫ની સાલમાં જીવોદ્ધાર થયાનો લેખ મંદિરના એક થાંભલા ઉપર કાતરેલો છે. આમાં આ જીવોદ્ધાર વિં સં ૧૩૧૫માં થયાની અને એ સંખ્યા લેખ મંદિરના એક થાંભલા ઉપર હોવાની વાત વિચારણીય છે. છેલ્લાં ત્રણે પુસ્તકોના કતાઓ “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા”માંના ઉલ્લેખને જ અનુસર્યા છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” પુસ્તકમાં જગદૂશાનો ઉદ્ધાર વિં સં ૧૩૧૫ની સાલમાં થયાની અને એ સાલનો લેખ મંદિરના એક સ્તંભ પર હોવાની વાત શાને આધારે લખવામાં આવી હશે તે વિશેષ શૌધ માગી લે છે એ ગમે તેમ હોય, પણ આ બધામાં મુખ્ય વાત એ છે કે આ તીર્થનો ઉદ્ધાર જગદૂશાએ કરાવ્યો હતો.

“જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માં (પૃં ૧૪૧) આ ઉદ્ધાર અંગે લખ્યું છે કે—

“જગદૂશહે આ મંદિરનો ઉદ્ધાર સં. ૧૩૧૨માં કરાવ્યો હશે એમ લાગે છે.”

“કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃં ૮૭, ૮૮) જગદૂશાના જીવોદ્ધાર સંખ્યા ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે—

“પણ તે પછી મહાન પરાંપકારી શાહસોદાગર જગદૂશા સમયથી ભદ્રેશ્વરના વસહિના મંદિરનો જે ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે તેને માટે બે મત નથી. સં. ૧૩૧૫નો જે ભયંકર કુઝાળ પડ્યો ત્યારે રાજા તથા તેના સારાથે મુલકને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડી વાઘેલાઓ પાસેથી જગદૂશાહે વેરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાને કળજે રાખ્યું. એ સમયે એણે આ દેરાસરનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો કહેવાય છે અને તે સમયથી ‘જગદૂશાહનાં વસહિનાં દહેરાં’ નામે બાણીતાં થયાં. એ જીવોદ્ધાર થવાથી મંદિરની ખાસ પ્રાચીનતાનો એકેએક અવશેષ હુપ થયો છે.”

‘શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહિ તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય’માં (પૃં ૨) જગદૂશાના જીવોદ્ધારનો માત્ર નામોલ્લેખ જ કરવામાં આવ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“નાના નાના અનેક ઉદ્ધારો થયા, પણ એમાં પરમશાસનપ્રભાવક સંપ્રતિ મહારાજ, મહાન દાનવીર અને ઉપાધ્યાયજીવે જગદૂશા અને પરમતપસ્વી જગતચંદ્રસુરિ વગેરેના આજ લગી નવ મહાન જીવોદ્ધારો થયા છે.”

જગદુશાના જીર્ણોદ્ધારનો સમય—જગદુશાએ આ જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે કરાવ્યો હશે એનો સમય નિશ્ચિત રીતે બહુવાનુ કોઈ સાધન હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયું નથી. વિં સં ૦ ૧૩૧૫ માં જીર્ણોદ્ધાર થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે; પણ એ સાલ તો લાગલાગત ત્રણ વર્ષ સુધી પડેલ વ્યાપક દુષ્કાળના છેલ્લા વર્ષનું સૂચન કરે છે. આ માટે કોઈ એવું અનુમાન કરી શકે ખરા કે આ દુષ્કાળનાં વર્ષો દરમિયાન જ, લોકોને કામ આપવા માટે, જગદુશાએ આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કરાવ્યું હોય અને તે વિં સં ૦ ૧૩૧૫ની સાલમાં પૂરું થયું હોય. પણ આ માટે વિશેષ આધારની અપેક્ષા રહે છે.

પણ શ્રી સર્વોનંદસૂરિયુત “શ્રી જગદુશ્ચરિત”માં (સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૩ થી ૪૧) ઘટનાઓનો જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે : (૧) આચાર્ય શ્રી પરમદેવસૂરિના ઉપદેશથી જગદુશાએ શ્રી શત્રુજય અને ગિરનાર તીર્થોનો સંઘ કાઢ્યો ; (૨) આ સંઘ સાથે ભદ્રેશ્વર પાછા આવ્યા પછી એમણે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લોક ૪૨ થી ૪૬), અને ખીળાં પણ લોકોપકારનાં અને ધર્મનાં અનેક કાર્યો (શ્લોક ૪૭ થી ૭૬) કરાવીને જગતમાં શાંતિ ફેલાવી; અને (૩) તે પછી આચાર્ય પરમદેવસૂરિ પાસેથી વિં સં ૦ ૧૩૧૩, ૧૩૧૪ અને ૧૩૧૫માં ત્રણ વર્ષ માટે પડનાર દુષ્કાળની વાત બહીને એનો સામનો કરવા માટે જગદુશાએ ઠેર ઠેર અન્નના કોઠારો ભરાવ્યા (શ્લોક ૬૭ થી ૭૨), અને દુષ્કાળના સંકટનું નિવારણ કરવામાં પ્રબળે તથા રાત્રીઓને પણ સહાય (શ્લોક ૭૩ થી ૮૦ તથા ૧૨૫ થી ૧૩૨) કરી.

“શ્રી જગદુશ્ચરિત”માં આપેલ આ ઘટનાક્રમ ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે જગદુશાએ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રીશત્રુજય-ગિરનાર તીર્થોની યાત્રા માટે કાઢેલ સંઘ પછી અને વિંસં ૦ ૧૩૧૩-૧૫ના દુષ્કાળ પહેલાં કોઈ સમયે કરાવ્યો હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં “જેન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માંનું “જગદુશાહે આ મંદિરનો ઉદ્ધાર સં ૦ ૧૩૧૨માં કરાવ્યો હશે એમ લાગે છે”—એ કથન વજૂદવાળું ગણી શકાય એવું લાગે છે. જો આ સ્થાને આનો આધાર ટાંકવામાં આવ્યો હોત તો આ વાત સાવ નિર્વિવાદ થઈ જત.

શ્રી દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરે “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં (પૃ ૪૩-૪૫) લખ્યું છે કે—

“તે દેરાંને ત્રણ ચાર વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો લાગે છે. વચમાંનું દેવળ જૂનું છે અને તેની ઉપર તથા આસપાસ ત્રણ વાર જૂદે જૂદે વખતે દેરાંને તથા સરાયત થઈ, સંવતના લેખ ન ખાયા છે. એ લેખ ખવાઈ ગયા છે, તોપણ એક બે થાંભલા ઉપર ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ જણાય છે. એ સંવત જગદુશા કરીને મોટા ધરમાતા વાણીએ થઈ ગયો તેના વખતના લાગે છે. પનરોતરો (૧૩૧૫) નામનો મોટો દુષ્કાળ એ વખતે પડ્યો હતો. ત્યારે એણે વાણેલા પાસેથી વેરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ રાખેને તથા આખા મુલકને અન્ન વજૂ પૂરા પાડી દેરાં-સરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તેથી જગદુશાનાં દેરાંને નામે પણ જાળખાય છે.”

આ લખાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિંસં ૦ ૧૩૨૩નો લેખ તો જગદુશાનો હોઈ શકે, પણ

વિંસં ૦ ૧૩૫૮નો લેખ એમનો ન જ કહેવાય; કારણ કે જગદ્ગુણ વિંસં ૦ ૧૩૩૧ પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આનો પુરાવો “શ્રીજગદ્ગુરિત”માંથી જ (સર્ગ ૭, સ્લોક ૩૫) મળે છે, તે એ કે જગદ્ગુણના સ્વર્ગવાસથી ગૂર્જરપતિ અર્જુનદેવે ખૂબ રુદ્ધ (ક્ષિતિરોઝ્જુનોડપિ કરોદ વાઢ) કંથુ’ હંતુ. અને અર્જુનદેવ વિંસં ૦ ૧૩૩૧માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. એટલે જગદ્ગુણાત્મ’ અવસાન એની પહેલાં જ થયું’ હંતુ’ એ નિશ્ચિત છે. શ્રીદલપતરામ ખખખરે દુષ્કાળના નિવારણ પછી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાની વાત ક’ળક્રમને અનુસરીને લખી હશે એમ માનીએ તો ભદ્રેશ્વરના થાંભલા ઉપર વિંસં ૦ ૧૩૨૩નો જે લેખ હોવાનું એમણે નોંધ્યું’ છે, તે લેખ જગદ્ગુણાએ કરાવેલ જીર્ણોદ્ધારને લગતો પણ કદાચ હોઈ શકે.

વિંસં ૦ ૧૩૨૩માં જગદ્ગુણાએ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો એ વાતની પુષ્ટિ, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના રંગમંડપમાં મંદિરની જમણી બાજુ લગાડવામાં આવેલ અને ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપના અને એના જીર્ણોદ્ધાર વગેરે બાબતો સંબંધી સવિસ્તર માહિતી આપતા, સંસ્કૃત ભાષાના વિશાળ શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખથી પણ થાય છે. એ શિલાલેખમાં જગદ્ગુણાના ઉદ્ધારની વાત આ શબ્દોમાં લખવામાં આવી છે: “ . મહર્દિકમોલિના સાક્ષાદ્ધનદાયમાનેન શ્રીમતા શ્રેષ્ઠ-પુદ્ગલેન શ્રીજગદ્ગુણામ્ના ધ્યવકશિરોમણના વિક્રમ સવત્ ૧૩૨૩ વર્ષે મહતા દ્રવ્યવ્યયેનૈતસ્ય ચંતસ્ય જીર્ણોદ્ધાર કૃતમિતિ.” આ શિલાલેખ વિંસં ૦ ૧૬૩૬ની સાલનો એટલે આધુનિક ગણાય, એટલે “ શ્રી જગદ્ગુરિત ”માંના તથા આ શિલાલેખમાંના જીર્ણોદ્ધારના સમયમાં કોને વિશેષ વજૂદ આપતું તે નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં વિંસં ૦ ૧૩૨૩ના આ શિલાલેખી ઉલ્લેખની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહીં.

(૧૦) વાઘેલા સારંગદેવનો ઉદ્ધાર—પાટણપતિ અર્જુનદેવનો સ્વર્ગવાસ વિંસં ૦ ૧૩૩૧માં થયો, તે પછી તેનો પુત્ર સારંગદેવ પાટણની ગાદીએ આઠ્યો અને જગદ્ગુણા વિંસં ૦ ૧૩૩૧ પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા, એ હિસાબે જગદ્ગુણા સારંગદેવના બાલ્યકાળમાં સમકાલીન હતા તે નિર્વિવાદ છે. અને જગદ્ગુણાના વખતમાં ભદ્રેશ્વર નગર પૂર્ણ બહોજલાલીવાળું અને પીઠેરે પડાવી નાખેલ જૂના કિલ્લાના સ્થાને એમણે નવેસરથી ચણાવેલ કિલ્લાથી સુરક્ષિત હંતું તેમ જ ભદ્રેશ્વર તીર્થે પણ એમણે કરાવેલ જીર્ણોદ્ધારને લીધે બરાબર સુરક્ષિત અને પૂરું ઉદ્યોતવત બન્યું’ હંતુ. અને સારંગદેવનો સ્વર્ગવાસ વિંસં ૦ ૧૩૫૨માં થયો હતો, એ પણ નિશ્ચિત છે. એમણે ભદ્રેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર વિંસં ૦ ૧૩૩૫માં કરાવ્યાની જે નોંધ મળે છે. એનો અર્થ એ થાય કે જગદ્ગુણાના સ્વર્ગવાસ પછી દસેક વર્ષે એટલા દૂંધા ગાળામાં જ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરવાની જરૂર ભણી થઈ હતી; પણ આ વાત માની શકાય એવી નથી. અને છતાં સારંગદેવના જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ’ પ્રતમાં (૫૦ ૨૩) અને (૨) માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૪) મળે જ છે. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ’પ્રતમાં લખ્યું છે કે—

“ સવત્ ૧૩૩૫માં વાઘેલા રાજ સારંગદેવે પોતાના ગુજરાત અને કચ્છ રાજ્યનાં બંદરો અને ગામોના કર અને જમીનરેખે આવતા અદારે હણખનો મોટો ક્ષયો આ તીર્થની સંભાળ અને વિકાસ માટે સમર્પણ કર્યો અને તેના

લેખપત્રા કરી આખા ને એમણે પણ એક નાનો જીર્ણોદ્ધાર આ તીર્થમાં કરી જીવનનો લ્હાવો લીધો. ”

માંડવીની પ્રતમાં આ અંગે લખ્યું છે કે—

“અને અણગોર સંઘ લઈ આવ્યા વસઈએ. સંવત ૧૨ મધ્યે. તિવાર પછી સંવત ૧૩૩૫ વાવેલા સારંગ દે રાજ કાધું. તેણે સદાવત ખાંધું. છત્રીસ હજારની પેદાશ દેવલમાં દીધી તેહના દસ્તક દેવલના થાંભ મધ્યે લખ્યા છે.”

ઉપરના બંને ઉલ્લેખોમાંના પહેલામાં સારંગદેવે માત્ર નાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે, અને બીજામાં તો જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં નથી આવ્યો, પણ બંનેમાં મંદિરના નિભાવ માટે અમુક રકમ ભેટ આપ્યાનું લખ્યું છે અને તે જ આ બંને નોંધોનો મુખ્ય મુદ્દો છે એ સ્પષ્ટ છે. પહેલા ઉલ્લેખમાં “અઢારે હજુબનો મોટો કાળો ” આપ્યાનું લખ્યું છે, તેનો અર્થ સમજવાનો રહે છે; બ્યારે બીજા ઉલ્લેખમાં છત્રીશ હજારની આવક આપ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

એ વાત ઇતિહાસ-સિદ્ધ છે કે, અન્ય ગૂર્જરપતિઓ કે પાટણપતિઓની જેમ, કચ્છ ઉપર સારંગદેવની પણ આજીવ પ્રવર્તતી હતી. અને બદ્રેશ્વરમાં સારંગદેવનો વિં સં ૧૩૩૨ની સાલનો શિલાલેખ એક પાળિયા ઉપર કોતરેલો હતો અને એમાં ચરતી ગાયને ધાવતા વાછરડાનું શિલ્પ કોતરેલું હતું. આ પાળિયો અત્યારે ખોખરા ગામમાં છે. (જુઓ, કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૨૭૭.)

બદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના દેરાસરની ડાબી બાજુની દીવાલના બહારના ભાગમાં, ઉપાશ્રય અને આ દીવાલની વચ્ચે ચારેક ફૂટ પહોળા નવેળી છે એમાં, જોડાણના ભાગમાં, દેરાસરની દીવાલમાં એક શિલાલેખ છે. આ શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે શ્રી આણંદ-વિમલસૂરિના ઉપદેશથી, વિં સં ૧૫૬૪માં, ભમ રાવળે બદ્રેશ્વરના દેરાસરને ૧૨ ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં.

કચ્છના અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયાસોથી પણ આ તીર્થને મળતી ખંધ થયેલ સરકારી સહાય ફરી ચાલુ થઈ હતી. આની વિગતો આગળ ઉપર આપવામાં આવશે.

ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે, સને ૧૮૭૪ની સાલમાં, આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી. આ મુલાકાત પછી એમણે એમના પુસ્તક “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” માં (પૃ ૨૦૬) સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—

“આ સદિના અગાઉના (early) ભાગમાં ખંતવિજય નામના એક જૈન ગુરુએ આ મંદિરને રાજ્ય તરફથી જમીનની જે ભેટ મળી હતી અને જે જૂનાં ઇનામો (ઇનામદારીરૂપે સહાય) મળેલું હતું, તેને વસૂલ કરવાનો દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.” ૨૨

૨૨. ... Collected early in the present century by a Jaina Guru Khantavijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams of royal gifts of land to the temple.

આ બધા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે કે, અન્ય દેવસ્થાનોની જેમ, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જૈન દેવસ્થાનને પણ, જે તે શાસકો તરફથી, કંઈક ને કંઈક પણ સહાય કે ભેટ મળતી રહેતી હતી. એટલે રાજ સારંગદેવે આવી ભેટ—સહાય આ તીર્થને અર્પણ કરી હોય એમાં શંકા કરવાની જરૂર નથી; અને આવી ભેટને દીધે જ એનું નામ આ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકે નોંધવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે.

(૧૧) જામ રાવળનો જીવોદ્ધાર—આ માટે કચ્છના ઇતિહાસની થોડીક વાત જાણવી જરૂરી છે. જામ રાવળનો કચ્છ સાથેનો સંબંધ કુટુંબ-કલેશ અને વેરઝેરની કંઈક વાતોથી ભરેલો છે. રાજસૂતા હમેશાં સ્વાર્થ સાધવાની જ નીતિ-રીતિ શોધતી હોય છે અને એની પ્રીતિનો હેતુ પણ મોટે ભાગે આપો જ હોય છે. કચ્છ ઉપર પોતાની એકછત્રી સત્તા સ્થાપવાની લાલસાથી પ્રેરાઈને જામ રાવળે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ જામ હમીરનું વિ. સં. ૧૫૫૫માં ઢગાથી ખૂન કર્યું અને એના વંશવેદાને નાખૂદ કરવા એના બે પુત્રોનું—૧૧ વર્ષના પાટવી કુંવર ખેંગારજી અને ૮ વર્ષના કુંવર સાહેબજીનું—કાસળ કાઢવા પેરવી કરવા માંડી.

આવી ખરેખરી કટોકટીને વખતે છઞ્છર જીદો નામના હમીરજીના વફાદાર અનુચરે આ બે કુંવરોનો જાન બચાવવાનું જીવસંતોષટનું સાહસ ખેડ્યું અને એ બંને કુંવરોને લઈને કાઠિયાવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રવાસમાં ભિંટ પર આગળ વધતાં તેઓ સાચર ગામે પહોંચ્યા ત્યારે, છઞ્છર જીદોને માલૂમ પડ્યું કે, જામ રાવળના સિપાહીઓ એમનો સગડ લેતા લેતા નજીક આવી પહોંચ્યા છે; અને એમના હાથમાં ઝડપાઈ જવાનો ભય છે; અને એમ થાય તો તો હમીરજીના રાજબીજ રૂપ બંને કુંવરોનો નાશ જ થઈ જાય ! આવા મહાસંકટના વખતે મિથાણા જાતિના સિયાં કકલ નામના સાચર ગામના ચોડીદારે, જાણે ઇશ્વરી સહાય મળતી હોય એમ, એમને આશરો આપ્યો અને બંને રાજકુંવરોને ગમે તે ભોગે બચાવવાનું નક્કી કર્યું. એણે છઞ્છર જીદોને ડુંગરમાં ક્યાંક સંતાઈ જવા મોકલી દીધો અને બંને કુંવરોને ઘાસની ગંજીમાં સંતાડી દીધા. જામ રાવળના સિપાહીઓએ આવીને આખા ગામમાં તપાસ કરી, પણ કુંવરોનો ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો, એટલે શુરસો કરીને એમણે સિયાં કકલને પૂછ્યું. પણ એણે તો પોતે કુંવરોને જોયાની સાફ સાફ ના પાડી. લોહીતરસ્યા સિપાહીઓને આથી સંતોષ ન થયો અને એમણે, ખૂની કરતાં પણ વધુ અનૂની બનીને, કકલ પાસેથી કુંવરોની માહિતી મેળવવા, એના સાત દીકરામાંથી છનો, સિયાં કકલ અને એની પત્ની મલ્લણીની નજર સામે, વધ કર્યો ! પણ રાજભક્ત પતિ-પત્ની એકનાં બે ન થયાં અને પોતાના દીકરાઓના પોતાની નજર સામે થયેલ વધને, પોતાનું રૂંવાડું ફરકવા દીધા વિના, નિહાળી રહ્યાં ! છેવટે, જાણે પોતે વરસાવેલી આટલી બધી ફૂરતાથી પોતે જ થાકી ગયા હોય એમ, નાનામાં નાના સાતમા દીકરાને જીવતો રહેવા છંદે, એ સિપાહીઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા અને હમીરજીના વંશવેદાને ઉગાડી નાખવામાં એમના હાથ હેઠા પડ્યા—જાણે ખેંગારજી અને સાહેબજીને રામનાં રખવાળાં મળ્યાં ! પણ હજીય કુંવરોને માથે એખમ તો બિલ્લું જ હતું અને આ મુસીબતનો આટલેથી અંત આવ્યો ન હતો. પણ છઞ્છર જીદો હિંમત ન હાર્યો.

કચ્છર ભુટ્ટાની રાજભક્તિની આકરી અગ્નિપરીક્ષા જેવા આ પ્રસંગે, જેમ બાળ વનરાજ આવડાને જૈનધર્મના આચાર્ય શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મળી ગયો તેમ, પ્રાંગમ્ના રાજ્યના ચરાડવા ગામે જૈન યતિ(ગોરજી) શ્રી માણેકમેરજીનો આશ્રય મળી ગયો. ભૈષાતિષશાસ્ત્રના (સામુદ્રિક વિદ્યાના) બાણકાર આ ગોરજીએ કુંવર જેંગારજીનાં લક્ષણો જોઈને એ મોટો રાજ થશે, એવું ભવિષ્ય ભાગ્યું અને વધારામાં એને એક ચમત્કારિક સાંગ આપી અને એથી એ મહાન કાર્યો કરશે અને પોતાના કામમાં કૃતેહ મેળવશે એમ કહ્યું.

આ પછી તેઓ અમદાવાદ ગયા અમદાવાદમાં (ગુજરાત ઉપર) તે વખતે સુલતાન મહેમ્મદ બેગડાનું શાસન ચાલતું હતું. ત્યાં બન્ને કુમારોએ લશ્કરી તાલીમ લીધી. અને કુંવર જેંગારજીએ, ફક્ત ચૌદ વર્ષની જ ઉંમરે, એક શિકારના પ્રસંગે, પેલી સાંગની મદદથી, સિંહના જીવલેણ હુમલાથી સુલતાનનો જીવ બચાવીને એની અપાર મહેરબાની સંપાદન કરી.

પછી તો સુલતાને આપેલ લશ્કરી સહાયથી જેંગારજીએ જામ રાવળને પરાજિત કરીને પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવીને છોતેર વર્ષ સુધી કચ્છમાં રાજ્ય કર્યું અને ભુજ નગરની (વિ. સં. ૧૬૦૫માં) સ્થાપના કરી અને જાડેજ વંશની ગાદીને સ્થિર કરી. કચ્છની પ્રજામાં અને કચ્છના ઇતિહાસમાં મહારાજો જેંગારજી બાવા પહેલાંનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય અને અમર બની ગયું.

પોતાના આવા પરાજય પછી પણ કેટલાંય વર્ષો સુધી જામ રાવળ શાંત ન થયો અને કંઈક ને કંઈક પણ ઉપદ્રવ અને રાજરમતની ખટપટો કરતો જ રહ્યો. પણ એની કોઈ બાજુ સફળ ન થઈ; અને, આમ કરતાં કરતાં, આવી અશાંતિ અને અસ્થિરતામાં બે-એક દાયકા કરતાં પણ વધુ સમય વીતી ગયો. આ સમય દરમિયાન મહારાજો શ્રી જેંગારજીનું રાજ્યશાસન ખૂબ લોકપ્રિય, સ્થિર અને મજબૂત બની ગયું હતું. છેવટે જામ રાવળને પણ એમ તો થયું કે હવે કચ્છમાં રાજ્યશાસન ચલાવવાની પોતાની ઇચ્છા અને મહેનત સફળ થવાની શક્યતા નથી; એના કેટલાક શુભેચ્છકોએ પણ એને આ વાત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીને કોઈક બીજી ધરતીમાં જઈને પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવાની સલાહ આપી. અને હવે તો કોઈ સમર્થ આદરણીય વ્યક્તિ આવીને એને સાચી સલાહ આપે અને ભવિષ્યનો માર્ગ બતાવે એની જ રાહ હતી. અને, જાણે રાવળ જામના સારા ભાગ્યપલટાનો યોગ પાકી ગયો હોય એમ, એને આવી શાણી સલાહ આપનાર એક ધર્મપુરુષ પણ મળી ગયા.

આ ધર્મપુરુષ તે જૈન સંઘના આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિ. રાવળ જામે આ આચાર્યને પોતાની મૂંઝવણ અને મુસીબતની વાત કરી, ત્યારે એમણે રાવળ જામને સાચી સલાહ આપી અને કહ્યું કે તમારું ભાગ્ય કચ્છમાં નહીં પણ હાલારમાં ખીલવાનું છે, માટે હાલારમાં જઈને પુરુષાર્થ કરો. દોડવા ઇચ્છનારને ઢાળ મળી જાય તો એને જેવું સાડું લાગે તેમ, કચ્છમાંની હાલારમાંથી ખૂબ કંટાળી-થાકી ગયેલા જામ રાવળના મનમાં આચાર્ય મહારાજની આ વાત

વસી ગઈ અને એણે આચાર્યશ્રીની સલાહને માથે ચઢાવી લઈને હાલાર દેશમાં ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો. ૨૩ જામ રાવળ સખીદિલ માનવી હતો; એટલે જતાં જતાં એ કચ્છનાં જુદાં જુદાં દેવસ્થાનોને અનેક ગામોનું દાન કરતો ગયો.

હમીરનો વધ, રાવળ જામની સખાવત અને એના હાલાર દેશમાં ચાલ્યા જવાની વાત માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૪) આ પ્રમાણે નોંધેલી મળે છે—

“તિણે કાકાઈ ભાઈ સાથે દગો કર્યો જામ રાવળે, અને હમીરને માર્યો સંવત પનર ચોસડીએ. જરેજા હમીરના પુત્ર રાએળ સાએગ જેંગાર માંણી હમીરના પુત્ર ફઈ પાસે ત્રયા શ્રી અમદાવાદ. તિહાં સાવજ મારી પ્રસિદ્ધ થયા. પાતસ્યાએ આદર સનમાન દીધો. રા-પદની આખર આપી. પોતાની વિતકનાતી કહી. પાતસ્યા મહેરવાન થે દોજ ખરવી આપી. ચડયા. તે વાતની રાવલ જામને માલમ થઈ. પોતાની દોજ લઈ શ્રી વીંઝાણથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આવ્યા. તિહાં આણુંદવિમલસૂરિ મળ્યા. તેહને પુછીઈ. તેણે કહ્યું : તુમે હાલારમાં રાખ્ય કરશો. એહવું સાંભળી રાવલ જામે જેરાત કર્યો ગામ સતાણું.”

આ પ્રમાણે લખીને આ જ પ્રતમાં સંવત ૧૫૬૪માં જામ રાવળે આનંદવિમલસૂરિના ઉપદેશથી જે જે દેવસ્થાનોને જેટલાં ગામોની ભેટ આપી હતી, તેને લગતા ચાર સ્લોકો લખ્યા છે. એમાં જિનમંદિરને (ભદ્રેશ્વરના દેરાસરને) બાર ગામ ભેટ આપ્યાનું લખ્યું છે. આ અંગે વિશેષ નોંધપાત્ર અને રાજી થવા જેવી વાત એ છે કે આ ચારે સ્લોક દેરાસરની હાળી બાજુની દીવાલ ઉપર, ઉપાશ્રયવાળી નવેળીમાં, ચોડેલા એક જીર્ણ શિલાલેખમાં, નજીવા શાખિકં ફેરફાર સાથે, કોતરવામાં આવ્યા છે.

આ ચાર સ્લોક આપ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૫) ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને જામ રાવળે જે બાર ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં એનાં નામ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે—

“રાવલ જામે ગામ બાર સદાપ્રતમાં દીધાં હતાં. રસનવસતા બંદર ચાલતો નહીં (?), ખેતી ઘણા જગતની

૨૩. આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિની સલાહથી જામ રાવળે ભદ્રેશ્વરનો (અને સાથે સાથે કચ્છનો પણ) ત્યાગ કર્યાની વાતની નોંધ એ જગતે એમના “રિપોર્ટ” ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (૫૦ ૨૦૭) આ પ્રમાણે લીધી છે—

“Jam Raval seized Bhadravar fort in S 1592 as a defence against Khangar, and it is said was advised by the high priest Anand Vimal Surisvara to betake himself to Kathiawad.

(અર્થાત્ જામ રાવળે, જેંગારની સામે પોતાનો બચાવ કરવા માટે, વિંસ’ ૦ ૧૫૬૨માં, ભદ્રેશ્વરના કિલ્લા ઉપર કબજો કરી લીધો હતો. અને, એમ કહેવાય છે કે, મહાન આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિશ્વરે એને કાઠિયાવાડ ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી હતી.)

જામ રાવળે કચ્છ તજીને કાઠિયાવાડ જવાનું નક્કી કર્યું તે માટે એક ખીજ વાન પણ પ્રયત્નિત છે, જે આ પ્રમાણે છે : “એમ કહેવાય છે કે માતા આશાપુરાએ સ્વપ્નમાં દર્શન કર્યું તેને ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે ‘તારાં કુળોને લીધે કચ્છમાં તું મારી કૃપાને લાયક રહ્યો નથી. જો તારે મારી મહેરવાનીની ઉજ્જ પચ્છ ધ્રમ્મ હોય તો તારે કચ્છ એટલી કાઠિયાવાડ જવું, ત્યાં હું તને ફરી મદદ કરીશ.’ (મરા કુન્નર કચ્છમ, પૃ ૧૦૮.)

પેદાસી ૧. ભદ્રેશ્વર, ૨. રાનો પાધર, ૩. કુકસર, ૪. ગામ કોઆ, ૫. હટડી, ૬. પાનડીઆરો, ૭. ખડકા, ૮. ભરોડીઓ, ૯. વઘલો, ૧૦. વવાડ, ૧૧. હુણી, ૧૨. ચોખડો. ”

આ પછી આ પ્રતમાં કયા ગામમાં કૌની કૌની વસતી હતી તેની વિગતો આપવામાં આવી છે.

રાવળ ભમે ભદ્રેશ્વર તીર્થને આપેલી સખાવતને સાતમા જીર્ણોદ્ધાર તરીકે ઓળખાવતાં ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં (૫૦ ૨૪) કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“... . શ્રી પહેલા પેઞ્ઞારજી બાવાએ કચ્છ સર કચ્છ ને જામ હમીરતુ” રાજ્ય પકાવી લેનાર મહારાજ જામ રાવળ કચ્છની ગાદી છોડી અનેક માગણી-યાચક અને ધર્મસ્થાનોને ગાયો દાનમાં દેતા દેતા હાલાર જતા હતા ત્યારે આ ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થમાંથી પસાર થયા હતા અને એના નિર્વાહ માટે અને જીર્ણોદ્ધાર માટે મોટી ઉદારતાથી અનેક ગામો શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લેખપત્રો કરી દાનમાં આપતા થયા, જેમાંથી સંવત ૧૫૯૬ ૨૪ના અરસામાં આ તીર્થનો સાતમો જીર્ણોદ્ધાર થયો. આચાર્યગણુશેખર શ્રી આણંદવિમલસૂરિએ મહારાજ જામ રાવલને પ્રતિભાષ કરી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાજ જામ રાવલ તરફથી કરાવ્યો હતો, ને પછી રાવલ ભમે હાલારમાં જેઠુઆતુ” રાજ સર કરી, નરાનગરને જામનગર નામ આપી, ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થિર કરી હતી. ”

આ ઉદ્ધારની નોંધ માત્ર ભદ્રેશ્વરની આ જીર્ણ પ્રતમાં જ મળે છે.

(૧૨) વિંસં ૧૬૨૨નો શ્રીસંઘનો ઉદ્ધાર

આપણે ઉપર જોયું તેમ, વિંસં ૧૫૯૬ (શિવાલેખ પ્રમાણે ૧૫૯૪)ની સાલમાં આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિના ઉપદેશથી જામ રાવળે કચ્છની ધરતીનો ત્યાગ કરતી વખતે, ખીજાં દેવસ્થાનોની સાથે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને પણ ખાર ગામ ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યો હતો. આ વાત ઉપરથી તેમ જ આ વાત સાથે જૈન સંઘના આચાર્ય શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીનો સંબંધ હોવાથી, એટલું જરૂર માની શકાય કે વિક્રમના સોળમા સૈકાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થ સાવ વેરાન નહીં થઈ ગયું હોય તેમ જ એની યાત્રા પણ બિલકુલ તો બંધ થવા પામી નહીં હોય; અને છતાં તીર્થને કંઈક એવો ઘસારો તો લાગ્યો જ હોવો જોઈએ કે જેથી એ અરસામાં અને તે પછીના બેએક દસકા બાદ જ એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર જણી થઈ હોય.

જરા આ બાબતની થોડીક પૂર્વભૂમિકા જોઈએ.

જગદ્ગુણ પછી કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ, કચ્છના ઇતિહાસના લગભગ બેએક સૈકા, રાજકીય અસ્થિરતા, પરદેશીઓ-મુસલમાનો અને સિંધીઓ-નાં આક્રમણ અને કેટલીક કુદરતી આફતોને કારણે, ઠીક ઠીક અરાજકતા અને અવ્યવસ્થામાં વીત્યા હતા. આવી વ્યાપક અવ્યવસ્થાની માઠી અસર શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ ઉપર પણ થવા પામી હોય; અને તેથી આ તીર્થની યાત્રાએ આવનાર

૨૪. ભદ્રેશ્વરના શિવાલેખમાં વિંસં ૧૫૯૪ની સાલ લખી છે, તે એટલા માટે માનવા હાયક હાથે છે કે, તપગચ્છની પરંપરામાં શ્રી સુધર્માસ્વામીની પદ્મી પાટે થયેલ આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિજી, અન્યત્ર વ્રત લઈને નવમા ઉપવાસે, વિંસં ૧૫૯૬માં ચૈત્ર સુદિ ૭ના રોજ, અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીની પાટે શ્રી વિજયદાનસૂરિ આવ્યા, અને શ્રી વિજયદાનસૂરિની પાટે જગદ્ગુરુ શ્રી હરિવિજયસૂરિ આવ્યા.

—પદ્માવલીસમુચ્ચય, પ્રથમ ભાગ પૃ. ૭૦

ભાવિકોનું પ્રમાણ સારા પ્રમાણમાં ઘટી ગયું હોય, તીર્થની સારસંભાળમાં પણ ઘણી ખામી આવી ગઈ હોય અને છેવટે બિનમંદિરને ઘસારો પણ પહોંચી ગયો હોય, અને, આવી પરિસ્થિતિને કારણે, મંદિર જીવોદ્ધારની રાહ ખોટું હોય એ બનવાભેગ છે.

વળી, આ અરાજકતાના સમયની આ તીર્થની સ્થિતિને લગતી જે વાતો, અનુશ્રુતિઓરૂપે કે કંતકથારૂપે, બાબુવા મળે છે તેમાંથી એક બાબત એ પણ બહુી શક્ય છે કે આ અરાજકતાના સમયમાં, કચારેક, કોઈકે બાવો, આ તીર્થના મૂળ મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની રચામ પ્રતિમાને (મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને) ઉપાડી ગયો હતો.

આ ઉપરથી પણ લાગે છે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં જ આ તીર્થને જીવોદ્ધાર કરાવવાનો સમય પાડી ગયો હતો. અને એ રીતે વિંસં ૦ ૧૬૨૨ની સાલમાં શ્રીસંઘના હાથે થયેલ ઉદ્ધારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિતિ થયો હતો. ૨૫

આ વિં ૦ સં ૦ ૧૬૨૨ના ઉદ્ધાર સંબંધી ઉલ્લેખો જે સાહિત્યમાંથી મળે છે તે આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા, પૃ ૦ ૧૧૬; (૨) મારી કચ્છ ચાત્રા, પૃ ૦ ૧૪૩; (૩) જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ, પૃ ૦ ૧૪૧; (૪) ભારતનાં જૈન તીર્થો, પૃ ૦ ૪૮; અને (૫) જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ ૦ ૧૪૦.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા ” માં આ જીવોદ્ધારની વાત આ પ્રમાણે નોંધી છે—

“ ત્યાર પછી (જગદ્ગુણા જીવોદ્ધાર પછી) ભદ્રાવતીનું પતન થયું. જૈનો ન રહ્યા અને દેરાસર એક બાવાના હાથમાં ગયું. બાવાએ મૂળનાયક પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજીને ઉઠારી લઈ એક ભોંવારમાં સંતાડી દીધાં. આ બગર જૈન સંઘને પડી અને જૈનો બાવા પાસે આવ્યા. બાવાને સમજાવ્યો પણ તે ન સમજ્યો. એટલે સંઘે મૂળનાયક તરીકે મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાજીની સંવત ૧૬૨૨માં પ્રતિષ્ઠા કરી. (આ પ્રતિમાજીની અંજનચલાકા સંવત ૬૨૨માં થયેલ છે.) ત્યાર બાદ તે બાવા પાસેથી મૂળ પ્રતિમાજી (પાર્શ્વનાથ પ્રભુ) અહાં એટલે શ્રાવકોએ તેમને મૂળ મંદિરની પાછળ ફેંકીલોકમાં સ્થાપ્યાં. ”

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા ” ના ઉપર ટાંકેલ લખાણમાં વિંસં ૦ ૧૬૨૨ના ઉદ્ધારનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, લગભગ એવું જ વર્ણન, થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે, બાકીનાં ચારે પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે, એટલે એ પુસ્તકોનાં લખાણો અહીં ટાંકવાની જરૂર નથી. આમાં જે ખાસ વિચારણીય મુદ્દા છે તે આ છે—

(૧) નવા મૂળનાયક ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પલાંઠી (પગાસન) ઉપર “ સં ૦ ૬૨૨ ના વર્ષ ” એમ કોતરેલું છે, તેનો અર્થ શું કરવો ?

(૨) જૂના મૂળનાયક ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ભમતીની વચ્ચેની પાછલી દેરીમાં કચારે પથરાવવામાં આવી હશે ?

આમાં પહેલા મુદ્દાના મુલાકા સા અંગે જણાવવાનું કે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ઉપર

૨૫. આ અંગેના જુદા મત માટે આ પ્રકરણની ૧૬મા નંબરની પાઠનોંધ જુઓ.

“ સ ૧૨૨ ના વર્ષે ” એવું સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ લખાણ કોતરેલું જોઈને આપણા પ્રાચીનતાપ્રેમી માનસને, પહેલી તકે જ, એમ માનવાનું મન થઈ આવે કે આ પ્રતિમા વિક્રમના સાતમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશીમાં બની હોવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે. વળી, જોગાનુજોગ, આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારની નામાવલીમાં જેનો જોશો નંબર છે તે કનકચાવડાનો જીર્ણોદ્ધાર વિંસં ૦ ૧૨૨ની સાલમાં જ થયાની વાત પ્રચલિત છે, એટલે એ પ્રસંગ સાથે આ વાત બંધ બેસી જતી હોય એવો આભાસ પણ થાય છે. પણ, પ્રચલિત કથા પ્રમાણે, કનક ચાવડાએ ઉદ્ધાર કરાવ્યો ત્યારે, મૂળનાયક તરીકે મહાવીરસ્વામી નહીં પણ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન થયેલી હતી, એટલે આ વાતને અકસ્માત-અણધારી રીતે-થઈ ગયેલ એક જોગાનુજોગરૂપ જ માનવી જોઈએ. નવા મૂળનાયક વર્તમાન ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાને એના ઉપરના સં ૦ ૧૨૨ના અંકને કારણે, છેક વિક્રમના સાતમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન સમયમાં અંજનશલાકા થયેલી માનવામાં એક મુશ્કેલી એ છે કે આ પ્રતિમા સાદા પચ્ચરની નહીં પણ આરસપહાણુ (સંગેમરમર) માંથી બનાવવામાં આવી છે; અને જિનપ્રતિમા માટે સંગેમરમરનો ઉપયોગ, બહુ મોટે ભાગે, વિક્રમની અગિયારમી સદીથી-લગભગ ૬૦નાયક વિમળશંના સમયથી-શરૂ થયો એવું બહુવા મળે છે. કદાચ આ પ્રતિમાને આ બાબતમાં અપવાદરૂપ લેખીએ તોપણ બીજી વિચારવા જેવી વાત, છઠ્ઠી-સાતમી સદીની પ્રતિમાઓની આકૃતિ કરતાં, બાહુઓની ગોઠવણીમાં આ પ્રતિમા જુદી પડે છે, એ છે. આવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં ખભા કરતાં કોણીનો ભાગ પહોળો હોય છે, જ્યારે છેલ્લા ૮-૧૦ સૈકાઓની પ્રતિમાઓના ખભા અને કોણીનો ભાગ એક જ સીધમાં (એટલે કે સીધો) બનાવવામાં આવે છે. આ બીજી વાતને પણ ગૌણ ગણીએ તોપણ એક ત્રીજી મુદ્દો એ છે કે જે, આ પ્રતિમાને વિક્રમના સાતમા સૈકા જેટલી પ્રાચીન માનવામાં, હલ ન થઈ શકે એવી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. આ મુદ્દો છે મૂર્તિ ઉપરના ‘ સ ૧૨૨ ના વર્ષે ’ એ લખાણના અક્ષરોના મરોડને લગતો. આ અક્ષરોના મરોડ તો અત્યારના ચાહુ અક્ષરોના મરોડને બિલકુલ મળતો અને ગમે તે વ્યક્તિ વાંચી શકે એટલો આધુનિક છે; જ્યારે સાતમી સદીની લિપિ દેવનાગરી નહીં પણ બ્રાહ્મી નામે બહુમતી પ્રાચીન લિપિ હતી અને એ લિપિના વિશેષ અભ્યાસી જ એને ઉકેલી શકે છે. આ મૂર્તિ ઉપરના આ લખાણની લિપિ આટલી પ્રાચીન છે નહીં. વળી, આ “ સ. ૧૨૨ ના વર્ષે ” એ લખાણમાંનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો ‘ ના ’ પ્રત્યય પણ પ્રાચીન નહીં પણ અર્વાચીન જ છે. એટલે એને સાતમી સદી જેટલી પ્રાચીન માનવાની આડે આ બધી એવી મુશ્કેલીઓ છે કે જેનો ઉકેલ મળી શકતો નથી. ડૉ. બજેસે એમના “ રિપોર્ટ ” એના ધી એન્ટીકવીટીઝ એન્ડ ક્રાફ્ટિયાવાડ એન્ડ કચ્છ ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૦૨૦૮) આ અંક ૧૨૨ના બદલે ૧૬૨૨ હોવાની^{૨૬} શક્યતા જણાવી છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી હાજે છે. અને જો ૧૬૨૨ની સાલના આ અંકને ૧૬૨૨નો ગણીએ તો તે વિંસં ૦ ૧૬૨૨માં શ્રીસંઘે કરાવેલ જીર્ણોદ્ધારની સાલ સાથે એ બરાબર મળતો આવે છે, એ દેખીતું છે.

શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા ઉપરના લખાણની બાબતમાં “ જૈન તીર્થ સર્વ સંઘ ’ માં

૨૬.and has carved upon it the figures 622 probably for S. 1622 = (A D. 1565).

(૫૦ ૧૪૦) જે એમ લખ્યું છે કે “મૂળનાયક શ્રી મહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ” નીચે સં. ૧૬૨૨નો લેખ હોય એમ જણાય છે.” તે બરાબર નથી; પ્રતિમા ઉપર ૬૨૨નો અંક એકદમ સ્પષ્ટ છે.

બીજો મુદ્દો વિચારવાનો એ છે કે વિંસ'૦ ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધાર પછી ન્યારે બાવાએ જૂના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા શ્રીસંઘને પાછી આપી ત્યારે એને ક્યાં પધરાવવામાં આવી હતી? અને તે પછી દેરાસરની ભમતીના બરાબર મધ્ય ભાગમાં (અર્થાત્ મૂળ મંદિરના પાછળના ભાગના મધ્ય ભાગમાં) આવેલી (૨૫મા નંબરની) મોટી અને મોટા શિખરવાળી દેરીમાં ક્યારે પધરાવવામાં આવી હતી?

આ બે પ્રશ્નમાંના પહેલા પ્રશ્નનો ખુલાસો ડૉ. બજે'સના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડીક્રીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાંના (૫૦ ૨૦૮) લખાણ ઉપરથી મળી રહે છે. ડૉ. બજે'સે એકસો વર્ષ પહેલાં-સને ૧૮૭૪-૭૫ની સાલમાં-આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે ગભારામાંની મૂળનાયક વગેરેની ત્રણ મૂર્તિઓનું વર્ણન આપ્યા પછી તેઓએ લખ્યું છે કે “ગભારામાં જમણી બાજુ છેક છેડા ઉપર કાળા અથવા શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે.” ૧૭ આનો અર્થ એ થયો કે ભદ્રેશ્વરનો છેડેલો જીર્ણોદ્ધાર વિંસ'૦ ૧૬૩૮-૩૯ વચ્ચે (ઈ. સ ૧૮૭૮-૧૮૮૩ વચ્ચે) થયો તે પહેલાં, ન્યારે ડૉ. બજે'સે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે, બાવાએ પાછી આપેલી જૂના મૂળનાયક શામળા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાને દેરાસરના ગભારામાં જમણી બાજુ પધરાવવામાં આવેલી હતી.

તો પછી એ પ્રતિમાને દેરાસરની ભમતીની વચ્ચેવચ્ચ આવેલી (૨૫ નંબરની) મોટી દેરીમાં ક્યારે પધરાવવામાં આવી હશે એનો ખુલાસો વિંસ'૦ ૧૬૩૯ના છેડેલા જીર્ણોદ્ધાર પછી જે મોટો સંસ્કૃત શિલાલેખ દેરાસરના રંગમંડપમાં જમણી બાજુ ચોડવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી મળી રહે છે. આ અંગે એ શિલાલેખમાં લખવામાં આવ્યું છે કે “पूर्व श्रोतार्व नावर्जिता मूलनायक-त्वेनामृत ता च पार्श्वे संस्थाप्य मूलनायकपदे श्रीमहावीरजिननामिका रजते. इयं इत्यर्गमिदं चार्थं श्रीमहावीरजिनसत्कं सज्जातम् । (અર્થાત્ પહેલાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે હતી. તેને પાછળ સ્થાપન કરીને મૂળનાયક પદે શ્રી મહાવીર જિનની પ્રતિમા રજા કરે છે. એ રીતે આ પછી આ ચેત્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું.)

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ રૂપે જાણી શકાય છે કે વિંસ'૦ ૧૬૩૯ના છેડેલા જીર્ણોદ્ધાર વખતે શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પાછળ (ભમતીમાં) સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. ઉપર આપેલ શિલાલેખમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ પછી આ ચેત્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું.” એનો અર્થ સામાન્ય રીતે એવો થાય કે નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીર પ્રત્યુત્પન્ન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પછુ પહેલપહેલી આ વખતે જ થઈ હશે. પછુ આનો અર્થ એમ ન કરવા એમ કરવા અનુચિત છે કે આ છેડેલા જીર્ણોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વખતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાની મૂળનાયક તરીકે કરી

૨૦ On the extreme right is an image of the black or shakta Parsvanatha.

પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે અને આ પછી આ તીર્થ શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થ તરીકે વિશેષ રૂપે વિખ્યાત થયું હશે, કારણ કે ડો. બર્જેસે આ જીર્ણોદ્ધાર પહેલાં આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં ‘સ’ ફરર ના વર્ષે” ના લેખવાળી પ્રતિમા જ મૂળનાયક પદે હતી; અને તે ભગવાન મહાવીરની છે તે નિશ્ચિત છે.

આ વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધાર અંગે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અંથસ્થ ઉલ્લેખ વિં સં ૧૬૮૫ની સાલમાં બહાર પડેલ “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” પુસ્તકમાં જ મળે છે; તેથી સહેજે સવાલ થાય છે કે આ પુસ્તકના લેખકમિત્રે આ વાત શાના આધારે લખી હશે ? પાછળના બીજા અંથકારોએ તો આ પુસ્તકના આધારે જ આ વાત નોંધી છે, એ દેખીતું છે.

આ સવાલનો ખુલાસો એ છે કે આનો આધાર કેવળ લોકોમાં પ્રચલિત થયેલી અનુશ્રુતિ જ હશે. આજે પણ જનસમુદાયમાં સોળમી-સત્તરમી સદીના અરાજકતાના સમયમાં કોઈ બાવો જૂના મૂળનાયક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ઉઠાવી ગયાની અને શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૨૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની, કહ્યોપકર્ણ બરાબર સચવાતી રહેલી વાત એટલી અધી બહીતી છે કે એની નોંધ લીધા વગર ન ચાલે, તેમ જ એ નોંધ લેવા માટે વિશેષ આધારની શોધ કરવાની જરૂર પણ ન રહે. આ ખુલાસા પછી પણ એક સવાલ તો ઊભો જ રહે છે કે વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધારની વાત લોકજીભે આટલી અધી પ્રચલિત હોવા છતાં ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં કે માંડવીની પ્રતમાં પણ એનો ઉલ્લેખ કેમ નહીં થયો હોય ? આનો પ્રતીતિકર ખુલાસો તો આપી શકાય એમ નથી, પણ આ બંને પ્રતોમાં બમ રાવલના વિં સં ૧૫૬૪ના જીર્ણોદ્ધારની વાત લખ્યા પછી વિં સં ૧૬૫૬માં મહારાઓ શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થની રક્ષા અંગે કરેલી વિશિષ્ટ કામગીરીનો અહેવાલ આપવામાં વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધારની વાત કદાચ ધ્યાન બહાર રહી જવા પામી હોય, અથવા તો આવાં પાનાંઓમાં સચવાયેલી હકીકતો ભેગી કરવાનો ઘણો મોટો પરિશ્રમ જેમણે કર્યો હતો, તે માંડવીના તપગચ્છના ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની બધી બહાર આ વાત રહી ગઈ હોય એવું કદાચ બન્યું હોય. છતાં આ સવાલનો આ ખુલાસો પણ બોધે તેવો સંતોષકારક તો ભાગ્યે જ લાગે છે.

(૧૩) મહારાઓ શ્રી ભારમલજીનો ઉદ્ધાર—શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૨૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને મહારાઓ શ્રી ભારમલજીના ઉદ્ધારની સાલ વિં સં ૧૬૫૬ની આપવામાં આવી છે. આમ માત્ર ૩૭ વર્ષ જેટલા દૂંકા ગાળામાં આ તીર્થ જીર્ણ થઈ ગયું હોય અને તેથી એનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર ઊભી થઈ હોય, એમ બનવાનો સંભવ નથી. તો પછી ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં મહારાઓ શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થનો આક્રમો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું લખ્યું છે, એનો અર્થ શું સમજવો ?

આ સવાલનો કંઈક ખુલાસો કચ્છના ઇતિહાસમાંથી તથા માંડવીની પ્રતમાંથી મળે છે. અને એના આધારે બહી શકાય છે કે એ અરસામાં મહારાઓ શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થના સંબંધમાં

એક જોવી મહત્ત્વની કામગીરી બનવી હતી કે જેને લીધે આ તીર્થ, આપત્તિમાંથી જીગરી જઈને, એ વખતે સુરક્ષિત બની શક્યું હતું. એની વિગત આ પ્રમાણે છે—

આચાર્ય શ્રી આનંદવિમળસૂરિજીની સલાહથી જામ રાવલ કચ્છ છોડીને કાઠિયાવાડમાં હાલારમાં આશ્વા ગયા અને ત્યાં એમણે નવાનગરને જામનગરનું નામ આપી પોતાની ગાદી સ્થાપી. જામ રાવલનો ભાયાત હુંગરજી શક્તિશાળી અને તોફાની માણસ હતો. એ મેરામણજીનો પુત્ર હતો. પોતાના રાજ્યને માટે એ આકૃતરૂપ છે, એમ સમજીને રાવલ જામે એને હાલારમાંથી વિદાય કર્યો ! હુંગરજી કચ્છમાં પહોંચ્યો. કચ્છના મહારાજો શ્રી ભારમલજી એના માસિચાર્ધભાઈ થતા હતા; અને એ માથાભારે માનવી હતો એણે ભારમલજીને પોતાની વચ્ચે નહીં આવવાનું કહીને, પોતાને બળે, ભદ્રેશ્વર શહેર અને એના કિલ્લા ઉપર કબ્જો કરી લીધો હતો; અને તેથી એ તીર્થ પશુ સંકટમાં આવી પડ્યું હતું. મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ વચ્ચે પડીને આ ઉપાધિના વખતમાં સમાધાન કરાવ્યું અને એ રીતે આ તીર્થ વેરવિખેર થવાની મોટી આપત્તિમાં સપડાતું જીગરી ગયું. આ આખો પ્રસંગ માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૫-૭) આકર્ષક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“તિવાર પછી સંવત ૧૬૪૨ મહારાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી તખ્ત બેઠા. તે સમય મધ્યે હાલારમહિથી મેરામણજીના કુંચર કુંચરજીને જામે કાઠી મૂક્યો તેથી જીજ્ઞાસુ બન્યો. તેણે પોતાના હવાલની વાત કરી, જે રાવલ જામે સંવત ૧૫૮૬ જામ નવાનગર વસાવ્યો, અને ઘણી ચાકરી કીધી, પણ જામે તો હવે તમ પાસે આવ્યા છો એ રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી માસીઆઈ ભાઈ થાય છે. તિવારે કુંચરજીને રાષ્ટ્રીએ કહ્યું, કચ્છ મધ્યે જામ તો સરવે રાવલ જામે ખેરાત કર્યો અને જામે હમણે સેવા કરી આપી છે અને સંવત ૧૬૦૬ શ્રી જીજ્ઞાસુ વસાવીને રહ્યો છું, માટે જામ પાસે જામ નથી. તિવારે કે, તમારું ઉપર જોઈએ. તમે કાઠીની ધા-ફરિયાદ સંભાળજો નહીં, તો હું પોતે માડું ટેકાણું કરીશ, કેમ જે શુંદીઆલીવાલા ભાઈ છે તેને પણ કુખ નહીં આપું. ઇમ સલા કરી શ્રી પાવડીયારે આવી ઉતારો કર્યો.

“સંવત ૧૬૫૨ ભસરથી હરકત કરી ભદ્રેશ્વર લીધું. તિવારે ગુરુજી વિવેકહરખજી જીજ્ઞાસુ ફરિયાદ કરી, જામ ૪ રહ્યા, પણ રાજાએ કોઈ વાત સંભળી નહીં. તિવારે શ્રી અમલવાદ ગયા. એકના દોસ્તાબજાર તેહને મીલ્યા. વાણીએ પણ તજવીજ કરી. વરસ ૪ રહ્યા. પાતરયાથી ઘણી દોસ્તી થઈ. તિવારે મેહરખાનગી કરી કહ્યું, “તમારે કોઈ કામકાજ હોય તો કહેજો.” તિવારે પોતાના હવાલની વાત કરી જે જામગ્રાસ હાથથી ઉતર્યા તેહની મહેરખાની થાયો. તિવારે નવ મોરીછાપે કરી પરવાનો રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી ઉપર લખી આવ્યો. ખુશીથી તે પરમાનો લેઈ શ્રી જીજ્ઞાસુ આવ્યા. રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજીને મીલ્યા. પરમાનો વાંચી ઘણો આદર-સન્માન આપ્યો.

“રાષ્ટ્ર શ્રી સ્વારીથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આવ્યા. કીલો દેખી રાજા વિરમખ પામ્યો, જે આ તો લોકનો પાંખો છે અને કુંચરજી જામનો ભાઈઆત છે, કદીક જે જામથી મળ્યા ફેજલાવે તિવારે કચ્છનો રાજ કરવું દુર્લભ, ઇમ વિચારી પોતાની અકલથી કુંચરજીને કે “ભાઈ, કુંચર કે જાઈઆ હોએ નહીં, માટે કું પાધર મેદાનમાં બેઠો છું અને તું કીલામાં બેસે એ રીક નહીં; અને એ કીલો પારસનાથના મંદીરનો છે. તેમાં બેસવું તે કાંઈ રીક નહીં.” ઇમ ઘણી વારો વીગતે કહી સમજાવીને કીલો ખાલી કરાવી ગુરુજી વિવેકહરખને સોંપ્યો.

(ઉપરના ફકરામાં) “કુંચર કે જાઈઆ હોએ નહીં” એ વાક્ય પોરસ યગાવે એવું અને એ અર્થવાળું છે.

એનો ભાવ એ છે કે કુંગરને તે વળી જાણની જરૂર હોય ? કુંગર એટલે પકાડ અને કુંગર એટલે કુંગરજી પોતે, એને તે વળી કિંદલામાં ભરાઈ રહેવું શોભે ?)

“ પછે માણસ રૂઠા અકલવાળા હતા. તેણે વિચાર્યું” એ કુંગરજી માણસ લડાઈ છે, વળી બિગાડ કરશે. ઇમ ઇમ જ કરતાં એક સકસે આવી કહ્યું એ કુંગરજી હાલો ઘોરવાડામાં રીસાઈને પડ્યો, તે કાંઈ ખુનામ કરશે. રાવશ્રી કને એ વાત જાહેર થઈ. તિવારે રાઉશ્રી ભારમલજીએ ગામ કુનરડા કે વાય છે તે દેરાની સેવામાં દીધો. સદાવત ચાલતું કીકું અને ભદ્રેશ્વર હેડે ગામ હતાં તે કુંગરજીને દીધાં. તિવારે કુંગરજી રાજ થઈને રાઉશ્રીને કે, સીમ ચારે ચાકરને દીધી છે, તેની વીગત છે—

“ ઉગમણી સીમ સુમરાઓને દીધી છે, જેડે ખાએ ચાકરી કરે; ઉતરાદી સીમ પેહા રબપૂતને દીધી છે, તે ખેડે ખાએ; અને દખણી દસ વાઘેરને સોંપી છે. આથમણી દીસે તો નદી છે, પશુ સાંતી ખેડણું, પેટ ભરસું. એ વાત સ વન ૧૬૫૯ ના વૈશાખ સુદ પનો ખુલાસો થયો છે. ગામ શ્રી કુંદરડી ઉચ્ચારે કેવાએ છે, તે સેવામાં છે. અને ખેતર ૪ દિવેલીઆ કેવાએ છે, તે હ. કુંગરજીનાં દીધેલ છે. ઉતરાદી સીમમાં છે તે દેરાનો છે સહી. ”

માંડવીની પ્રતમાંના ઉપર આપેલ આ લખાણનો સાર એ છે કે—(૧) રાવજી જામે એના ભાયાત કુંગરજીને હાલારમાંથી દેશનિકાલ કર્યો; (૨) કુંગરજી કચ્છના મહારાજાએ અને એના માસિયાઈ ભાઈ ભારમલજી પાસે ભુજમાં જઈને એમને પોતાનું કેકાણું પાડવા કહે છે; (૩) મહારાજા ભારમલજી કુંગરજીને કહે છે કે તને આપી શકું એવો કોઈ ગરાસ મારી પાસે નથી; (૪) કુંગરજી ભારમલજીને કહે છે કે તમે મને ક્રૂત તમારુ ઉપરીપણું—તમારી હૂં-ક-આપો, અને મારી વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ ફરિયાદ કરે તો તેને ધ્યાનમાં ન લેશો—ખસ, હું તમારી પાસે આપટું માથું છું; ખાકી હું મારા બળથી મારો માર્ગ કરી લઈશ; (૫) પછી એણે ભેર જતાવીને, વિં સં ૦ ૧૬૫૨માં, ભદ્રેશ્વર ઉપર પોતાનો કબજો કરી લીધો; (૬) ભદ્રેશ્વર તીર્થની આવી ખેહાલી જોઈને સુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ ચિંતામાં પડી ગયા; અને એમણે ભુજ જઈને રાઓ શ્રી ભારમલજી પાસે તીર્થ ઉપરનું આ સંકટ દૂર કરવાની માગણી કરી, પણ રાઓશ્રીએ એમની વાત કાને ન ધરી; એટલે સુનિ વિવેકહર્ષજી અમદાવાદ ગયા. ત્યાં ચાર વર્ષ રહીને એમણે ગુજરાતના ખાદશાહને રીજાવ્યો અને એમની પાસેથી રાઓ શ્રી ભારમલજી ઉપર લલામણુનો કાગળ લખાવીને, એ લઈને તેઓ ફરી પાછા કચ્છમાં ગયા અને રાઓ શ્રી ભારમલજીને મળ્યા; (૭) આ તો ખાદશાહને હુકમ એટલે રાઓશ્રી જાતે ભદ્રેશ્વર ગયા; એ વખતે વિવેકહર્ષ ગણિ પણ ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યા, પછી રાઓ શ્રી ભારમલજીએ કુંગરજીનું સમાધાન કર્યું. આ સમાધાન પ્રમાણે જામ રાવલે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને ભેટ ધરેલાં ૧૨ ગામ કુંગરજીને આપવામાં આવ્યાં, એના બદલામાં કુંગરજીએ ભદ્રેશ્વરનું જૈન તીર્થ શ્રાવકોને સોંપી દીધું, અને વધારામાં રાઓ શ્રી ભારમલજીએ કુંદરડી નામે પોતાની હકૂમતનું ગામ દેરાસરને ભેટ આપ્યું. આ સમાધાન વિં સં ૦ ૧૬૫૯ના વૈશાખ સુદિ પાંચમના રોજ થયું હતું.

સુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ^{૨૮} અને રાઓશ્રી ભારમલજીના પ્રચત્નોથી શ્રી ભદ્રેશ્વરનું

૨૮. નેગતુનગે કવો કે જામ રાવજી ભદ્રેશ્વર તીર્થ માટે જીભા કરેલી ઉપાધિ આચાર્ય શ્રી આનંદવિજય-સૂરિજીની દરમ્યાનગીરીથી દૂર થઈ હતી; અને હાલા કુંગરજીના કારણે આ તીર્થ ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ શ્રી

જૈન તીર્થ સર્વનાશ જેવી મોટી આપત્તિમાંથી જીગરી ગયું, એની વિગતો કેવળ માંડવીની પ્રત-
માંથી જ મળે છે એવું નથી. જેમ જામ રાવળે આચાર્ય શ્રી આનંદવિમળસૂરિજીની સલાહથી
કચ્છ ખાલી કરીને હાલારમાં વસવાટ કર્યાની વિગતો ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરમાં અત્યારે વિદ્યમાન
એક શિલાલેખમાં તેમ જ માંડવીની પ્રતમાં વર્ણનરૂપે તથા એ શિલાલેખના ઉતારારૂપે સચવાઈ
રહી છે, એવું જ ડુંગરજીના હાથમાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ જીગરી ગયાના આ પ્રસંગની વિગતો
માંડવીની પ્રત ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં અત્યારે વિદ્યમાન એક શિલાલેખમાં પણ અકિત થયેલી છે.

ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરમાં આપણે પ્રવેશ કરીને થાંભલાવાળા પ્રવેશમંડપ (રાસમંડપ)માં
દાખલ થઈ એ છીએ ત્યારે, આપણા જમણા હાથ ઉપર એક ભિંયા અને સ્થૂળ (ભડા) થાંભલા
ઉપર બે ભાગમાં આ શિલાલેખ કાતરેલો છે. આ શિલાલેખ પૂરેપૂરો વાંચી શકાયો નથી, એટલે
એનો પૂરેપૂરો અર્થ કે ભાવ સમજી શકતો નથી. છતાં એમાં (૧) ડુંગરજી સાથેના સમાધાનની
તિથિ વિંસં ૦ ૧૬૫૬ના વૈશાખ સુદિ ૫; (૨) શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરના જીર્ણ
મંદિરના ઉદ્ધારની અને એમાં પ્રતિમા સ્થાપન કર્યાની વાત; (૩) ડુંગરજીનો નામોદ્દેશ; (૪)
મંદિરની પૂજા માટે ૫૦ વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ કુંદરડી ગામ
ભેટ આપ્યાની વાત—આ બધું લખ્યું છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય છે કે આ શિલાલેખ
આ પ્રસંગને લગતો જ છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧)

ડુંગરજીએ ભદ્રેશ્વરનો કળભે કર્યાની વાત ડૉ. બજેસે પોતાના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટી-
ક્વીટીઝ ઓફ કાંઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૦૭) પણ બહુ જ ટૂંકમાં નોંધી
છે, જે આ પ્રમાણે છે :

“હાલા ડુંગરજી, જે રાજો ભારમલજીનો સગો થતો હતો, એણે (ભદ્રેશ્વરના) દેરાસરની જમીન પડાવી લીધી
હતી અને એની અને આવકોની વચ્ચે આ વાતવું સમાધાન કરાવવા માટે રાજ્યોશીને વિં. સં. ૧૬૫૬માં એ
સ્થાનની મુલાકાત લેવી પડી હતી.” ૨૯

વળી, રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરે એમના “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” નામે
પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ ત્રીજી, સને ૧૮૮૭, પૃ. ૪૫) આ વાતની નોંધ આ પ્રમાણે લીધી છે—

આનંદવિમળસૂરિજીના શિષ્ય ઋષિ શ્રીપતિના શિષ્ય પં. શ્રી હર્ષાનન્દના શિષ્ય યુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના પ્રયત્નોથી
દૂર થઈ હતી. યુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિનો કન્ઠના તે સમયના રાજા ભારમલજી તથા જૈન સંઘ ઉપર કેવો પ્રભાવ
અવર્તીત હતો તેની કાયમી સાક્ષી તેમની પ્રેરણાથી બંધાયેલ જુજનો રાજવિહાર નામે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનો
જિનપ્રસાદ તથા મોટી ખાખર ગ્રામમાં બંધાયેલ શ્રી યત્રુજ્યાવતાર ચૈત્ય તથા એ બંને જિનાલયોમાંના શિલાલેખો
પૂરે છે. (જુઓ, શ્રી પ્રશ્નોત્તર પુણ્યામળા, પૃ. ૨૩૯-૨૬૭, જૈન તીર્થોની ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૯-૧૫૧.)

(આ દેરાસર માટે અંચળગજીના આચાર્ય શ્રી કમ્પાણસાગરસૂરિજીએ પણ મહારાજોશીને ઉપદેશ કર્યો હતો.
જુઓ અંચલગજીઉદ્ધર્જન, પૃ. ૩૯૩)

૨૯. Hala Dungarji, a relation of Rao Bharmalji's seized the temple-lands, and the
rao had to visit the place in S 1659 to arrange matters between the Sravaks and him

“ એવું કહે છે કે જમ રાવળનું થાણું જૂના ભદ્રેશ્વરમાં હતું તેને શુંદીયાળીવાળા રાવધણજીના લાઈ મહેરમણ-જીએ ઉઠાડીને સર કયું”. તેના દીકરા કુંગરજીએ તેને તોડીને નવું ભદ્રેશ્વર વસાવ્યું. એવાતને આશરે ત્રણસો વર્ષ થયાં હાજે છે. ”૩૦

ઉપર આપવામાં આવેલી બધી વિગતો ઉપરથી એટલું તો નક્કી થઈ શકે છે કે કુંગરજીના કારણે ભદ્રેશ્વરના જૈન તીર્થ ઉપર આપત્તિ આવી પડે એવા સંજોગો ઊભા થયા હતા અને પં. વિવેકહર્ષ ગણિ અને મહારાજો શ્રી ભારમલજીના પ્રયાસોથી એ તીર્થ એ આપત્તિમાંથી ઊગરી જવા પામ્યું હતું. એટલે મહારાજો શ્રી ભારમલજીનું આ કાર્ય, આ તીર્થની રક્ષાની દૃષ્ટિએ, જીર્ણોદ્ધાર જેટલું જ મહત્વનું ગણાય. અને તેથી ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં આ બતાવને આક્રમ ઉદ્ધાર તરીકે જોળાખાવતાં સાચું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ આ સાતમા (જમ રાવળના) ઉદ્ધાર પછી સં. ૧૬૫૯માં, તે વખતના ક્ષત્રપાલ મહારાજોશ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થની ચાલતી સંસ્કારમાં મોટી સહાય કરી અને આક્રમો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ’

આ રીતે એક સંત અને એક રાજવીએ, ખરે વખતે, આ તીર્થને બચાવ કરીને, તીર્થરક્ષાનો યશ લીધો હતો.

(૧૪) વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહનો ઉદ્ધાર—વિક્રમની સત્તરમી સદીના સમયને જૈન શાસનના વિશેષ ઉલોતના સમય તરીકે જોળાખાવી શકાય એવા એવા શાસનપ્રભાવક આચાર્યો તથા શ્રાવક શ્રેષ્ઠીઓ એ સમયમાં થઈ ગયા એમના હાથે વિશિષ્ટ અને ચિરંજીવી પ્રભાવવાળાં કહી શકાય એવા શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક સંકારો થયાં હતાં.

તપગચ્છમાં સમ્રાટ અકબરશાહની તપ ત્યાગ-સંયમમય જૈનધર્મનો મહિમા સમજવાની જિજ્ઞાસાને સંતોષીને એની પાસે અહિંસા-અમારિપ્રવર્તનનાં તથા તીર્થરક્ષાનાં મહત્વનાં કાર્યો કરાવનાર તપગચ્છના નાયક જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી આ સમયમાં જ (વિ. સં. ૧૫૮૩-૧૬૫૩ દરમ્યાન) થઈ ગયા. બાદશાહ અકબર પછીના મોગલ સમ્રાટો જહાંગીર અને શાહજહાં ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડીને એમની પાસે ધર્મકાર્યો કરાવનાર આચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિ વગેરે પશુ આ સદીમાં જ થયા. આ આચાર્યો તેમ જ ઉપાધ્યાય શાંતિચંદ્ર, ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર તથા સુનિ સિદ્ધિચંદ્રના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા મોગલ બાદશાહોએ શ્રી શંતુજય મહાતીર્થ, શ્રી ગિરનાર, શ્રી શંખેશ્વર, શ્રી સરગેતશિખર વગેરે તીર્થોના માલિકી-હક્કો જૈનોને આપ્યાનાં ફરમાનો, એ તો આ સદીની અસાધારણ અને હૃદયગામી પરિણામિવાળી ઘટનાઓ જ સમજવી ભેઈએ. આખા શુભશત ઉપર તેમ જ દિલ્લીના મોગલ બાદશાહોના ફરમારમાં જેમનો ઘણો પ્રભાવ હતો તે અમદાવાદના નગરચૈક શાંતિદાસ ઝવેરી (શ્રેષ્ઠીવર્ધ શાંતિદાસ સહસ્રકરજી) આ યુગના ભારે શક્તિશાળી, કુનેહબાજ અને વગદાર આદરણ્ય હતા. મોગલ સમ્રાટો તરફથી મળેલ જૈન તીર્થોની માલિકીનાં ફરમાનોની સાચવણી કરવાની અને એનો અમલ થતો રહે એ જોવાની જવાબદારી

૩૦. આ પુસ્તક સને ૧૮૮૭માં એટલે વિ. સં. ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયું હતું. આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ વાતને આશરે ચારસો વર્ષ થયાં ગયાં.

પણ છેવટે એમણે જ સંભાળી હતી, એટલું જ નહીં, શ્રી શંત્રુજય તીર્થની અને એની યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓની રખેવાળી કરવાનો સૌથી પહેલો કરાર પાલીતાણા રાજ્યે (તે વખતે એની રાજધાની ગારિયાધારમાં હતી), વિ. સં. ૧૭૦૭માં, જૈન સંઘની વતી, શ્રેષ્ઠી શાંતિદાસ તથા શ્રેષ્ઠી રત્ના સુરા સાથે જ કર્યો હતો. ૩૧

ખરતર ગચ્છના મહાન પ્રભાવક યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજી તથા એમના પૃથ્વર શ્રી જિનસિંહસૂરિજી વગેરેએ પણ સમ્રાટ અકબર ઉપર ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો અને અમારિ પળાવી હતી, તેમ જ ખંભાતના હરિયામાં એક વર્ષ સુધી કોઈ હિંસા ન કરે (જળ ન નાખે) એવી રાજઆજ્ઞા પણ મેળળી હતી. બિહારનેરના મંત્રી કર્મચંદ બચાવત અને જેસલમેરના પીરશાહ જેવાં પ્રભાવશાળી શ્રાદ્ધરત્નો પણ આ સહીમાં જ થયાં હતાં.

એ જ રીતે અંચળગચ્છનો પણ વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં ઘણો ઉલોત થયો હતો. ખાસ કરીને આ સદીના ઉત્તરાર્ધથી શરૂ કરીને તે અઢારમી સદીના બીજા દસકા (વિ. સં. ૧૭૧૮) સુધી-લગભગ છ દાયકા કરતાં પણ વધુ સમય સુધી-આ ગચ્છના મહાન પ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી સંઘયાત્રાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ અને બીજાં અનેક ધર્મકાર્યો એટલા મોટા પ્રમાણમાં થયાં હતાં કે જેથી એ સમયને શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના યુગ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. કચ્છની ધરતીમાં જન્મેલ આ આચાર્યે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાતથી આગળ વધીને રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અને છેક બિહારમાં આવેલ મહાતીર્થ શ્રી સન્મેતશિખરજી વગેરે કલ્યાણકલ્પમેષો સુધી પાદવિહાર કરીને યાત્રાઓ કરી હતી. અન્ય પ્રભાવક આચાર્યોની જેમ આ આચાર્યશ્રીના જીવનની સાથે પણ અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓની જે વાતો મળે છે તે એટલું તો સૂચિત કરે જ છે કે તેઓનો પ્રભાવ જૈન સંઘ ઉપરાંત અન્ય વર્ગ ઉપર પણ ઘણો બધા પક હતો અને રાજા તથા પ્રજા બન્નેમાં તેઓનું માન હતું.

આ આચાર્યશ્રીના હાથે જૈન શાસનની પ્રભાવનાનાં જે અનેક કાર્યો થયાં હતાં, એમાં અનેક ધર્મપરાયણ અને દાનવીર શ્રાવક શ્રેષ્ઠીઓનો સાથ હતો; અને એમાં બે બાંધવ બેલડીઓનાં નામ અને કામ મોખરે તરી આવે એવાં છે. આ બે બાંધવ-બેલડીઓમાંની એક તે આગરાના ઝોસવાલ જ્ઞાતિના, હોદા ગોત્રના, શ્રેષ્ઠી ઋષભદાસના બે સુપુત્રો કુંવરપાલ (જેઓ કુંરપાલના નામથી વિશેષ બાળીતા છે) અને સોનપાલ; અને બીજા બે ભાઈઓની બેડી તે ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી નગરીના ઝોસવાલ જ્ઞાતિના, લાલન ગોત્રના, અમરસિંહના બે સુપુત્રો વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ. આ બે શ્રેષ્ઠીઓ વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહે પણ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

આ બન્ને શ્રેષ્ઠીઓનું મૂળ વતન કચ્છમાં આરીખાણા નામે ગામ હતું; પણ પોતાના

૩૧. આ કરારનો અસલ દસ્તાવેજ અત્યારે પણ અમદાવાદમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી પાસે સચવાઈ રહ્યો છે. અને એ આખો કરાર પેઢી તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી પાલીતાણા જૈન પ્રકરણ” નામે પુસ્તકમાં છપાયો પણ છે.

ભાગ્યને ખીલવવા માટે તેઓ તે વખતના વેપાર અને વહાણવટામાં ધીકતા લેખાતા બંદરી મથક ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવીને વસ્યા હતા. એમણે અઢળક સંપત્તિ એકત્ર કરી હતી તે, મુખ્યત્વે, જગત-પિતા જગદ્ગુણની જેમ, ફરિયાવાટે દેશ-વિદેશોની સાથે બહોળો વેપાર એડીને. આ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણ અને એમના સમયના ગુજરાતના બે સમર્થ મંત્રી-ખંધુઓ મહામંત્રી વસ્તુપાલ અને સેનાપતિ તેજપાલની જેમ, એમની પાસે અઢળક સંપત્તિ કેવી રીતે એકત્ર થઈ હતી એની કેટલીક ચત્કારિક કથાઓ પણ કહેવાય છે. મોટા શાહસોદાગર વર્ધમાન શાહ અને પશ્ચિમ શાહે પોતાના ગુરુ કલ્યાણસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી સંઘયાત્રા, જિનમંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો, સાધર્મિક લક્ષિત વગેરે જે સંખ્યાબંધ ધર્મકાર્યો કર્યા હતાં, તેનું વર્ણન સાંભળતાં જગદ્ગુણાત્મ તેમજ વસ્તુપાલ-તેજપાલની ભાંધવ-એલડીનું સહેલે સ્મરણ થઈ આવે છે; અને જૈન શાસનની વ્યાપક પ્રભાવના કરવા માટે એ બધાએ છુટ્ટે હાથે પોતાની સંપત્તિના જે સદુપયોગ કર્યો હતો તે જોઈને એ ત્રણે વચ્ચે ભારે આહ્વાદકારી સરખાપણું પ્રવર્તતું હતું એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

આ બે ભાઈઓની દૃઢ ધર્મશ્રદ્ધા અને પોતા તરફની અવિહંગ (દૃઢ) લક્ષિતથી પ્રેરાઈને એ સમયના અંચળગચ્છના ગચ્છનાયક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ અનેક વાર ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રા કરી હતી, એટલું જ નહીં, વિંસં ૦ ૧૬૬૭, ૧૬૮૨, ૧૬૮૫ અને ૧૬૮૮ એમ ચાર તો ચતુર્થાસ પણ કર્યાં હતાં. અને વિંસં ૦ ૧૮૮૨માં, આ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી, આ બે ભાઈઓએ ભદ્રેશ્વરમાં અનેક ધર્મકાર્યો કરવાની સાથે દોઢ લાખ કેરી ખરચીને ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ અને પશ્ચિમ શાહે કરાવેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથોમાં મળે છે : (૧) શ્રીવર્ધમાનપશ્ચિમશિયરિતમ્, પૃ ૦ ૧૨૧; (૨) શ્રી વિધિપદ્ધ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદી પટ્ટાવલી, પૃ ૦ ૩૩૭; (૩) જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ ૦ ૧૪૦; (૪) જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ પૃ ૦ ૫૩૪^{૨૨}; અને (૫) અંચલગચ્છદિગ્દર્શન, પૃ ૦ ૩૬૫.

“અંચલગચ્છદિગ્દર્શન”માં વિંસં ૦ ૧૬૮૨માં આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી આ બંને ભાઈઓએ ધર્મપ્રભાવનાનાં જે જે કાર્યો કર્યાં તેનું વિગતે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અને એમાં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં ઉપર જણાવેલ બધાં પુસ્તકોનો ભાવ સમાઈ જાય છે. “અંચલગચ્છદિગ્દર્શન”માં (પૃ ૦ ૩૬૫) આ વર્ષમાં આ બંને ભાઈઓએ કરેલ ધર્મકાર્યો અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ (આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિ) સં ૦ ૧૬૮૨માં ભગવતી પધાર્યા. એમના ઉપદેશથી વર્ધમાન-પશ્ચિમ શાહે પાવાગચ્છની યાત્રા કરી ત્યાંના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. તેમની વિનંતિથી આચાર્ય એ વર્ષે ભગવતીમાં ચતુર્થાસ રહ્યા. બંને ભાંધવો અને તેમની ધર્મપત્નીઓએ મહાહા પાપાણોની ચાર પ્રતિમાઓ કરાવી, નવપદ્મ અને પંચમી પર્વનું ઉજવણું

૩૨. આ પુસ્તકમાં આ બે ભાંધવોએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નથી લખ્યું; માત્ર એમણે “ભદ્રેશ્વરમાં માણેક અને નોલમની ચાર પ્રતિમાઓ લાગવી” એટલું જ લખ્યું છે.

કરી, જૈનાગ્રંથો લખાવી અઢળક ધન ખર્ચ્યું. આધર્મિકોના ઉદ્ધારમાં સાત લાખ કરી તથા લક્ષ્યવતીના પ્રાચીન જિનાલયના ઉદ્ધારમાં દોઢ લાખ કરી ખર્ચ્યો. આચાર્યના ઉપદેશથી સમગ્ર ભારતવર્ષનાં પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થોની બંને બાંધણીએ કુટુંબ સંહિત યાત્રા કરી અને તેમના જીવોદ્ધારમાં છૂટે હાથે ધન વાપર્યું.”

“શ્રી વિધિપક્ષ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદી પદ્માવલી”માં (પૃ૦૩૩૭) જણાવ્યા પ્રમાણે આ બંને બાઈઓએ આ યાત્રા વખતે સૌરાષ્ટ્ર, શુભરાત અને રાજસ્થાનનાં કેટલાંક તીર્થો ઉપરાંત પૂર્વદેશનાં શ્રી સમ્મેતશિખર, પાવાપુરી, ચંપાપુરી, રાજગૃહી, વારાણસી, હસ્તિનાપુર વગેરે કલ્યાણકર્મભૂમિઓની પણ યાત્રા કરી હતી અને બધાં સ્થળોમાં જીવોદ્ધાર કે બીજાં કાર્યો નિમિત્તે પુણ્ય ધન વાપર્યું હતું.

ભદ્રેશ્વર તીર્થના વર્તમાન જિનમંદિરની ભમતીની સોળમી તથા સત્તરમી દેરીની વચ્ચે એક નંબર વગરની દેરી છે, એમાં અંચળગચ્છના આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિની વિ૦સં ૧૬૫૦ના જેઠશુદ્ધ બીજના રોજ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ ચરણપાદુકા પધરાવેલી છે, તથા સામેની દીવાલ ઉપર સિંદૂરિયા રંગથી અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાયિકા દેવી મહાકાળીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી પણ બાણી શકાય છે કે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ તથા અંચળગચ્છના આ તીર્થમાં કેવું સ્થાન હતું.

વિ૦સં ૧૬૮૮નું ચૌમાસું આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ભદ્રેશ્વરમાં હતા તે વખતે, તેઓની હાજરીમાં, શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. વિ૦સં ૧૬૮૯માં મરહી, વાઙુ અને જલપ્રલય જેવા કુદરતી કોપથી ભદ્રાવતી નગરી ઉજ્જડ થઈ ગઈ, તેથી વર્ધમાન શાહના પુત્રો ભદ્રેશ્વર છોડીને ભુજ રહેવા આલ્યા ગયા તથા શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહ શાહ ભદ્રેશ્વર છોડીને માંડવી રહેવા આલ્યા ગયા. અને, વિ૦સં ૧૬૯૪માં, વર્ધમાન શાહ પછી છ વર્ષે, તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો. આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ વિ૦સં ૧૭૧૮માં અક્ષય તૃતીયાના પર્વ દિવસે, ૮૫ વર્ષની વયે, કચ્છની રાજધાની ભુજ નગરમાં કાળધર્મ પામ્યા.

(૧૫) કેર્નલ મેકમહોન વગેરે અંગ્રેજ અમલદારોના સહકારથી જૈન સંઘે કરેલો ઉદ્ધાર—ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, વિ૦સં ૧૬૮૨માં શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો, તે પછી સાત વર્ષ બાદ જ કુદરતી કોપના લીધે ભદ્રેશ્વર નગર વેરાન થઈ ગયું હતું, તો એની માઠી અસર એ તીર્થ પર પણ થઈ હોવી જોઈએ. વળી, વિ૦સં ૧૭૪૬ (સને ૧૬૯૩)માં મહોસમ બેગના મુસલમાની હરકતે ભદ્રેશ્વર ઉપર આક્રમણ કરીને એ નગરમાં અને દેરાસરમાં ભાંગફોડ કરી હતી તથા મૂર્તિઓનું પણ ખડન કર્યું હતું. તે પછી વિક્રમની અઠારમી સદીની શરૂઆતમાં (વિ૦સં ૧૮૨૦ આસપાસ) આ નગરના કિલ્લાનો ભંગ થયો અને એની તથા મંદિરની પણ શિલાઓ ઝુકાના તથા બીજાં મકાનોના ખાંધકામ માટે લોકો ઉપાડી ગયા. ઉપરાંત, “બોમ્બે ગેઝેટિયર,” વૉ. ૫, પૃ૦૨૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે, સિંધના સરકારને સને ૧૭૭૫ (વિ૦સં ૧૮૩૧)માં કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરી હતી (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્ષન, પૃ૦૭૧). આ સમયમાં કચ્છમાં જોકે ભાટેલ વંશનું રાજ્ય સ્થિર થઈ ગયું હતું, છતાં એ પછીનો સમય કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજોના પગપેસારોનો સમય હતો તેથી, તેમ જ બીજાં પણ અરાજકતાનાં કારણોસર,

ભદ્રેશ્વર તીર્થ ઉપેક્ષિત તેમ જ જીવું થઈ ગયું હોયું એઈ એ, જેથી એની ફરી સારસંભાળ લેવાની જરૂર ભણી થઈ હોવી એઈ એ.

આચાર્ય આનંદવિમળસૂરિની સહાયથી જામ રાવળે, કચ્છનો ત્યાગ કરતી વખતે, જેમ ભદ્રેશ્વર તીર્થને ૧૨ ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં તેમ, આવા અણીને વખતે, આ તીર્થને જૂતકાળમાં મળતો લાગે બંધ થઈ ગયો હતો તે કનંદ મેકમર્ડો તથા એન્ડ્રુ-ટુ-ધી ગવર્નરના પ્રયાસથી ચાલુ થઈ શક્યો હતો. આ વાત ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં (૫૦ ૨૪-૨૬) નોંધેલી જોવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ આંધ્રો ઉદ્ધાર થઈ ગયા પછી સંવત ૧૭૬૫માં આ કચ્છ દેશમાં ઇસ્લામી બાદશાહનું લશ્કર ભારી પડ્યું અને તેણે કચ્છ દેશમાં ઘણી લાંગડેડ કરી ને સંવત ૧૭૮૫માં ઇસ્લામી બાદશાહના સૂબા અને કચ્છમાં ઉતરેલા લશ્કરના યુધ્ધ સરદાર સેનાપતિ બીલ્ડખાને (જીલ્લાખાને) દેશના અનેક શહેરોના લાગી છુટકા બોલાવ્યા ને દેશમાંથી નાસણાગ અને હિજરત શરૂ થઈ.....એની ઘણી લાંગડેડી અસર હાલના ખંડિયેર અને તે વખતના ધીકતા ભદ્રાવતી નગર અર્થાત્ ભદ્રેશ્વર શહેર પર આવ્યા વિના રહી નહીં,...આ તીર્થની થોડી વેરવિખેર અને લાંગડેડ થઈ હશે, પણ ચમત્કારિક રીતે આ તીર્થ યવનોના વિનાશમાંથી ભાગી ગયું અને એવું પ્રાચીન જિનમંદિર ખુલું રહ્યું.

“આ પછી આ કચ્છ દેશમાં ઇંગ્લેંડ કંપની રાજ્યનો પદસંચાર થયો અને એન્ગ્લો-સીટુ થાણું આવ્યું, એના પોલિટિકલ એન્ડ કેપ્ટન મેકમર્ડોને તે વખતના કચ્છી સંઘેના આગેવાનોએ આ તીર્થની ઘણાં લાંબા વખતથી રાજ-મહારાજાને તસ્ક્થી થતી મરામત અને મળતી સહાયની લાંબી તવારીખ રજૂ કરી સહાય કરવા ભેદભરે અનુરોધ કર્યો. કેપ્ટન મેકમર્ડો તે વખતના કચ્છનૃપતિથી વિચારવિનિમય કરી સંઘને જીજ્ઞાસુ કે તમે આ ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુધારણા યાને જીજ્ઞાસુ કરો. તમારો આ દેશમાં આ તીર્થનો કચ્છી પ્રજા પર અને શ્રીસંઘે પર જે તીર્થનો અસહ્યો દસ્તુરી લાગેો ચાલ્યો આવે છે, અને તે ઇસ્લામી લાંગડેડના પરિણામે પૂરો મળતો નથી, તે મળશે. એમ કહી પેતીની જમીન ઉપર પા (૦૧) ટંકા લાગેો કરી આપ્યો. સંવત ૧૮૭૮માં જમીન પરના પા (૦૧) ટંકાના લાગાનો લેખ કરી આપ્યો. આ રીતે કેપ્ટન મેકમર્ડોની સહાયનૃપતિ, સહાય અને દસ્તુરી લાગાના લેખપત્રથી આ તીર્થનો શ્રીસંઘે નવમો જીજ્ઞાસુ કરાવ્યો. તે વખતના એન્ડ્રુ-ટુ-ધી ગવર્નર સાહેબે પણ સંવત ૧૮૭૯ના લેખપત્રકરી આપી તીર્થની ઘણી દેખભાળ કરી અને મોટી સહાય આપી. એ રીતે સંવત ૧૮૮૬માં સર ચાર્લ્સ વોલ્ટર સાહેબે પણ, પોતાના પુરોગામી અધિકારીઓને પગલે ચાલી, આ તીર્થને ઘણી સહાય કરીને સહાયનૃપતિ બતાવી. પરિણામે તીર્થના વિકાસમાં સારો ફાળો આપ્યો અને ઉત્તમ ભાગ ભજવ્યો.” ૨૩

૩૩. કનંદ જે, મેકમર્ડોએ તા. ૨૫-૬-૧૮૧૮ના રોજ, અંજારમાં રહીને, “એન એકાઉન્ટ ઓફ ધી પ્રોવિન્સ ઓફ કચ્છ” નામે એક લેખ લખ્યો હતો. આ લેખ “ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધી હિસ્ટરી સોસાયટી ઓફ બોમ્બે” નામે લંડનથી પ્રકાશિત થયેલ ગ્રંથમાં (વોલ્યુમ ૨, પૃ ૨૩૧) છપાયો છે. એમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન એમણે આ પ્રમાણે કર્યું છે—

“પ્રાચીન પૂર્વ દિશામાં, દરિયા કિનારે વસેલ, ભદ્રેશ્વરમાં આવેલા કેટલાંક વિશાળ મંદિરોને બાદ કરતાં, કચ્છમાં નોંધપાત્ર કહી શકાય એવા કેાઈ અવશેષો હોવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. એ મંદિરો આશરે ૫૭૦ વર્ષ પહેલાં જગ્યા થા નામે એક વાલ્કિયાએ બંધાવ્યાં હતાં, એમ માનવામાં આવે છે. અને આ મંદિરો નિરીક્ષણ કરનાર કેટલાંક સફળ હસ્યોએ મને કહ્યું છે કે એ મંદિરો વિશાળ અને અદ્ભુત છે.”

આનું મળ લખાણ આ પ્રમાણે છે—

“I have heard of no ruins in Cutch worth mentioning, excepting those of some large pagodas at Budresir, on the sea-coast, east of Moondra. They are considered as having

અંગ્રેજ અમલદારોએ આ તીર્થ તરફ દાખલેલી આવી સહાનુભૂતિ અને આ તીર્થને વ્યવસ્થિતપણે અને નિયમિત સહાય મળતી રહે એવી કરી આપેલી ગોઠવણને લીધે આ તીર્થનું તાત્કાલિક સમારકામ કરાવવામાં તેમ જ એની સાચવણી કરવામાં જરૂર થયેલી અતુલ્યતા થઈ હશે, તથા આવા અમલદારોની આ તીર્થ તરફની આવી સહાનુભૂતિ ભરેલી મમતાને જોઈને ખીલ તોફાની લોકો આ તીર્થને તુકસાન કરતા તેમ જ ચાત્રાળુઓને કનડગત કરતા પણ અટક્યા હશે, એમ જરૂર માની શકાય. અને એક વેરાન અને જીવ જોવી દશામાં મુકાઈ ગયેલું તીર્થ ફરી ભગતું થાય એ દૃષ્ટિએ આ કાર્ય કંઈ નાનુસૂતું પણ ન ગણાય. આમ છતાં, ખરી રીતે, આ કોઈ એક મોટું કાર્ય તો નહોતું જ થયું કે જેથી એને તીર્થના જીવોદ્ધાર તરીકે વર્ણવી-નોંધી શકાય.

કારણ કે અંગ્રેજ અમલદારોની આવી સહાનુભૂતિ અને સહાય પછી પણ, માત્ર જોએક હાયકા જેટલા ટૂંકા સમયમાં જ, આ તીર્થ ઉપર ભરેસર ગામના ઠાકોરે કબજો કરી લઈને એને ફરી વેરાન જેવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધું હતું, અને મંદિરના પ્રાંગણમાં તેમ જ મંદિરની દેરીઓમાં સુધ્ધાં બકરાં-વેટાં ચરવા અને ઝેસવા લાગ્યાં હતાં; અને તીર્થની ચાત્રા લગભગ બધી થઈ ગઈ હતી. આ ઉપદ્રવને દૂર કરવા માટે માંડવીના તપગચ્છના ચતિ (ગોરજી) શ્રી ખાંતિવિજયજીને ભારે શ્રમ કરવો પડ્યો હતો અને મહારાજોશ્રી દેશજી બાવા ખીલ સુધી ધા નાખવી પડી હતી. છેવટે દેશજી બાવાના વચનથી અને એમના ઉત્તરાધિકારી મહારાજો શ્રી પ્રાગમલજીની ભલામણથી, વિંઠાં ૧૯૨૦ની આસપાસ, શ્રાવકોએ આ તીર્થનું જરૂરી સમારકામ કરાવીને આ તીર્થની ચાત્રા ફરી શરૂ કરાવી હતી. આ કાર્ય પણ જીવોદ્ધાર કહી શકાય એવું મોટું તો નહોતું જ થયું.

આ પછી પણ તીર્થનો મોટો જીવોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર જીવી જ હતી. અને તે તપગચ્છના ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની જાંબના, અચળગચ્છના ગોરજી શ્રી સુમતિસાગરજીની પ્રેરણા અને ખરતરગચ્છનાં શ્રાવિકા શ્રીમતી મીઠીબાઈની ઉદાર સહાયથી વિંઠાં ૧૯૩૬માં એ જરૂર પૂરી થઈ હતી. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી આ તીર્થમાં સામાન્ય-આહુ સમારકામ સિવાય વિશેષ કડિયાકામ કરાવવાની જરૂર નથી પડી, તે આ જીવોદ્ધાર સમયે થયેલ દેરાસરની મજબૂતીને કારણે જ.

ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની અથાક મહેનત અને ચિંતા તેમ જ જાંબનાથી થયેલ આ તીર્થના સમારકામની તથા જીવોદ્ધારની વિગતો આ પુસ્તકના “છેલ્લો જીવોદ્ધાર” નામે એથા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે.

been built by a Banyan named Jaggoo Sa, about five hundred and seventy years ago; and I have been told by some gentlemen who inspected them that they are extensive and curious.”

કર્નલ મેકમોરેએ આ તીર્થની જાતે યુદ્ધકાલે લીધી તે પહેલાં, માત્ર આ તીર્થ સંબંધી ચોતે સાંભળેલ વર્ણનના આધારે, કરેલ આટલું ટૂંકું વર્ણન કંઈક ભૂલભરેલું હોવાખતી પણ એ આ તીર્થનો મહિમા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દર્શાવે છે.

શિલાલેખો

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની ઐતિહાસિકતા અને પ્રાચીનતા ઉપર પ્રકાશ પાડતા અને એના સંબંધી કેટલીક માહિતી આપતા શિલાલેખો અત્યારે બહુ જ ઓછી સંખ્યામાં (ફક્ત છ જેટલા જ) સચવાઈ રહ્યા છે, અને એમાંથી જે કંઈ માહિતી મળી આવે છે, તે પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે. અને એ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા-વિચારણા આ પુસ્તકનાં ત્રીજીથી સાતમા મુખીનાં પાંચે પ્રકરણોમાં, યથાસ્થાને, છૂટક છૂટક, કરવામાં આવી છે. એટલે આ પ્રકરણમાં એ અંગેની વિશેષ વિગતો આપવાની કે એ સંબંધી વિશેષ વિચારણા કરવાની બાકી રહેતી નથી. આમ છતાં, આ તીર્થ અને ભદ્રેશ્વર ગામને લગતી થોડી-ઘણી પણ માહિતી ધરાવતા શિલાલેખોનું એકસાથે નિરૂપણ-અવલોકન કરી શકાય એ દષ્ટિએ, આ પ્રકરણમાં એની રજૂઆત કરવાનું ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

આ શિલાલેખોને નીચે મુજબ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે—

- (૧) ભદ્રેશ્વર તીર્થમાંના શિલાલેખો.
- (૨) ભદ્રેશ્વરના ઉલ્લેખવાળા શિલાલેખો.
- (૩) ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા શિલાલેખો.

(૧) તીર્થમાંના શિલાલેખો

આ શિલાલેખોની રજૂઆત આ પ્રમાણે બે વિભાગમાં કરવામાં આવી છે—

(અ) અત્યારે વિદ્યમાન શિલાલેખો.

(આ) આ તીર્થમાં ભૂતકાળમાં અમુક અમુક શિલાલેખો વિદ્યમાન હોવા સંબંધી મળતા ઉલ્લેખો.

(અ) વિદ્યમાન શિલાલેખો

જે શિલાલેખો અત્યાર સુધી સચવાઈ રહ્યા છે તે નીચે મુજબ માત્ર છ જ છે—

(૧) દેરાસરના રંગમંડપમાંના વિં સં ૦ ૧૬૩૬નો, લાંબી લાંબી ૪૨ લીટીઓનો, સંસ્કૃત ભાષાનો, મોટો શિલાલેખ. (ભુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

(૨) આ શિલાલેખની નીચેનો એ જ સાદનો આઠ લીટીનો દૂકો શુભરાતી ભાષાનો શિલાલેખ. (ભુઓ, ચિત્ર નં. ૨૦)

(૩) મંદિરની અંદર આપણી ઠાળી ખાળુના એક થાંભલા ઉપર, વચ્ચે જગ્યા ખાલી રાખીને, બે ઢુકડે કોતરવામાં આવેલ વિંસ'ં ૧૬૫૬નો, ઉપર ૭ અને નીચે ૪ મળીને કુલ ૧૧ લીંટીનો, સંસ્કૃત શિલાલેખ. (જુઓ, ચિત્ર નં. ૧૧)

(૪) મંદિરની બહારના ભાગમાં, મંદિરની પશ્ચિમ દિશાની ઠાળી હીવાલ ઉપર, થાંભલાવાળા ઉપાશ્રયવાળી નવેળીમાં, ચોડવામાં આવેલ વિંસ'ં ૧૫૬૪નો, પાંચ લીંટીનો, સંસ્કૃત શિલાલેખ. (જુઓ, ચિત્ર નં. ૪૨)

(૫) દેરાસરના શિખરવાળા ભાગની નીચેના ઓરડામાં સચવાયેલ એક મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા વગરના પખાસન ઉપર કોતરેલો વિંસ'ં ૧૩૦૪નો, બે લીંટીનો, સંસ્કૃત પ્રતિમાલેખ. (જુઓ, ચિત્ર નં. ૪૧)

(૬) દેરાસરમાં, આપણી ઠાળી ખાળુના એક થાંભલા ઉપર કોતરેલો, એના અક્ષરોના અતિવિલક્ષણ મરોડને લીધે બિલકુલ નહીં ઉઠેલી શકાતો (વિંસ'ં ૧૧૦૦ જેવા કંઈક અંકનો આછો ખ્યાલ આપતો), છ લીંટીનો શિલાલેખ. (જુઓ, ચિત્ર નં. ૧૨)

આમાંના છેલ્લા (છઠ્ઠા) શિલાલેખને છોડીને બાકીના પાંચે શિલાલેખોમાંનું (જેટલું ઉઠેલી શકાયું છે તેટલું) લખાણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિંસ'ં ૧૬૩૬નો સંસ્કૃત શિલાલેખ

(જુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

[1] ॥ જયતુ કામિતપૂર્તિસુરદ્રુમ ત્રિદશનાથનરેદ્રનતક્રમ ।

નિખિલજંતુહિતાર્થકૃતોદયમ [2] પ્રથમમંગલવીરજિનોત્તમ ૧

સમહિમાવ્સુતશુદ્ધચરિત્રમાક્(ગ) મવમહીચહદાહતનૂનપાત્ ॥

[3] મવિકમાનસસારસમાસ્કરો જયતુ પાર્શ્વજિનો ગુણસાગર(ર) ૨

શ્રીમદ્રેશ્વરમહનો વિજયતાં શ્રી[4]વીરપાર્શ્વૌ જિનો

શ્રીસિદ્ધાર્થનૃપાર્શ્વસેનનૃપયોઃ સર્વદનો નંદનોઃ (નો) ।

પૂર્વ પાર્શ્વવિમુ(સુઃ) પ્રતિષ્ઠિત હ[5]હાગારેઽમવ[ત] ત્રાયકઃ

શ્રીમહીરવિમુશ્ચ સંપ્રતિ જયત્યત્રાયનાથત્વત(તઃ) ॥૩॥ इति मंगलम् ॥

[6] શ્રીકલ્હસે (ચ્છેદેશે) મદ્રાવતીનામ નગરી આસીદિતિ । તસ્યાં ચ કેનચિન્મહર્ષિક-
શિરોમણિના [7] સુશ્રાવકતિલકાયમાનેન શ્રીમતા દેવચંદ્રામિધ્યેષ્ટિપુંગવેનાનેકશતસહસ્રદ્રવ્ય-
[8]વ્યયેન વીરાત્ વર્ષ ૪૭૭ શ્રીવિ(વી)રવિક્રમ(સિ) જાતઃ [1] વીરસંવત્ ૨૩ વર્ષે હં ચૈ-
ત્યમકારીતિઃ(તિ) । તસ્મિં[9]શ્ચ શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રતિમા મૂલનાયકપદે સ્થાપિતેતિઃ (તિ) ।
તથૈવ ચ સાંપ્રતમેવ પ્રતિમાપૃથસ્થ[10]ગર્મશુદ્ધમિત્તૌ સમુદારાર્થમુત્તવનિતુમારઘ્યાયાં વિનિર્ગત-
મેકમતિલકુકં તામૃ(મ્ર)પત્રં તત્ર [11] ચામૂન્યેવાક્ષરાણિ વિચિત્રે તથા હિઃ । ઠ. । દેવચંદ્રીય-

पार्श्वनाथदेवसातो २३ इति: [12] तल्लेखानुसारतः प्रतीयते किलेदं चैत्यं श्रीवीरात् २३ वर्षे श्रीदेवचंद्रश्रेष्ठिना कारितमा[13]सी[द्वि]ति। तदनु च विक्रमसंवत् १३१५ वर्षीय दुर्मिस्त्रवेलायां संजातरीरवदशायां महामी [14] अभूतायां समुच्छलितदेशविदेशीयानेकशतसहस्रप्रमितजन-गणेभ्योऽनवरतं वि[15]कीर्णविपुलान्नपानवस्त्रादितः स(सं)प्राप्तानन्यसाधारणयुगांतस्था-यिकीर्तिना उदारजनचूडा[16]मणिना सर्वत्र लब्धविमलचंद्रोज्ज्वलकीर्तिना सर्वदेशप्रसि-द्धेनानुपमसौभाग्यभाग्यश्रु[17]ता महर्द्धिकमौलिना साक्षाद्धनदायमानेन श्रीमता श्रेष्ठिपुंगवेन श्रीजगद्गुसानाज्ञा आ[18]वकशिरोमणिना विक्रमसंवत् १३२३ वर्षे महता द्रव्यव्यनैतस्य चैत्यस्य जीर्णोद्धारः [19] कृत इति। भद्रावतीनगरी च कालक्रमेण हीयमाना सर्वथा विलयं गता। तत्स्थान-समी[20]पे च सांप्रतीना भद्रेश्वरग्राम(मः) संवसित इति प्राचीनकालीने[5]यमितिहासः [1] इह किल वि[21]क्रमवपीदै(पीथै)कोनविंशतिशतकस्या(स्थे)परिष्ठप्रथमद्वितीयदशके संवत् १९०१ तः १९१७ यावत् [22] श्रीदेशलजीमहाराज्ये श्रीदेशलजीमहाराजप्रदत्तप्रचू(चु)रसाहाय्यतः श्रीक्षा[23]तिविजयेनैतस्य किंचित् जीर्णचैत्यस्य समारचना कृता इति तथैव पूर्वं श्रीपार्श्वनाथ[24]-प्रतिमा मूलनायकत्वेनाभूत् तां च पार्श्वे संस्थाप्य मूलनायकपदे श्रीमहावीरजिन[25]प्रतिमा रक्षते[1] इत्यमित(तः)परमिदं चैत्यं श्रीमहावीरजिनसत्क संजातमित्यर्वाचीन[26]कालीने[5]यमिति-हासः [1] अथ संप्रतिकालीन इतिहासः प्रतन्यते तथा हि पर्व कि[27]ल गच्छता कालेन भद्रावतीनगर्यां विनाशमाप्तायामप्येतत् चैत्यं श्रीशासनदेयतावि [28]हितसांनिध्यमिवानल्पविन्न-त्रातसुरक्षितं श्रीसंघस्य प्रचू(चु)रतरपुण्यप्राग्भारमहिम्ना[5]द्या[29]वधि विजयमानमवलोक्य श्री-संघस्य चित्ते भाविपरमहितकारको[5]तिशयं सुप्रशस्ते[5] [30]यमभिप्रायः समजनि यदुतात्र चैत्ये प्रतिवर्षं फाल्गुनशुक्लाष्टम्यां सर्वै(र्वै) संघ मिलय(यि)त्वा म[31]हताडंबरेण यात्रा प्रवर्त-यितव्येति [1] तथैव च कृते दृढनिश्चये संवत् १९३३ वर्षत(तः) स(सा) प्रचू[32]त्ता यात्राः (त्रा 1) तदनु च प्रतिवर्षं प्रस्फुरितया प्रसिद्ध्या यथा सांप्रतं च महती यात्रा भवितेति [1] [33] पतच्च चैत्यमतिपुरातनकालीनत्वेन सांप्रतमतीव जीर्णं विलोक्य श्रीमांडवीवंदरनि[34]-वासिश्रीश्रीशंभुशिवतंसश्रीवृष(ध)शास्त्रीय सा शान्तिदासश्रेष्ठिसुत सा पीतांबर तं (त०) जीव- [35]ण तं (त०) लघाभिधानां मध्ये सा जीवण तद्भायां धीरवाई तत्सुत सा तेजसी तद्भायां सोन[36]वाई तत्सुत सा मोणसी तद्भायां मोठीवाइनान्या आधिक्या जिनधर्मप्रभाविक्या [37] स्वभर्तुः संकेतमनुसरंत्या कैरी ५०००० पंचाशत्सहस्रव्ययेन सांप्रतं संवत् १९[38]३९ वर्षे श्री खे'गारजीमहाराजराज्ये पतस्य श्रीमहावीरजिनप्रासादस्य जीर्णोद्धार[39]प्रकारीति सांप्रतीनकालीने[5]यमितिहासः ॥

इत्थं श्रीवर्द्धमानप्रभुपदकलितं [40] चैत्यमेतत् सुरम्यं

जातं तीर्थोपमानं समधिकमहिमाशोभितं कच्छमूमौ।

મીઠીબાઈ એ આ મુલ દેરાસર નવો કરાવી જીરણોધાર કરાવ્યો. સં ૧૬૩૯ના માહા સુદ ૧૦ વાર શુકરે શ્રી જીજ્ઞાસુના રેવાસી મુન સુમતીસાગર વીનેસાગરજીના ઉપદેશથી.”

આ શિલાલેખનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ઉપર આવેલ સંસ્કૃત શિલાલેખમાં ફક્ત પ્રતિષ્ઠાનું વિનંતી સં ૧૬૩૯નું વર્ષ જ લખ્યું છે, જ્યારે આ શિલાલેખમાં પ્રતિષ્ઠાના વર્ષની સાથે તિથિ અને વાર પણ લખ્યાં છે, તે આ શિલાલેખની વિશેષતા છે.

(૩) વિ. સં. ૧૬૫૬નો શિલાલેખ (જીઓ, ચિત્ર નં. ૧૧)

ઉપરની ૭ લીંટીઓ—[1] ॥ સંવત ૧૬૫૯ વર્ષે વૈશાખ(જ)સુદિ ૫ દિને [2] અથેહ શ્રીમદ્દેશ્વ[ર]કચ્છવાગ્ગડપાંચા [3] લાઘનેકદેશાધીશમહારાજશ્રી [4] પ(' છે) ગારજીપટ્ટાલંકાર-વો(વી) દ્વાણ [5] જીરાજાધારાજે શ્રીતપાગચ્છા [6] ધિરાજમદ્દારકશ્રીવિજયસ(સે) નસૂરિ-અનૂવાન શ્રી [7] વિજયદેવસૂરિશિષ્ય શ્રીવિવેકહર્ષગણીમા(ના) નીચેની ૪ લીંટીઓ—[8] મુપદેશાત્ જીર્ણવિહારા(રો) દ્વારા(રં) પ્રતિમાસ્થાપના(નાં) ચ કારયા(યાં) ચક્રે મદ્દે [9] શ્વરપરગણાધીશ હાલા શ્રીમણિમેલજીસુત શ્રીહંગરજીકસ્ય શ્રીપરા (?) [10] જિનાયતનેપુ પૂજાર્થ પત્રાર્થ ચ પં. વિવેકહર્ષાણામુપદેશાત્ શ્રીમારમલ [11] જી રાજા કુંદરહીપ્રામે (આની પછીનો આગળનો ભાગ સમજી શકાય એ રીતે ઉકેલી શકાતો નથી. જે અક્ષરો અધ્યક્ષરા વાંચી શકાય છે તેનો અશુદ્ધ ઉતારો કંઈક આ પ્રમાણે કરી શકાય છે : X નકળ (?) શ્રીસર્વરાજમિરાત્ ૮૯ (દ્રાક્ ?) પાલન (?) આનો અર્થ કંઈક એવો તારવી શકાય કે આ લેખનું પાલન બધા રાત્રીએ સૂર્ય-ચંદ્ર તરે ત્યાં સુધી કરવું.)

ભાવાર્થ—વિ. સં. ૧૬૫૬ના વૈશાખ સુદિ પાંચમના રોજ ભદ્રેશ્વર કચ્છ વાગડ, પાંચાલ વગેરે અનેક દેશોના રાજા જે ગારજીની ગાદીએ આવેલ રાજવી શ્રી વીંઝાણજીના રાજ્યમાં તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રીવિજયસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરના રાજા હાલા શ્રી મણિમેલજીના શ્રી હંગરજીએ જીર્ણ મંદિરનો ઉદ્ધાર અને પ્રતિમાની સ્થાપના કરીને જિનમંદિરની પૂજા માટે, પં. શ્રી ભારમલજી રાજા (ની સાક્ષીમાં) કુંદરહી ગામ લેટ આવ્યું. (તેલું અમારા વંશજોએ સૂર્ય-ચંદ્ર તપતા રહે ત્યાં સુધી પાલન કરવું) (આ શિલાલેખ પૂરો ઉકેલી શકાયો નથી, તેથી એના ભાવાર્થમાં પણ કેટલુંક સંદિગ્ધપણું રહે એ સ્વાભાવિક છે.)

(“ વીંઝાણ ” એ કચ્છના એક ગામનું નામ છે; અહીં એ રાજાના નામ તરીકે આવ્યું છે; પણ અહીં કદાચ એનો અર્થ ‘ વીંઝાણ ગામના રાજા ’ એવો ઉદ્દિષ્ટ હોય.)

(૪) વિ. સં. ૧૫૯૪નો શિલાલેખ
(ભુઓ, ચિત્ર નં. ૪૨)

- [૧] સંવત્ વૈદાંકવાળેન્દુ સુરિશ્રીગણશેઝર(ર) ।
આજંદવિમલો જગદે પ્રતિવોધ્ય નરાધિપમ્ ॥ ૧ ॥
- [૨] ક્ષત્રીણામાસ જામશ્રી દાનશૌંડીરરાવલ(લ) ।
ગોધરખ્યલુનવ્યાજેયેન દાનં વદૌ મહત્ ॥ ૨ ॥
- [૩] તુંગેયાનાં દ્વિપંચાસ(શ)ત્ ફટ્ટનામષ્ટવિંસતી(શતિ) ।
તથૈવાર્કમીતં (મિત)પ્રામાન્ વ[૪]તે શ્રીજી(જિ)નમદિરે ॥ ૩ ॥
સી(શિ)વાલયે ચતુર્ગામાન્ દ્વો(દ્વિ)પંચ ચ વર્મંડવે ।
પુણ્યવાન[૫][ક્રીતા] કીરતી (કીર્તિઃ) મુન્યકાન્ પ્રામસપ્તમૈ(મૈઃ) ॥ ૪ ॥
(આની પછીના અક્ષરો ક'ઈક આ પ્રમાણે વાંચી શકાય છે : પરનપ ગ—યઘનાસ (?)
પણ એનો અર્થ એસારી શકતો નથી).

આ શિલાલેખ પાંચ લીટીનો છે. અને એમાં ચાર સ્લોક ઉપરાંત થોડું વધુ લખાણ છે. આ શિલાલેખનું લખાણ એટલું બધું ઘસાઈ ગયું છે કે, એ માંડવીની પ્રતમાં તથા ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં આ શિલાલેખમાંના ચાર સ્લોકોનો, ભલે અશુદ્ધ પણ, ઉતારો થયેલો ન હોત તો, એ સુદૃઢ ઉકેલી શકાયું ન હોત અને એનો થોડોઘણો ભાગ પણ સમજી શકાયો ન હોત.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

ભાવાર્થ—વિ. સં. ૧૫૯૪માં પોતાના સમુદાયના મુગટ સમાન શ્રી અ'ણુ'દવિમલસૂરિએ રાબને પ્રતિબોધ આપીને કહ્યું. (તેથી) ક્ષત્રિઓમાં કાન દેવામાં શૂરો એવો શ્રી રાવળ જામ થઈ ગયો. એણે ગામ, ભૂમિ અર્જુન એટલે સોના અને લોડાતુ ઘણું કાન દીધું હતું. (એણે) તુંગેયોને (?) ખાવન, કનકકાઓને અઠ્ઠાવીશ અને (ભદ્રેશ્વરના) જિનમંદિરને બાર ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં. મહાદેવના મંદિરને ચાર ગામ અને તુલકંડનને (?) દસ ગામ અને મુન્નકોને (મુન્નકાઓને ?) સાત ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં. (આ રીતે) (૧૧૩ ગામોનું) પુણ્યકાન કરીને એણે કીર્તિ ઉપાજાવી કંડી હતી. (પછીનું લખાણ સમજાતું નથી.)^૧

૧. માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૪૫) આ ચાર સ્લોકોની પહેલાં આ પ્રમાણે નોંધ મૂકી છે : “ તે વાતની (જેતારજીએ યજાઈ ક્યાંની વાતની) રાવળ જામને માલમ થઈ. પોતાની ફેજ ઘઈ થી પીગાણથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આપ્યા. તિલાં આણુ'દવિમલસૂરિ મળ્યા. તેકને પુત્રીકે. તેણે કહ્યું : તુમે હાવારમાં રાબન કરશે. એણે સાંભલી રાવ જામે જેરાત ક્યાં ગામ સત્તાણ, તેની વિશ્વત છે, સ્લોક ”—

“ સંવત્ વૈદાંકવાળેનુ સુરિશ્રીગણશેઝર । આજંદવિમલો વ્યગ્રે પ્રતિવોધ્યો નરાધિપાન્ ॥ ૧ ॥
“ ક્ષત્રાણામાસ જામશ્રી દાનસૌંડીરરાવલ । ગોધરખ્યાલુનવાજેયેન દાનં વદૌ મહાન્ ॥ ૨ ॥
“ તુંગેયાનાં દ્વિપંચાસત્ ફટ્ટનામષ્ટવિંસતિ । તથૈવાર્કમિતપ્રામાન્ વસે શ્રીજિનમંદિરે ॥ ૩ ॥

(૫) વિ. સં. ૧૩૦૪નો પ્રતિભાલેખ

(બુઓ, ચિત્ર નં. ૪૧)

[1] સં. ૧૩૦૪ વૈશાખ સુદિ ૭ ગુરો વસ્તા નાગેન્દ્રપદમાભ્યાં સુતા જ્ઞાત્ર શ્રેયાર્થં
શ્રીમદ્દાવીર[2]રવિચંદ્ર કારિતં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીસરવાલગચ્છીય શ્રીવીરસૂરિમિઃ ॥

અર્થ—વસ્તા નાગેન્દ્ર (અને એની પત્ની) પદ્માએ (એમની) પુત્રી જ્ઞાત્રના કલ્યાણ માટે,
વિ. સં. ૧૩૦૪માં વૈશાખ સુદિ ૭ ને શુરુવારે, શ્રી મહાવીરનું બિંબ કરાવ્યું (અને એની) પ્રતિષ્ઠા
શ્રી સરવાલગચ્છના શ્રી વીરસૂરિએ કરી.

થોડીક વિચારણા—ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વગરનું છતાં ઉપર મુજબ પ્રતિભાલેખ
ધરાવતું આ પદ્માસજ્જ અહીં કયા સ્થાનમાંથી લાવવામાં આવ્યું હશે એ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય
એમ નથી; તેમ જ એ લેખમાં સ્થાનત્વ નામ પણ આપેલું નથી. આમ છતાં એ ભદ્રેશ્વર તીર્થના
જિનમંદિરના ઉપરના અવાવરુ ઓરડામાં, બીજાં કેટલાંક સ્થાપત્યો (જેમાંનાં કેટલાંક જૈન
સિવાયનાં પણ છે એની) સાથે, સચવાયું છે, તેથી કહાય એવું અનુમાન કરી શકાય કે એ ભદ્રેશ્વર
તીર્થમાંના કેઇક બીજા જિનમંદિરમાં પધરાવવામાં આવેલ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાત્વં પણ હોઈ
શકે. અને એ આવું અનુમાન કરીએ તો, એથી જરા અગળ વધીને, એક બીજું અનુમાન કરવાતું
પણ મન થાય કે, “જગદૂચરિત” ના છઠ્ઠા સર્ગના ૪૨-૪૩મા શ્લોકમાં ભદ્રેશ્વરમાંના શ્રી વીરસૂરિ-
એ કરાવેલ શ્રી મહાવીરસ્વામીના જે જિનમંદિરમાં (પ્રાસાદે વીરનાથસ્ય શ્રીવીરસૂરિકારિતે)
જગદૂશાએ મોટી ભમતી કરાવી હતી, તે જિનમંદિર આ પ્રતિમાવાળું તો નહીં હોય? ઉપર
આપેલ પ્રતિભાલેખમાં ભગવાન મહાવીરનું અને શ્રી વીરસૂરિનું—એમ બંને નામ આપેલાં છે,
તે બોઈ શકાય છે. વળી, “જગદૂચરિત” ના ઉપર સૂચવેલ જે શ્લોકોમાં જગદૂશાએ એ મંદિરનો
છણોદ્ધાર કરાવ્યાતું નથી લખ્યું, પણ મંદિરને ફરતી મોટી ભમતી કરાવ્યાતું અને સોનાનો કળશ

“ચિવાલયે ચ્ચ ગ્રામાન્ દ્વિપેચ ચ્ચ ત્વમ્હને । પુન્યદાનક્ષતા કિર્તિ મુન્યકાન્ ગ્રામસન્તમૈ ॥ ૪ ॥
દેવલમાં લખેલ છે.” (આ શ્લોકોમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી જ છે, એ બોઈ શકાય છે.)

માંડવીની પ્રતમાંના આ શ્લોકની પહેલાંના લખાણમાં રાવળ જામે ક્ષત્ર છોડીને હાલારમાં જતી વખતે જુદાં
જુદાં દેવસ્થાનોને ૬૭ ગામ દાનમાં આપ્યાતું લખ્યું છે, અને એની વિગત ઉપર નોંધેલ ૪ શ્લોકોમાં આપી
છે. પણ જે તે દેવસ્થાનને ભેટ આપવામાં આવેલ ગામોની જે સંખ્યા આ શ્લોકોમાં જણાવવામાં આવી છે, તે
(૫૨+૨૮+૧૨+૪+૧૦+૭ મળીને) ૧૧૩ જેટલી થાય છે. ૬૭ અને ૧૧૩ વચ્ચેનો આ ફેર એક જ લખાણમાં
કેવી રીતે આવ્યો હશે અને તેનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું તે સમજતું નથી—સિવાય કે આ શ્લોકોનો અને
એમાં આપેલ નામો તથા સંખ્યાનો અર્થ સમજવામાં કોઈ ભૂલ થતી હોય અને એનો જુદો અર્થ થતો હોય.

આ શ્લોકો આપ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં રાવળ જામે ભદ્રેશ્વર તીર્થને અર્પણ કરેલ બાર ગામોની
યાદી આપી છે, આ યાદી આ પુસ્તકના ૧૩૬મા પાને આપી છે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રતનો ઉતારો આ પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં આ ૪ શ્લોકો જે
રીતે નોંધાયેલા છે, તે રીતે ત્યાં નોંધી લેવામાં આવ્યા છે, તથા અહીં આપ્યા નથી.

અને ધબાદ કરાવ્યાનું લખ્યું છે, એટલે આવી કદપના કે આણું અનુમાન કરવાની વૃત્તિ થાય છે. પણ આ કંઈ નિર્વિવાદ હકીકત કે નિષ્કૃંચ નથી, પણ માત્ર સામાન્ય અનુમાન કે પાંગળી કદપના જ છે, એ ખ્યાલમાં રાખવું. વળી, આ લેખ તો એક જિનપ્રતિમા ઉપરનો લેખ છે, નહીં કે અમુક જિનમંદિર સંબંધી માહિતી રજૂ કરતો; એટલે એના ઉપરથી એનો “શ્રી વીરસુરિના ઉપદેશથી બનેલું મહાવીરચૈત્ય” એવો અર્થ કરવો એ કેટલું સગત ગણાય એ પણ વિચારણીય છે.

(૬) બિલકુલ નહીં ઊકલતો શિલાલેખ (જુઓ, ચિત્ર નં. ૧૨)

આ શિલાલેખમાં શરૂઆતમાં ૧૧૦૦ જેવો અંક દેખાય છે ખરો, પણ એ ખડું અસ્પષ્ટ છે અને એની પહેલાં સંવતનો સૂચક કોઈ અક્ષર નથી; એટલે એના ઉપરથી આ શિલાલેખની સાલ નક્કી થઈ શકતી નથી. વળી, શિલાલેખમાં કોઈ કોઈ છૂટક છૂટક અક્ષરો વાંચી શકાય છે ખરા, પણ એકંદર આગેા શિલાલેખ એવા ગરબડિયા અક્ષરોથી ભરેલો છે કે એમાંથી કોઈ લાવાર્થ તારવી શકતો નથી.

(આ) મંદિરમાંથી હુપ્ત થયેલા (દબાઈ ગયેલા) શિલાલેખો

(૧) ડૉ. બજેસે, કચ્છના કેળવણી ખાતાના અધિકારી રાવસાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણજીવન ખજખર સાથે, સને ૧૮૭૪માં, શ્રી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની સુલાકાત લીધી ત્યારે એમણે ભમતીના કેટલાય થાંભલા ઉપર વિંસં ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ની લેખો ભેગા હતા, પણ એ એવા વસાઈ ગયા હતા કે એનું લખાણ ભાગ્યે જ ઉકેલી શકાતું હતું. મોટે ભાગે, ત્યારે આ મંદિર બંધાતું હતું ત્યારે, ભક્તોએ પોતા તરફથી થાંભલા ભેટ આપ્યાનું એ લેખો સૂચન કરતા હોવા બોધ એ એમ એમણે નોંધ્યું છે. પાછલી ભમતીમાં સંવત ૧૧૩૪, વેશાખ સુદિ ૧૫નો એક લેખ હતો; અને એમાં કોઈ શ્રીમાળી ગચ્છના જૈને મંદિરનું કંઈક સમારકામ કરાવ્યાનું અને મંદિરને કંઈક ભેટ આપ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. (રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાંઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, પૃ. ૨૦૭) ²

(૨) ડૉ. બજેસે સને ૧૮૭૪માં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી ત્યારે રાવસાહેબ દલપતરામ ખજખર પણ એમની સાથે હતા એમ, એમના પુત્ર શ્રી મગનલાલ ખજખરના નીચે

² On several of the pillars of the corridors are inscriptions dated S 1223 and 1235, but generally so obliterated that little can be made out, except that the pillars bearing them were votive offerings by individuals, made, doubtless, while the temple was being rebuilt. One in the back corridor, of more than usual length, appears to be dated ‘Samvat 1134, Vaisakha, bright fortnight, 15th day,’ and to be a record of repairs and perhaps of a grant to the temple by a Jaina of the Srimali gachha.

આપેલ ઉદ્દેશ ઉપરથી બાણી શકાય છે. આ મુદ્દાકાત વખતે તો ડો. બજેસે ઉપર સૂચવેલ બે સંવતના (વિંસં ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ ના) જ શિલાલેખો બેચા હતા એમ એમના પુસ્તકમાંના ઉપર આપેલ ઉદ્દેશ ઉપરથી બાણી શકાય છે. આમ છતાં શ્રી દલપતરામ ખખખરે, ડો. બજેસનું ઉક્ત પુસ્તક પ્રગટ થયું એ જ અરસામાં, સને ૧૮૭૫માં, લખેલ “કચ્છની ભૂગોળ વિદ્યા” નામે પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ પહેલી, પૃ ૪૭) લખ્યું છે કે “એ લેખ ખવાઈ ગયા છે, તોપણ એક બે થાંભલા ઉપર ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮નો જણાય છે.”

શ્રી દલપતરામ ખખખરે આ મંદિરમાં વિ. સં. ૧૩૨૩ અને ૧૩૫૮ના શિલાલેખો હોવાનું પોતાના ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે, તેથી એમ લાગે છે કે ભદ્રેશ્વરમાં આ સાલના શિલાલેખો હોવાની વાત પોતાના પુસ્તકમાં નોંધવાનું ડો. બજેસના ધ્યાન ખેંચી ગયું હશે અથવા કદાચ પોતાના ખીખ કેઈ પુસ્તકમાં એમણે આ વાતની નોંધ લીધી હશે.

પોતાના પિતાશ્રી દલપતરામ ખખખર અને ડો. બજેસના ઉક્ત ઉદ્દેશોને આધારે શ્રી મગનલાલ ખખખરે “શ્રી જગદ્ગુરિત” માં (પૃ. ૧૧૦) લખ્યું છે કે—

“દહેરા ઉપર તથા આસપાસ પાછળથી બે ત્રણ વાર મરામત તથા ઉમેરા થઈ સંવત તથા લેખો ન’બાયા છે; પણ વારંવાર ચૂનો દેતાં તેમાંના ઘણાખરા ઢંકાઈ ગયા છે. તોપણ એક સ્તંભ ઉપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ દા. બજેસ તથા મારા પિતાએ ભૂતે જઈ જોયા હતા. તે પછી હાલ ઢંકાઈ ગયા છે.....પરસાળ આજળ જે થાંભલા છે તેના ઉપર સં. ૧૨૨૩-૩૨-૩૫ના લેખો છે, તે એવા ખવાઈ ગયા છે કે તેમાંથી ખીલું કંઈ ઉઘડતું નથી, પણ એટલું સમજાય છે કે તે થાંભલા બ્યારે દેવળનો ખીજ વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે ત્યારે ધર્મ અર્થે ભાવિક જનોએ કરાવેલા. પાછલી પરસાળમાં ખીખ કરતાં એક લાંબો લેખ છે તેમાંથી ‘સં. ૧૧૩૪ના દેશખ શુદ્ધિ ૧૫’ જેટલું ઉઠે છે અને ખીલું જરાક એવું ઉઠે છે કે શ્રીમાળી ગચ્છના જીને હેરું સમરાબુ અને કંઈક ભેટ કરી હતી.”

શ્રી મગનલાલ ખખખરના ઉપરના લખાણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એમણે ડો. બજેસે તથા શ્રી દલપતરામ ખખખરે નોંધેલ સંવતો આપવા ઉપરાંત વિ. સં ૧૨૩૨ શિલાલેખ હોવાનું પણ નોંધ્યું છે, જેનો ઉદ્દેશ ડો. બજેસ કે ડો. દલપતરામ ખખખર એ બેમાંથી કોઈએ કર્યો નથી. અલબત્ત, ડો. બજેસે મૂળનાચકની બે ખાલુની બે જિનપ્રતિમાઓ ઉપર સં ૧૨૩૨નો લેખ હોવાનું લખ્યું છે, એને આધારે શ્રી ખખખરે આમ લખ્યું હોય તો વાત ભુલી છે; પણ એ લેખ ભદ્રેશ્વરના મંદિરના નહીં પણ એ મંદિરમાંની બે મૂર્તિઓ ઉપરના છે; અને અત્યારે તો એ બે મૂર્તિઓ પણ મંદિરમાં વિદ્યમાન નથી. (જુઓ, પૃ ૩૦)

(૩) “જિન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ” માં (પૃ ૧૪૦) પણ “રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ” (પૃ ૫૦૬-૫૦૬) નો હવાલો આપીને, ભદ્રેશ્વરના દેશ-સરમાં વિંસં ૧૧૩૪ના લેખ ઉપરાંત વિંસં ૧૩૨૩ અને ૧૩૫૮ના લેખો હોવાનું લખ્યું

છે, જે શ્રી દલપતરામ ખખખરની નોંધતું સમર્થન કરે છે; અને ડૉ. ખર્જેસની નોંધથી જુદું પડે છે.

ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં એકાદ સૈકા પહેલાં જે જે સાલના શિલાલેખો વિદ્યમાન હતા તેની ઉપલબ્ધ થતી માહિતી ઉપર પ્રમાણે છે. પણ અત્યારે તો આમાંનો એક પણ શિલાલેખ મોજૂદ નથી; બધા જ ચિત્રુડીના પ્લાસ્ટર નીચે એવા ઢંકાઈ ગયા છે કે આજે એનો નામમાત્ર જેટલો પણ અણુસાર મળતો નથી. તેથી એ કાળે એ વિદ્યામાન હોવાની આટલી નોંધો ઉપરથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે.

(૪) ડૉ. ભાંડારકરે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરના એક થાંભલા ઉપરના જે લેખની નોંધ નથી લીધી, તે લેખ ડૉ. ખર્જેસે “આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” (No ૨) માં એપેન્ડિક્સ પ માં નં. ૪૩ના લેખ તરીકે છાપ્યો છે, પણ તે અશુદ્ધ છે. તેની નકલ બાળીતા પુરાતત્ત્વવાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ કરેલ પ્રેસકોપીઓના સંગ્રહમાં છે. આ આખો સંગ્રહ તેઓએ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરને ભેટ આપ્યો છે. તેની ૩૩૦ નંબરની પ્રેસકોપીના પૃ. ૪૧માં એ લેખની નકલ કરેલી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

[1] સંવત ૧૨૩૦ વર્ષે આષા[શ્વિ]હ સુવિધ રવાવચેદ શ્રીમદ્[૩]ળહિલ પાટકે મહારાજાધિરાજ
[૪] શ્રીમદ્ગુનદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે

નોંધ પ્રમાણે આ લેખ નવ લીટીનો છે, અને એમાંનો આટલો જ ભાગ વાંચી શકાય એવો તે વખતે હતો; અને પછી તો, ઉપર નોંધેલ બીજા લેખોની જેમ, એ પણ સાવ હુપ્ત થઈ ગયો ! આ શિલાલેખ કોતરવાનો હેતુ પછીની પંક્તિઓમાં નોંધેલો હશે, અને એ લીટીઓ તો એ વખતે જ જુસાઈ ગઈ હતી, તેથી એ બાળી શકાય એવી સ્થિતિ રહી ન હતી.

(૨) ભદ્રેશ્વરના ઉલ્લેખવાળો શિલાલેખ

ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર સિવાયના બીજા સ્થાનના શિલાલેખમાં ભદ્રેશ્વરનું નામ મળતું હોય એવો અત્યાર સુધીમાં એક જ શિલાલેખ મારા જોવામાં આવ્યો છે. અત્યારે ભદ્રેશ્વર ગામથી દરિયા તરફ દોઢેક માઈલની દૂરી પર આવેલ ચોખંડા મહાદેવ નામે બાળીતા દેવમંદિરના એક ઓટલા ઉપર ચોડવામાં આવેલ આ શિલાલેખ બિલકુલ અરક્ષિત સ્થિતિમાં છે. ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજ બપ્તિસિંહ દેવના ઉલ્લેખવાળો આ શિલાલેખ વિ. સં. ૧૧૬૫ અથાક સુદિ ૧૦ ને રવિવારનો છે. છ લીટીના આ અપૂર્ણ શિલાલેખની ચોથી લીટીમાં “ઓમદ્રેશ્વરવેલાકુલ” (સાગળ કિનારે ધરાવતું ભદ્રેશ્વર) અને “મદ્રેશ્વરસ્થલે” (ભદ્રેશ્વર નામના સ્થાનમાં)—એમ બે વાર ભદ્રેશ્વરનું નામ આવે છે. આ શિલાલેખ ઘણો બાળીતો છે, અને એ ડૉ. ખર્જેસના

“આકિંઓલોબીજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” (No. 2), એપેન્ડિક્સ XIIIમાં નં. ૫૫ના લેખ તરીકે છપાયેલો છે. [ચિત્ર નં. ૫૩]^૩

(૩) ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા અન્ય લેખો

ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતો સૌથી જૂનો શિલાલેખ, જેને ડૉ. બજેસે જાતે જોયો હતો, તે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંના વિં સં ૧૧૩૪નો લેખ જ હતો, પણ, આગળ સૂચવ્યું તેમ, એ અત્યારે વિદ્યમાન નથી.

અત્યારે વિદ્યમાન આવા શિલાલેખોમાં સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ આશાપુરા માતાના મંદિરના એક થાંભલા ઉપરનો વિં સં ૧૧૫૮નો છે. પણ એ એટલો બધો ઘસારાગયો છે કે એમાં સંવત સિવાય બીજું કંઈ ઉકેલી શકાતું નથી. ભદ્રેશ્વરના તળાવના કિનારે અત્યારે પણ સંખ્યાબંધ પાળિયા મોજૂદ છે. આ અંગે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શનમાં” (પૃ. ૯૦) લખ્યું છે કે—“આ પાળિયા-માંના કેટલાકમાં ‘સં ૧૩૧૯ મહા વદિ પ ને સોમે’ લખેલું’ વાંચી શકાય છે. શુજરાતના ભીમદેવનો ચણાવેલો કિલ્લો પાર દેશના પીઠદેવે તોડ્યો (જગદ્ગચરિત, સર્ગ ૫, પ્રલોક ૪) તે સમયનો આ સંવત હોય એમ લાગે છે. જગદ્ગુણે વિશળદેવની મદદથી આ કિલ્લાનો પુનરોદ્ધાર કરેલો.” આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ પાળિયા જગદ્ગુણના સમયના છે, એટલું જ નહીં, એ એમના જીવનની ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ફરી બંધાવવા જેવી ઐતિહાસિક ઘટનાની સાક્ષી પણ પૂરે છે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા શિલાલેખો આથી વિશેષ ઉપલબ્ધ થતા હોય તો તેની માહિતી હું મેળવી શક્યો નથી.

પ્રતિમા-લેખો—ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંની પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખો ઉકેલવાનો અમે કેટલોક પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ એ લેખો બે કારણોસર આ પુસ્તકમાં આપી શકાયા નથી : (૧) પહેલું કારણ એ કે આવા લેખોને શુદ્ધ રીતે ઉકેલવાની મને ફાવટ નથી; અને (૨) બીજું કારણ એ કે ભદ્રેશ્વરમાંની પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખોને ઉપલક દષ્ટિએ તપાસતાં ઠાંઈ પણ પ્રતિમાલેખમાં ભદ્રેશ્વરનું નામ જોવા મળ્યું નથી.

એક લેખ અંગે મહત્વનો ખુલાસો—“કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ ૨૬૭) લખ્યું છે કે—

“ભદ્રેશ્વરમાં વસહિના દેરાસરમાં વિ.સં. ૧૮૭૨નો એક લેખ છે તેમાં ત્યાંના ઘસારા ગયેલા પ્રાચીન શિલાલેખોનો પણ ઉલ્લેખ કરી વીર સંવત ૪૫થી ૫૬થી કપ્તાન મેકમર્ડોએ એ મંદિરને સમ્રૂ કરાવવાનો તથા અસલ સ્વરૂપ

૩. આ શિલાલેખ આચાર્ય ત્રિભુવનચંદ્ર વલ્લભજી સંપાદિત “હિસ્ટોરિકલ ઇન્સ્ટ્રીપ્શન્સ ઓફ શુજરાત” પાર્ટ ૩ ના પરચૂરણ વિભાગમાં (પૃ ૧૬૦) તથા શ્રી રામસિંહજી રાઠોડકૃત “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ ૨૭૬) પણ છપાયેલ છે. આ લેખને ફરી ઉકેલવાની જરૂર છે.

મળવાનો આદેશ આપ્યો ત્યાં લગીનો તથા સં. ૧૮૮૬માં ચાલ્સ' વોલ્ટરે મદદ કરી ત્યાં લગીનો દેરાસરનો સમયે સમયે છુલોદાર થયાની સાલવારીની.....વિગતોનો પુનરાલેખ કરેલો છે. "

આ લખાણને ધ્યાન દઈને વાંચતાં એનો અર્થ સમજવામાં કેટલીક મુશ્કેલી પડતી હોય એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું. આ લખાણમાં પહેલી નજરે જ તરી આવતી અસંગતિ એ છે કે વિં ૦ સં' ૦ ૧૮૭૨ના લેખમાં વિં ૦ સં' ૦ ૧૮૮૬ના બનાવનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ કેવી રીતે બની શકે ? સાથે સાથે એવો પણ સવાલ થાય છે કે બધી બાબતોની અભ્યાસપૂર્વક ત્રીજી વટભરી તપાસ કરવા ટેવાયેલા શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડને ધ્યાન ખેંચી આવી અસંગતિ રહી નય એવું પણ બનવાભેગ ન લાગ્યું. આનો ખુલાસો મેળવવા હું એમને લુખમાં તા. ૨૧-૩-૧૯૭૫ના રોજ રૂબરૂ મળ્યો હતો, પણ એનો ખુલાસો મને મળી નહોતો શક્યો. એટલે તે પછી પણ એ વાત મારા મનમાં ઘોળાયા જ કરતી હતી. છેવટે એનો સંતોષકારક ખુલાસો મળ્યો, તેથી બહુ આનંદ થયો.

આ વાત આ પ્રમાણે છે : ક્યારેક ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીમાંથી પ્રસાચક્ષુ પંડિત શ્રી આણંદભાઈને કેટલાક જૂના લેખો (એટલે કે લખાણો) મળી આવ્યા હતા. એ લખાણોમાં આ તીર્થ સંબંધી કંતકથારૂપ તથા બીજી માહિતી આપવામાં આવી છે. તેની સાથે એમાં એવી પણ માહિતી આપવામાં આવી છે કે—

"તિવાર પછી સં. ૧૮૭૨ કપ્તાન ચેકમરડન સાહેબને અરજ ફાધી (કરી), તીણે કુકમ આપ્યો જે તમે દેશ સમા કરાવો. તમારો દસ્તુર અસહ્ય છે, તે મીલશે. દેશ મંથે જમીન પર લાગો કરી આપ્યો ટકા પા. તેનો લેખ સં. ૧૮૭૮નો થયો છે. ફરી આરટરનર (ગર્વનર) સાહેબે પણ ઘણી બરદાસ્ત રાખી સં. ૧૮૭૮ ના ચીન વીઠ જો. ફરી સં. ૧૮૮૬ ચારલીશ વોલ્ટર સાહેબે મદદ કરી લાદરવા વડ પ સોમે. "

આ જુલુ પાનાની એક નકલના હાંસિયામાં નોંધ કરી છે કે—

"નકલ મોકલી : (૧) રામસિંહભાઈ શંકોડને મલવા, શેઠ મોતીલાલ ભાઈને તા. ૨૮-૭-૫૫. (૨) આ. શ્રી સમુદ્રવિજયભાઈને તા. ૧૮-૧-૫૬." અર્થાત્ આ જુલુ પાનાના લખાણની એક નકલ તા. ૨૮-૭-૫૫ના રોજ, લુખના શેઠ શ્રી મોતીલાલ ગોપાલભાઈ શાહ મારફત, શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડને મોકલવામાં આવી હતી.

આ જુલુ લેખો(લખાણો)ને, સમય જતાં, શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડે જુલુ પાનામાંનાં લખાણોના બદલે " ઘસાઈ ગએલા પ્રાચીન શિલાલેખો " માની લીધા. અને એમાંના ઉપર નોંધેલ લખાણને જુલુ જુલુ સંવતમાં બનેલી જુલુ જુલુ ઘટનાઓના બદલે એક જ શિલાલેખમાં નોંધાયેલા પ્રસંગોરૂપે માની લીધું, તેથી એમના લખાણમાં આવી અસંગતિ રહી જવા પામી છે. આ લખાણની નકલ એમને સને ૧૯૫૫માં મળી અને એમનું " ક્વજનું સંસ્કૃતિદર્શન " પુસ્તક ત્યાર પછી ૩૪ વર્ષે, સને ૧૯૫૬ની સાલમાં, બહાર પડ્યું, એટલે આટલા લાંબા સમયના ગાળામાં જૂના લખાણને એક લેખ એટલે કે શિલાલેખ માની લેવા જેવી સરતચૂક થઈ હોય એ બનવાભેગ છે,

આ જૂના લેખોની નકલ આ પ્રમાણે છે—

॥ શ્રી ક્ષુદ્ર દેશ મધ્યે જૈન જગ્યા જુની છે. તેના દસ્તક દેવલમંથી ઉતાર્યા છે. તેની વિગત—વિ. સાં. ૧૮૭૨ વર્ષે મેકમડમ સાહેબના હુકમથી જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

॥ વિરાત ૪૫ સે સિદ્ધસેન રાજ થયો. વિમલ કેવલીના ઉપદેશથી જિનપ્રાસાદ કૃતા. વિજયશેઠ, વિજયાકુમારી શીલવત આચાર્યો તે જિન થાપના કાલે.

॥ વિરાત ૨૨૩ સંપ્રતી રાજ થયો. સવા લાખ જિનપ્રાસાદ કૃતા. તિહાં જીર્ણોદ્ધાર થયો.

॥ તિવાર પછી કાલીકાચાર્યને ભાણેજે જીર્ણોદ્ધાર કૃતા. સાહી પાતસ્યાને વારે.

॥ તિવાર પછી સંવત ૬૨૧ ચાવડાએ કૃતા.

॥ તિવાર પછી જગદ્ગુણે જીર્ણોદ્ધાર કરી દાનશાલા સદાવત ખાંધું. સાં. ૧૧૭૬.

સુરંગ થકી સંચરીઓ	દેશ પડ્યો દુકાલ;
વડા શહેર ખડલકચા	વાર ચડ્યો શ્રીમાલ.
અનનને ક્યું જીજલે	ધાર ધૂત નિરવાહ;
કે ભાણ વારાહ	કે જીવતો સહાવું.
પાપી પડ્યો સાજી મીલ્યો	બોલ બંધ બાંધ્યો ખરો;
જગદ્ગુણ મેલ રે જીવતો	નહીં પડું કાલ પનરોતરો.
મુકા બાઠ સહસ	દીધ વીસલ વણવીરને;
બાર સહસ મુકા દીધા	સીંધુઓ હમીરહ.
મળનવ સુલતાન	સહસ મુકા એકવીસહ
માલવ સહસ પંચાશ	સહસ મેવાડહ છતીસહ.
રાત સંધાર એણી પરે	હુઓ બારસે તીડતરે;
જગદ્ગુણ સોલા તણે	કીધી પ્રસિદ્ધ પનરોતરે.

॥ સંવત ૧૨૦૮ તપાગજી આચાર્ય કૃતા તપસી જગચંદ.

॥ સંવત ૧૨૮૮ વસ્તુપાલ તેજપાલ કૃતા.

આસરાજ પોરવાડ	તીણે નાતરો કીનો;
તિણે દોય પુત્ર જગ્યા	તદધન કામલ દીનો
દમ્યા કીઆ દાખીજે	બાર વાણોતર કેલી;
ધરણીધર ધરરાજ	ન્યાત ચોરાશી મેલી.
રાય ભય નવી આણીઓ	શ્રી શ્રીમાલ વીસા વરે;
ચંચીર સુદી પાંચમી દીને	સંવત બાર પંચોતરે.

॥ સાં. ૧૩૩૫ વાવેલા સારંગદે જીર્ણોદ્ધાર કરી સદાવતમે પ્રામ બંદર હજાર હજુમ છત્રીય હજુમ દતા વંશપરંપરા,

॥ તીવાર પછી સાં. ૧૫૯૧^૪ રાવલ જામે ગ્રામ બાર સદાવતમે દીધા. કચ્છ મૂકી હાથાર લીધી; તેમના પલથી જેઠુઆતું રાજ લીધું.

॥	સંવત વેદિકમાલિક	સુરીશ્રી ગણશેખર;
	આશુદેવમલ	પ્રતિભાષ્યો નરાધિપાન, (૧)
	ક્ષત્રીણામીસ જમશી	દાનસૌંદીર રાવલ;
	ગોધરપ્પાલુન વાળે	ચેન દાન દદો મહાન, (૨)
	દુગ્ધીઆના દીપચાચત	કટાનામણિવિદીતી;
	તથૈવાર્કમિદ ગ્રામાન	દત્ત શ્રી જિનમંદિર, (૩)
	સીવાલદે ચિછી ગ્રામાન	દિ પંચ ચ ત્રિમંડલ;
	પુન્યદાનકૃત કિર્તી	સુન્યકાન ગ્રામ સતતૈ: (૪)

॥ તીવાર પછી સાં. ૧૬૫૯ વેશાખ સુદી ૫ મહારાઓશ્રી ભારમલજી કુંદડી દત્તા સદાવતેષુ.

॥ તીવાર પછી સાં. ૧૭૬૫ મોસમવેગતું લક્ષ્મર આબુ તેજે દેશ ખંડિત કર્યાં. સાં. ૧૭૮૫ બીલદંબાન તિજે કરી દેશ લંગ થયો મરબદ મુકી.

॥ તીવાર પછી સાં. ૧૮૭૨ કપ્તાન મેકમરડન સાહેબને અરજ કાધી (કરી), તિજે કુકમ આખો જે તમે દેરા સમા કરાવો. તમારા દસ્તુર અસલનો છે તે મીલરથે. દેશ મધ્યે જમીન પર લાગો કરી આખો દેશ પા. તેનો લેખ સાં. ૧૮૭૮ નો થયો છે. ફરી ગ્યારદરનર (ગવર્નર) સાહેબે પછુ ઘણી બરદાસ્ત રાખી. સાં. ૧૮૭૯ના ચીત્ર વીદ ૭ મે.

॥ ફરી સાં. ૧૮૮૬ ચારલીસ વોલ્ટર સાહેબે મદત કરી ભાદરવા વદ ૫ સોમે. "

આ જૂના લખાણને આધારે આ તીર્થેનું આધુનિક ભાષામાં સવિસ્તર વર્ણન, પંડિત શ્રી આશુદેવભાઈએ વિં. સં. ૨૦૧૧ ની આસપાસ લખાવી રાખેલ, તે આ તીર્થે સંબંધી વિવિધ બાતની માહિતીની સાથે, આપવામાં આબુ છે. અને આ બધી સામગ્રી તીર્થની પેલીમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે.

અહીં એ વાત બહુવી ઉપયોગી થઈ પડશે કે આ તીર્થે સંબંધી માંડવીમાંથી જે પ્રત મળી આવી હતી એમાં પથ્થુ, કેટલાક ફેરફાર સાથે, લગભગ આવી જ માહિતી નોંધવામાં આવી છે.

એમ લાગે છે કે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીર્થે સંબંધી પરંપરાગત-કથા-નંતકથા-રૂપ-જે માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, લગભગ એને અનુરૂપ માહિતી ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં તથા માંડવીની પ્રતમાં સંગ્રહી લેવામાં આવી છે. વળી, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની હયાતી દરમ્યાન પેટું તામ્રપત્ર મળી આબુ ન હતું, તેથી એનો આ બંને પ્રતોમાં લખાણમાં કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે આ બંને પ્રતોમાં સંગ્રહવામાં આવેલી માહિતી આ તામ્રપત્ર મળી આબુ તે પહેલાંની જ છે.

૪. અહીં વિં. સં. ૧૫૯૪ નોંધેલ, આ પ્રસંગને લગતા ચારે શ્લોકોમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે, એટલે જે જેમના તેમ જ આખ્યા છે.

વહીવટ અને સગવડો

કોઈ પણ સ્થાન તીર્થયાત્રાના ધામ તરીકે જનસમૂહમાં વિખ્યાત બને છે, એમાં એ સ્થાન સાથે સંકળાયેલ કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધાર્મિક ઘટના સૌથી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આવી ઘટનાઓ આવાં સ્થાનોને 'પવિત્રતાનુ' ગૌરવ આપે છે; અને તેથી સમાજમાં એનો મહિમા ઉત્તરોત્તર વિસ્તરવા લાગે છે. તેમાંય આવી ઘટના જેટલી વધુ પ્રાચીન હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં, મોટા ભાગે, એ સ્થાન જનતાને માટે વિશેષ આકર્ષક અને આદરને પાત્ર બની રહેતું હોય છે—આમ થવામાં માનસશાસ્ત્ર (પ્રાચીનતા તરફ વિશેષ અતુરાગ ધરાવવાની મનોવૃત્તિ) પણ કંઈક કામ કરતું હોય એમ લાગે છે. અને જ્યારે અમુક સ્થાન એક ધર્મસ્થાન કે તીર્થધામ તરીકે લોકહૃદયમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિનો આધાર બની જાય છે ત્યારે, સુરકેલી કે પૈસાની તંગી વેઠીને પણ, લોકો એની યાત્રા કરીને કૃતાર્થ થવાની ભાવના સેવે છે અને એ માટે પ્રયત્ન પણ કરે છે.

તેમાં પણ જ્યારે આવાં તીર્થસ્થાનોનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે અને એ યાત્રાળુઓની દરેક પ્રકારની સગવડો સાચવવા માટે જાગ્રત અને પ્રયત્નશીલ હોય છે, ત્યારે તો તીર્થસ્થાન તરફની શ્રદ્ધા-ભક્તિમાં તથા લોકચાહનામાં ઔર વધારો થઈ જાય છે અને એવાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રાનો લાભ લોકો વધુ ને વધુ સંખ્યામાં લેવા પ્રેરાય છે. કચ્છના પ્રસિદ્ધ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થની યાત્રાનો લાભ લેવા વધુ ને વધુ યાત્રિકો પ્રેરાય છે એમાં, જેમ આ તીર્થની પવિત્રતા અને પ્રાચીનતા સુખ્ય નિમિત્તરૂપ છે તેમ, એ તીર્થની વહીવટી સુવ્યવસ્થા અને યાત્રાળુઓ માટે કરવામાં આવેલી વિવિધ પ્રકારની સગવડોનો ફાળો પણ ઘણો મહત્વનો અને પ્રશંસાપાત્ર છે. એટલે આ તીર્થના વહીવટની તથા એમાં સુલભ થતી સગવડોની કેટલીક વિગતો જણવી જોઈએ.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની સંસ્થા

આ તીર્થના ઉત્કર્ષની વિગતો તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે, છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર પછી-વિં સં ૧૯૩૬માં આ તીર્થની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે પછી-આ તીર્થના ઉદયનો વિશેષ પુણ્યયોગ જગી ભઠ્ઠા હોયો; અને તેથી એનો મહિમા વિસ્તરતો વિસ્તરતો અત્યારે તો ભારતવ્યાપી થઈ ગયો છે; અને દેશના નજીકના તેમ જ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી મોટી સંખ્યામાં યાત્રિકો આ તીર્થભૂમિની વંદના માટે આવવા લાગ્યા છે. અને, આના એક આનુષંગિક પરિણામ

તરીકે, આ તીર્થની આવકમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે. આવકનો આ વધારો પણ આ તીર્થ તરફની શ્રીસંઘની વધતી જતી ભક્તિ અને આહવાની ગૌરવકથા બની રહે એવો છે.

આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૬૩૬માં થઈ તે પછી દસેક વર્ષ બાદ કચ્છના સમસ્ત સંઘના આગેવાનો કે પ્રતિનિધિઓએ, ભદ્રેશ્વર તીર્થની યવિત છાયામાં એકત્ર થઈને વિં સં ૧૬૫૦ના વેશાખ સુદિ જીજ ને સોમવારના રોજ-અક્ષય તૃતીયાના મહાપર્વની આગલી સંધ્યાએ-શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના વહીવટ માટે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજી નામે એકસ્વતંત્ર સંસ્થા કે પેઢી સ્થાપવાનું અને એનો અમલ પણ એ જ તિથિથી શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. અને, આવો નિર્ણય થયા પછી વધુ કાળક્ષેપ કર્યા વગર, એ વર્ષમાં (વિં સં ૧૬૫૦ ની સાલમાં) જ એ સંસ્થાનું બંધારણ ઘડી કાઢીને કચ્છના શ્રીસંઘ પાસે એ મંજૂર પણ કરાવી લેવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે કચ્છના જૈન મોવડીઓ પોતાના આ પ્રાણપ્યાર તીર્થનાં વહીવટ અને સંચાલન સુચારુ રીતે થતાં રહે એવું કાર્યક્ષમ વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કરવા માટે કેટલા ઉત્સુક હતા. આવું વિશ્વાસપાત્ર અને શક્તિશાળી વ્યવસ્થાતંત્ર તૈયાર કરવામાં મુંબઈમાં વસેલા કચ્છના જૈન અગ્રણીઓના માર્ગદર્શને પણ ઘણો મહત્વનો અને ઉપયોગી ફાળો આપ્યો હશે એમ કહેવું ભેઈએ. અને, ભણે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના કરવા પાછળની કચ્છના મોવડી-ઓની ભાવના, શતદળ કમળની જેમ, વિશાળ રૂપમાં સફળ થઈ હોય એમ, આ તીર્થ છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં ખૂબ ભલેજલાલ અને લોકપ્રિય બન્યું છે-તે એટલે સુધી કે જૈનધર્મની અનુયાયી ન હોય એવી વ્યક્તિઓ પણ ધર્મભાવના અને કળાના સંગમ સમા આ તીર્થના દર્શને ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આવવા લાગી છે; અને તીર્થના ભવ્યતા અને વ્યવસ્થા ભેઈને ખૂબ પ્રભાવિત થઈને જાય છે.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના કરવામાં આવી તે પહેલાં પણ આ તીર્થની વ્યવસ્થા કચ્છનો સંઘ જ સંભાળતો હતો. એમ લાગે છે કે એ વખતે કચ્છનાં જુદાં જુદાં શહેરો, ગામો અને ગચ્છોના વગદાર અને ધર્મભાવનાશીલ મોવડીઓના બનેલ મંડળ દ્વારા, મહાજનના ધોરણે અથવા જૈન સંઘની પરંપરાગત સંઘવ્યવસ્થાને ધોરણે, આ તીર્થનો વહીવટ ચલાવવામાં આવતો હશે; પણ એની વિગતો મળી શકી નથી એટલે અહીં એ અંગેની માહિતીની નોંધ કરી શકાઈ નથી. પણ અંગ્રેજી રાજ્યવ્યવસ્થાની અસર જેમ આપણા દેશનાં અનેક ક્ષેત્રો ઉપર પડી હતી, તેમ ધર્મક્ષેત્રો અને ધર્મતીર્થોના વ્યવસ્થાતંત્ર ઉપર પણ પડી હતી; અને એથી ધર્મતીર્થોના વહીવટ માટે પણ બંધારણો ઘડી કાઢવાની આવકારદાયક પ્રથા શરૂ થઈ હતી.^૧ તેથી, સમયની

૧. અહીં એ જાણવું ઉપયોગી થઈ પડશે કે આપણા શ્રી જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘોની પ્રતિનિધિ-સંસ્થા શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની સરખાતે તો અહીંસા વર્ષ કરતાં પણ પહેલાં થયેલી હતી; છતાં, એ વખતે એનો કારોબાર જૈન સંઘની પરંપરાગત સંઘવ્યવસ્થા અથવા પ્રણાલિકાના ધોરણે જ ચાલતો હતો; અને એવું કાયદેસરનું બંધારણ તો, શ્રી ભદ્રેશ્વરની શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપનાનો કચ્છના શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૫૦માં

આ માંગ અને જરૂરિયાતને માન આપીને, શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના વહીવટ માટે કચ્છના સંઘાએ પશુ શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણીજીની પેઢીની સ્થાપના કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કર્યો હતો અને દૂક સમયમાં એતું રીતસરનું બંધારણ પશુ ધડી કાઢ્યું હતું—જાણે તીર્થનું વ્યવસ્થાતંત્ર સારી રીતે ચાલતું રહે એ માટે મજબૂત અને ધ્યેયલક્ષી પાટા જ ન બાઈ ગયા હતા !

બંધારણની કેટલીક જાણવા જેવી બાબતો

ઉપર સૂચવ્યું તેમ, શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણીજીની પેઢીનું પહેલું બંધારણ તો, એ સંસ્થાની સ્થાપનાના વર્ષમાં—વિં સં ૧૬૫૦ની સાલમાં—જ ઘડવામાં આવ્યું હતું. અને યુ'બઈ રાજ્યના પઠિલક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ એક્ટ સુજબ તા. ૧૫-૧૨-૧૬૫૩ના રોજ (વિં સં ૨૦૧૦ ની સાલમાં) આ તીર્થની પેઢીની ધર્મોદ્ધાર ટ્રસ્ટ તરીકે સરકારમાં નોંધણી પણ કરાવી લેવામાં આવી હતી. એટલે, વિં સં ૧૬૫૦ના પહેલા બંધારણના બદલે, આ નોંધણી કરાવતી વખતે જે બંધારણ સરકારમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમાંની જ કેટલીક મહત્ત્વની કલમોની અહીં રજૂઆત કરવામાં આવે છે.

આ બંધારણ (ટ્રસ્ટડીડ) ની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે કે : “ અમે, શ્રી કચ્છી જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘ, જે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણીજી ટ્રસ્ટના નામે પશુ જોળખાય છે, તેના હાલના ટ્રસ્ટીઓ છીએ.” મતલબ કે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણીજીની પેઢી કચ્છના સમગ્ર જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘે સ્થાપન કરેલી સંસ્થા છે, અને તેથી એ કચ્છના સમગ્ર જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

ટ્રસ્ટની આ નોંધણી કરાવતી વખતે કચ્છના જે ૧૩ જૈન કાર્યકરોનો ટ્રસ્ટડીડમાં ટ્રસ્ટીઓ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

૧. શ્રી ખુશાલભાઈ સાકરચંદ નગરશેઠ, ભુજ
૨. „ નેમીદાસભાઈ દેવજી શાહ, ભુજપુર
૩. „ મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ, ભુજ
૪. „ પ્રેમચંદભાઈ સાકરચંદ શાહ, માંડવી

નિર્ણય કરીને એ જ વર્ષમાં એતું બંધારણ ધડી કાઢ્યું, તેથી શેઠાંક વર્ષ પહેલાં—વિં સં ૧૬૩૬ (સને ૧૮૮૦)ની સાલમાં—જ સકલ સંઘે મળીને, શ્રીમદ્ધર્મ શ્રી પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈની આગેવાની નીચે, જૈનપુરી અમદાવાદમાં ધડી કાઢ્યું હતું. આ પછી બીજી વર્ષે, વિં સં ૧૬૬૮ (સને ૧૯૧૨) માં નગરશેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ મણિભાઈની આગેવાની નીચે પેઢીના બંધારણમાં જરૂરી સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લે છેલ્લે, ૫૭ વર્ષ બાદ, વિં સં ૨૦૨૫ (સને ૧૯૬૯) માં જૈન સંઘના મુખ્ય અગ્રણી શ્રીમદ્ધર્મ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના અધ્યક્ષપદે આ બંધારણમાં આવશ્યક સુધારાવધારા કરીને એને “ નિયમાવલી ” નું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

૫. શેઠ ધનજીભાઈ શામજી શાહ, કોટડી મહાદેવપુરી
૬. „ પ્રેમજીભાઈ ગણુશી શાહ, નવાવાસ
૭. „ રવજીભાઈ ખીમરાજ શાહ, નવાવાસ
૮. „ હીરજીભાઈ લધાભાઈ શાહ, હાલાપુર
૯. „ નાયક બેઠાભાઈ નરસી, કોઠારા
૧૦. „ નરપતભાઈ નેમીદાસ શાહ, ભુજપુર
૧૧. „ હામજીભાઈ સાકરચંદ શાહ, સુન્દા
૧૨. „ મૂલચંદભાઈ રાયસી વોરા, અંબાર
૧૩. „ ઝુમખલાલભાઈ લક્ષ્મીચંદ મહેતા, માંડવી

ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો—કચ્છનાં જિનમંદિરોના હિતને અને જૈનધર્મના ઉદ્ધારના વિચારને ધ્યાનમાં રાખીને ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો (કલમ બીજી) નીચે મુજબ વ્યાપક રાખવામાં આવ્યા છે—

“(અ) શ્રી લદ્દેસરનાં વસઈનાં દેરાસરોના કુલ વહીવટ કરવો, અને જૈનધર્મના ઉદ્ધાર સારૂ સામાન્ય રીતે કામ કરવું. અને ખાસ કરીને જૈનધર્મના હિત કે ઉપયોગ માટે કોઈ પણ સંસ્થા કે ફંડ કે ફળા જે આ સંસ્થાને સોંપવામાં આવે તેના તમામ પ્રકારનો વહીવટ કરવો.

“(બ) કચ્છના કોઈ પણ દેરાસરનો વહીવટ બરાબર ચાલતો ન હોવાનું જણાય અથવા વહીવટ સુધારવા જેવું જણાય તો તે માટે સ્થાનિક સંઘની સાથે મળી અથવા બીજી રીતે સૂચના અને સલાહ આપવી અને માર્ગ બતાવવો.

“(ક) કચ્છના કોઈ પણ દેરાસરની સ્થિતિ સંજોગવશાત નમળી પડી ગઈ હોય અને નિશ્ચય કરવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી હોય અથવા મરાઠત કે જીર્ણોદ્ધારની જરૂર જણાય તો પ્રાપ્ય સાધનો દ્વારા અથવા આ સંસ્થાની પેઢી તરફથી તેની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય લઈ શકાશે. અને એવી રીતે નિશ્ચય થતા દેરાસરનો વહીવટ પોતે અથવા પોના તરફથી પેઢા સમિતિ ચારફતે કરી શકાશે.”

બંધારણમાં ફેરફાર અંગે આ ટ્રસ્ટહીડમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે—

“(૪) આ ટ્રસ્ટ અંગેની સઘળી સત્તાઓ શ્રી કચ્છ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘના સામાન્ય સમૂહ હસ્તે રહેશે; અને પ્રત્યેક સમયના ટ્રસ્ટીઓ પોતાનું કામકાજ તે સામાન્ય સમૂહની સાધારણ સૂચના તથા દેખરેખ નીચે કરશે. આ ટ્રસ્ટનાં બંધારણ તથા કાયદા કાનૂનોમાં કોઈ સુધારો કરવો હોય તો શ્રી કચ્છ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘની વિધિસર બોલાવેલ સામાન્ય સમૂહની મિટીંગ બોલાવવી, જેની અંદર ઓછામાં ઓછા ૧૦૦-એકસો પ્રતિનિધિઓ હાજર હોય, અને આવા સુધારાને સંમતિ આપતો દરેક ઓછામાં ઓછા સ્થાનિક સંઘના હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓના કુલ ભાગના અનુમોદનવાળી હોય તો જ તેવો સુધારો કરી શકાશે.”

સંસ્થાના બંધારણની આ ચોથી કલમથી બેઠાં શકાય છે કે એમાં કચ્છના જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘને સર્વોપરિ સ્થાન કે સત્તા આપવામાં આવેલ છે.

ટ્રસ્ટીઓ, પ્રમુખ અને મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી—આ બંધારણની કલમ (૬) તથા (૬અ) મુજબ સંસ્થાના સંચાલન માટે ૧૨ ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરવાની સત્તા જનરલ સભાને આપવામાં આવી છે. આ બાર ટ્રસ્ટીઓ પોતામાંથી એક ટ્રસ્ટીની પ્રમુખ તરીકે અને બે ટ્રસ્ટીઓની મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીઓ તરીકે વરણી કરશે. અને ટ્રસ્ટી મંડળને જરૂર જણાતાં તે બે વધુ ટ્રસ્ટીઓને ચૂંટી શકશે. અને આ ટ્રસ્ટી મંડળના પ્રમુખ શ્રી કુચ્છી જૈન શ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના પ્રમુખ પણ ગણાશે.

“પ્રતિનિધિ—(૯) એક સો ઘર કે તેથી ઓછાં ઘરવાળા દરેક સ્થાનિક સંઘ ચાર પ્રતિનિધિઓ, અને તે ઉપરાંત દરેક પચીસ કે તેથી ઓછાં ઘર મુજબ એક વધુ પ્રતિનિધિ નીમશે અને એ રીતે સ્થાનિક સંઘ તરફથી નીમાઈ કે ચૂંટાઈને આવેલાઓને પ્રતિનિધિઓ કહેવામાં આવશે.”

આ પ્રમાણે શેઠ વર્ધમાન કૃષ્ણાણુજીની પેઢીનો કારોબાર સરખી રીતે ચાલી શકે એટલા માટે આ ટ્રસ્ટીડમાં જરૂરી બધી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અને સને ૧૯૫૩ની સાલમાં નોંધાવવામાં (રજિસ્ટર્ડ કરાવવામાં) આવેલ આ બંધારણમાં કુલ ૫૭ કલમો રાખવામાં આવી છે અને કેટલીક મુખ્ય કલમોમાં પેટાકલમો પણ ઉમેરવામાં આવી છે.

પેઢીની સ્થાપનાથી તે અત્યાર સુધીના ટ્રસ્ટીઓની યાદી

દેરાસરના પ્રવેશદ્વારની બહારના ભાગમાં સંસ્થાના સ્વર્ગસ્થ, નિવૃત્ત અને અત્યારના ટ્રસ્ટીઓની બે ચાદી, એમની સેવાઓની સાલવારી સાથે, મૂકવામાં આવી છે, તે નીચે મુજબ છે—

વિ. સં. ૨૦૦૯ સુધીના સહગત ટ્રસ્ટીઓ

૧. શા. સાકરચંદ પાનાચંદ,	ભુજ	પ્રમુખ	(વિ. સં. ૧૯૫૦ થી ૨૦૦૮)
[ચિત્ર નં. ૫૪]			
૨. „ માણેકચંદ શામજી,	માંડવી	ટ્રસ્ટી	(વિ. સં. ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૭)
૩. „ નરસી તેજસી,	ભુજપુર	„	(વિ. સં. ૧૯૫૦ થી ૧૯૮૬)
૪. „ આસુભાઈ વાઘજી,	હુર્ગાપુર	મે. ટ્રસ્ટી	(વિ. સં. ૧૯૫૦ થી ૧૯૭૫)
[ચિત્ર નં. ૫૫]			
૫. „ સોમચંદ ધારશી,	અંભાર	ટ્રસ્ટી	(વિ. સં. ૧૯૭૭ થી ૧૯૯૨)
૬. „ ટોકરસી મૂલજી,	ભુજપુર	મે. ટ્રસ્ટી	(વિ. સં. ૧૯૭૭ થી ૧૯૯૫)
૭. „ પરસોત્તમ અમરસી,	માંડવી	ટ્રસ્ટી	(વિ. સં. ૧૯૭૭ થી ૧૯૯૦)
૮. „ શામજી દેવસી,	કોટડી	„	(વિ. સં. ૧૯૭૭ થી ૧૯૯૨)
૯. „ નારાણજી પરસોત્તમ,	માંડવી	„	(વિ. સં. ૧૯૯૧ થી ૨૦૦૪)
૧૦. „ વલભજી નરસી,	ભુજપુર	„	(વિ. સં. ૧૯૯૧ થી ૨૦૦૮)

૧૧. શ્રી દેવજી ટોકરસી, બુજપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૬ થી ૨૦૦૭)

[ચિત્ર નં. ૫૬]

૧૨. „ માણેકલાલ પરસોત્તમ, માંડવી ટ્રસ્ટી (વિં સં ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૬)

ઉપરની યાદી ભેતાં જે ત્રણ બાબતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે આ છે : (૧) જે સાલમાં થોડ વર્ષમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના થઈ અને એનું બંધારણ ઘડાયું તે છેક વિં સં ૧૯૫૦ની સાલથી તે વિં સં ૨૦૦૮ની સાલમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી એકધારાં ૫૮ વર્ષ સુધી બુજના નગરશેઠ શ્રેષ્ઠીવર્ષ શ્રી સાકરચંદ પાનાચંદ શાએ પેઢીનું અને કલ્પના શ્રી જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક સંઘ સમસ્તનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. આ રીતે લગભગ છ દાયકા સુધી પ્રમુખપદ સંભાળનાર આપણા એ મેઘવી મહાનુભાવ ધર્મભાવના, શાસનસેવાની ધગશ, કાર્યકુશળતા, સૌને સાથે રાખીને કામ કરવાની કુનેહ, કલ્પના જૈન સંઘ ઉપરનો પ્રભાવ, શાણપણ, દીર્ઘદષ્ટિ વગેરે કેટલા બધા ગુણો ધરાવતા હશે એનો ખ્યાલ આવી શકે છે. (૨) શ્રી આસુભાઈ વાઘજીએ આ પેઢીના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે કેટલી બધી નિષ્કાભરી સેવા બજાવી હતી, એની સાક્ષી દેરાસરના પૂજમંડપમાં, મૂળનાચકની સામે સામ, મૂકવામાં આવેલ એમનું આરસનું બસ્ટ પૂરે છે. અને (૩) આ પેઢીની સ્થાપના થઈ ત્યારથી મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી નીમવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવી હતી.

માજી (નિવૃત્ત થયેલા) ટ્રસ્ટીઓ

૧. શા. દામજી મોણસી, માંડવી ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૫૦ થી ૨૦૦૮)

૨. „ હીરજી લેલાભાઈ, ઢુગાપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૮)

૩. „ કુંવરજી સુરજી, ઢુગાપુર ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૮)

૪. „ દામજી ધારશી, અંબાર ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૪ થી ૨૦૦૬)

આ યાદીમાં જણાવ્યા મુજબ માંડવીના શા. દામજીભાઈ મોણસીએ પણ, નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદ પાનાચંદની સાથે સાથે, પેઢીના સ્થાપનાના સમયથી-વિં સં ૧૯૫૦થી-તે વિં સં ૨૦૦૮ સુધી, ૫૮ વર્ષ સુધી, પેઢીની સેવા કરી હતી; અને તે પછી તેઓ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકેની જવાબદારીથી મુક્ત થયા હતા.

પેઢીની સેવા કરનાર વિદ્યમાન ટ્રસ્ટીઓ (વિં સં ૨૦૦૬)

૧. શા. ખુશાલભાઈ સાકરચંદ, બુજ પ્રમુખ (વિં સં ૨૦૦૮ થી)

૨. „ નેમીદાસ દેવજી, બુજપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૨૦૦૮ થી)

૨. નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદલાઈને માટે “ શ્રી કલ્પ ત્રિરનારની મહાયાત્રા ” માં (૫૦ ૧૫૨) કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદલાઈ પાનાચંદલાઈની સૌમ્ય મૂર્તિ સંઘાજીઓથી બુદ્ધાય તેમ નથી ”. તથા “ મારી કલ્પયાત્રા ” ના લેખક ત્રિરનાર શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે એમના માટે લખ્યું છે કે-“ પોતાના શાંત સ્વભાવ અને વ્યોરદ હોવા છતાં એક યુવાનને બાળે તેવા ભરથી કામ કરનાર નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ ” (૫૦ ૧૧૬).

૩. શા.	મોતીલાલ ગોપાલજી,	ભુજ	મે. ટ્રસ્ટી	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૪. "	પ્રેમચંદ સાકરચંદ ભુલાણી	માંડવી	ટ્રસ્ટી	(વિં સં ૧૯૯૧ થી)
૫. "	દામજી સાકરચંદ,	સુંદ્રા	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૬. "	નરપત નેમીદાસ,	ભુજપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૭. "	પ્રેમજી ગણુસી,	હુર્ગાપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૮. "	રવજી ખીમરાજ,	"	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૯. "	ધનજી શામજી,	કોટડી	"	(વિં સં ૧૯૯૪ થી)
૧૦. "	હીરજી લલાલાઈ,	હાલાપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૧૧. "	નાયક જેઠાલાઈ,	કોઠારા	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૧૨. શ્રી	કુમખલાલ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	માંડવી	"	(વિં સં ૨૦૦૬ થી)
૧૩. "	વોરા મૂલચંદ રાયસી,	અંબાર	"	(વિં સં ૨૦૦૬ થી)

વિં સં ૨૦૩૦ના વર્તમાન ટ્રસ્ટીઓ

૧. શા.	પ્રશાલભાઈ સાકરચંદ,	ભુજ	પ્રમુખ
૨. શ્રી.	કુમખલાલ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	માંડવી	મે. ટ્રસ્ટી
૩. શેઠ	ધરમશીભાઈ દેવચંદ શાહ,	માંડવી	મે. ટ્રસ્ટી
૪. "	નેમીદાસભાઈ દેવજી,	ભુજપુર	ટ્રસ્ટી
૫. "	નરપતભાઈ નેમીદાસ,	ભુજપુર	"
૬. "	મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી,	ભુજ	"
૭. "	મૂલચંદભાઈ રાયસી વોરા,	અંબાર	"
૮. "	પ્રેમજીભાઈ ગણુશી,	નવાવાસ	"
૯. "	પ્રેમજીભાઈ શેલાભાઈ,	નવાવાસ	"
૧૦. "	નાયક જેઠાભાઈ,	કોઠારા	"
૧૧. "	ઉમરસી નરસી નાગડા	જામી	"
૧૨. "	લીલાધરભાઈ દેવસી વોરા,	નારાણપુર	"
૧૩. "	લાલજીભાઈ કેશવજી,	ગોધરા	"
૧૪. "	વોરા પરસોત્તમ દેવકરજી,	હુધઈ	"
૧૫. "	નવીનચંદ મગનલાલ,	સુંદ્રા	"

સને ૧૯૫૨માં રજીસ્ટર્ડ કરાવેલ ટ્રસ્ટ-હીડની છઠ્ઠી કલમ મુજબ વધારેમાં વધારે ૧૪ ટ્રસ્ટીઓ નીમવાની જોગવાઈ હતી. અને વર્તમાન ટ્રસ્ટી-મંડળ ૧૫ સભ્યોનું બનેલું છે, એ ઉપરથી લાગે છે કે સંસ્થાના અધારણમાં, સને ૧૯૫૨ પછી કયાંકેક, આ માટે જરૂરી સુધારો કરવામાં આવ્યો હશે.

દ્રુટીઓની સભાઓની કાર્યવાહીની નોંધ ઉપરથી જાણવા મળે છે કે સંસ્થાના બંધારણમાં સુધારાવધારા કરવા માટે કચ્છના જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘની સભા વિ. સં. ૧૯૬૦માં કારતક વર્ષમાં યોજાવવાનું દ્રુટીઓની તા. ૧૬-૪-૧૯૩૩ની સભામાં કરાવવામાં આવ્યું હતું આ જનરલ સભામાં કરવામાં આવેલ બંધારણના સુધારાવધારાને સને ૧૯૫૨માં રજીસ્ટર્ડ કરાવવામાં આવેલ દ્રુટીડમાં સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી એની વિગતો અહીં આપવાની જરૂર રહેતી નથી.^૩

આ બધી તો આ પેઢીની સ્થાપના અને એના બંધારણને લગતી તેમ જ દ્રુટીમંડળમાં પોતાની સેવાઓ આપી જનાર અને અત્યારે આપી રહેલ મહાનુભાવો સંબંધી બાહ્ય અને સ્થૂલ માહિતી આપતી વિગતો થઈ. પણ બંધારણના આવા બાહ્ય કલેવર માત્રથી ન તો કોઈ સંસ્થાનું સુવ્યવસ્થિત અને સફળ સંચાલન થઈ શકે છે કે ન કોઈ સંસ્થા પ્રગતિશીલ અને લોક-પ્રિય બની શકે છે. આ માટે તો ભેઈએ છે શ્રદ્ધા-સંકિત પ્રેરિત કર્તવ્યભાવના, પોતાપણની લાગણી, સેવાપરાયણતા, સતત જગૃત ધ્યેયનિક્ષા અને ધર્મરુચિ. આવા સફળો હોય તો બંધારણમાં કોઈ પ્રકારની ખામી રહી જવા પામી હોય તોય તે સંસ્થાના વિકાસને લેશ પણ રુધિ શકતી નથી; અને જો આવા સફળોનું સ્થાન ઉપરછલ્લી મોટી મોટી વાતોએ અને ખોટા આડંબરોએ લીધું હોય તો, બંધારણ ગમે તેટલું પરિપૂર્ણ અને ઉત્તમ હોય તોપણ, એની બધી ભેગવાઈએ કેવળ પોથીની ચોભાડૂપ જ બની રહે છે. મતલબ કે માનક સંચાલકો અને પગારદાર કર્મચારીઓની કર્તવ્યપરાયણતા, વિનમ્રતા અને ઉત્સાહી પ્રકૃતિ જ કોઈ પણ સંસ્થાની કાર્યવાહીને ઉજ્જવળ અને યશસ્વી બનાવનાર સાચું રસાયણ છે.

અને, મારા ભત્રાંજીઓને આધારે, મને એમ કહેતાં આનંદ થાય છે કે, ભાવનાશીલ માનક સંચાલકો અને હોંશિલા, વિનયી અને વિવેકી પગારદાર કર્મચારીઓનું જૂથ મેળવવાની બાબતમાં ભદ્રેશ્વર વસઈ જૈન તીર્થનો વહીવટ સંભાળતી શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી ઘણી ભાગ્યશાળી છે. પેઢીના મુખ્ય સંચાલક મુખ્યમહેતાજીથી લઈને તે પટાવાળા, પૂજારી કે બીજા કામગીરી સંભાળતા નાનામાં નાનાં કર્મચારી ભાઈઓ-બહેનો સુધીની લગભગ બધી વ્યક્તિઓ પોતાની દરબેહુ સારી રીતે પાલન કરતી અને ચાત્રાણી સાથે વિવેક-વિનયથી વર્તતી હોય છે. માનક સંચાલકો અને સવેતન કર્મચારીઓ વચ્ચેના આવા સુભગ સહકારથી જ આ પેઢીની કામગીરી ખૂબ ટીપી નીકળે છે; અને બધાં ચાત્રાણુ ભાઈઓ-બહેનો સંતોષ પામીને, મધુર સ્મરણો સાથે, વિકાસ થાય છે.

૩. પેઢીની તા. ૪-૫-૧૯૪૮ના રોજ મળેલી જનરલ સભાની કાર્યવાહીની નોંધ ઉપરથી જાણવા મળે છે કે એ સભામાં જનમંડળમાં એક તપસ્વિની બહેન શ્રી જવલબહેને શ્રી કેસરિયણ તીર્થનો વહીવટ શ્રી જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘને સોંપવા માટે, ત્યાના સરકારી વ્યવસ્થાતંત્ર સાથે, ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા, તે અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. (આ રીતે આ ઘટનાની નોંધ સચવાઈ રહી છે. આ ઘટનામાં છેવટે શ્રી જવલબહેને પારણાં કર્યા હતા.)

ધર્મશાળાઓ વગેરેની સગવડો

આ તીર્થધામમાં ભિતરવા માટેની મોટાભાગની ધર્મશાળાઓ વગેરેની સગવડો પણ આ તીર્થની પેઠી હસ્તક છે. કેટલીક ધર્મશાળાઓ કચ્છનાં અમુક અમુક ગામોના સંઘોની માલિકીની હોવા છતાં, જરૂર વખતે, એ પણ યાત્રાળુઓ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવે છે. આ બધી ધર્મશાળાઓ ઘણી મોટી સંખ્યાના યાત્રિકોને પણ સુખપૂર્વક રહેવાની સવલતો આપી શકે એટલી વિપુલ છે. એટલે હવે એની જ વિગતો ભેઈએ.

ભુદાં ભુદાં ગામોના સંઘોની તથા વ્યક્તિગત માલિકીની ધર્મશાળાઓ

- (૧) શ્રી અંબર જૈન પ્રવેતાખર મૂર્તિપૂજક સંઘની (વિં સં ૧૯૫૦-૫૧).
- (૨) શ્રી મુન્દ્રા જૈન સંઘની (વિં સં ૧૯૫૧-૫૨).
- (૩) ચતુરસ્ર સામેના બે ઝોરડા—માંડવીના શેઠ શાંતિદાસ લખમસીની પોતાની માલિકીના (વિં સં ૧૯૭૪-૭૫)
- (૪) સંઘવી દામોદર ચાંપશીએ ઉપરનીચે બંધાવેલ બે રૂમ (વિં સં ૧૯૭૭-૭૮).
- (૫) શ્રી બેતાલીસવાલી ધર્મશાળા (વિં સં ૧૯૭૭-૭૮).
- (૬) શ્રી કૌડાયવાલી ધર્મશાળા (વિં સં ૧૯૮૦-૮૨).
- (૭) માંડવીના શા. પોપટલાલ શિવજીના ચાર ઝોરડા (વિં સં ૧૯૮૦-૮૨).
- (૮) શ્રી ભુજપુર ભુવન ઉપરના ૬ ઝોરડા ભુજપુરના શેઠિયા તથા લેદાની માલિકીના (વિં સં ૧૯૬૩-૬૪).

ઉપરની વિગતો ઉપરથી એમ બાણી શકાય છે કે વિં સં ૧૯૫૦ની સાલમાં કચ્છનાં સંઘોએ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના વહીવટ માટે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઠીની સ્થાપના કરીને તીર્થના વહીવટને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારથી તીર્થમાં ધર્મશાળાની સ્થાપનાની શરૂઆત થઈ હતી—અલબત્ત, આ રીતે જે તે ગામોના સંઘો તરફથી સ્થાપવામાં આવેલ ધર્મશાળાઓનો સુખ્ય હેતુ પોતાપોતાનાં ગામોના યાત્રિકોને ભિતરવા-રહેવાની સગવડો આપવાનો હશે, છતાં એનો લાભ, કેાઈ વખતે, ખીલ યાત્રિકોને પણ મળતો હશે, એમ માની શકાય.

વિં સં ૧૯૫૦ની સાલ પહેલાં આ તીર્થમાં યાત્રિકોને રહેવા માટે શી સગવડ હશે એની માહિતી હું મેળવી શક્યો નથી. પણ, એમ લાગે છે કે, એ વખતે આ તીર્થમાં યાત્રાળુઓના ઉતારા માટે કોઈ ખાસ સગવડ નહીં હોય અને હશે તો બહુ જ ઓછી હશે. એટલે એ વખતે જેમ યાત્રાળુઓ પોતાના તરફથી ગાડાં વગેરે વાહનો કરીને આ તીર્થની યાત્રાએ જતાં હશે અને ખાવા-પીવાની સગવડ પણ પોતા જ કરતાં હશે, તેમ રહેવાની ગોઠવણ પણ પોતાની રીતે જ કરી લેતાં હશે, એમ લાગે છે.

આ ઉપરથી એમ પણ ક્લિત થાય છે કે, એક તો કચ્છના પ્રદેશ તરફનો વિહાર મુશ્કેલી-વાળો, અને ભદ્રેશ્વરમાં કિતરવા-જમવા વગેરેની કોઈ સગવડ નહીં, એટલે, સૌ-સવાસો વર્ષ પહેલાંનાં સમયમાં, કચ્છ બહારનો ચતુર્વિધ સંઘ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રાએ ઘણી ઝોછી સંખ્યામાં જતો હશે; અને તેથી અન્ય પ્રદેશોમાં આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ પણ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ થવા પામી હશે. વિક્રમની ચૌદમી સહીના અંતભાગમાં (વિં સં ૧૩૮૬ના વર્ષમાં), વિખ્યાત જગદ્ગુણ બાદ ક્રેક ૬૦-૬૫ વર્ષ પછી જ, શ્રી જિનપ્રભાસૂરિએ રચેલ “વિવિધ તીર્થકલ્પ” નામે સંખ્યાબંધ જૈન તીર્થોની માહિતી આપતા અંશમાં કે પ્રાચીન તીર્થમાળાઓમાંથી^૪ ભદ્રેશ્વર તીર્થની કોઈ માહિતી નથી મળતી તેનું કારણ કહાવ્ય આ પણ હોઈ શકે.

તીર્થની પેઢી હસ્તકેની ધર્મશાળાઓ

- (૧) શ્રી ભુજ જૈન સંઘની ધર્મશાળા (વિં સં ૧૬૭૭-૭૮).
- (૨) શ્રી માંડવી જૈન સંઘની ૩૬ ઝોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૧૬૮૦-૮૨).
- (૩) શ્રી મુંદ્રાવાલાના ઝોરડાની બાબુમાં બાથરૂમ સામેના કપડાં બદલવાના બે ઝોરડા (વિં સં ૧૬૮૦-૮૨).
- (૪) શ્રી નવાવાસવાલી ૪ ઝોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૧૬૮૦-૮૨).
- (૫) શ્રી પુનડી સંઘની ૨ ઝોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૧૬૮૦-૮૨).
- (૬) શ્રી મેરાઉ સંઘની ૫ ઝોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૧૬૮૦-૮૨).
- (૭) શ્રી લંડાર સામેની ચાલીના ૧૦ ઝોરડા (વિં સં ૧૬૯૦-૯૧).
- (૮) શ્રી ભુજપુર ભુવનની નીચે સાંધાણવાળાના છ ઝોરડા (વિં સં ૧૬૯૨-૯૩).

ઉપાશ્રયો

- (૧) બાથરૂમો સામેના ઉપાશ્રય (વિં સં ૧૮૮૦-૮૨).
- (૨) ધર્મભુવન જૈન ઉપાશ્રય, લોચંતળિયુ તથા ઉપરનો માળ. લોચંતળિયુ અમદાવાદના શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ બંધાવેલ છે, અને ઉપરનો માળ માંડવીના શા. નાથાભાઈ ખીમ-રાજાનાં વિધવા સ્વ. લક્ષ્મીબહેને બંધાવી આપેલ છે (વિં સં ૨૦૦૧).
- (૩) દેરાસરની ડાબી બાજુ આવેલ થાંભલાવાળો મોટો ઉપાશ્રય.

૪. કેઈ પ્રાચીન તીર્થમાળામાં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી માહિતી મળી શકે એમ હોય તો તે માટે આવી તીર્થમાળાઓ બંને જોવી જોઈએ, પણ હું પોતે આ નિમિત્તે, આવી તીર્થમાળાઓ જોઈ નથી શક્યો, પણ જોએ, પોતાના કામ માટે, તીર્થમાળાઓનું અવલોકન કર્યું છે, એમને પૂછપરછ કરતાં, ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન કેઈ તીર્થ-માળામાં એમના જોવામાં આવ્યું નથી, એવું જાણવા મળવાથી મેં અહીં આ વાતનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ છતાં હું ક્યારેય કહું કે કોઈક પ્રાચીન તીર્થમાળામાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન મળી આવે, આમ થાય તો તો એનાથી કહું શું ?

બીજી ઇમારતો

(૧) છ સ્ટોરફ્રમો દેસાસરની પાછળ બનાવેલ છે (વિં સં ૨૦૦૬).

(૨) દેસાસરની પાછળ ૩ આથફ્રમો બનાવેલ છે (વિં સં ૨૦૦૬).

(૩) શ્રી ભદ્રેશ્વર ગામમાં પ્રવેશ કરતાં, ગામની શરૂઆતમાં જ આવેલ પુરીબાઈની મોટા યોગાનવાળી વિશાળ ધર્મશાળા વિં સં ૧૯૮૧ની સાલમાં બંધાઈ હતી. તે પછી તે ધર્મશાળા તીર્થની પેઢીને સોંપી દેવામાં આવી હતી, એમ દ્રુટીઓની તા. ૨૫-૧૦-૧૯૪૫ ની સભાની કાર્યવાહીની નોંધ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

બીજી સગવડો

શહેરમાં અનેક જાતની સગવડોમાં રહેવા ટેવાયેલા યાત્રિકોને પણ અહીં નિરાંતે રહેવાનું મન થાય એવી જે સગવડો આ તીર્થમાં ઊભી કરવામાં આવી છે તે, આ તીર્થના સંચાલક મહોન્દ્રભાવો યાત્રાળુઓની સેવા-સગવડો માટે કેટલા સળગ અને પ્રયત્નશીલ રહે છે તેનું સૂચન કરે છે. આ ખાસ નોંધપાત્ર સગવડો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ચોવીસે કલાક પાણી—કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં આવેલ આ તીર્થમાં યાત્રાળુઓને ચોવીસે કલાક પાણી મળે છે એ વાત કોઈ કહે તો, આપણે એ ભાગ્યેજ સાચી માનીએ; પણ આ વાત ખલકુલ સાચી છે. પેઢીએ ભદ્રેશ્વર ગામમાં આવેલ પાંડવકુંડ નામે જૂનો વિશાળ કુંડ ખરીદી લઈને અને એમાં જરૂરી સમારકામ કરાવીને ત્યાં વોટરપ્રકર્ષ ઊભું કર્યું છે. તેથી તીર્થને ચોવીસે કલાક પાણી મળે છે, અને સાથે સાથે ગામને પણ આથી પાણીનું સુખ થયું છે. આ સગવડ વિં સં ૨૦૩૦માં, આશરે એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે, પેઢીએ કરી છે.^૫

(૨) વીજળી—ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ પાસેથી વિં સં ૨૦૨૭ની સાલમાં પેઢી તરફથી વીજળીનું જોડાણ લેવામાં આવ્યું છે. આથી તીર્થને વીજળીની સગવડ મળી છે. આ સગવડ ભદ્રેશ્વરગામને પણ વિં સં ૨૦૩૦થી મળવા લાગી છે.

(૩) સેપ્ટીક ટેંકવાળાં જાળજૂ—વિં સં ૨૦૨૮ની સાલમાં આ મંદિરના વિશાળ યોગાનની એક બાજુ બહેનોને માટે ૧૦ અને બીજી બાજુ પુરુષો માટે ૧૦ સેપ્ટીક ટેંકનાં, ચોવીસે કલાક પાણીની સગવડવાળાં, જાળજૂ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આને લીધે યાત્રાળુઓને કુદરતી હાજત માટે ખુલ્લા મેદાનમાં જઈ પડતું હતું તે અગવડ દૂર થઈ છે.

(૪) સ્પેશિયલ ઇલોક—પોતાના રહેઠાણમાં જ વીજળી, પંખા, પાણી, બાથરૂમ, જાળજૂ, રસોડું અને જરૂરી ફરનીયર વગેરેની વિશેષ સગવડ ઇચ્છતા યાત્રાળુઓને માટે, વિં સં ૨૦૨૬—

૫. “અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન” માં (૫૦ ૬૦૦) લખ્યું છે કે “તેમના (અંચળગચ્છના યતિ શ્રી ગુલામચંદ્રભા) શિષ્ય ગુણચંદ્ર વિલમ્બન છે. તેઓ વૈદ્ય અને ભૂસ્તરમાં નિષ્ણાત છે. ભદ્રેશ્વર આદિ અનેક સ્થળોમાં ‘મીઠું’ પાણી મેળવી આપી એમણે મોટા ઉપકાર કર્યો.”

કેળી સાલમાં, તીર્થના યોગાનમાં પ્રવેશતાં જ, જમણી બાજુ એકાંત સ્થાનમાં, નાના સરખા બંગલા જેવા ૧૦ સ્વતંત્ર પ્લોટ બનાવવામાં આવ્યા છે.

(૫) રમતનું મેદાન—આમ તો આ તીર્થના વિશાળ ગઠની અંદર પણ એટલી બધી ખાલી જગ્યા છે કે જ્યાં બાત્રાણુઓ આનંદથી હરી-ફરી શકે છે આમ છતાં શ્રી છત્રવિજયજી દાદાના શુરુમંદિરની પાછળના ભાગમાં, બાળકોની રમત-ગમતનાં સાધનોવાળું અને ઠેર ઠેર બેસવાની બેઠકોવાળું, નાના સરખા બગીચાથી શોભતું એક ફીક્ષ-ઉદ્યાન પણ અહીં બનાવવામાં આવ્યું છે.

વર્ધમાન નિવાસ

તીર્થના વિશાળ યોગાનની છેક પૂર્વ દિશામાં આવેલ વર્ધમાન નિવાસ કંઈક આ તીર્થની આગવી વિશેષતારૂપ હોય એમ લાગે છે. વિશાળ જગ્યામાં આવેલ આ સ્થાનમાં પેઢી હસ્તકની ચાર-ધર્મશાળાઓ અને વ્યક્તિગત માલિકીની બે ઇમારતો આવેલી છે, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે—

પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ

- (૧) શ્રી મોટા આસંજીઆ જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૨) શ્રી નાગલપુર જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૩) શ્રી રાયજી જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૪) શ્રી તલવાણા જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).

વ્યક્તિગત ઇમારતો

(૧) શ્રી ભુજપુર જૈન સંઘની, ત્રણ ચોરડાની શ્રી લેદા ભુવન નામે યોગબાતી ઇમારત (વિં સં ૦ ૧૯૬૨-૬૩).

(૨) શેઠ ખીલસી કાકરશી ભુજપુરવાળાના ૬ ચોરડા (વિં સં ૦ ૧૯૬૨-૬૩).

આ ધર્મશાળાઓનો અને આ ઇમારતોનો ઉપયોગ ચાત્રાણુઓની અસાધારણ ભીડ વખતે, ક્યારેક જ થતો હોય, એમ એ બધાં મકાનોની સ્થિતિ જોતાં લાગે છે.

ફૂલવાડી—ભગવાનની ભક્તિ માટે ફૂલો પૂરાં પાડતી અને બીજાં પણ કેટલાંક છોડ અને વૃક્ષોથી શોભતી વિશાળ ફૂલવાડી પણ આ વર્ધમાન નિવાસમાં જ, ઉત્તર તરફના છેડે, આવેલી છે.

ઝોળી તથા ઉપધ્યાનની સગવડ—પેઢી હસ્તક “નવપદ આરાધક સંસદ” નામે એક સંસ્થા છે; એના તરફથી તીર્થમાં હોમેશાં આચંબિલના તપસ્વીઓ માટે રસોઈની પૂરતી અને સંતોષકારક સગવડ કરવામાં આવે છે, તેમ જ યૈત્ર મહિનાની ઝોળીની આરાધના, બને ત્યાં સુધી

વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા સુનિવરની નિશ્રામાં, કરાવવામાં આવે છે, અને ચતુર્વિંશ સંઘ જોનો સારા પ્રમાણમાં લાભ લે છે. આ સંસ્થા પાસે, પેઢીના વિં સં ૨૦૩૦ ની સાલના સરવૈયા પ્રમાણે, રૂ. ૫૦ ચાવન હબરથી વધુ રકમનું ફંડ છે. આ ઉપરાંત કચારેક કોઈક ધર્માંતુરાગી વ્યક્તિની ભાવના તીર્થમાં ઉપધાન જેવા મોટા તપની આરાધના કરાવવાની થાય છે તો, એ માટે પણ તીર્થની પેઢી તરફથી પૂરેપૂરી સગવડ કરી આપવામાં આવે છે.

મહારગામનાં જિનમંદિરો વગેરેની સાચવણી

પોતાના બંધારણના ઉદ્દેશોમાં કરવામાં આવેલ ભોગવાઈ પ્રમાણે, શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીએ નીચે મુજબ આર ગામોનાં દેરાસરો તથા ઉપાશ્રયોની સંભાળ રાખવાની જનાબદારી સ્વીકારી છે—

(૧) વડાલાના દેરાસર, ઉપાશ્રય તથા એક મકાનની સાચવણી કરવી. (પેઢીના દ્રુટીઓની તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ ના રોજ મળેલ સભામાં વડાલાના દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારમાં પચીસસો કેરી ખર્ચવાનું અને એનો વહીવટ સંભાળી લેવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું.)

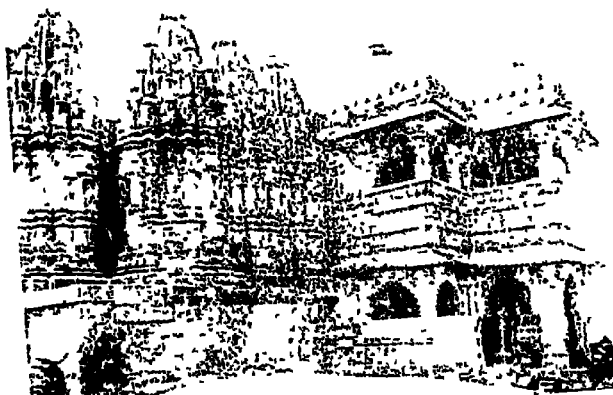
(૨) શુંદાલાના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સાચવણી કરવી.

(૩) ભુવડના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સંભાળ રાખવી.

(૪) શુંદીઆલાના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સંભાળ રાખવી.

શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય—તીર્થમાં આવનાર સાધુ-સાધ્વીઓ તથા યાત્રાળુઓ, પોતાની ઈચ્છા અને સમયની અનુકૂળતા મુજબ, અલ્યાસ કે વાચન-મનન કરવાનો લાભ લઈ શકે એ માટે એક સ્વતંત્ર મકાનમાં “શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય” ચલાવવામાં આવે છે. આમાં ધર્મશાસ્ત્રોનાં તેમ જ ચાલુ કથા-વાતો જેવા લોકોપયોગી સાહિત્યનાં પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં રાખવામાં આવ્યાં છે, તેમ જ કેટલાંક દૈનિક, અઠવાડિક, પાશ્વિક અને માસિક અખબારો અને સામયિકો પણ મંગાવવામાં આવે છે. આ વાચનાલયનું મકાન તીર્થની પેઢીના એક વખતના મેનેજીંગ દ્રુટી, ભુજપુરનિવાસી સ્વં રાવબહાદુર દેવજીભાઈ ટોકરેશીએ, એમના પિતાશ્રી, જેઓએ પણ આ સંસ્થાના મેનેજીંગ દ્રુટી તરીકે સેવાઓ આપી હતી તે, સ્વં શ્રી ટોકરેશીભાઈ મૂળજીના શ્રેયાર્થે બંધાવી આપ્યું હતું. (તીર્થના દ્રુટીઓએ, એમની તા. ૧૩-૪-૧૯૪૪ની સભામાં, તીર્થમાં પુસ્તકાલય શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.)

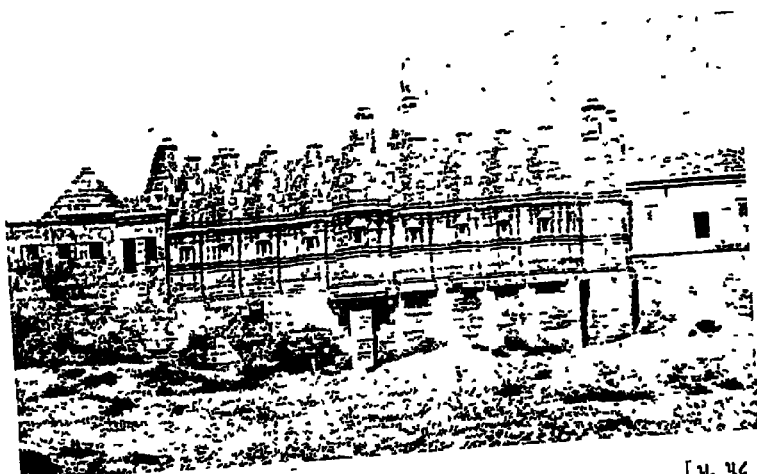
પેઢીના અત્યારના મુખ્ય મહેતાજી—પેઢીનો કારોબાર વ્યવસ્થિતપણે અને ચાત્રિકોને સંતોષ થાય એ રીતે ચલાવવાની પેઢીના મુખ્ય મહેતાજી તરીકે મોટી જવાબદારી અત્યારે (વાગડ) જોલાનિવાસી શ્રી નેમચંદ્રભાઈ કસ્તુરચંદ વોરા સારી રીતે અને સફળતાથી સંભાળી રહ્યા છે. તેઓ પોતે ધર્માંતુરાગી હોવાની સાથે તીર્થના દરેક પ્રકારના હિતની બરાબર સાચવણી થાય જોનો પૂરો ખ્યાલ રાખે છે. તેઓ ૨૮ વર્ષથી આ તીર્થની પેઢી સાથે સંકળાયેલા છે. આ તીર્થમાંની

[પૃ. ૫૮

નં ૪૯]

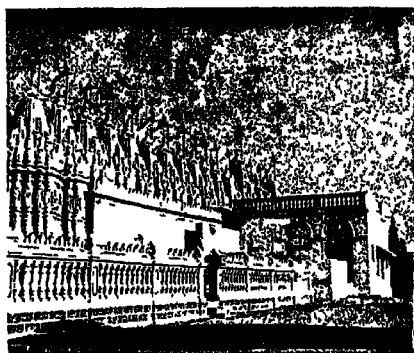
જેમ્સ બજેસે લીધેલ
ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના આગળના ભાગની છબી
[ચિત્ર નં. ૪૯નો નકશો મૂકેલો રહી ગયો છે.]

[પૃ. ૫૮

નં ૫૦]

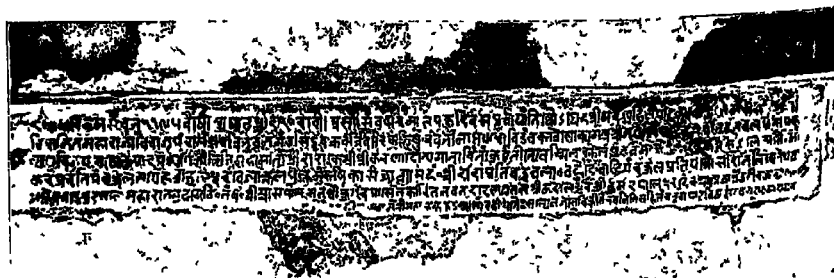
જેમ્સ બજેસે લીધેલ
ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના પૂર્વ તરફના ભાગની છબી

ન. ૫૧] થાભલાવાળો ઉપાશ્રય [પૃ. ૮૧

ન. ૫૨] દેરાસરની પાછળની ઊંચાલવાળી ધરતી [પૃ. ૮૮

ન. ૫૩] ચોખડા મહાદેવમા મુકવામાં આવેલ સિંહરાજ/ જયસિંહનો શિલાલેખ [પ ૧૬૦

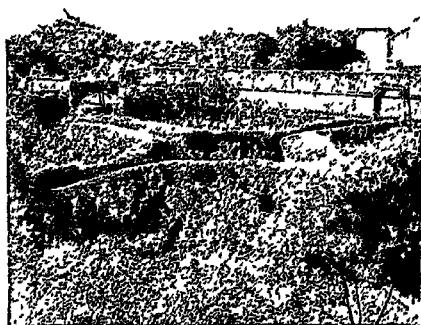
શ્રી શા. સાકરબંધ પાનાચંદ
નં ૫૪] [પૃ ૧૬૮

શ્રી શા. આસુભાઈ વાગલ
નં ૫૫] [પૃ ૧૬૮

શ્રી દેવલ ટોકરશી
નં ૫૬] [પૃ ૧૬૯

કૂલવાડી
[પૃ. ૧૭૫]

શ્રી મહાવીર જીને વાચનાલય
[પૃ. ૧૭૬]

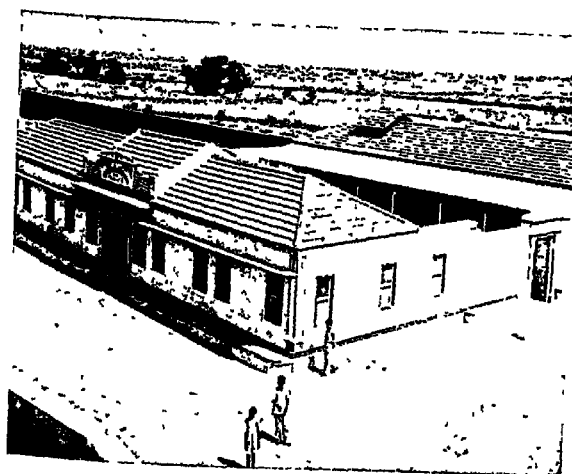
નં. ૫૭] મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજી [પૃ. ૧૭૭

ન ૫૮]

શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલયનું આગળનું દૃશ્ય

[પૃ ૧૮૩

ન ૫૯]

શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલયનું અંદર-બહારનું દૃશ્ય

[પૃ ૧૮૩

નં. ૬૦]

ચોખાંડા મહાદેવનું મંદિર

[પૃ. ૧૮૭]

નં. ૬૧]

જગદુશના મહાલ તરીકે ઓળખાતી માટી ઈમારતના અવશેષો

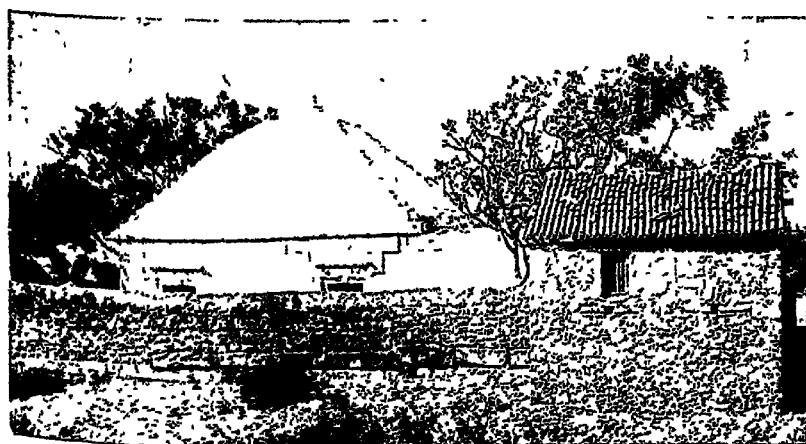
[પૃ. ૧૮૯]

નં ૬૨]

ખીમલી મહિજદ

[પૃ ૧૯૦

નં ૬૩]

લાલશા બાલ પીરનો કૂબો

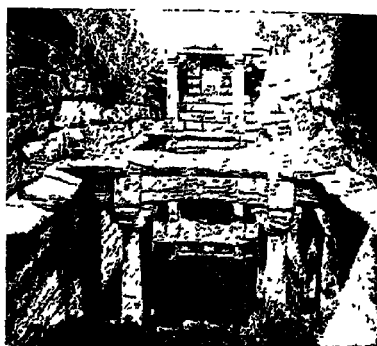
[પૃ ૧૯૦

નં. ૬૪]

પાંડવકુંડ

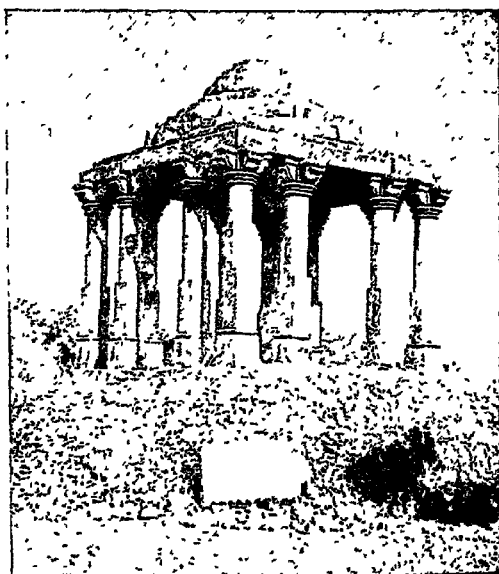
[પૃ. ૧૯૨]

નં. ૬૫]

કુદા હરિજનની વાવ

[પૃ. ૧૯૩]

નં. ૬૬]

જૂની છત્રી જગદ્ગુરુશાની ભેઠક

[પૃ. ૧૯૪]

પોતાની આટલી લાંબી કાર્યવાહી દરમિયાન શરૂઆતનાં ૬ વર્ષ લગી તેઓએ સ્ટોરકીપર તરીકે અને વિં. સં. ૨૦૧૦ ની સાલથી પેલીનાં સુખ્ય મહેતાલ તરીકે કામગીરી બાબતી રહ્યા છે.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણુલની પેલી તથા તીર્થમાં પેલી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ તથા અન્ય સગવડો વગેરેની વાત પૂરી થઈ હવે, ઘરમાં હોઈ એ કે બહાર હોઈ એ, જેના વગર કોઈને ક્યારેય ચાલતું નથી તે, ભોજન માટે આ તીર્થમાં કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થાની વાત કરીએ.

શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય

આહાર એ જીવમાત્રની પહેલાંમાં પહેલી અને અનિવાર્ય જરૂરિયાત ગણાય છે. સંસાર-વ્યવહારનું કામ કરવું હોય કે ધર્મનું આરાધન કરવું હોય, એમાં જો ખાન-પાનની સરખી-સંતોષકારક સગવડ હોય તો કામ સારી રીતે થાય છે. તેમાંય તીર્થસ્થાનમાં જો આ માટે ઉત્તમ સગવડ કરવામાં આવી હોય તો તે એ યાત્રિકોને માટે મોટા આશીર્વાદરૂપ જ થઈ પડે છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી (૧૦ સં. ૨૦૦૧ની સાલથી), ઉત્તમ અને ચોખ્ખી ખાદ્ય વસ્તુઓની ભોજન સામગ્રી દ્વારા, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની ઉદ્દાસપૂર્વક ભક્તિ કરી રહેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થમાતું શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય જૈન સંઘની આવી જ એક આદર્શ અને યશનાની સંસ્થા છે.

આ ભોજનાલયના પાયામાં એક સેવાપરાયણ, પરોપકારી અને ભૂખ્યાને ભોજન અપાવવામાં પોતાના જીવનની ધન્યતા માનનાર અલ્લગારી મુનિવરની ભાવના અને સેવા રહેલી છે. મૂળ અમદાવાદનાં વતની અને સમય જતાં કચ્છના જૈન સંઘ સાથે ગાઠ રીતે સંકળાર્થગયેલા મુનિવર્થ શ્રી શુભવિજયજી મહારાજ દુષિયાતું દુઃખ અને ભૂખ્યાની ભૂખ દૂર કરવામાં ધર્મ માનનાર એક પરગણુ સાધુ-મુનિરાજ હતા. અને કોઈનું પશુ ભણું કરવા માટે સતત ઉલ્લસ કરતાં રહેવું એ એમનો જીવનરસ હતો. આવા મુનિવર ભદ્રેશ્વર તીર્થના યાત્રિકોને તીર્થમાં ખાવા-પીવાની તકલીફ પડે એ વાતને કેવી રીતે સહન કરી શકે ? અને એક સદ્વિચાર આપ્યો એટલે એનો તરત જ અમલ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ એમનો સ્વભાવ હતો. એટલે, મુખ્યત્વે એમના નિષ્કાલચો પ્રયત્નથી, અને કચ્છના જૈન આગેવાનોના સહકારથી, વિં. સં. ૨૦૦૧ની સાલના માગસર સુદિ ૬ ના રોજ, ભદ્રેશ્વરમાં શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય શરૂ કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને ખીલા જ દિવસથી-માગસર સુદિ ૭થી-તો ભોજનાલય ચાલુ પણ કરી દેવામાં આવ્યું. આ ભોજનાલયનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહ્યો અને સર્વત્ર એની ખ્યાતિ એક નમૂનેદાર ભોજનાલય તરીકે વિસ્તરતી રહી, એમાં, એના સંચાલકોની ચીવટ અને સાધર્મિક-ભક્તિની ભાવનાની જેમ, આ મુનિવરની શુભ ભાવનાનો પણ મોટો હિસ્સો છે. મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજી તો શુભ-વિજયજી જ હતા—કોઈનું પશુ શુભ કરવાનો એમનો સ્વભાવ હતો. શ્રીસંઘ સદાકૃતસતાપૂર્વક એમનું સ્મરણ કરતો રહેશે. [ચિત્ર નં. ૫૭]

ભોજનાલયના વિં. સં. ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦ સુધીનાં દસ વર્ષનાં હિસાબો જેમાં આપવામાં આવ્યા છે, એ પહેલાં રિપોર્ટમાં મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજીની સેવાઓને અંજલિ આપતાં

ચોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ રોજબરોજ આવતા યાત્રિકો અને નિરીક્ષકોની સચવાતી સગરડોની ઉજ્જવ સમ તેમના ભોજન પ્રર્થક મારેની વ્યવસ્થાને વિકસાવવાની જરૂરિયાત સંચાલકોને વસતી, પણ તેને આકાર આપવાના સ્વયેચ્છા ઉભા ન થતાં આ ઉજ્જવ અહીં પધારતાં સાધુ-સાધ્વીઓને પણ નહતી પણ, વિધિએ નિર્માણ કરેલ તીર્થોના બહુમાન્ય વિકાસને કારણે, એક સુમાર્ગી પળે મુનિ શ્રી શુભવિજયજીને આ ઉજ્જવ ખટ્ટી અને સંવત ૨૦૦૧ના માત્રસર શુદ્ધ ફના રોજે કચ્છી જૈન આગેવાનોના હાર્દિક સહકારથી શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલયની આ તીર્થમાં સ્થાપના થઈ.”

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીના દ્રુટીઓની સલાઓની કાર્યવાહીની નોંધા બેતાં બહુવા મળે છે કે, તા. ૩-૮-૧૯૪૩ની સલામાં મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજી મહારાજની તીર્થમાં શ્રી વર્ધમાન ભોજનાલય શરૂ કરવાની યોજના મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને જે વર્ધમાં ભોજનાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું તે જ વર્ધમાં (વિં સં ૦ ૨૦૦૧ માં) સંસ્થાનું બંધારણ પણ ઘડી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ બંધારણમાંની કેટલીક અગત્યની કલમો આ પ્રમાણે છે—

“ ઉદ્દેશ — શ્રી કચ્છ બદ્દેશ્વર-વસર્થ તીર્થના યાત્રાએ આવતા શ્રી ચતુર્વિધ સંઘની ભક્તિ અતિથિસત્કાર કરવાના કિદ્દેશી ભોજન મારફતે આતિથ્ય કરવા આવવાના દિવસે ફી ભોજન આપવું.”

આવકના સાધન તરીકે સંસ્થાના મેન્ડેરોના (સલાસહોના) પ્રકાર નીચે સુબળ રાખવામાં આવ્યા હતા—

“ પેટ્રન (સુરબ્ધી)— જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૫૦૦૧૧ અથવા તેથી વધુ રકમ ઓછાસાથે આપશે તેને પેટ્રન ગણવામાં આવશે.

“ વાર્ધસ પેટ્રન (ઉપસુરબ્ધી)—જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૨૫૦૧૧ ઓછાસાથે આપશે તેને સંસ્થાના વાર્ધસ પેટ્રન ગણવામાં આવશે.

“ સહાયક સભ્ય—જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૧૦૦૧૧ ઓછાસાથે આપશે તેને સંસ્થાના સહાયક સભ્ય ગણવામાં આવશે.

“ લાઈફ મેમ્બર—જે વ્યક્તિ કોરી ૫૦૧૧ ઓછાસાથે આપશે તે પ્રથમ વર્ગના લાઈફ મેમ્બર ગણાશે.

“ સામાન્ય સલાસદ—જે વ્યક્તિ કોરી ૨૫૧૧ ઓછાસાથે આપશે તે સામાન્ય સલાસદ મેમ્બર ગણવામાં આવશે.”

આ બંધારણ બેતાં, શરૂઆતમાં, ૧ પ્રમુખ, ૧ ઉપપ્રમુખ, ૬ દ્રુટીઓ, ૨ સાનદમંત્રીઓ અને ૨૦ સલાસદો મળીને કુલ ૩૦ સભ્યોની કાર્યવાહક સમિતિ રચવામાં આવતી હતી. બંધારણની આ ભેગવાઈ સુબળ આ સંસ્થાની પહેલી કાર્યવાહક સમિતિ નીચે સુબળ ૩૦ સભ્યોની બનેલી હતી—

(૧) નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ,	ભુજ	દ્રુટી તથા પ્રમુખ
(૨) શેઠ મોતીલાલ ગોપાળજી,	ભુજ	ઉપપ્રમુખ
(૩) ,, પ્રેમજીભાઈ ઉમરશી,	ભુજપુર	મંત્રી
(૪) ,, મણિલાલભાઈ દેવજી,	માંડવી	,,
(૫) ,, સોજપારભાઈ રવજી ગોસર,	ભુજપુર	દ્રુટી
(૬) ,, પુનભાઈ ઠાકરશી,	,,	,,

(૭) શેઠ રામજીભાઈ રવજી સોજપાર,	લાયબ	દૂરટી
(૮) ,, ચત્તોજીભાઈ ખીચરી,	કોઠારા	,,
(૯) ,, પોપટલાલભાઈ લખમીચંદ,	માંડવી	,,
(૧૦) ,, ડોસાભાઈ પાનાચંદ,	,,	કારીખારીના સભ્ય
(૧૧) ,, વીકમશીભાઈ રાઘવજી,	,,	,,
(૧૨) ,, શિવજીભાઈ ડોસા,	,,	,,
(૧૩) ,, જગજીવનભાઈ મૂલજી,	ભુજ	,,
(૧૪) ,, રાચરીભાઈ હીરાચંદ,	અંજાર	,,
(૧૫) ,, લવજીભાઈ ગોરધન,	,,	,,
(૧૬) ,, મગનલાલ ગલાલચંદ,	મુંદ્રા	,,
(૧૭) ,, જસરાજભાઈ સાકરચંદ,	,,	,,
(૧૮) ,, બદવજીભાઈ શામજી,	તુંબડી	,,
(૧૯) ,, નાનજીભાઈ લધા,	નાની ખાખર	,,
(૨૦) ,, લખમશીભાઈ ગેલા,	નવાવાસ	,,
(૨૧) ,, મેઘજીભાઈ સોજપાર,	લાયબ	,,
(૨૨) ,, કલ્યાણજીભાઈ ધનજી,	કોડાચ	,,
(૨૩) ,, દેવરાજભાઈ શામજી,	કોટડી મહાદેવપુરી	,,
(૨૪) ,, કુંગરશીભાઈ આણંદજી,	મેરાઉ	,,
(૨૫) ,, કલ્યાણજીભાઈ માવજી,	બીદડા	,,
(૨૬) ,, ગ્રેમજીભાઈ ભોજલ,	,,	,,
(૨૭) ,, વલ્લજી ટોકરશી,	ખાખર મોટી	,,
(૨૮) ,, રવજીભાઈ ગેલાભાઈ,	નવાવાસ	,,
(૨૯) ,, નરપતભાઈ નેમીલાસ,	ભુજપુર	,,
(૩૦) ,, વીરજીભાઈ ડાયા,	સમાગોગા	,,

એમ લાગે છે કે વિ. સં. ૨૦૦૧ ની સાલમાં ઘટેલ અંધારણ મુજબ આઠેક વર્ષ સુધી ભોજનાલયનો કારોબાર ચલાવ્યા પછી એમાં કેટલાક જરૂરી સુધારા-વધારા કરવામાં આવ્યા હોવા બેઈએ આ સુધારા-વધારા જુદા જુદા પ્રકારના સલાસદોના લગાજમના ફેરફારરૂપે તથા કાર્ય-વાહક કમીટીના સભ્યોની સંખ્યામાં કરવામાં આવેલ ઘટાડારૂપે કરવામાં આવ્યા હતા, એમ પહેલાં દસ વર્ષના રિપોર્ટને અંતે આપેલી માહિતી ઉપરથી જાણવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

૧. પેટ્રન (મુરખખી) તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૨૦૦૧).

૨. વાઈસ પેટ્રન (ઉપમુરખખી) તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૧૦૦૧).

૩. સહાયક સભ્ય તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૪૦૧).

૪. આજીવન સભ્ય તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૨૦૧).

૫. સામાન્ય સભાસદ તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૧૦૧).

આ વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે બંધારણની શરૂઆતમાં લવાજમની રકમ કુચ્છના તે વખતના ચલણી નાણા કૌરીમાં દર્શાવવામાં આવી હતી, તે અહીં કૌરીના બદલે રૂપિયામાં દર્શાવવામાં આવી છે. વળી આ સંસ્થાના વિં સં ૨૦૧૧થી ૨૦૨૦ સુધીના હિસાબો રજૂ કરતા બીજા રિપોર્ટ ઉપરથી બહુવા મળે છે કે, આગળ જતાં કચારેક, રૂ. ૧૦૧) ના સામાન્ય સભાસદ બનાવવાની જોગવાઈ બંધ કરવામાં આવી હતી.

લોજનાલયના પહેલા દસ વર્ષના રિપોર્ટને અંતે આપેલ માહિતી ઉપરથી બહુ શકાય છે કે, વિં સં ૨૦૦૮ થી કાર્યવાહક કમીટી ૩૦ના બદલે ૧૨ સભ્યોની રચવામાં આવતી હતી. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શેઠશ્રી મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી,	ભુજ	પ્રમુખ
(૨) ,, વીક્રમસીભાઈ રાગવજી,	માંડવી	ઉપપ્રમુખ
(૩) ,, મૂળચંદભાઈ રાયશી,	અંબાર	મંત્રી
(૪) ,, આણુદંભાઈ દેવશી,	ભુજપુર	,,
(૫) ,, વીશનજીભાઈ વીક્રમશી,	અંબાર	કારોબારીના સભ્ય
(૬) ,, આશુભાઈ પુનશી,	દેવપુર	,,
(૭) ,, ખીમજીભાઈ વેલજી,	ગોધરા	,,
(૮) ,, શામજીભાઈ ભવાનજી,	તુંબડી	,,
(૯) ,, પ્રેમજીભાઈ લોજલ,	બીકડા	,,
(૧૦) ,, રવજીભાઈ ટોકરશી,	મોટી ખાખર	,,
(૧૧) ,, મોહનલાલભાઈ પોપટલાલ,	માંડવી	,,
(૧૨) ,, ભવાનજીભાઈ હીરાચંદ,	ભુજ	,,

કાર્યવાહક કમીટીના ૧૨ સભ્યોની આ યાદીની નીચે સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓની બાબતમાં નોંધ કરી છે કે “વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી મારફત તેઓશ્રીના ટ્રસ્ટીઓડં ઉપરના ટ્રસ્ટીઓ.”

આ પછી સંસ્થાના વિં સં ૨૦૧૧ થી ૨૦૨૦ સુધીના હિસાબોવાળા બીજા રિપોર્ટમાં વિં સં ૨૦૨૧થી જે બાર સદ્ગૃહસ્થો કાર્યવાહક કમીટીના સભ્યો હતા, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શ્રી મોતીલાલ ગોપાળજી શાહ,	પ્રમુખ	ભુજ
(૨) ,, ધરમશી દેવચંદ શાહ,	ઉપપ્રમુખ	માંડવી
(૩) ,, મૂલચંદ રાયશી વોરા,	મંત્રી	અંબાર

(૪) શ્રી હીરાલાલ પ્રેમચંદ સંઘવી,	મંત્રી	અંબાર
(૫) ,, હીરાલાલ સાકરચંદ ભુલાણી,	સભ્ય	માંડવી
(૬) ,, મોહનલાલ પોપટલાલ શાહ,	,,	,,
(૭) ,, બાબુલાલ ભટ્ટવણ શાહ,	,,	ભુજ
(૮) ,, આણંદજી દેવશી શાહ,	,,	ભુજપુર
(૯) ,, કલ્યાણુભ માવણ પટેલ,	,,	બીહડા
(૧૦) ,, દેવજી ચાંપશી શાહ,	,,	મેરાઉ
(૧૧) ,, બીમજી જીવરાજ શાહ,	,,	કુમરા
(૧૨) ,, કુલીનકાંતભાઈ નારાણુજી શાહ,	,,	વરાડીયા

અને સંસ્થાનો ત્રીજો રિપોર્ટ, જેમાં વિં સં ૨૦૨૧થી ૨૦૨૭ સુધીના હિસાબો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં વિં સં ૨૦૨૪ માં રચાયેલ કાર્યવાહક સમિતિના બાર સભ્યોનાં નામ નીચે મુજબ આપ્યાં છે—

(૧) શેઠશ્રી મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ,	પ્રમુખ	ભુજ
(૨) ,, ધરમશીભાઈ દેવચંદ શાહ,	ઉપપ્રમુખ	માંડવી
(૩) ,, મૂલચંદભાઈ રાચશી વોરા,	મંત્રી	અંબાર
(૪) ,, હીરાલાલભાઈ પ્રેમચંદ સંઘવી,	,,	અંબાર
(૫) ,, વલમજીભાઈ જોતમચંદ સંઘવી,	સભ્ય	માંડવી
(૬) ,, મોહનલાલભાઈ પોપટલાલ શાહ,	,,	,,
(૭) ,, બાબુલાલભાઈ ભટ્ટવણ શાહ,	,,	ભુજ
(૮) ,, કલ્યાણુજીભાઈ માવણ પટેલ,	,,	બીહડા
(૯) ,, પ્રેમજીભાઈ કોરશી શાહ,	,,	કુરાડી
(૧૦) ,, દેવજીભાઈ ચાંપશી શાહ,	,,	મેરાઉ
(૧૧) ,, કુલીનકાંતભાઈ નારાણુજી શાહ,	,,	વરાડીયા
(૧૨) ,, મૂલચંદભાઈ કરમશી શાહ,	,,	નાગલપુર

અત્યારે આ સંસ્થાનો વહીવટ સંભાળી રહેલ કાર્યવાહક સમિતિના બાર સભ્યોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શેઠશ્રી ધરમસીભાઈ દેવચંદ શાહ,	પ્રમુખ	માંડવી
(૨) ,, બાબુલાલભાઈ ભટ્ટવણ શાહ,	ઉપપ્રમુખ	ભુજ
(૩) ,, મૂલચંદભાઈ રાચશી વોરા,	મંત્રી	અંબાર
(૪) ,, હીરાલાલભાઈ પ્રેમચંદ સંઘવી,	,,	અંબાર
(૫) ,, મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ,	સભ્ય	ભુજ

(૬) શેઠશ્રી હુમખલાલભાઈ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	સભ્ય	માંડવી
(૭) ,, સંઘવી વલ્લભભાઈ જોતામચંદ સંઘવી,	,,	માંડવી
(૮) ,, કલ્યાણભાઈ માવજી શાહ,	,,	બીહડા
(૯) ,, કુલીનકાન્તભાઈ નારાણજી શાહ,	,,	વરાડીઆ
(૧૦) ,, મૂલચંદભાઈ કરમસી શાહ,	,,	માંડવી
(૧૧) ,, નાનાલાલભાઈ મોતીચંદ સંઘવી,	,,	સુંદ્રા
(૧૨) ,, ખીમજીભાઈ ચત્રજી શાહ,	,,	કોહારા

શરૂઆતનાં મકાનો—વિં ૨૦૦૧ની સાલમાં લોજનાલય શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે વખતે તો, એ માટેનું કોઈ સ્વતંત્ર મકાન તૈયાર ન હતું એટલે, એની શરૂઆત જેતાલીવાલી ધર્મશાળામાં કરવામાં આવી હતી ત્યાં દોઢેક વર્ષ સુધી લોજનાલય ચાલુ રાખ્યા પછી એ માંડવીવાલી ધર્મશાળામાં ફેરવવામાં આવ્યું. ત્યાં એ સાડાસાત વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. આ રીતે ૬ વર્ષ (વિં ૨૦૦૧ થી ૨૦૦૬ની સાલ) સુધી તો, જેમ તેમ કરીને, આ બે ધર્મશાળાઓમાં લોજનાલય ચાલુ રાખવામાં આવ્યું, પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ લોજનાલયનો લાભ લેનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો, એટલે સંસ્થાના સંચાલકોને લાગ્યું કે લોજનાલયને માટે બધી સગવડોવાળું, વિશાળ અને સ્વતંત્ર મકાન હોય એ જરૂરી છે.

લોજનાલયનું સ્વતંત્ર અને સુંદર મકાન—લોજનાલયની શરૂઆત કરવામાં આવી તે અરસામાં જ સંસ્થાનું મકાન બાંધવા માટે, ભુજપુરનિવાસી શ્રી રવજીભાઈ ગોશર લેદા તરફથી શ્રી દેવજીભાઈ ટોક્કરીએ, એકત્રીસ હજાર ઠેરી (આશરે દસ હજાર રૂપિયા) આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ આટલી રકમથી લોજનાલયની જરૂરિયાતને પહોંચી વળે એવું મકાન, એ વખતમાં પ્રવર્તતી મોંઘવારી પ્રમાણે, બની શકે એમ ન લાગ્યું. સમય જતાં આ ઠાતાએ આ રકમ પંદર હજાર કરી આપી; પણ સરખું મકાન બનાવવાના ખર્ચનો અંદાજ પિસ્તાલીસ હજાર જેટલો આવ્યો; એટલે સંસ્થાના સંચાલકોએ આ માટે મુંબઈ જઈને ફાળો ઉઘરાવવાનું નક્કી કર્યું. આ નિર્ણય મુજબ, તે વખતની કાર્યવાહક કમીટીના બન્ને વચદાર અને ભાવનાશીલ મંત્રીઓ પ્રજ્ઞાચક્ર પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈ દેવશી ભુજપુરવાળા અને શ્રી મૂળચંદ રાયશી વેરા અંબરવાળાએ, મુંબઈ પહોંચીને અને ખૂબ પ્રયત્ન કરીને, લોજનાલય માટે (વિં ૨૦૦૬ની સાલના અરસામાં) સાઠ હજાર રૂપિયા જેવું માતબર ફંડ એકત્ર કર્યું. એમાંથી અરધી એટલે ત્રીસ હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ અત્યાર સુધી લોજનાલયના ચલાવવામાં થયેલ તુકસાનીને ભરપાઈ કરવા માટે આપવાનું અને બાકીના ત્રીસ હજાર રૂપિયા મકાનમાં ખર્ચવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઠાતાએ આપેલ પંદર હજાર અને આ ત્રીસ હજાર રૂપિયા મળીને મકાન માટે પિસ્તાલીસ હજાર રૂપિયાની પૂરેપૂરી જોગવાઈ થઈ ગઈ હતી. અને આ દરમિયાન શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેલીએ આ મકાન માટે મોકાસરની ૧૦૦' x ૧૦૦' ફૂટ લાંબી પહોળી (અર્થાત્ દસ હજાર ચોરસ ફૂટ જેટલી) વિશાળ જમીન પણ ભેટ આપી હતી. એટલે પછી લોજનાલયનું સ્વતંત્ર, વિશાળ અને બધી

જાતની સગવડોવાળું નવું મકાન ચણાવવામાં હવે કશી જ મુશ્કેલી ન હતી. તરત જ મકાનનું આધિકાર શરૂ કરવામાં આવ્યું, અને ઝડપથી એને પૂરું કરાવીને, વિ. સં. ૨૦૧૦ ની સાલથી, ભોજનાલય આ નવા હવા-ઉત્તરવાળા અને એક આદર્શ ભોજનાલય માટે જરૂરી હોય એવી, બધા પ્રકારની વ્યવસ્થા ધરાવતા મકાનમાં, શરૂ પાડી દેવામાં આવ્યું. [ચિત્ર નં. ૫૮, ૫૯]

ભોજનાલયની સફળતા—ભોજનાલયનો આત્મા છે સ્વાદિષ્ટ અને સાત્ત્વિક ખોરાક; અને એનું ગૌરવ વધે છે ભોજનાલયની વ્યવસ્થા સાચવનાર પગારદાર કર્મચારી વર્ગના નમ્રતા અને વિવેકભર્યા વાણી અને વર્તનથી. સંસ્થાના સુદર સંચાલન માટે અવારનવાર ધ્યાન રાખીને જરૂરી નિર્ણયો કરનાર ભોજનાલયની કાર્યવાહક કમીટીના સભ્યોની કામગીરી, ઉત્તમ પ્રકારની ભોજન સામગ્રી અને સંસ્થાને પોતાની માનીને એની દરેક પ્રકારની કાર્યવાહી ઉલ્લાસથી પૂરી કરનાર પગારદાર કર્મચારી વર્ગથી જ ભોજનાલયની વ્યવસ્થા દીપી ઊઠે છે અને નમ્રતારૂપ ગણાય છે. ભોજનાલયની કાર્યવાહીને યશ અને સફળતા અપાવનાર આ ત્રણે પ્રકારની વિશેષતા ભદ્રેશ્વર તીર્થમાંના શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલયમાં ભેવા મળે છે. આ ભોજનાલયનો લાલ લેનાર યાત્રિકોએ એ ભેધું હશે કે ભોજનાલયમાં કામ કરતા ભાઈઓ, જાણે પોતાના સ્વજનોને જમાડતા હોય એવા ભાવ, હોંશ અને મીઠા આગ્રહથી જમાડે છે. આ રીતે અહીં હેતુભરી સહકર્મી-શક્તિનું એક આદ્ભૂતકારી દ્રશ્ય અને ક્વચ્છની ધરતીની મહેમાનગતીની ભાવના ભેવા મળે છે.

સહકર્મી-શક્તિને માટે આ ભોજનાલયમાં જે ગોઠવણ રાખવામાં આવેલ છે, તેની વિગતો સંસ્થાના ત્રીજા રિપોર્ટમાં બહુ જ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવી છે. આ વિગતો આ પ્રમાણે છે—

“ યાત્રાળુઓની બે ટાઈમ વિના લવાજમ સ્વામીશક્તિ કરવામાં આવે છે.

“ અંદનખાણાના અકુંભના તપ કરનાર તપસ્વીઓના પારણાની સુદર વ્યવસ્થા.

“ શ્રી ભગવાન મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ કલ્યાણક (દિવાળી) નિમિત્તે છઠ્ઠા કરનાર તપસ્વીના પારણાની સુદર વ્યવસ્થા. ”

“ વરસીતપ કરનાર તપસ્વીઓની બધી જ સુવિધાઓ. ”

“ આયંબિલ કરનાર સાચશાળીઓને આયંબિલની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા. ”^૬

૬. વિ. સં. ૨૦૦૧માં ઘડવામાં આવેલ અંધારણમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે, “ ફાગણ સુદ ૧ થી ૮ સુધી રસોડાં બંધ રહેશે. ” એમ લાગે છે કે દરેક ફાગણ માસમાં ત્રણ દિવસ (ફાગણ સુદ ૩ થી ૫) સુધી તીર્થમાં ધ્વજરોપણ મહોત્સવ નિમિત્તે ભરાતા યાત્રા-મેળા વખતે, અને એની આસપાસના દિવસો દરમિયાન, યાત્રાળુઓની સંખ્યા ઘણી વધી જતી હોવાથી અને ભોજનાલયની સગવડ મર્યાદિત હોવાથી, એ વખતે બધાને જમાડવાની સગવડ કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું હશે; અને તેથી આવો નિયમ કરવો પડ્યો હશે. પણ વખત જતાં આ નિયમ રદ કરવામાં આવ્યો. અને હવે તો યાત્રા-મેળા વખતે પણ ભોજનાલય ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

કઞ્ઠમાંથી તેમ જ અન્ય સ્થાનોમાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં પહોંચવા માટે વાહનોની ઘણી સગવડો થવાથી એ તીર્થની યાત્રાએ કઞ્ઠનાં તથા અન્ય સ્થાનોનાં યાત્રિકો ખારે માસ સારી સંખ્યામાં આવનાં હોવાને કારણે હોય કે

લોકચાહના—આ લોજનાલય શરૂ કરવામાં આંચું તે પછીના આઠ-નવ વર્ષ દરમિયાન સંસ્થાને, લોજનાલય ચલાવવામાં, ત્રીસેક હજાર રૂપિયા જેટલું નુકસાન લોગવવું પડ્યું હતું. પણ પછી, સંસ્થાના સંતોષકારક કારોબારને લીધે, સંસ્થાએ એવી લોકચાહના મેળવી છે કે, ખર્ચી ખાલ વસ્તુઓની કારમી અને ઉત્તરૌત્તર વધતી જતી મોંઘવારીના વખતમાં પણ, સંસ્થાનો વિં સં ૨૦૨૧ થી ૨૦૨૭ સુધીનો સાત વર્ષનો હિસાબ ભેટાં એમ બાબુવા મળે છે કે, એને નુકસાન લોગવવાનો વખત નથી આંચો અને વર્ષ આખરે કંઈક ને કંઈક વધારો જ રહેવા લાગ્યો છે. સંસ્થાના વિં સં ૨૦૨૭ ના સરવૈયામાં આવક-ખવક ખાતે રૂ. ૮,૦૬૭ જેટલી રકમ જમે થયેલી છે અને કાચમી ફંડ ખાતે રૂ. ૮૬,૧૬૪ જેટલી સારી રકમ જમે થયેલી છે. બીજું કંઈ નહીં તો, છેવટે આ બે ખાતાના આંકડા જ આ સંસ્થાએ મેળવેલી લોક-ચાહનાની સાક્ષીરૂપ બની રહે એવા છે.^૭

આ તીર્થસ્થાનમાં યાત્રાળુઓની સુવિધા સારા પ્રમાણમાં સચવાય એ માટે ધર્મશાળાઓ, લોજનશાળા અને બીજી જુદી જુદી જાતની જે સગવડો કરવામાં આવી છે, તેની માહિતી અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. ખાકી, આ તીર્થની એક વાર યાત્રા કર્યા પછી ફરી ત્યાં યાત્રા માટે જવાનું મન થાય એવી આ સગવડો કેવા ઉત્તમ પ્રકારની અને નમુનારૂપ છે, એનો ખરો ખચાલ તો, આ વિગતો વાંચવા કરતાં, આ તીર્થની યાત્રા કરવાથી જ આવી શકે.

ખીખ મમે તે કારણે હોય, પણ યાત્રા-મેળામાં આવનાર યાત્રાળુઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં ઘટી જવા પામી છે. તેથી આ સંખ્યામાં પહેલાંની જેમ વધારો થાય એવો ને કંઈ પ્રયત્ન થઈ શકે એમ હોય તે કરવો ભેઈએ.

૫ કિંત શ્રી આણંદજીભાઈએ (વિં સં ૨૦૧૧માં) આ તીર્થનો પરિચય લખાવી રાખ્યો છે, તેમાં (પૃ ૫) જણાવ્યા પ્રમાણે આ તીર્થના યાત્રિકને લોજનાલયમાં એક દિવસ (બે ટંક) વગર ફીએ અને તે પછી ચાર દિવસ સંસ્થાએ નક્કી કરેલ ચાખું લઈને—એમ પાંચ દિવસ જમાડવામાં આવતા હતા. એટલે આથી વધુ દિવસ રોકાવા ઇચ્છનાર યાત્રિકએ પોતાના જમવાની વ્યવસ્થા પોતાને જ કરવી પડતી હતી; અને આ માટે એમને વાસણુ વગેરેની સગવડ પેઠી તરફથી મળી રહેતી હતી. પણ હવે યાત્રાળુઓ અમુક દિવસ માટે જ લોજનાલયનો લાભ લઈ શકે એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી; એટલે તેઓ, પોતાના જમવાની જુદી વ્યવસ્થા કરવાની ચિંતા વગર, વધુ વખત માટે પણ આ તીર્થમાં સુખપૂર્વક રહી શકે છે

૭. આ લોજનશાળાનું વિં સં ૨૦૩૦ની સાલનું સરવૈયું ભેટાં એમાં આવક-ખવક ખાતે રૂ. ૨૩,૪૫૩-૬૯ જેટલી રકમ ઉધારવામાં આવી છે. આમાં વિં સં ૨૦૩૦ની સાલમાં આવક કરતાં વધારે ખર્ચાયેલ રૂ. ૧૨,૮૬૨-૮૪નો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ વિં સં ૨૦૨૭ના સરવૈયામાં આવક-ખવક ખાતે રૂ. ૮,૦૬૭ નો વધારો હતો, તેના બદલે વિં સં ૨૦૩૦ની સાલના સરવૈયામાં રૂ. ૨૩,૪૫૩-૬૯ ઉધારવામાં આવ્યા છે. એટલે વિં સં ૨૦૨૮ થી ૨૦૩૦ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન લોજનશાળાને ૩૧,૫૨૦-૬૯ જેટલો આવક કરતા ખર્ચનો વધારો લોગવવો પડ્યો છે, જે ખાલ વસ્તુઓના ખૂબ વધી ગયેલ લાવને અને યાત્રિકો પાસેથી લેવામાં આવતા ઘણા જ વાજખી પૈસાને આભારી હશે એમ લાગે છે.

ભદ્રેશ્વરનાં જોવાલાયક સ્થળો

વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ નજીકના ભૂતકાળમાં આ જ નામથી અને હરના ભૂતકાળમાં ભદ્રાવતી નગરીના નામથી કેટલું બધું સમૃદ્ધ, વૈભવશાળી અને વિખ્યાત શહેર હતું, એના સંખ્યાબંધ પુરાવા મળે છે. અને એનું અવલોકન આ પુસ્તકના “ભદ્રાવતી નગરી” નામે પાંચમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ નગરીના પ્રાચીનપણા તથા ગૌરવનું સૂચન કરતા જે પુરાવાઓ મળે છે, એમાં જેમ અંશસ્થ ઉલ્લેખો અને દત્તકથાઓ કે અનુશ્રુતિઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમ પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યરૂપે સચવાયેલ પુરાતત્ત્વીય અવશેષોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પહેલાં (પૃ. ૮૮ માં) સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ, ભદ્રેશ્વર-વસર્ધના જિનમંદિરની આસપાસની જિંચાણ-નીચાણવાળી ધરતી, જાણે “પટ્ટણ સો દટ્ટણ” ની ઉક્તિ પ્રમાણે, આ નગરીના પુરાતન અવશેષોને પોતાના પેટાળમાં સમાવીને ઘેરી હોય એમ, પુરાતત્ત્વ સંબંધી ખોદકામ તથા શોધખોળ માટે ઘણી કળહાયક ભૂમિ બની રહે એવી છે.

પણ આ ધરતીના ખોદકામથી, તેમ જ એની વિશેષ શોધખોળને પરિણામે, જે કંઈ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી આવવાની સંભાવના છે, એ વાતને બાજુએ રાખીએ તોપણ વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામની અંદર તેમ જ એની આસપાસ તથા ભદ્રેશ્વર વસર્ધ તીર્થના જિનમંદિરની ચારે તરફ જે પ્રાચીન-અર્વાચીન, નાની મોટી, સંખ્યાબંધ ઇમારતો ભગવાવશેષરૂપે કે સારી હાલતમાં અત્યારે જોવા મળે છે, એ પણ આ નગરીની કથા ઉઠેલવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે એવી છે. આ ઇમારતો તથા પુરાતન અવશેષો જૈન, બ્રાહ્મણ તથા ઇસ્લામ ધર્મને લગતાં તથા કન્ધના રાજકીય ઇતિહાસને લગતાં પણ છે.

ત્યારે હવે એ અવશેષોમાં થોડુંક પરિબ્રમણ કરીએ.

ચાર ભાઈબંધોનાં રમારકે — જગદૂશ જેમ મોટા શાહસોદાગર અને સાહસી દરિયાખેડૂ હતા, તેમ પોતાની ટેક અને ભાઈબંધી જાળવવામાં પણ શૂરાપૂરા હતા. તેથી એમના સાહસી, હેતાળ અને સેવાત્રેમી જીવનનો રસ ચળાડતી કંઈ કંઈ અણુલણી હંત-કથાઓમાં, જગદૂશના બચપણથી જ શરૂ થતી અને છેક સુધી નહીં રહેતી, ચાર ભાઈબંધોની કથા જાણે અંતરને વશ કરી લે એવી સરસ અને આકર્ષક છે.

આ ચાર ભાઈબંધ તે જગદૂ પોતે, એક વણિકપુત્ર બીજો બ્રાહ્મણ, ત્રીજો ચોથો પીપ્પલો, નામે ચોખંડો. ત્રીજો હતો હરિજન-મેઘવાળ, એનું નામ હુદો. અને ચોથો ખીમલી પીંજરો, જાતે

સુસહમાન. જુદી જુદી નાત-જાત અને જુદા જુદા ધર્મના આ ચારે ભાઈ જોની હેત-પ્રીતની વાર્તાઓ-કથાઓ સાંભળતાં તો બાણે એમ જ લાગે કે ચ ર-ચાર જોગિયાંમાં એક જ જીવ વસી ગયો હતો ! બધાય એકબીજાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતા, અને એકબીજાને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેતા. ^૧

જગદ્ગુણે પોતાની ભાઈગંધીને અને પોતાના ભાઈબંધોનાં નામને અમર બનાવવા, લોકો ધર્મ કરીને સુખી થાય એવાં, ત્રણ દેવસ્થાનો પોતાના ખરેખે બનાવ્યા હતાં, અને લોકો સદાય શીતળ અને મીઠું જળ પીને પોતાના ચોથા દોસ્તને પણ ચાદ કરે, એ માટે એક મોટી વાવ બંધાવી હતી એમણે બ્રાહ્મણ મિત્ર ચોખડાની ચાદમાં દરિયા કિનારે ચોખડા મહાદેવજી મંદિર બંધાવ્યું હતું. ખીમલી પીંજરાના સ્મરણ નિમિત્તે એક મસ્જિદ ચણાવી હતી. પોતાની સ્મૃતિ માટે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. અને મેઘવોળ કામના મિત્ર દુદાની સ્મૃતિ માટે જળરી વાવ બંધાવી હતી. અને, લોકજીભે રમતી કથા તો એમ પણ કહી બચ છે કે, જગદ્ગુણે પોતાના ભક્ત માટે જિનમંદિરમાં જેટલું ધન વાપર્યું હતું, એના કરતાં પોતાના હરિજન દોસ્ત દુદાના કલ્યાણ માટે બંધાવેલ વાવમાં, ભલે નામ પૂરતું પણ, કંઈક વધારે નાણું ખરચ્યું હતું !

આ તો એક દંતકથા જ છે, એટલે એના સાચા-ખોટાપણની પરીક્ષામાં બિરવાતું ન હોય. પણ આ ચારે સ્મારકો અત્યારે પણ મોજૂદ છે. અને એ સ્મારકોની આસપાસ રચાયેલી, વહેતી થયેલી અને અત્યાર સુધી લોકજીભે સચવાઈ રહેલી દંતકથા જગદ્ગુણના ઉદાત્ત, ઉદાર અને ઉમદા વ્યક્તિત્વનું આહ્વાનકારી દર્શન કરાવી બચ છે, એમાં શક નથી.

જિનમંદિર સિવાયનાં બાકીનાં ત્રણે સ્થાપત્યોનો પરિચય આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

જગદ્ગુણની ત્રણ મહેલોતો — ભદ્રેશ્વર નગરની બહોજલાલીમાં, વિક્રમની તેરમી ચૌદમી સદીમાં, જગદ્ગુણનો કાળો ઘણો મોટો હતો અને એમની સંપત્તિની, સાઠ્ઠીની, લોકોપકારની, શૂરાતનની તથા ધર્મકરણીની અનેક વાતો ગ્રંથોમાં તેમ જ લોકકથાઓમાં સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહી છે. એટલે જગતપિતાનું બિરુદ મેળવનાર એ નરતનની એ નગરમાં કેવી કેવી હવેલીઓ અને વેપાર માટેની ઇમારતો બની હશે, એની હવે તો કલ્પના જ કરવાની રહે છે. આ બધી ઇમારતોમાંથી અત્યારે ભદ્રેશ્વરમાં જગદ્ગુણનો મહેલ, જગદ્ગુણનો ભંડાર અને જગદ્ગુણની

૧. આ ચારે ભાઈબંધોની કલ્પનારમ્ય કથા ખૂબ આકર્ષક શૈલીમાં “ જગતશાહ ” નામે નવલકથામાં આપવામાં આવી છે. આ નવલકથા જગદ્ગુણના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને રચવામાં આવી છે. એના લેખક છે, ગુજરાતના લોકપ્રિય અને સિદ્ધહરત નવલ-લેખક સ્વ શ્રી ગુણુચંદ્રરાય આચાર્ય. આ પુસ્તક અમદાવાદના શ્રી જીવન-મંથિ સહવાચનમાળા ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત થયું છે.

ખેડક—એ નામથી બાણીતી ત્રણ ઇમારતો મોજૂદ હોવાનું કહેવાય છે,^૨ અને છતાં અત્યારે જગદૂશાનો મહેલ અને જગદૂશાની ખેડક—એ બે ઇમારતો જ બતાવવામાં આવે છે; અને જગદૂશાના ભંડાર તરીકે કોઈ ઇમારત બતાવવામાં આવતી નથી. આ બન્નેનો પરિચય પણ આ પ્રકરણમાં આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

ત્યારે હવે ભદ્રેશ્વર ગામ અને ભદ્રેશ્વર-વસઈ નૈન તીર્થની આસપાસ આવેલ પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને બીજાં સ્થાનોનો પરિચય કરીએ.

શરૂઆત ચોખંડા મહાદેવ નામથી બાણીતા દેવસ્થાનથી કરીશું

ચોખંડા મહાદેવ—આ સ્થાન ભદ્રેશ્વરથી ગાંઠા રસ્તે દોઢેક માઈલ જેટલે દૂર, દરિયા તરફ આવેલું છે. અહીંથી દરિયા એકાદ માઈલ જેટલો દૂર છે. નાની ટેકરી ઉપર મહાદેવનું મંદિર છે, અને સાથે નાની ધર્મશાળા પણ છે. શાત-એકાંત સ્થાનમાં આવેલું હોવાથી આ મંદિર ચિત્તમાં વિશેષ પ્રસન્નતા પ્રસરાવે છે, અને યાત્રિકને અંતર્યુષ થવા પ્રેરે છે. મંદિર ક્યારે બંધાયું હશે એનો ખ્યાલ આપી શકે એવો કોઈ લેખ ત્યાં નથી તથા મંદિરના પૂજારી જ્ઞાનગરજી સાથે વાત કરતાં પણ આ અંગે કોઈ માહિતી મળી શકી નથી. પણ મંદિરનો દેખાવ એતાં એ જૂનું હશે એમ લાગે છે. [ચિત્ર નં ૬૦]

આ સ્થાનનું નામ ચોખંડા કેમ પડ્યું તે માટે એમ કહેવાય છે કે, આ સ્થાનની ચારે તરફ દરિયા હતો, તેથી એ ચોખંડા કહેવાયું. જગદૂશાના ચાર ભાઈબાઈની કથાને સાચી માનીએ તો, પોતાના બ્રાહ્મણ મિત્ર ચોખંડાની ચાદમાં જગદૂશાએ એક શિવમંદિર આ સ્થાનમાં ચણાવ્યું હતું, તેથી એ ચોખંડાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. માંડવીની પ્રતમા (૫૦ ૫) બમ રાવળે, કચ્છનો ત્યાગ કરતી વખતે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને બાર ગામ લેટ આપ્યાં એનાં નામ નોંધેલાં છે. એમાં ચોખંડાનું પણ નામ છે. (બુઓ, આ પુસ્તકનું પૃ ૧૩૬)

યાત્રિકોની જેમ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે પણ આ સ્થાન દર્શનીય છે. અને, આ મંદિરના એક એટલામાં ચણી લેવામાં આવેલ એક શિલાલેખના કારણે તો, આ સ્થાન ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના શોધકો માટે વિશેષ અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આઠસો કરતાં પણ વધુ વર્ષ જૂનો, વિં સં ૧૧૯૫ની સાલનો, આ શિલાલેખ ગ્રજર્પતિ મહારાજ બખસિંહ સિદ્ધરાજનો છે; અને બીજા કોઈ સ્થાનમાંથી લાવીને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે.^૩

૨. “જગદૂશાહની હવેલી”, ‘જગદૂશાહની ખેડક’ અને ‘જગદૂનો ભંડાર’ આ ત્રણ નામે ઓળખાતા વિશાળ ખડેરા ખાસ જોવા જેવા છે.”

—શ્રી હનુ ગિરનારની મહાયાત્રા, પૃ ૧૨૩.

૩. “આ (ભદ્રેશ્વરના) દેરાસરની પૂર્વે દુદાશાનું શિવાલય હતું એમ તેનો એક ધુમટ કાયમ છે તેથી સમજાય છે. આ શિલાલેખ દુદીઆવાળા દેરામાંથી અહીં (ચોખંડા મહાદેવમાં) લાવવાનું કહેવાયું.”

—હનુ સ સ્ફુટિદર્શન, પૃ ૯૩ તથા ૯૪.

લાંબી લાંબી છ લીંટીઓનો આ શિલાલેખ કંઈક અપૂરો હોય એમ એને ઉકેલતાં લાગે છે. લેખ વાંચી શકાય એવો ચોખ્ખો છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૫૩). આ લેખ સંખ'ધી કેટલીક વિચારણા આ પુસ્તકના “શિલાલેખો” નામે આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે (જુઓ, પૃં ૧૫૬).

એક કુંડનો ઉલ્લેખ—શ્રી મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહે “જગદ્ગ્રંથાલ અથવા જગતનો પાલનહાર” નામે એક નવલકથા લખી છે. આ નવલકથા ૫૧ વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૧૯૮૨ની સાલમાં, ભાવનગરની જૈન સસ્તી વાચનમાળા તરફથી, પ્રગટ થઈ હતી એમાં ભદ્રેશ્વરના વર્ણનમાં (પૃં ૩૮) લખ્યું છે કે “ગામની પશ્ચિમે સાકરી નદી છે. એક જૂનો કુંડ ત્યાં હતો તે લગભગ સો વર્ષ ઉપર વપરાતો હતો, પણ પાછળથી નદીમાં ઠટાઈ ગયો હોય એમ લાગે છે.” આ પુસ્તકમાં સચવાયેલ આ કુંડ સંખ'ધી ઉલ્લેખ ઉપરથી વિં સં ૧૬૮૮ની એક ઘટનાનું સ્મરણ થઈ આવે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

શ્રી અમરસાગરસૂરિવિરચિત “વર્ષમાનપર્વસિંહચોરિચરિત્રમ્” (પૃં ૧૨૬, સર્ગ ૬, શ્લોક ૫)માં ઉલ્લેખ મળે છે કે—

ત્રિલક્ષ્મદાન્યયતસ્તતોડલો તદગ્નિસંસ્કારસુસૂમિકાયામ્ ।
ચકાર ઘર્ષો વરવારિરમ્બાં સુશિલ્પરમ્યાં નિકટે પુરોડસ્યાઃ ॥

(પછી તે પદ્મસિંહ શાહે, તે વર્ષમાન શાહના અગ્નિસંસ્કારની જમીન ઉપર ત્રણ લાખ સુદાના ખર્ચથી, ઉત્તમ કારીગરીવાળી અને સુંદર (મીઠા) જળથી શોભતી એક વાવ આ શહેરની (ભદ્રાવતીની) નજીકમાં બંધાવી.)

આ ઉલ્લેખમાં જણાવ્યા મુજબ, વર્ષમાન શાહના અગ્નિસંસ્કારના સ્થાન ઉપર એમના નાના ભાઈ પદ્મસિંહ શાહે, ત્રણ લાખના ખર્ચે, ઉત્તમ કારીગરીવાળી વાવ બંધાવી હતી. એ વાવ અત્યારે કયાંય જોવામાં આવતી નથી. તો, ઉપરના પુસ્તકમાં દોઢસોએક વર્ષ પહેલાં સાકરી નદીની પાસે એક કુંડ હોવાનો ઉલ્લેખ જોઈને, સહજપણે સવાલ થાય છે કે, શું આ કુંડના સ્થાને આ વાવ તો નહીં હોય ? કુંડ અને વાવ વચ્ચેનો તફાવત તો જાણીતો છે, છતાં આ વાત વિચારવા જેવી અને ક્યારેક શોધ કરવા જેવી લાગવાથી અહીં એનો આટલો નિર્દેશ કર્યો છે.

મહેલ કે મસ્જિદ ?—માંડવી-ગાંધીધામના ચોરી માર્ગથી ભદ્રેશ્વરના અંદરના માર્ગે વળીએ એટલે ડાબી બાજુ કોઈ આલીશાન ભગ્ન ઇમારતના અવશેષો નજરે પડે છે. આ ઇમારતના મોટા મોટા શિલાપટ્ટો અને સંખ્યાબંધ બાડા અને લાંબા થાંસલા આપણું ધ્યાન અનાયાસે જ ખેંચે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એમ લાગે છે કે, ભૂતકાળની કોઈ ભવ્ય અને

વિશાળ ઇમારતના આ ભગ્ન અવશેષો છે—જાણે કે એ અવશેષો એના ઉજ્જવળ અતીતની ગવાહી પૂરે છે.

આ ઇમારતને મોટા ભાગના લોકો “જગદૂશાના મહેલ”ના નામે જોળખાવે છે, તો કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ એને “સોળથંભી મસ્જિદ” તરીકે જોળખાવી છે આમાં સાચું શું હોઈ શકે, એ નિશ્ચિત રૂપે કહી ન શકીએ, છતાં આ ધ્વસ્ત ઇમારતને આકાર-પ્રકાર ભેતાં અમને એને મસ્જિદ કરતાં મહેલ માનવાનું વધારે મુનાસિફ લાગે છે. અને, બે એને મહેલ માનીએ અને જગદૂશાના પ્રાસાદ-મહેલના નામે જોળખાવીએ તો, એથી ભદ્રેશ્વરમાં જગદૂશાના મહેલના અવશેષો હોવાની લોકમાન્યતાનું પશ્ચ સમર્થન થાય છે. [ચિત્ર નં ૦ ૬૧]

બે પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ આ ઇમારતને “સોળથંભી મસ્જિદ” તરીકે જોળખાવી છે, તેઓએ એના “સોળ થાંભલાની મસ્જિદ” તરીકે શા માટે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હશે. એવો સહજ સવાલ થાય છે; કારણ કે અત્યારે પશુ આ ઇમારતના સોળ નહીં પશુ એના કરતાં ત્રણ-ચારગણા થાંભલા તો મોજૂદ છે—અમે પોતે જ ૫૬ જેટલા થાંભલા તો ગણ્યા હતા. આ ઇમારતને ત્યાંના લોકો “સોથંભી” ઇમારત તરીકે પશુ જોળખાવે છે. આ ઇમારતના અત્યારે પશુ ટકી રહેલા થાંભલાઓની સંખ્યા ભેતાં એની “સોથંભી” તરીકેની પિછાન સાચી લાગે છે—ક્યારેક એને એકસો જેટલા થાંભલા હોવાની શક્યતા અત્યારે પશુ દેખાય છે.^૪ વળી, આ ઇમારતમાં મસ્જિદના આકાર જેવું પશુ કંઈ દેખાતું નથી. આ ઇમારતની પાસે અરબી (કુફી) અક્ષરોવાળા કબર ઉપરના પથ્થર જેવા બે પથ્થરો પડ્યા છે, પશુ તે આ ઇમારતના નહીં પશુ બીજા કોઈ ઇમારતના છે એમ યોગ્ય દેખાય છે. એટલે, એકંદરે ભેતાં, આ વિશાળ ઇમારતને જગદૂશાનો મહેલ માનવી જ ઠીક લાગે છે.

ખીમલી મસ્જિદ—જગદૂશાના મહેલથી ભદ્રેશ્વર ગામની દિશામાં જરાક જ આગળ વધીએ એટલે જગદૂશા વગેરે ચાર ભાઈબંધોમાંના એક ભાઈબંધ, ખીમલી ખીનરાની ચાદ આપતી ખીમલી મસ્જિદ આવે છે—જાણે કે જગદૂશાએ પોતાના આ દિલ્લોભન દોસ્તની ચાદને પોતાના મહેલની નજીકમાં જ કાયમ કરી ન હોય ! જગદૂશાએ પોતે જ આ ખીમલી

૪. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીમાં પઠવાળા તરિકે કામ કરતા, ભટ્ટી શાખાના રજપૂત ફરાર, શ્રી વાલજીભાઈ જાગુભાઈ બીડે શ્રી બાણુભાઈએ અમને કહ્યું હતું કે, અમે જ્યારે નિશાળમાં ભણતા હતા ત્યારે અમે આ મકાનને “સોળથંભી”ના નામે જોળખતા હતા. ઠીક ઠીક પૂછપરછ કરવા છતાં “સોળ” શબ્દનો અર્થ અમે જાણી શક્યા નથી. “સોળ” કે “સોર” શબ્દનો અર્થ “ધણ” થતો હોય તો, “સોળથંભી” પ્રયોગનો અર્થ “ધણા થાંભલાવાળું મકાન” એવો થઈ શકે, પશુ આ શબ્દને આવે કે ઈ અર્થ થતો હોવાનું અમારી જાણમાં આવ્યું નથી. “સોથંભી”—સો થાંભલાવાળી—ઇમારત સચ્ચ ભતાં “સોળથંભી”ના નામે અને તે પછી એ નામ લોકજીભે અપભ્રંષ થઈને “સોળથંભી”ના નામે તો નહીં જોળખાવા લાગી હોય, એવી શકા કે કલ્પના આ મકાનને ભેતા સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ આવે છે,

મસ્જિદ કરાવી હતી, એ વાતનો પુરાવો ખુદ “શ્રી જગદ્ગચરિત્ર”ના એક સ્તોત્ર ઉપરથી જ મળી રહે છે; એટલે પછી આ ઇમારતની ઐતિહાસિકતા અંગે લેશ પણ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી, આ સ્તોત્ર આ પ્રમાણે છે—

મસાતિ કારયામાસ પીમલીસંહિતામસૌ ।

મદ્રેશ્વરપુરે મ્લેચ્છ-ઠક્ષીકારણતઃ જલુ ॥ (સર્ ૬, સ્લોક ૬૪)

(પોતે મ્લેચ્છ લોકો પાસેથી (પણ) લક્ષ્મી ઉપાજન કરેલી હોવાથી એણે (જગદ્ગચાએ) ભદ્રેશ્વર નગરમાં બી(બી)મલી નામની મસીદ કરાવી.) [ચિત્ર નં ૬૨]

આ મસીદનું નામ બીમલી મસીદ શા માટે રાખ્યું હશે, એ સવાલનો જવાબ ચાર બાઈબ'ધોની દંતકથામાંથી મળી રહે છે કે, જગદ્ગચાના એક બાઈબ'ધનું નામ બીમલી હતું, તેથી જગદ્ગચાએ આ મસીદની સાથે એનું નામ જોડ્યું હતું.

લાલશા બાઝ પીરનો કૂબો—આ મસ્જિદથી થોડે દૂર એક પીરની દરગાહ છે, જે લાલશા બાઝ પીરના કૂબા તરીકે ઓળખાય છે [ચિત્ર નં ૬૩] આ પીરની કથા માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૧, ૨) નોંધાયેલી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“તેહનો (કનક આવડાનો) દીકરો અઠક ચાવડો શિવધરમી થયો. તેણે શિવનાં મંદિર ઘણાં કાંધાં નિત ખુસદમાન ૧ મારતો. તે ઉપર પાતશાહી લશ્કર ઘણાં આવ્યાં તે લશ્કરમાં સૈદ લાલશા ઇલમી હતો. તે રાત્રને મારવાનું બીડું ત્રહી આકાશ મારગેથી આવતો હતો. રાત્ર પોતે પણ ઇલમી. તેણે આગળથી ખાઝ ખણાવી ઉપર જાજમ બીઠાણાં બનાવી રાખ્યાં હતાં હજાર માણસને ધૂડની કાંટાં ભરી ભીખા રાખ્યા, કહી રાખ્યું છે તેહને જે, થોડેથી ખાઝમાં પડશે, તે જ વખતે ધૂડથી દાટી મૂકશે તેમ જ કાંધું. તિહાં હમણાં તે ઠેકાણે લાલશાનો કૂબો કહેવાય છે, પૂલમ છે”

લાલશા બાઝ પીરના કૂબાની ઉત્પત્તિની આ પ્રમાણે કથા લખ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૨) વિશેષમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“તિયાર પછી એક કુશીર બેન-લાઈ સાદરી ઉપર બેસી આકાશ મારે” ઉડી આવ્યા. તેહને એ રાત્રને જીવ્યો. દુરકાણો ભવતિ. તેણે ઘણી મરતુ કરાવી, તેનો પાર નહી. ઘોરવાઝા છે.”

લાલશા બાઝ પીરની દરગાહની ઉત્પત્તિની કથા માંડવીની પ્રત સિવાય બીજે કયાંયથી મળી શકે એમ હોય તો એની તપાસ કરવી બેઈએ.

પંજેરા પીર—આ દરગાહથી થોડે દૂર જઈએ, એટલે એક વડી વાળેલી કંઈક વિશાળ જગ્યા આવે છે. એમાં પાંચ પીરોની દરગાહ છે. આ દરગાહ પાંચ બાઈઓની છે, અને લોકોમાં એની માનતા ઘણી છે. આ પાંચ બાઈઓની એક બહેન હતી, એ હાજી આણી માના નામે પ્રખ્યાત છે. આ હાજીઆણી માનું મંદિર ભદ્રેશ્વર ગામના ફૂલસર તળાવની વચ્ચે છે,

ખંડિત દેરી—પંજેરા પીરની જગ્યાથી આગળ જઈએ એટલે નાના સરખા મંદિર જેવી એક માટી દેરી આવે છે. આ દેરી બિલકુલ ખંડિત હાલતમાં ઊભી છે અને એની અંદર મૂર્તિ કે કિંચ કશું જ નથી. દેરીનો દેખાવ એની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરતો હોવાથી પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે આ સ્થાન રસ ઉત્પન્ન કરે અને અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડે એવું છે.

તળાવ અને એની આસપાસ—શ્રી જગદ્ગુરિતમાના (સર્ગ ૬, સ્લોક ૪૭) ઉલ્લેખ પ્રમાણે ભદ્રેશ્વરના તળાવ સાથે મહારાજા કુમારપાળ અને મહારાજા મૂળરાજ—એ બંને સોલંકી ગુર્જરપતિઓનાં નામ જોડાયેલાં છે. આ તળાવનું મોઢકામ જગદ્ગુણે કરાવ્યું હતું. અત્યારનું ભદ્રેસર ગામનું ફેલસર તળાવ એ જ આ તળાવ હતું એમ માનીએ તો એ આઠસો વર્ષ જેટલું જૂનું ગણાય. તળાવની વચ્ચે “લાખેટો” નામનું એક દરવાજું સ્થાન છે. તળાવની મધ્યમાં ત્રણ કોઠાની વાવ છે. તળાવની પાળ ઉપર સતીઓ અને શૂરાઓના ઘણા પાળિયા છે આ પાળિયાઓમાં કેટલાક ઉપર સંવત ૧૩૧૮ નો અંક એવામાં આવે છે. તળાવના એક કિનારાની બાજુમાં ભજેસરનું મંદિર છે; અને બીજા કિનારાની પાળથી જરા આગળ, એક એટલા ઉપર, તળાવ બંધાવનાર ખેાળા ધરમશી-ભાઈનું મોટા કદનું બાવડું છે. ઉપર નોંધેલી વાતના આધારે એમ માનવુ જોઈએ કે, કદાચ શ્રી ધરમશીભાઈએ આ તળાવ નવેશરથી બંધાવ્યું નહીં હોય, પણ જૂના તળાવને નવો અવતાર મળ્યો હોય, એ રીતે એનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હશે.

ગામની અંદરનાં કેટલાંક સ્થાનો—ગામની અંદર, દરખારી નિશાળની પાસે આવેલી, આશાખો પીરની કબર, એની અસાધારણ લંબાઈને કારણે, આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, અને મનમાં કુતૂહલ પણ જગાવે છે. આ કબરની લંબાઈ આશરે પચાસ ફૂટ જેટલી છે. આ કબર આટલી લાંબી શા કારણે બનાવી હશે, એની કથા જાણવા માટે અમે કેટલીક પૂછપરછ કરી હતી, પણ કશી વાત જાણવા ન મળી. વળી, અહીંની આટલી લાંબી કબરને જોઈને બીજા કોઈ ગામમાં આવી લાંબી કબર હશે કે કેમ એ જાણવાની પણ ઇચ્છા સહજપણે થઈ આવે છે

ગામની અંદર શ્રીમતી પુરબાઈ કાનજી રાજગોરના નામની હાઈસ્કૂલ, દરિયાથાન નામનું હુવાણા કોમનું ધર્મસ્થાન, રણુછોડેજીનું મંદિર, ગામના આશ્રમના નાકે હુવાણા કોમનું મોરલી મંદિર અને એની નજીકમાં આશાખો પીરની દરગાહ છે.

તળાવના કિનારા ઉપર આશાપુરી સાતાનું મંદિર છે. આ મંદિર ખંડિત અવશેષ એવું અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓનું વિશેષ ધ્યાન દોરે એવું છે. આના એક ધાંભલા ઉપર કોતરવામાં આવેલ વિં સં ૧૧૫૮ ની સાલ ઉપરથી લાગે છે કે, આ મંદિર પોણા નવસો વર્ષ જેટલું પુરાતન તો છે જ. આ મંદિરની કથા એવી છે કે, પહેલાં આ મંદિરમાં ભદ્રકાળી

માતાની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી, પણ વિં સં ૮૬૨માં (જોરજે ગેઝેટિયર, વોલ્યુમ ૫, પૃં ૨૧૧) અંબર શહેરની સ્થાપના થઈ ત્યારે, ભદ્રકાળી માતાની મૂર્તિને અંબરમાં લઈ જવામાં આવી અને એને સ્થાને આશાપુરા માતાની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્મ, પૃં ૯૦). આશાપુરા માતાના મંદિરની જગ્યામાં મહાદેવ-શંકર, હનુમાનજી વગેરેનાં પણ મંદિરો છે.

આશાપુરા માતાના મંદિરવાળા કંપાઉન્ડમાં જ એક મોટો જૂનો કુંડ છે, જે પાંદવ કુંડના નામે ઓળખાય છે. [ચિત્ર નં ૬૪] આ કુંડમાં પાણી સારા પ્રમાણમાં રહે છે, એટલે ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રાએ આવતાં યાત્રિકોને પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળી રહે, એ માટે તીર્થની પેઢીએ આ કુંડ ખરીદી લઈને ત્યાં વોટરવર્ક્સ ઊભું કર્યું છે અને વિં સં ૨૦૨૯ ના દિવાળીના પર્વથી એ ચાલુ પણ ફરી દેવામાં આવ્યું છે. અને લીધે તીર્થને ચોવીસે કલાક પાણી મળવા ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર ગામને પણ પાણી મળી રહે છે.

આશાપુરા માતાની બાજુમાં ભવાની માતાનું મંદિર છે, અને એની પાસેની એક ખારી ફૂલસર તળાવમાં પડે.

ભદ્રેશ્વર ગામના ઊગમણા નામ પાસે શંકરની બે દેરીઓ છે.

આ રીતે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની દક્ષિણ દિશામાં આવેલ ચોખંડા મહાદેવના મંદિરનું તથા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલ ભદ્રેશ્વર ગામની ખહારનાં તથા અંદરનાં જૂનાં ભવા-લાયક સ્થળોનું અવલોકન-વર્ણન પૂરું થયું. હવે તીર્થની ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશામાં આવેલ સ્થાનોનું પરિભ્રમણ કરીએ.

ભઝડિયા ગામ—તીર્થની ઉત્તર દિશામાં, તીર્થથી બેએક માઇલની દૂરી પર, ભઝડિયા નામનું ગામ છે. આ ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે. આ ગામમાં મહાદેવની બે જૂની દેરીઓ છે, અને ગામના પાદરમાં વહેતી નદીના કિનારે એક મરદ પીરનો ઓટલો છે એ નદીનું વહેણ ત્યાં ખારે માસ ચાલુ રહે છે. મંદિરની પૂજા-સેવા બે પૂજારી સંભાળે છે, એનું નામ વાસુદેવ છે. (અમે જાતે આ સ્થાન ભેવા જઈ શક્યા ન હતા, પણ ભદ્રેશ્વરતીર્થના પટાવાળા દરબાર શ્રી બાબુભાઈ પાસેથી આ માહિતી અમને મળી હતી; અને તે અહીં નોંધી છે.)

ભૂતેશ્વરનું મંદિર—ભદ્રેશ્વર તીર્થની આસપાસના વિશાળ ચોગાનના ઉત્તર તરફનાં દરવાજાથી થોડેક જ દૂર, ખેતરાઉ જમીનમાં, એક મંદિર આવેલું છે. મંદિર કંઈક જીર્ણ છે અને એમાં શિવલિંગ તથા પાર્વતીજીની મૂર્તિ પધરાવેલ છે. આ મંદિર ભૂતેશ્વરના મંદિરના નામે ઓળખાય છે. ઘરબારી પૂજારીઓ સાત પેઢીથી આ મંદિરનું પૂજારીપદ ભોગવે છે, અમે આ સ્થાન ભેવા ગયા ત્યારે (તાં ૧૬-૬-૧૯૭૪ના રોજ) બે પૂજારી આ મંદિરની પૂજા-સેવા કરતા હતા એમનું નામ ભેરામજર બુધગર હતું. આ પૂજારી

પાસેથી અમને એમ પણ જણવા મળ્યું કે ઘરખારી પૂજારીઓની એમની સાત પેઢીઓ પહેલાં ફક્ત ખાવાઓની સાત પેઢીઓએ આ મંદિરના પૂજારી તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી. મંદિરના બનાવનાર શ્રી રામદાસ હુહાણ હતા મંદિરના ઉપલા મજલે શિખરમાં પણ શિવલિંગ પધરાવેલ છે. મંદિરની ડાબી બાજુ સાત ફક્ત ખાવાઓની અને સાત ઘરખારીઓની સમાધિ છે, અને મંદિરમાં એક ભોંયરું પણ છે, જે ઝોની સામે, થોડે દૂર આવેલ ઢેઢાણ વાવમાં નીકળે છે, એમ અમને કહેવામાં આવ્યું હતું.

ઢેઢાણ તળાવ અને વાવ—આ ભૂતેશ્વરના મંદિરથી થોડે દૂર એક નાનું તળાવ બનેલ છે. આ તળાવ તો કેટલાંક વર્ષ જૂનું હશે એમ લાગે છે, પણ એમાં એ જ નામની (ઢેઢાણ નામની) ત્રણ કોઠાની વાવ આવેલી છે, તે તો ૯૧ વર્ષ પહેલાં-વિં સં ૧૨૪૨માં-જ બનેલી છે, અને ઝોના બનાવનાર તરીકે ‘કક્કર.....આહીરજી હં ગાવજી જસરાજ’ એવું નામ લખેલું છે આ તળાવનું નામ ઢેઢાણ તળાવ શા માટે પડ્યું હશે, તે જાણી શકાયું નથી. પણ ત્યાં બનેલ વાવ ઢેઢાણ તળાવમાં બનાવવામાં આવેલી હોવાથી એને પણ લોકોએ ઢેઢાણ વાવના નામે જાળખાવવા માંડી હશે, એમ કલ્પનાથી કે અતુમાનથી કહી શકાય. આ વાવની પાસે તીર્થની પેઢીનું વોટર વર્ક્સ છે; અને તે વોરા લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ વિં સં ૨૦૧૯માં બંધાવ્યું હતું. આ વોટર વર્ક્સની પાસે જેતરપાળની ઢેરી છે. ઢેઢાણ તળાવની પાસે એક ભમરિયા નામે જાળખાતું જેતર છે, એમાં સાદા પથ્થરના બે મોટા પાળિયા છે; અને એ બંને ઉપર નવ નવ લીંટીનો લેખ છે. અમે એ લેખો ઉકેલી શક્યા ન હતા. આ બંને પાળિયાને કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને મૂકવા બેઈએ.

હુદા હરિજનની વાવ—અહીંથી થોડેક દૂર, વોટર વર્ક્સની પૂર્વ દિશામાં, એક મોટી વાવ છે, જે સાવ જીર્ણ-શીર્ણ-ભગ્ન થઈ ગઈ છે.

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં કામી ખિરાદરીનો સંદેશ આપતી જગદૂશા વગેરે ચાર ભાઈબંધોની અને એમનાં સ્મારકોની વાત કરી છે, એમાંના મેઘવાળ-હરિજન વર્ણના ભાઈબંધ હુદાના સ્મારકરૂપે ચણાવવામાં આવેલી આ વાવ છે [ચિત્ર નં ૬૫]. વળી આ વાવ હુદાશાએ બંધાવી હતી એવી વાત પણ કહેવાય છે^૫ આ વાવનો ભગનાવશેષરૂપે ટકી રહેલો ભાગ અને ઝોની મોટી મોટી શિલાઓ, એક કાળે આ વાવ કેટલી મોટી હશે

૫. જુઓ, “હુદીઆ વાવ, ભદ્રેશ્વર-વસહીનાં દહેરાની પૂર્વે” હુદાશાની બંધાવેલી મજબૂત પથ્થરની આ સેવોર વાવ છે. આ વાવનાં ઝોતરંગની એક શિલા ૧૭ ફીટ ૭ ઇંચ લાંબી તથા ૨ ફીટ ૧ ઇંચ પહેળી બહી છે. આ વાવનું બાંધકામ જોવા જેવું છે, છતાં તેની ઉપર સિંદ્ધકળાની બહુ નકશી નથી. આ વાવનાં ઘણાં પથ્થરો બાંધકામ માટે બિપડી ગયા છે.”

—શ્રી મજદાસ ભગવાનલાલ ઢાયા

(“સ્વદેશી”નો વિં સં ૧૯૮૦નો દીપોત્સવી અંક, પૃ ૭૮)

અને કેવા મોટા જનસમૂહને પાણી પૂરું પાડી શકતી હશે, એનો ખ્યાલ આપે છે. અત્યારે તો આ સ્થાપત્ય સાવ બિસ્માર હાલતમાં પડ્યું છે.

એક પ્રશ્ન—ઢઠાણ તળાવ, ઢઠાણ વાવ અને ઢુઢા -મેઘવાળની (હરિજન-ઢેઢની) વાવ, આ ત્રણ સ્થાપત્યોનાં નામ એવાં છે કે, તે ત્રણે એક કાળે અસ્પૃશ્ય ગણાતી હરિજન જ્ઞાતિ સાથે એમનો સંબંધ હોવાનું સૂચન કરે છે. શું સાચે જ આ ત્રણે સ્થાનો આ કૌમે બનાવ્યાં હશે કે બીજા કોઈએ આ કૌમ માટે બનાવ્યાં હશે, એવો સવાલ થાય છે. આ સવાલનો ઉત્તર શોધવા કોઈકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને આવો પ્રયત્ન કરતી વખતે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, ઢઠાણ વાવ તો એક ઠક્કરે ચણાવી હતી અને ઠક્કર એ તો બ્રહ્મણ કૌમ માટે વપરાતો શબ્દ છે.

અહીં એ બાબતું પણ રસપ્રદ થઈ પડશે કે, ચોખંડા મહાદેવના મંદિરના એક ઝોટલામાં ચણી લેવામાં આવેલ ગુર્જરપતિ મહારાજ બચસિંહ સિદ્ધરાજનો વિ.સં. ૧૧૯૫ નો શિલાલેખ મૂળ ઢુઢાશાના શિવાલયનો હતો, એમ નોંધવામાં આવ્યું છે (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્ણ, પૃ. ૯૩-૯૪). આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ભદ્રેશ્વરની સાથે 'ઢુઢા' નામની વ્યક્તિ (વ્યક્તિઓનું) નામ સારી રીતે સંકળાયેલું હતું.

જૂની છત્રી : જગદૂશાની બેઠક—વાવથી આગળ વધીએ એટલે એક ખેતર આવે છે. એ ખેતરની વચ્ચે પથ્થરની એક જૂની છત્રી બિંધી છે. આ છત્રીની આસપાસ નાની-મોટી કોઈ ઇમારત કે એના અવશેષો પણ નથી, એટલે આ છત્રી સાવ એકલી-બટૂલી બિંધી છે; તેથી એને જોઈને, સહજપણે, એવો સવાલ થાય છે કે, આ રીતે ખેતરની વચ્ચે આવી ઇમારત શા માટે બિંધી કરવામાં આવી હશે? ગોળ ધુમ્મટ ધરાવતી, બાર થાંભલા ઉપર બિંબેલી અને ચોરસ ઘાટની આ ઇમારત, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જેને બારાંદરી કહે છે એના જેવી, બાર પ્રવેશવાળી છે. આ ઇમારતને જગદૂશાની બેઠક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. [ચિત્ર નં. ૬૬]

મોતીનું ખેતર—લગાતાર ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા દેશવ્યાપી દુષ્કાળમાં ગરીબ પ્રજાને અન્ન વસ્ત્ર પૂરાં પાડીને એ સંકટનું નિવારણ કરવાનો ભગીરથ અને સદ્ગુણ પુરુષાર્થ કરીને અમર બની જતાર અને 'જગતપિતા' નું બિરુદ મેળવનાર જગદૂશાની આર્થિક શક્તિ કેટલી બધી હશે, એમની પાસે કેટલું અઢળક ધન હશે, એની તો કલ્પના જ કરવી પડે. દેશ-પરદેશનાં વેપાર કે વહાણવટાથી આટલું બધું ધન એકત્ર થઈ શકે એવું માન્યામાં આવતું સુશકેલ બની જાય છે; અને તેથી જગદૂશાની અમાપ સંપત્તિવૃદ્ધિની દંતકથા જેવી કેટલીક અમત્કારિક ઘટનાઓ પણ જગદૂશાના જીવન સાથે જોડાયેલી બાણવા-સાંભળવામાં આવે છે. આમાંની એમને થયેલ અપાર ધનપ્રાપ્તિને લગતી એક અમત્કારિક ઘટના છે, એમના ખેતરમાં મોતીનો પાક થયાની, આ વાત આ પ્રમાણે છે—

એક વર્ષે હોતોતરો થઈ ગયાં હતાં અને વાવણી કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. જગદૂશહે પોતાના ખેતરમાં વાવવા માટે ઉત્તમ ભતની ભરતું બિચારણુ લાવી રાખ્યું હતું, અને વાવણી કરવાની તૈયારી ચાલતી હતી. જોવામાં એક દિવસ એમના આંગણે કેટલાક સાધુ-સંતો ભિક્ષા લેવા આવી પહોંચ્યા. સાધુઓને અનાજનો ખપ હતો. જગદૂશહે, પોતાની વાવણીનો વિચાર કર્યા વગર, બિચારણુ માટે લાવેલી ઉત્તમ ભતની બધી ભર એમને ભક્તિ અને ઉદ્ધાસથી ભિક્ષામાં આપી દીધી. સંતો ભિક્ષા લઈને અને આશીર્વાદ લઈને રવાના થયા. જગદૂશહે બીજી ભર મંગાવીને એનું પોતાના ખેતરમાં વાવેતર કરાવ્યું. વરસાદ-પાણી સારાં થયાં; વખત પાકયો એટલે ભરનો પાક તૈયાર થઈ ગયો. જગદૂશાના ખેતરનો પાક ભેઈને ખેડૂતો અભયથ થઈ ગયા—ભરનાં ફૂંડાંમાં જીવારના બદલે અસલ સાચાં મોતીના દાણા ખાઈ ગયા હતા ! ન માની શકાય એવી એ વાત હતી ! વાત જગદૂશાને કાને પહોંચી. પણ પહેલાં તો એમણે એ વાતને ખોટી માનીને હસી કાઢી—આવું તે વળી ક્યારેય બની શકે ખરું ? પણ પછી એમણે ભતે બઈને જોયું તો આશ્ચર્ય ખેતર મળદાય મોતીકાના પાકથી હિલોળા લેતું હતું ! જગદૂશા એ ભેઈને અચરજમાં પડી ગયા. એમને થયું : આ તો બધા પેલા સંતોના આશીર્વાદનો જ પ્રતાપ ! જગદૂશાની વખાર હગલાખધ મોતીઓથી ભરી ભરી બની ગઈ. જગદૂશાના જે ખેતરમાંથી મોતીનો આવો અમૂલ્ય મોલ કિતલોનું કહેવામાં આવે છે, તે ખેતર તરીકે આ ખાર થાંભલાનાળી છત્રીની આસપાસની ધરતીને બતાવવામાં આવે છે. ^૬

૬. જગદૂશાને જેનાથી અઠગક સંપત્તિ મળી એવા બીજા ત્રણ ચમત્કારો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે—

(૧) જગદૂશા એક વાર ભદ્રેશ્વર નગરની સીમમાં ગયા હતા. ત્યાં એમણે જોયું કે એક ભરવાડ પોતાનાં ખરડાં ચારતો હતો, અને એક ખડીના ગળામાં નીલમ મણિ બાંધેલો હતો. જગદૂશાએ નીલમ મણિ જાણે એ ખડી ખરીદી લીધી અને એ મણિના પ્રતાપે એમને ઘણું ધન મળ્યું.

(૨) એક વાર જગદૂશાનો ગુમાસ્તો હોરમઝ દેશમાં વેપાર માટે ગયો. ત્યાં એણે એક આરબ વેપારીના આંગણમાં દેખાવડો પથ્થર જોયો, એને પોતાના શેઠ માટે એ પથ્થર ખરીદી લેવાનો વિચાર થયો. પણ એવામાં ખભાતના કાંઈ વેપારીના નોકરનો વિચાર એ પથ્થર પોતાના શેઠ માટે ખરીદી લેવાનો થયો. પછી તો બન્ને વચ્ચે ઠરીફાઈ મઠાઈ મઠાઈ, અને બન્ને જણા એકબીજાથી વધુ વૈસા આપીને પેલી પથરી ખરીદવા બોલી—હગણ બોલવા લાગ્યા ! વાત વાતમાં વાત મમતે ચઢી ગઈ; અને પછી તો બેય ગુમાસ્તાઓને આ વાત પોતાના શેઠની આગળ સાવવવા જેવી મહત્વની લાગી. પણ છેવટે જગદૂશાના ગુમાસ્તાએ ત્રણ લાખ જેટલું મૂલ્ય આપીને એ પથ્થર ખરીદી લીધો અને પોતાના શેઠનું નામ રાખ્યું. પેલા આરબ સોદાગરને તો તે દિવસે ભારે તકાલ પડી ગયો ! પોતાની પાસેના વૈસા બધા ખૂટી ગયા હતા એટલે જગદૂશાનો ગુમાસ્તો માલ ખરીદ્યા વગર, ખાલી વહાણે, પાછો આવ્યો. જગદૂશાના ગુમાસ્તાએ ત્રણ લાખ આપીને પથરી ખરીદ્યાની વાત તો એના પહેલાં જ ભદ્રેશ્વરમાં પહોંચી ગઈ હતી. લોકો તો આ માટે જગદૂશાને હાસી—મજાકમાં કેવી કેવી વાતો કરતા હતા ! બિચારા ગુમાસ્તાને પણ ચિંતા હતી કે શેઠ છું કહેશે અને શું કરશે ? પણ જગદૂશાએ તો ક્ષેત્રું, પોતાની આખર સાચવવા બદલ પોતાના ગુમાસ્તાને શાખાશી આપી અને ઇનામ પણ આપ્યું—વૈસો તો ફરી ગમે ત્યારે મળી રહેશે, પણ એવી આખર કંઈ પાછી થોડી મળવાની હતી ! પેલા પથ્થરને તો ઉધાસ

હનુમાનની દેરી—આ દેરી તો પાંચ-છ વર્ષ જેટલી જ જૂની છે. આ દેરીમાં પૂજારાવામાં આવેલ હનુમાનજીની મૂર્તિ જગદ્ગુણના આ ખેતરની પાસેથી મળી આવી હતી. એક વખત ભરૂં ગામના રહેવાસી હરિજન વાછિયાભાઈ આદિપુરની સડક બાંધવાનું કામ કરતા હતા. આ મૂર્તિને જોઈને એમને ત્યાં એક દેરી બંધાવવાનો વિચાર આવ્યો. એમણે પોતાની આ ભાવના ભદ્રેશ્વરજૈનતીર્થની પેઢીના મુખ્ય મહેતાજી શ્રી નેમચંદ્રભાઈ વોરાને કરી. આ પણ એક દેવસ્થાન જેવું સારું કામ હતું. એમણે વાછિયાની ઈચ્છા પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો અને છેવટે શ્રી નેમચંદ્રભાઈ વોરા, તીર્થના મિત્રી શ્રી ગોવિંદજીભાઈ કામજી તથા હરિજનભાઈ વાછિયા—એ ત્રણેના સહકારથી છએક વર્ષ પહેલાં (સને ૧૯૭૧)માં આ દેરી ઊભી થઈ આ નાની સરખી દેરી પણ જાણે કોમી સહકારનો પાઠ સંભળાવી જાય છે !

ચક્રોપીરની દરગાહ—આ દેરીની સામે, ગાંધીધામ-માંડવીની પાકી સડકની પેલી પાર, એક જૂની દરગાહ દેખાય છે. એ દરગાહ ચક્રોપીરની છે. આ દરગાહ માટે એક રમૂજભરી દંતકથા પેઢીના પટાવાળા દરબાર શ્રી બાબુભાઈએ એમને કહી કે, આ દરગાહ થોડીક થોડીક દરિયા તરફ ખસતી રહે છે. એમ ખસતાં ખસતાં જ્યારે એ દરગાહ દરિયા સુધી પહોંચીને દરિયામાં સમાઈ જાય, ત્યારે આ ગામનો નાશ થશે !

ઈચ્છીએ કે, આ દરગાહ દરિયા તરફ ખસતી અટકી જાય, અથવા દરગાહના ખસવાની સાથે સાથે સાગરદેવ-દરિયાલાલ પણ થોડા થોડા ખસતા રહે, અને આ ગામ ઉપર આવી કોઈ આપત્તિ આવવા ન પામે !

આ બે ઇમારતો કયાં ?—ભદ્રેશ્વર તીર્થની આસપાસ જગદ્ગુણનો ભંડાર હોવાની વાત કહેવામાં આવે છે, પણ આવી કોઈ ઇમારત અહીં દેખાતી નથી. વળી, “કચ્છનું” અગ્નિજ્વાળાં મૂકી રાખવામાં આવ્યો, એક વાર એક સંત પુરુષ જગદ્ગુણના અગ્નિજ્વાળાં આવી પહોંચ્યા. એમણે એ પથ્થરને જોઈને કહ્યું કે, આ પથ્થર તો રત્નોની ખાણ છે; એમાં બહુમુદાં રત્નો ભર્યાં છે. જગદ્ગુણને ઘરમાં લઈ જઈને પથ્થરને તોડાવ્યો તો અંદરથી લાખ-લાખની કિંમતનાં રત્નો ને હીરા નીકળી આવ્યાં !

(૩) એક વાર કોઈ વહાણવટી મુજકેલીમાં આવી પડ્યો; એને પોતાના વહાણમાત્રે માલ અને તેમ કરીને વેચી દેવા પડે એવી સ્થિતિ થઈ. એણે જગદ્ગુણને એ ખરીદી લેવા વિનંતિ કરી. એણે તો, માલમાં મીઠુની જ મોટી મોટી ઇંટો ! મીઠુનો વેપાર ? દયાધરમી આવક એવા વેપારમાં હાથ પણ ન નાખે. પણ જગદ્ગુણને એ વહાણવટી ઉપર દયા આવી અને એમણે એ મીઠુની ઇંટો જેવા ચોસલાં ખરીદી લીધાં; અને પોતાના રહેણાણના આંગણમાં સુકાવી દીધાં. એમના આ કામથી એમનાં પત્ની યશોવતી એમના ઉપર ખૂબ નારાજ પણ થયાં કે, આવો અધર્મનો વેપાર આપણાથી કેવી રીતે થઈ શકે ? કેટલાક વખત પછી શિયાળામાં કુટુંબનાં છોકરાંએ એ ટાંઢ ઉઠાડવા આંગણમાં તાપણું કર્યું. એ તાપણુના તાપથી પાસે પડેલ મીઠુનું એકાદ ચોસણું પીમળી ગયું અને અંદરથી પીળા રંગની ધાતુ દેખાવા લાગી. વધુ તપાસ કરીને જોયું તો અંદર સોનાની ઇંટો જેવી મોટી મોટી લગ્ગીઓ ભરી હતી—જેણે લક્ષ્મીજી, પોતે જ જગદ્ગુણના ઘરને અલસે ભરી દેવા માટે, મીઠુનાં ચોસલાંવે, સામે ચાલીને પધાર્યાં હતાં !

સંસ્કૃતિદર્શન” (૫૦ ૬૩-૬૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચોખંડા મહાદેવતા મંદિરમાં રાખવામાં આવેલ ગૂર્જરપતિ જયસિંહ સિદ્ધરાજનો શિલાલેખ ભદ્રેશ્વરમાંના હુદાશાના શિવાલયમાંનો હોવાનું કહેવાય છે.^૭ પણ આ શિવાલય પણ અમારા ભોવામાં આવ્યું નહીં. તો આ બે ઇમારતોનું શું થયું હશે? તેમાંય હુદાશાનું શિવાલય અહીં હોવાનો તો ઉદ્દેશ પણ મળે છે; તો એ અમારા ભોવામાં કેમ નહીં આવ્યું હોય? આ બાબતમાં અમારી કંઈ સરતચૂક થવા પામી હોય, એવું તો નહીં ખ્યાલું હોય ને?

આ પ્રશ્ન સાથે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની આસપાસ આવેલ પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને ભોવાલાયક સ્થાનોની આપણી પરકરમા પૂરી થાય છે.

નોંધ—આ પ્રકરણમાં ભદ્રેશ્વરનાં ભોવાલાયક સ્થળોની જે માહિતી આપી છે, તે સંશોધનની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નથી આપી, પણ એક સામાન્ય પ્રવાસી કે દર્શકની હેસિયતથી જ આપી છે. એટલે વિશેષ શોધખોળને અંતે આ સ્થાનો સંબંધી વિશેષ, વધારે આધારભૂત અને જુદા પ્રકારની પણ માહિતી મળી આવવાનો સંભવ છે.

૭. આ શિલાલેખ અંગે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં જ અન્ય સ્થાને (૫૦ ૨૭૫) એમ પણ નોંધવામાં આવ્યું છે કે, “આ શિલા પ્રથમ કચ્છાથી ઉપાડવામાં આવી છે તેની ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.”

કચ્છની મોટી તથા નાની પંચતીથી

કચ્છની ધરતીમાં જૈનધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને પ્રભાવ કેટલો વ્યાપક હતો, તેની સાક્ષી જેમ એ ધરતીને ધર્મભાવનાથી સુરક્ષિત બનાવી જનાર પ્રભાવક આચાર્યો, સુનિવરો અને શ્રીપૂજ્યો-ચતિઓની સૈકાઓજૂની કાર્યવાહી તેમ જ વગદાર, ઉદાર અને લોકકલ્યાણ તથા જીવ-દયાના હામો જૈન મહાજનોની પરંપરા પૂરે છે, તેમ એ ભૂમિના શણગાર અને ગૌરવ સમાં સંખ્યા-બંધ (દોઢસો ઉપરાંત) જિનમંદિરો પશુ પૂરે છે.

આ જિનમંદિરોમાં કેટલાંક તો વિશાળ માંડણી અને ઝીણવટભરી સજીવ કોરણીના લીધે એવાં લગ્ન અને નયનરમ્ય છે કે જેથી એની ગણતરી કચ્છની બહુમૂલ્ય સંસ્કારસમૃદ્ધિમાં થાય છે. કચ્છના આવા આલીશાન અને શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂના સમાં જિનપ્રાસાદોમાં સુવિખ્યાત ભદ્રેશ્વરતીર્થના જિનાલય ઉપરાંત, કચ્છની મોટી પંચતીથી, નાની પંચતીથી તથા અન્ય કેટલાંક શહેરો અને ગામોનાં જિનમંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

એટલે અહીં મોટી પંચતીથીનાં તથા નાની પંચતીથીનાં જિનમંદિરોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય તેમ જ અન્ય સ્થાનોનાં કેટલાંક જિનમંદિરોની યાદી આપવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો, આ જિનાલયો એવાં સુંદર અને શાનદાર છે, અને એની સ્થાપનાની પ્રેરણા આપનાર તથા પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્ય મહારાજો વગેરે શ્રમણસમુદાયનો તેમ જ એ પ્રેરણાને ઝીલીને જે તે જિનમંદિરોની સ્થાપના કરનાર શ્રાવકસમુદાયનો ઇતિહાસ એવો આકર્ષક છે કે જેથી આવા એક એક જિનમંદિરનો યથાર્થ અને સર્વસ્તાર પરિચય આપવા માટે એક એક નાનું-મોટું સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવું પડે પણ આ પુસ્તકમાં આ બધી વિગતોને સમાવવાનો અવકાશ નથી, એટલે એનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કે એની યાદી આપીને જ સંતોષ માનવાનો રહે છે આમાં સૌથી પહેલાં મોટી પંચતીથીનાં દર્શન કરીશું.

મોટી પંચતીથી

કચ્છની મોટી પંચતીથીનાં જિનચૈત્યો (૧) સુથરી, (૨) કાઠારા, (૩) જખૌ, (૪) નલીઆ અને (૫) તેરા - એ પાંચ ગામોમાં આવેલાં છે અને આ પાંચે ગામો અબડાસા તાલુકામાં વસેલાં છે, એ ખીના જેમ આ પંચતીથીની વિશેષતા છે, તેમ આ તાલુકાની પશુ ગૌરવગાથા છે. અને માંડવી

તાલુકામાંથી અબડાસા^૧ તાલુકામાં પ્રવેશ કરતાં, શરૂઆતમાં, આવતું સાંધાણ ગામ પણ એના મોટા, સુંદર અને કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારની બાંધણીવાળા જિનમંદિરને લીધે, પંચતીથીનાં યાત્રાધારોની જેમ, જૈન સંઘને માટે યાત્રાનું સ્થાન બની રહે છે. એમ કહેવું બેઠકે કે, અબડાસા તાલુકામાં આવેલ આ મોટી પંચતીથીનાં મન ભરીને નીરખ્યા જ કરીએ એવાં આલીશાન, લખ્ય અને નયન-મનોહર જે જિનપ્રાસાદોનાં દર્શનનો લાભ યાત્રિકને મળવાનો છે, તેનો નમૂનો સાંધાણના જિન-મંદિરમાં જોવા મળે છે; અને આ પંચતીથીની યાત્રા આ દેરાસરથી શરૂ થાય છે, એટલે એ પંચ-તીથીની યાત્રાનું જાણે કે પ્રવેશદ્વાર જ હોય એમ લાગે છે ! વળી, આ બધાંય જિનમંદિરોની બાંધણી, અન્ય સ્થાનોનાં જિનમંદિરોની બાંધણીથી જુદી તરી આવે એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની તેમ જ વિવિધ પ્રકારની છે, એમ એના દર્શકને લાગ્યા વગર નથી રહેતું

અબડાસા તાલુકાની વિશિષ્ટતા—કચ્છ જિલ્લાના પશ્ચિમ દક્ષિણ વિભાગમાં આવેલ અને ૨૪૦૦ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવતો આ તાલુકો એના બહુ જોષા વરપાદ, સૂકી જમીન અને નપાણિયા મુલક તરીકે જાણીતો છે. સને ૧૯૭૧ની વસ્તી-ગણતરી પ્રમાણે એમાં ૧ શહેર, ૧૪૮ વસવાટવાળાં ગામડાં અને ૧૪ વેરાન ગામડાં છે, અને ૭૪૧૬૫ માણસોની વસ્તી છે. પણ આ તાલુકાની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે, આ તાલુકામાં વરસાદ જોષા થાય છે, પણ સંપત્તિમાં—આર્થિક સમૃદ્ધિમાં—એ લ્હો આગળ વધેલો અને નામાંકિત છે. એના સાહસી જૈન શાહ-સોદાગરોએ કચ્છ બહારની ધરતીમાં વસવાટ કરીને અદભૂત સંપત્તિ લેખી ક્યાંના અને એ સંપત્તિનો અનેક ધર્મકાર્યોમાં તેમ જ લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં ઉદારતાથી સદુપયોગ કર્યાના સંજ્ઞાબંધ દાખલાઓ મળી શકે છે. અને આવા સખીદિલ શ્રેષ્ઠીઓની સખાવતોનાં કીર્તિમંદિરોની ધજાઓ તો ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજય, ગિરનાર અને બીજાં મહાતીથો ઉપર પણ લહેરાઈ રહી છે.

૧. આ તાલુકાનું “અબડાસા” નામ પડ્યું એની પાછળ એક શીર્ષ અને સમર્પણની કથા રહેલી હોવાનું માનવામાં આવે છે, ધરતી સત્તની ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં ખિલજ વંશના બાદશાહ અહમદદીને હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરીને “ખૂની” તરીકે બદનામી મેળવી હતી. સિંધ-ઉંમરકોટના સુસરા વંશના એક રાજકુમાર ચનેસર, દેશદોષી બનીને, સુસરા રાજ્યવંશની સુંદરીઓ અપાવવાની લાલચ આપીને, અહમદદીન ખીલજને સિંધ ઉપર ચડાઈ કરવા એના ઝનૂની અને વિચાળ લશ્કર સાથે, તેડી લાવ્યો ઉંમરકોટનો રાજ ધોધો સુમરો (ચનેસરનો એરમાન નાનો ભાઈ) સમજ ગયો કે, આ ખૂની બાદશાહના લશ્કર સામે ટકર લઈને સુસરા વંશની સુંદરીઓના ચિયળની રક્ષા થઈ શકવાની નથી, એટલે એણે ૧૪૦ સુસરા સ્ત્રીઓને કચ્છ તરફ રવાના કરી દીધી અને એમનું રક્ષણ કરવાનું વડચરતા રાજવી ભ્રમ જખરા બીકે અબડા અબડાણીને કહેણ મોકલ્યું— આ રાજવી એના શીર્ષ અને સાહસને કારણે “અબડા અબડાગ” નામે પંકાતો હતો. ધોધો ખીલજના લશ્કર સાથે લડીને છેવટે વીરગતિને પામ્યો. બ્યારે અહમદદીને બધી સુંદરીઓ કચ્છમાં ગયાનું બપર્યું ત્યારે એ કચ્છમાં ગયો. વડચર પાસે અબડાએ સુસરા સુંદરીઓના ચિયળનું રક્ષણ કરવા એનો સામનો કર્યો અને છેવટે એ પણ વીરગતિને પામ્યો, સુસરા સુંદરીઓ પોતાના સતીત્વને અખંડિત રાખવા ધરતીમાં સમાઈ ગઈ અને આ સુંદરીઓને મેળવવાની અહમદદીનની કામના મનની મનમાં જ રહી ગઈ ! આ વીર કથાની યાદમાં આ પ્રદેશ “અબડાસા”ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. (કચ્છ કલાધર, ભાગ ૧, પૃ ૧૨૨-૧૪૬; મારી સિંધવાસી, પૃ ૧૨૮)

જૈન સંઘની દષ્ટિએ આ તાલુકાની બીજી વિશિષ્ટતા સૌકાર્યક્રમ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી છે; તે એ કે, જૈન સંઘના પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક, દિગંબર, સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી એ ચારે ફિરકામાંથી આ તાલુકામાં ફક્ત પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના અનુયાયીઓ છે. ઉપરાંત પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના તપગચ્છ, અંચળગચ્છ, પાથચંદ્રગચ્છ, ત્રિસ્તુતિકગચ્છ વગેરે જુદા જુદા ગચ્છોમાંથી અખડાસા તાલુકાનો સમસ્ત અથવા ઘણા મોટા ભાગનો જૈન સંઘ ફક્ત અંચળગચ્છને જ અનુસરે છે અને એ ગચ્છની જ સામાચારીતું પાલન કરે છે. ૨ આથી આગળ વધીને, કચ્છનાં આ પરગણામાં વસનારા જૈનો ઝોસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળ, વીસા, દસા વગેરે જન જ્ઞાતિમાંથી ફક્ત દસા ઝોસવાળ જ્ઞાતિના જ છે. વળી, અહીં એ પણ બહુવા મળ્યું કે, જેમ કચ્છના વીસા ઝોસવાળ જ્ઞાતિના કેટલાક ભાઈઓ ખેતીનું કામ કરે છે તેમ, આ તાલુકામાં વસતા દસા ઝોસવાળ જ્ઞાતિના કેટલાક ભાઈઓ ખેતીનું કામ કરવા ઉપરાંત, કુશળ શિલ્પી તરીકે સલાટનું કામ પણ કરે છે. અખડાસા તાલુકાની આ વિશિષ્ટતા જૈન સંઘની દષ્ટિએ વિરલ અને અનોખી છે. આ ઉપરથી કંઈક એમ લાગે છે કે, અંચળગચ્છની માન્યતા, થોડા કે વધુ પ્રમાણમાં, આખા કચ્છમાં પ્રસરેલી હોવા છતાં, અખડાસા તાલુકામાં તો બહુ એતું એકછત્રી વચસ્વ પ્રવર્તે છે. બીજા કોઈ ગચ્છે કયાંય આવું એકરાગી વચસ્વ કાયમ કર્યોનો દાખલો બહુવા મળતો નથી. સુંબઈ જેવી પથરંગી નગરીમાં દસા ઝોસવાળ જ્ઞાતિ અને અંચળગચ્છનો તેમ જ એના વગદાર શ્રીમાનોનો અત્યારે પણ જે પ્રભાવ છે અને સુંબઈના વિકાસની શરૂઆતના સમયથી એમાં એમણે જે ફિરસો

૨ અખડાસા તાલુકાની જે વ્યક્તિઓ અંચળગચ્છ સિવાયના અન્ય ગચ્છની સામાચારીતું પાલન કરે છે, તેમાંની મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ બહાર જઈને વસેલી છે; અને કેટલીક વ્યક્તિઓએ અન્ય ગચ્છમાં દીક્ષા પણ લીધી છે. એક જ કુટુંબની જે વ્યક્તિઓએ જુદા જુદા ગચ્છમાં દીક્ષા લીધી હોવાનો પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગ જોયા મળે છે, દા. ત. સુથરીના વતની આચાર્ય શ્રી વિજયયશોભદ્રસુરિજી મહારાજ તપગચ્છમાં અને એમનાં કુટુંબી સસારી બહેન સાધ્વીજી શ્રી વિદ્યુત્પલાશ્રીજી અંચળગચ્છમાં દીક્ષિત થયાં છે.

આ તાલુકાનું સુનિરાશ શ્રી વિદ્યાવિજયજીએ એમના “મ.ચી.કચ્છ યાત્રા” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે—

“અખડાસામાં જૈનોમાં મોટે ભાગે, બદ્ધે આખા અખડાસામાં કહીએ તો ચાલે, ‘કચ્છી દસા ઝોસવાળો’ની જ વસ્તી છે. પછી કદાચ કોઈ ગામમાં વીસાઓ હશે હા, દશામાંથી વિપ્રગ કરેલા પાંચા પણ કેઈ કેઈ ગામમાં છે. અખડાસામાં બધા જૈનો એક જ ધર્મ ને એક જ ગચ્છના લોક છે. કહીમાં મંદિરમાંગી” અને સ્થાનકવાસી બને છે, બ્યારે અખડાસામાં કેવળ મંદિરમાંગી જ છે. કહીમાં ખરતરગચ્છ, તપગચ્છ, પાથચંદ્રગચ્છ અને અંચળગચ્છ—એમ જુદા જુદા ગચ્છો છે, બ્યારે અખડાસામાં એક જ ગચ્છ—અંચળગચ્છ છે આખા કચ્છમાં એક ભદ્રધરને છોડીને જૈન મંદિરોની જેવી વિશાળતા ને સુંદરતા અખડાસામાં છે, તેવી કયાંય નથી. કચ્છની જૈન પંચતીર્થો પણ આ અખડાસામાં છે પંચતીર્થો શા માટે ? અખડાસાના એક એક ગામનું મંદિર ખરેખર દર્શનીય છે, અને દરેક ગામનાં મંદિરો લાગતાની સિદ્ધતા છે. બીજા પ્રાંતો કરતાં અખડાસામાં અતિથિસત્કાર પણ સારો થાય છે. કોઈ પણ ગામમાં ગમે તેટલા યાત્રાળુઓ આવે, તેનું આદર-સન્માન થાય છે, અને તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા બળવાય છે.”

આપ્યો છે તે, સુબંધની વિકાસકથાના ઇતિહાસમાં એક ભિન્ન પ્રકરણરૂપ બની રહે એવો અને અબડાસા તાલુકાનું ગૌરવ વધારે એવો છે.

મોટી પંચતીથી

ત્યારે હવે આ તાલુકાની અણમોલ ધર્મસંપત્તિરૂપ કચ્છની મોટી પંચતીથીનાં દર્શન કરી એનો ટૂંક પરિચય મેળવીએ આ પંચતીથી એટલે સુધરી, કોઠારા, જખૌ, નલીઆ અને તેરા એ પાંચ ગામોનાં જિનમંદિરો. આ પાંચ મંદિરોની સાથે સાથે, આ પંચતીથીની શરૂઆતમાં જ આવતું સાંધાણુ ગામનું દેરાસર પણ મનોહર અને અનોખી ઢબનું છે, એટલે એનાં દર્શનથી શરૂઆત કરીએ.

સાંધાણુ

માંડવીથી મોટી પંચતીથીની દિશામાં આગળ વધીએ એટલે, ૧૧ માઈલની દૂરી પર, મોટા લાયજ નામે કચ્છના જેવું ગામ આવે છે. ગામમાં મહાવીરસ્વામીનું માળવાળું વિં. સં. ૧૬૭૬નું સુંદર મંદિર છે. આ દેરાસર, કોઠારાના ગગનચૂંબી અને આલીશાન દેરાસરના નાના નમૂના જેવું છે. ઉપરે માળે મનોહર આરસના સમવસરણની રચના કરેલી છે. ગામમાં બે ઉપાશ્રય, મહાજનવાડી અને હવાખાતું છે આ ગામથી આગળ વધતાં માંડવી તાલુકાની સરહદ પૂરી થાય છે અને અબડાસા તાલુકો શરૂ થાય છે. સાંધાણુ પહોંચતાં પહેલાં વચમાં ડુંમરા ગામ આવે છે. ત્યાં વિં.સં. ૧૬૨૨માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું અચળગચ્છનું મંદિર છે.

મોટા લાયજથી સાંધાણુ ૨૦ માઈલ થાય છે.

સાંધાણુ ગામમાં મૂળનાથક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મુખ્ય દેરાસર છે. માળવાળું આ મુખ્ય દેરાસર, એની વિશિષ્ટ પ્રકારની બાંધણીને કારણે, અનોખી ઢબનું લાગે છે. ઉપરાંત એની આસપાસ બનેલાં નાનાં-મોટાં દેરાસરોના જૂમખાથી એ વિશેષ શોભાયમાન બન્યું છે. અને તેથી એ ભાવિક દર્શકને તેમ જ શિવપ્રકળાના ચાહકને, ઘડીગર કોઈક દિવ્ય પ્રદેશનો વિહાર કરાવતું હોય એમ જ લાગે છે. [ચિત્ર નં. ૧૭]

ભગવાન શાંતિનાથનું આ મુખ્ય દેરાસર વિં. સં. ૧૬૧૦માં સ્થપાયેલ છે, અને એ શેઠ શ્રી માંડણુ તેજસી દુલ્લાએ આચાર્યશ્રી મુક્તિસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી બંધાવેલ છે. મુખ્ય દેરાસરની સામે શ્રી મુનિસુવતસ્વામીનું જિનાલય આવેલ છે. વિરધાર શ્રી જેતશી કરમણે, આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી, વિં. સં. ૧૬૧૬ માં, સંબવનાથ ભગવાન તથા વિં. સં. ૧૬૨૭માં આશારીઆ શ્રી લાંડણે તથા આશારીઆ શ્રી લખમશીએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનાં જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં. આ ગામના શ્રેષ્ઠી પરબત લાધાએ આચાર્ય શ્રી વિવેકસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી, વિં. સં. ૧૬૩૨માં, શ્રી હેસરિયાજી તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તથા એમણે તથા

એમના ભાઈ ગોવિંદજીએ અહીં 'વિં સં' ૧૬૩૪માં અનુક્રમે મહાવીરસ્વામીનું તથા પદ્મપ્રભુનું દેરાસર બંધાવ્યું હતું. આ તીર્થસ્થાનના વિકાસમાં સ્વનામધન્ય દાનવીર શ્રેષ્ઠી શ્રી નરશી નાથાનો પણ ફાળો હતો. (અચળગચ્છ દિગ્દર્શન, ફકરા નં ૨૩૩૭, ૨૩૪૫, ૨૪૪૭, ૨૫૧૬)

ક્રમે ક્રમે નવાં નવાં દેરાસરોનો ઉમેરો થવાના કારણે સાંધાણમાં એક જ સ્થાનમાં નવ જિન-મંદિરોનાં દર્શન કરવાનો લહાવો મળે છે. અને તેથી, બધું ગિરિરાજ શ્રી શત્રુજયનું સ્મરણ કરાવવા માટે ન હોય એમ, આ તીર્થને “નવ ટૂક” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઉપરાંત એને “તિલક ટૂક” પણ કહે છે. આ તીર્થનું આ નામ પડવાનું કારણ પૂ. સાધ્વીજી શ્રી વિદ્યુતપ્રભાશ્રીજીને પુણવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, “શેઠ માણેકચંદ માડણ તરફથી આ દેરાસર બંધાતું હતું; અને માણેકચંદ શેઠ મોટું તિલક કાઢતા હતા, તેથી લોકોએ એ વખતે બંધાતા દેરાસરજીનું નામ “તિલક ટૂક” પાડી દીધું. સુબંધમાં તે વખતે માણેકચંદ માડણની કંપની ચાલતી હતી.” આ ખુલાસા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, શ્રી માણેકચંદ શેઠ, શેઠ શ્રી માડણ તેજશીના પુત્ર થતા હોવા ભોઈએ.

“શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” (પૃ ૧૪૧)માં આ તીર્થનું ટૂંકું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે—

“કુમરાથી સુથરી પાંચ ગાઉ થાય. વચ્ચે સાંધાણ નામનું એક ગામ આવે છે. આ ગામનું દેરાસર ઘણું મોટું છે. ચૂનાપથ્થ શ્રી શાંતિનાથ પ્રજ્ઞુ છે. કુલ ૫૫ણની પ્રતિમાજીઓ ૧૧૨ છે. જેનોનાં ૪૦ ઘર છે. સંઘનું સન્માન અહીં સારું થયું હતું, અને દાનભાતનું જમણ આપ્યું હતું. આંહીના સરૈવામાં આંહીના દાનપાત્રોએ પણ લાભ લીધો હતો.”

સાંધાણમાં અચળગચ્છના શ્રીપૂજીની ગાદી છે. ઉપરાંત અહીં એક પુસ્તકલંકાર પણ છે. (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, કોઠા નં ૧૬૧૧)

જેમ શેઠશ્રી પરબતલધાભાઈએ શ્રી કેસરિયાજી તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તેમ સાંધાણનાં કેટલાંક ધર્માનુરાગી શ્રાવકભાઈઓ તથા શ્રાવિકાગ્રહેનોએ જિનબિંબો પણ ભરાવ્યાં હતાં, જે ગિરરાજ શત્રુજય ઉપરનાં તથા અન્ય સ્થાનોનાં જિનાલયોમાં પધરાવેલ છે. (શ્રી અચળગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો, લેખ નં. ૬૧૪, ૬૨૦, ૬૨૬, ૬૩૪, ૬૪૧, ૬૪૨, ૧૦૧૭, ૧૦૫૬.) આમાંની લેખ નં. ૬૨૦, ૬૨૬ તથા ૬૩૪ની ત્રણ પ્રતિમાઓ તો આ તીર્થના સ્થાપક શ્રેષ્ઠી માડણ તેજશીના કુટુંબની વ્યક્તિઓએ જ ભરાવેલી છે.

આ હકીકત ઉપરથી બહુ શકાય છે કે, સાંધાણ ગામ એક તીર્થધૂમિ ભેગો મહિમા ધરાવે છે. ત્યાંથી છ માર્હલની દૂરી પર કચ્છની મોટી પંચતીર્થોનું પહેલું તીર્થ સુથરી આવે છે.

સુથરી

આ તીર્થ ધૃતકન્ધોલ પાર્થનાથના તીર્થ તરીકે નામાંકિત થયેલું છે, અને એની પ્રતિષ્ઠા

વિ. સં. ૧૮૯૬ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૮ના રોજ કરવામાં આવી હતી. આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધી એક દંતકથા પ્રચલિત છે. પૂ. સાધ્વીજી શ્રી કમલશ્રીજીએ સંપાદિત કરેલ અને વિ. સં. ૨૦૨૪માં પ્રકાશિત થયેલ ‘શ્રી દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા’ નામે પુસ્તકમાં આ કથા આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“અખડાસાની પંચતીર્થીમાં સુથરીનું જિનાલય એક અનન્ય આકર્ષણ છે. મૂળનાયક શ્રી ધૃતકલ્પલોક પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીનું મૂળ બિંબ મહારાજ સંપ્રતિએ ભરાવેલું. હાલારમાં આવેલ છીકરી ગામમાં એ પ્રતિમાજીને અચળગ્રન્થાધિપતિ દાદાશ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં. છીકરીથી સુથરીમાં થયેલ સ્થાનપરિવર્તન અંગે નીચે સુમળની વિશ્વસનીય આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે—

“વિક્રમના સોળમાં સૈકામાં સુથરીમાં અચળગ્રન્થના ગોરજી ધરમચંદ શેખરશાખાવાળાએ પોતાની પોસાળમાં શ્રી અજિતનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને સ્થાપી હતી. દશા જોસવાળા યાત્રિની વસ્તી સારી હોઈ શુભ પ્રસંગે શ્રી અજિતનાથજી ભગવાનની એ પ્રતિમાજીનો ઉપયોગ થતો કે એ અરસામાં કે. દ. જો. યાત્રિના શ્રી મેઘજી ઉડીયા ખ.લુમાંથી પથ્થર કાઢવાનું કામ કરવા છતાં કરજ સાથે હોવાથી કંટાળીને આત્મહત્યા કરવા વાવમાં પડવા જતાં દેવવાણી સંભળાઈ, “ના, ના.” ચોતરફ નજર કરતાં કોઈ દેખાયું નહીં એટલે સમજ્યા કે દેવ ના પાડે છે માટે આજે આપઘાત ન કરવો, એમ વિચારી એ ઘેર જઈને સૂઈ ગયા. તે જ રાતે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં સૂચનાયું કે, ‘આપઘાત કરોય નહીં’, હિંમન રાખ, બધા સારા વાના થશે. સવારના છોડીને અગ્રુક વેપારી પાસે જાણે, તેની પાસેથી કોરી ૨૦૦ મળશે. કોરી ૧૦૦ લેણુંદારને આપી દેવું પતાવશે અને બાકીની સો કોરી લઈને ગોધરાઈ ગામે જાશે. તે ગામના ભગમણ પાદરે હાલારના છીકરી ગામના દેવરાજ વણિક મળશે. તેમની સાથેના બળદના પોડીઆ ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હશે, તે કોરી સો લઈને તને આપશે, તે લઈ લેજે.”

“આ રીતે સ્વપ્નમાં અધિષ્ઠાયક દેવની સૂચના સંમતીને શ્રી મેઘજી ખૂબ આનંદથી જાણ્યા. જાગીને

૩. “અચળગ્રન્થ દિગ્દર્શન”માં સુથરીમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર બન્યા સંબંધી આ પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો મળે છે : (૧) ફરરા ૨૩૫૭માં લખ્યું છે કે, “તેરાના ગોરજી હીરાચંદ તારાચંદ ત્યાં (સુથરીમાં) શ્રી અજિતનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. અને (૨) ફરરા ૨૫૬૮માં સૂચવ્યું છે કે, “એ વર્ષે (વિ. સં. ૧૮૮૪માં) સુથરીમાં ગોવિંદજી લખમશી કારિત શ્રી અજિતનાથ જિનાલયની આવજી સુદી ૧૫ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવો” આ બે મંદિરો એક જ હશે કે ભુદાં ભુદાં, એ જાણ્યું નહીં બાકી રહે છે પણ શ્રી અજિતનાથ ભગવાનની જે પ્રતિમા ગોરજી ધરમચંદ પાસે, એમની પોસાળમાં, હોવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે આ બન્ને કરતાં પ્રાચીન હોવી જોઈએ. આ પ્રતિમા પોસાળમાં રહેતી હોવાનું લખ્યું છે, એનો અર્થ એ થયો કે, આ દંતકથાનો પ્રસંગ બન્યો તે વખતે, ત્યાં અજિતનાથ ભગવાનની મૂર્તિ દેરાસરમાં નહીં પણ પોસાળમાં રાખવામાં આવતી હતી. આ ઉપરથી એરી કલ્પના કે જેવું અનુમાન કરી શકાય કે, ઉપર સૂચવેલ અજિતનાથ ભગવાનના મંદિરમાં આ પ્રાચીન મૂર્તિને પધરાવવામાં આવી હશે. આમાં વસ્તુસ્થિતિ થું હશે, તે નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એમ નથી. પણ મેં કરેલ નોંધ પ્રમાણે અત્યારે સુથરીમાં અજિતનાથ ભગવાનનું એક જિનાલય છે, અને તે મુખ્ય દેરાસરથી જૂદું અને નાનું છે.

૪. આ ગોધરા તે પંચમહાલ જિલ્લાનું નહીં પણ કચ્છ જિલ્લાનું ગોધરા ગામ સમજવું. એને ગોધરા પણ કહે છે

દેવસ્મરણ કરી સ્વપ્નમાં થયેલ સૂચન પ્રમાણે અનુસરી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને તે સુધરી ગમે લઈ આવ્યા, છીકારીમાં દેવરાજને પશુ સ્વપ્નમાં એ જ પ્રકારે સૂચન મળેલ ગોધરા ગામના ભગમણા પાદરના દરવાજા બેઠ મળ્યા. પરસ્પર સ્વપ્નની વાત રજૂ કરી શ્રી દેવરાજે કોરો લીધી અને શ્રી મેઘજી ઉડીઆએ પરમઉપકારી શ્રી પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને સુધરી લાવી પોતાના ઘેર રાટલા રાખવાના કાઠલામાં મિરાજમાન કર્યા. ત્યારથી વાર-તહેવારે શુભ પ્રસંગે ગોરજના શ્રી અજીતનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરતા તેમ સ્થાનિક જૈનો શ્રી મેઘજી ઉડીઆના શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરવા લાગ્યા. પ્રતિમાજીના નામાભિધાન અન્વયે જણાય છે કે, એક વાર કોઈ મોટા શ્રીમંત મેઘજીશાને સમગ્ર જ્ઞાતિનો મેળા જમાડવાની ઇચ્છા થતાં તેમણે કરેલ ઉજવણીમાં ધારવા કરતાં વધારે માનવસમૂહ એકત્ર થયો તેથી મેઘજીશા આવકે ઘીના હવાડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરી સ્વામિવાત્સલ્યમાં પોતાની લાજ રાખવા પ્રાર્થના કરી. મેઘજીશા શ્રાવકની ધા શ્રી પાર્શ્વનાથજી દાદાએ સાંભળી અને રસોઈ તો વધી, પશુ ઘી તો હવાડામાંથી ગમે તેટલું વપરાવા છતાં ખૂટતું જ નહીં. આવેલ સંઘે પશુ વિસ્મિત થયા અને સંઘને ઘીનો કટલોલ ભગવાને કરાવ્યો, તેથી શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથજીનું નામાભિધાન તે દિવસથી અપાયું.”^૫

૫. સુ શ્રી દર્શન(વજ્રજી (ત્રિપુટી) મહારાજના વિનં સં ૧૯૮૩ના કોઈ લેખના અધારે “શ્રી કમ્ભ ગિરનારની મડાવાત્રા” (૫૦ ૧૪૨-૧૪૪) માં આ દંતકથા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

“આ ગામમાં ઉદ્દેશી નામનો એક અત્યંત ગરીબ શ્રાવક રહેતો હતો. એક વખતે એક દેવે જોને સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે— “હે ઉદ્દેશી ! તું સવારે રાટલાતું પોટલું બાંધી ગામ બહાર જા. અને ત્યાં તને એક માણસ સામે મળશે તેના માથા પર એક પોટલું હશે. તું તારા રાટલાતું પોટલું તેને આપી તે પોટલું તું ખરીદી લેજે, અને પોટલામાંથી તને એક વસ્તુ મળશે, જેનાથી તું સુખી થઈશ.

“સ્વપ્ન” બોધને ઉદ્દેશી શાહના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તરત જ નવકારમંત્રનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા અને સ્કંધારે તે દેવના કહેવા પ્રમાણે ગામ બહાર ગયા, અને તે માણસ પાસેથી પોટલું ખરીદ્યું. એ પોટલાને ઘેર લાવીને ઊંડાણે તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુની દિવ્ય પ્રતિમાજી નિકળ્યાં. ઉદ્દેશી શાહે તે પ્રતિમાજીને રાટલાના ભંડારીયામાં ભેસાડ્યાં, તરત જ રાટલાતું ભંડારીયું આ મૂર્તિના પ્રભાવે અખૂટ થઈ ગયું. આથી ઉદ્દેશી શાહ ધણુ આનંદિત થયા. અને આ વાત ધીમે ધીમે ગામમાં ફેલાણી.

“પછી સુધરીના એક યતિએ ઉદ્દેશી શાહને સમગ્રની ઉપાશ્રયમાં મૂર્તિ” મગાવી અને એક સારા સ્થાનમાં પધરાવી. પરંતુ રાત્રી પડતાં જ તે મૂર્તિ ઉદ્દેશી શાહના ભંડારીયામાં પાછી જઈ પહેળી. હવે યતિ-રાજે એક નહાની દેરી બંધાવી, જેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં સંઘે સ્વામિવાત્સલ્ય કર્યું. પરંતુ તે વખતે એક ઘીના કુડલામાંથી એટલું બધું ઘી નીકળ્યું કે જે બેઠ સર્વ કોઈને આશ્ચર્ય થયું, અને કુડલામાં હાથ નાખી તપાસ કરી તો ઉદ્દેશી શાહવાળી જીનમૂર્તિ કુડલામાં દેખાવા લાગી. આથી લોકોએ તેને બહાર કાઢી અને તેનું ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ એ પ્રમાણે નામ રાખ્યું. પછી સંઘે ઉદ્દેશી શાહને રાજ કરી સંઘના દેરાસરમાં તે પ્રતિમાજી સ્થાપ્યા.”

ઉપર નોંધેલી કથામાં અને આ કથામાં, ઘી અખૂટ થઈ જવાને કારણે એ પ્રતિમાજીનું નામ ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ નામ રાખવામાં આવ્યું, એ વાતનું સાચું હોવા છતાં આ આખી ઘટનાને લગતી વિગતોમાં સારા પ્રમાણમાં ફરક છે, એથી આ ઘટના અહીં નોંધવામાં આવી છે. “સારી કમ્ભવાત્રા” (૫૦ ૧૪૫), “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ” (૫૦ ૧૪૪) અને “જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ” (૫૦ ૧૪૧) માં લગભગ આ જ શબ્દોમાં

ઘૂતકલ્લોક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને લીધે સુથરી ગામની તીર્થ તરીકે નામના કચારે થઈ એ સંજોગી કંઈક અણુસાર “શ્રી દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા”માંના નીચેના લખાણમાંથી મળી શકે છે—

“ઉપરાંત શાંતિમેળા સુથરીમાં સંવત ૧૬૭૫ આસપાસ થયાનો અહેવાલ મળે છે. સંવત ૧૭૨૧માં પરમપૂજ્ય જ્ઞાનરાજ શ્રી જ્ઞાનસાગરજી મહારાજ સાહેબના ઉપદેશથી સમસ્ત સર્વે શ્રી મેદજી કુડીઆને શ્રી ઘૂતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને શ્રીસંઘને સોંપી દેવાનો વિનંતિ કરતાં શ્રી ઉડીઆ માનો ગયા અને ત્વરિત જિનાલય માટે રકમો એકઠી કરવાની શરૂઆત કરી. સંવત ૧૮૮૩માં નૂતન જિનાલયનો શિલારોપણ-વિધિ પણ થઈ ચૂકી. સંવત ૧૮૯૬માં વૈશાખ સુદ ૭નાં ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો.”

ઉપરના લખાણમાં સંવ ૧૭૨૧માં શ્રી ઉડીઆએ પ્રતિમાજી શ્રીસંઘને સોંપી દીધાતું લખ્યું છે, તે ઉપરથી આ કંતકથા વિક્રમની ૧૮મી સદીની શરૂઆત બેટલી જૂની હોવાતું તો બહુ શકય છે, પણ સંવ ૧૭૨૧માં પ્રતિમાજીની સોંપણી અને સંવ ૧૮૮૩માં નૂતન જિનાલયની શિલારોપણવિધિ—એ બે ઘટના વચ્ચે કંઈક કડી ખૂટતી હોય એમ પણ લાગે છે. આ ખૂટતી કડી “અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન”નો ૨૦૦૦મો ફકરો જોડી આપે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“સંવ ૧૭૨૧મા એમનો (જ્ઞાનસાગરજીનો) કચ્છમા વિહાર હતો. એમના પ્રધાસથી ઘૂતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથનો પ્રતિમાને આવક ઉદ્દેશી પાસેથી મેળવી, સુથરીમાં કાઢતું ચૈત્ય કરાવી સર્વે તેમાં બિરાજમાન કરી. હાલ તે તીર્થસ્વરૂપ મનાય છે.” (આ પુસ્તકના ૨૩૫મા ફકરામા પણ આ વાત નોંધાયેલી છે.)

આનો અર્થ એ થયો કે, વિં સંવ ૧૭૨૧માં આ પ્રતિમાને શ્રી ઉદ્દેશી (શ્રી ઉડીઆ)ના ઘરમાંથી કાઢ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી અને તે પછી વિં સંવ ૧૮૯૬માં અત્યારના પાધાણમય જિનપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી.

આ મંદિર વિશાળ, માળવાળું અને અનેક શિખરોથી શોભાયમાન હોવાથી ખુબ આકર્ષક લાગે છે. દેરાસરના ઉપલે માળે શ્રી કુંજુનાથ ભગવાનના, ૩૧ ઈંચ બેટલા મોટા, ચોમુખજી (ચાર પ્રતિમાઓ) પધરાવવામાં આવેલ છે. એની અંજનશલાકા વિં સંવ ૧૮૯૩માં થયેલ છે. આ મંદિરના શિખરની પાછળ બીજું શિખરમાંથી જિનાલય બનાવવામાં આવ્યું છે; અને એમાં ભગવાન ઋષભદેવની વિં સંવ ૧૯૨૧ના લેખવાળી પ્રતિમા બિરાજમાન કરવામાં આવી છે. આ મંદિરની પાસે આનંદ સાધના મંદિર નામે વ્યાખ્યાન હોલ તથા વિદ્યુત્ જ્ઞાનમંદિર બનાવવામાં આવેલ છે. [ચિત્ર નં ૬૮]

શ્રી ઘૂતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાની વાતતું, આ તીર્થને લગતી મેઘલ ઉડીઆની કંતકથાતું તથા આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા વિં સંવ ૧૮૯૬માં આ ઘટના, નજવા ફેરફાર સાથે, રૂઢિવામાં આવી છે. “અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન” (૫૦ પૃષ્ઠ) માં સંસ્કૃતમાં આવામાં આવેલી આ કથા મોટે લાગે “શ્રી દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા” પુસ્તકમાંની ઉપર આપેલી કથાને મળતી આવે છે.

૬. ખીખ મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે આ તિથિ ૮ છે

થયાની હકીકતનું સમર્થન કરતો, સુથરીના શ્રી ધૃતકલ્લોલ-જિનાલયના એક છૂટા ઘસાર્ધ ગયેલા પથ્થર કપરનો લેખ “ શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો ”માં ૮૭૫મા લેખ તરીકે છપાયો છે, તેનો શરૂઆતનો ભાગ આ પ્રમાણે છે—

॥ શ્રી અચલગચ્છે સુથરિ મધ્યે ડસવંશજાતીય સાં ડવીઆ મેઘા । સંવત્ ૧૭૨૧ મધ્યે પ્રથમ ડપાસરો તથા પાર્શ્વનાથવિંચ સંવત ૧૬૭૧ વર્ષે પૂજ્ય મહારક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિમિ: પ્રતિષ્ઠિતઃ થયા તથાં વરસી.. વ્રત .. પજોસણ મધ્યે પોસા જમે જીવ જૂદે । તથા પ્રાસાદના તથા જોડોજી માદેવી ડવીઆના વંશના પ્રથમતી મરજાદે પાલે સહી । સંવત્ ૧૮૨૬ના વૈશાખ સુદ ૮ રવિના મહારાજ નીચાતરના ઘર માંદેથી શિખરવંદ દેહેરા મધ્યે વિરાજ્યા ।

વળી આ જ પુસ્તકમાં ૭૮૮મા લેખ તરીકે, સુથરીના દેરાસરના મૂળનાયક શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપરનો અધૂરો લેખ આ પ્રમાણે છપાયો છે : શ્રી અંચલગચ્છે, શ્રી કલ્યાણ-સાગરસૂરીણામુપદેશેન શ્રી પાર્શ્વનાથવિંચ કારિત ! આ ઉપરથી પણ એ નિશ્ચિત થાય છે કે, આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના હાથે થઈ હતી.

આ આલીશાન દેરાસર ઉપરાંત ગામમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનું ‘ખીળું’ નાનું દેરાસર પણ છે. (જુઓ, આ પ્રકરણની નં° ૩ની પાઠનોંધ.)

સુથરીમાં ધર્મશાળા, લોજનશાળા તથા પાંજરાપોળ પણ છે.

અમે આ તીર્થનાં દર્શને ગયાં ત્યારે (તા. ૧૯-૩-૧૯૭૫), આ ભવ્ય દેરાસરની શોભામાં વધારો કરે એવું સુંદર, વિશાળ અને પથ્થરનું ° પ્રવેશદ્વાર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. અને, એ આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં લખ્યું છે તેમ, અહીં જ એ બાણવા મળ્યું કે, આ તાલુકાના દસા ઝોસવાળ કોમના જૈન ભાઈઓ શિલ્પી તરીકેનો વ્યવસાય પણ કરી બાણ છે. આ દરવાજાનું કામ દસા ઝોસવાળ કોમના સ્થપતિ શ્રી ખીમજીભાઈ ત્રિકમજીની દેખરેખ નીચે ચાલી રહ્યું હતું. (આ વાતને સવાળે વર્ષ જેટલો સમય થઈ ગયો, એટલે હવે તો એ કામ પૂરું થઈ ગયું હશે.)

આ તીર્થની પેઢીનું નામ “ શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર અને સાધારણ કુંડ ” એ પ્રમાણે છે. અને અમે ગયા તે વખતે શ્રી શશીકાંતભાઈ નારાજીજી લોડાયા એ પેઢીના સુનીમ હતા. તેઓ ખૂબ ઉત્સાહી અને ખાહોશ છે.

આ પ્રદેશનાં જિનાલયોમાં શિખરવગેરે બહારના ભાગો ઉપર રૂપેરી રંગનો ધનેમલ લગાડવામાં આવે છે, તેનું કારણ પૂછતાં એમ બાણવા મળ્યું કે, આ પ્રદેશનું હવામાન એવું છે કે,

જ. આ પ્રવેશદ્વારનું કામ જોધપુર અને તિવરીના આઠા રાતા રંગના સાદા પથ્થર જેવા પથ્થરની રચ્યું હતું, તે જોઈને એ અંગે પૂછપરછ કરતાં મિસ્ત્રી શ્રી ખીમજીભાઈએ કહ્યું કે, આ પથ્થર કચ્છનો છે, અને તે ક્ષુદ્રની નજીકમાં આવેલ ભુલ્યા કુંવરમાં આવેલી લંકાની ખાણમાંથી નીકળે છે, એક ઘનફૂટના આંક રૂપિયાના હિસાબે એ સુથરી પહોંચતો થાય છે અને એના ઉપર મોટી કારણી થઈ શકે છે.

જેથી દરિયાઈ ભેજવાળી ખારી હવા લગભગ હંમેશાં આકળટ્ટપે ભિતર્યા કરે છે; અને એથી ગિદપ-કામને તુકસાન થવાનો અદેશો રહ્યા કરે છે. દેરાસરોને આવું તુકસાન થવા ન પામે એટલા માટે આવો રંગ લગાવવામાં આવે છે. અમે આ તીર્થમાં રાત રોકાયાં હતાં, એટલે અમે સ્વપ્નાદે ભીડીને નજરોનજર ભેટું કે અહીં રાતના કેટલી ઘેરી આકળ પડે છે. વરંડામાંનાં ગાદલાં ગોદડાં પણ ભીંભઈ ગયાં હતાં, અને સામેનાં મકાનો પણ સાવ આછાં દેખાતાં હતાં.

સુથરી ગામ આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસુરિજીની સ્વર્ગવાસભૂમિ (વિ. મં. ૧૯૨૮) અને હાનગ્રેષી શ્રી ખેતશી ખીંઅસી તેમજ સુપ્રસિદ્ધ સર વસનજી ત્રિકમજી નાઇટની જન્મભૂમિ હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે.

સુથરીથી બીજે દિવસે અમે કોઠારા ગયાં. કોઠારા સુથરીથી આઠ માઈલ થાય છે.

કોઠારા

જેન પરંપરામાં રત્નત્રયીનો કેટલો બધો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે ! કચ્છ-કોઠારાના ભૂષણ સમાં, ધર્મભાવનાની રત્નત્રયી જેવાં, નરત્નોની ત્રિપુટીએ, અચળગચ્છાધિપતિ આચાર્ય-શ્રી રત્નસાગરસુરિજીના ધર્મોપદેશથી પ્રેરાઈને એક ચિરસ્મરણીય ધર્મકાથ કરવા ઠાન, પોતાના વતન કોઠારા ગામને તીર્થભૂમિ તરીકેનું કેટલું બધું ગૌરવ અને મહત્ત્વ અપાવી દીધું છે !

કેવળ કોઠારા કે કચ્છની જ નહીં પણ સમગ્ર જેન સંઘની ચોખ્ખા સમા આ તમ્મ ધર્મનુરાગી મહાનુભાવો તે સ્વનામધન્ય શ્રદ્ધીઓ : શા વેલજી માહુ લોડાયા, શા શિવજી નેત્રુગી લોડાયા અને શા કેશવજી નાયક ગાંધીભાઈતા. આ ત્રણે મહાનુભાવોએ ધર્મપ્રભાવનાકારી એકનામના સાધીને, અનેલાખો કોરીનો ઉદલાસ અને ઉદારતાથી સદ્ગત્ય કરીને, કોઠારામાં એવો આલીશાન દેવવિમાન જેવો દિવ્ય અને ધ્યાનનિષ્ઠ ચોગી જેવો ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બનાવ્યો છે કે, જેણે દેશભરનાં વિશિષ્ટ, વિરલ અને કળામય દેવાલયોમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, અને જે નમેશાં દેશના ફરના અને નજીકના સેંકડો યાત્રિકોને પોતાની તરફ આકર્ષીને એમને ધર્મોચ્ચત્તુની પ્રેરણા પાન કરાવતો રહે છે અને એમનાં અંતરમાં એના સર્જક ત્રણે ધર્માત્મા શ્રેષ્ઠીઓની પુણ્યદમ્ભિને નિરંતર જગાડતો રહે છે.

કોઠારાના વતની આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓ, પોતાનું બાળ્ય અજભાવવા, કચ્છના અનેક સાદની વેપારીઓ અને શાહસોદાગરોની જેમ, દોઢક સેકા પહેલાં, સુંબઈ ગયેલા. એ ત્રણેના મનમુદત્ત એવું શુકનવંતું નીવડ્યું કે, ભોતભોતામાં એમની રિધિનિ પટલાઈ ગઈ, અને એમની મનના રાખાપતિ કે કસોડપતિ શ્રીમાનોમાં થવા લાગી પણ આ ત્રણે મહાનુભાવોને મટે વધારે પુણ્યનર્મનીની વાત તો એ બની કે, માત્ર અઠળક ધન-સંપત્તિ રળીને અને એનો ભોગ વિભાજન દે મોજ-

મજામાં ઉપયોગ કરીને સંતોષ માની લેવાને બદલે, એમનાં અંતરમાં પોતાના ધનનો ઉપયોગ ધર્મપ્રભાવના તથા લોકકલ્યાણનાં સત્કાર્યોમાં કરવાની આવકારદાયક તમન્ના જાગી ઊઠી. આ તમન્નાથી પ્રેરાઈને એમણે પોતાની સંપત્તિને કુતાર્થ કરવા, જે અનેક સેવાકાર્યો અને ધર્મકાર્યો કર્યાં, એમાંનું એક (અને કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ) સત્કાર્ય તે કોઠારા ગામનું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું આ અદ્ભુત જિનાલય.

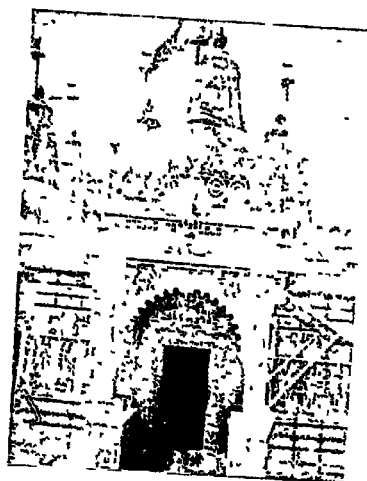
વિંસ'ં ૧૯૧૪ની સાલમાં આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાના વતન કોઠારમાં એક મનોહર જિનપ્રાસાદ બનાવવાનો વિચાર કર્યો. અને પોતાના આ વિચારનો અમલ કરવા માટે એ ૪ વર્ષમાં એમણે જિનાલયના કામની તરત જ શુભ શરૂઆત કરી દીધી, એટલું જ નહીં, પણ આ કામમાં ધારી ઝડપ આવી શકે અને એ પોતાના મનના મનોરથ પ્રમાણે, સર્વોચ્ચદર થાય, એ માટે એની દેખરેખની જવાબદારી આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓમાંનાં શ્રેષ્ઠી શ્રી શિવજી નેણશી લોહાયાએ ભતે સંભાળી લીધી. આમ તો તેઓ પોતાના વ્યવસાય માટે મુંબઈમાં જ રહેતા હતા, પણ કંઈક નાદુરસ્ત તબિયતને ક્ષીણે એમને મુંબઈમાં રહેવું જોઈએ અનુકૂળ લાગતું હતું, એટલે એમણે પોતાના વતનમાં રહીને અને ધર્મના આ કામમાં જીવને પરોવીને પોતાના જીવન અને સમયને વધારે ચરિતાર્થ કર્યો અને એમ કરીને પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતનો પણ સારા કામમાં ઉપયોગ કરી લીધો.

આરેક વર્ષની સતત કામગીરીને આંતે આ મહાનજિનપ્રાસાદનું કામ પૂરું થયું ત્યારે, કેવળ કોઠારા ગામની જ નહીં પણ સમગ્ર કચ્છની અનુપમ શોભા સમો, જાણે વાદળ સુધી ધર્મનો મહિમા પહોંચાડતો હોય એવો ગગનચુંબી અને દૂર દૂરથી ભાવિકોનાં અંતર મોહી લેતો હોય એવો મહાપ્રાસાદ તૈયાર થઈ ગયો હતો.

આ મૂળ જિનાલયમાં એક ભોંયડું, આ ભોંયરામાં સંકટના સમયે કામ લાગે એવી જૂપી ઝોરડીઓ અને એની ઉપર સાત ગજારા અને વિશાળ રંગમંડપ બનાવેલ છે. મંદિરના ઉપલે માળે ત્રણ ચૌમુખ ગિરાજમાન કરેલ છે. અને આખો જિનપ્રાસાદ પાંચ શિખરો, સામરણ અને ઘુમ્મટથી ખૂબ દેદીપ્યમાન બનેલ છે. [ચિત્ર નં' ૬૮]

આ સુખ્ય જિનમંદિરની આસપાસ આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓનાં સર્ગા અને રનેડીઓએ બનાવેલ નાનાં-મોટાં શિખરખંધ મંદિરો, આ તીર્થની રમ્યતા અને શિલ્પસમૃદ્ધિમાં ઘણો ઉમેરો કરવાની સાથે, આ જિનપ્રાસાદને કળા અને સૌન્દર્યના ધામ તરીકેનું ગૌરવ આપી બળ્ય છે.

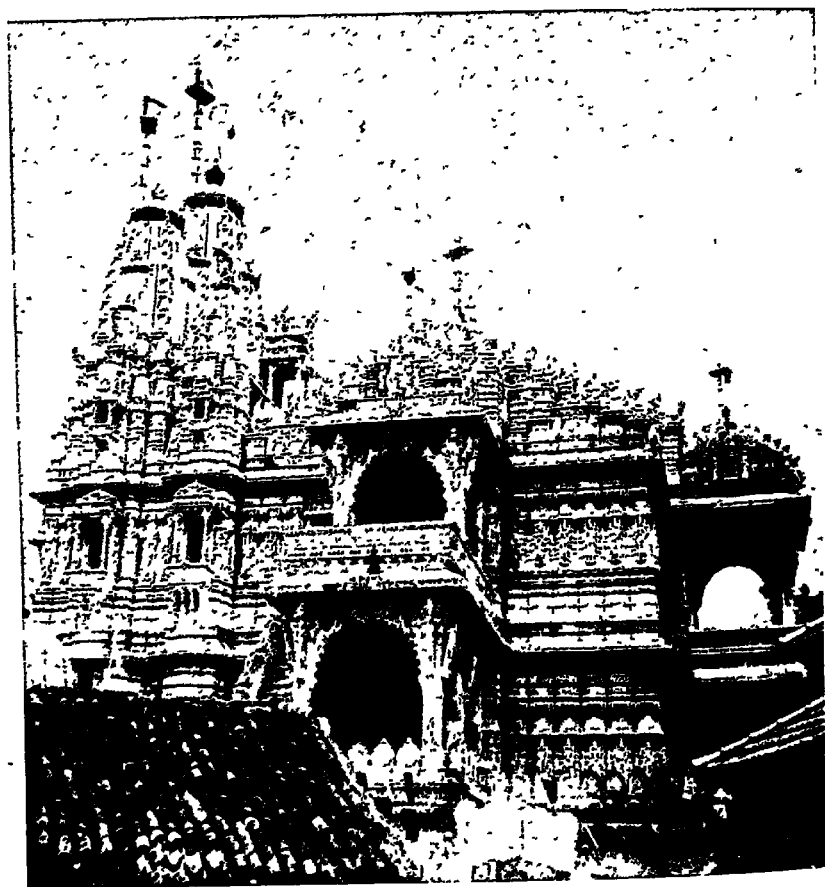
૮. આ દેરાસર બે એ એક વાન એરી પણ કહેવામાં આવે છે કે, બ્યારે દેરાસરનો પાયો નાજવામાં આવ્યો ત્યારે એમાં પચાસ ગાડાં ભરીને ચાંદીના સિક્કા નાખવામાં આવ્યા હતા. (૫૦ સાંધીજી શ્રી વિદ્યુપ્રસાદશ્રીજીના તા. ૫-૫-૧૯૭૫ના પત્રમાં સૂચવ્યા મુજબ)

નં ૬૭] સાધાણનું જિનાલય [પૃ ૨૦૧

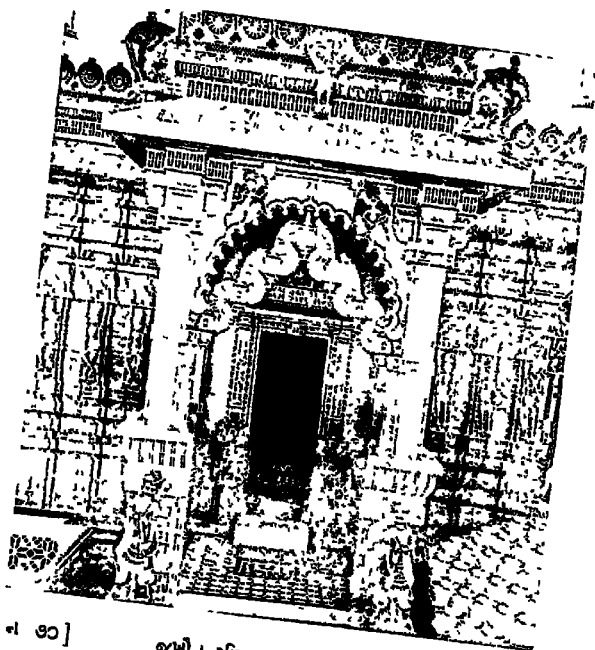
નં ૬૮] સુથરીનું ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથનું વિશાળ જિનાલય [પૃ ૨૦૫

નં. ૬૯]

કેકરાનો આલીયાન, ગગનચંદ્રી મેદુપ્રભ જિનપ્રાસાદ

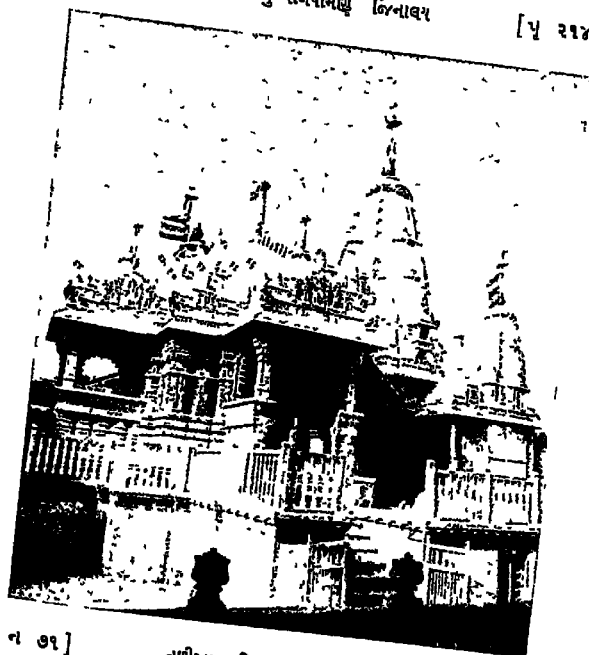
[પૃ ૨૦૮

નં ૭૦]

જામીનું રતિયાભાણું જિનાલય

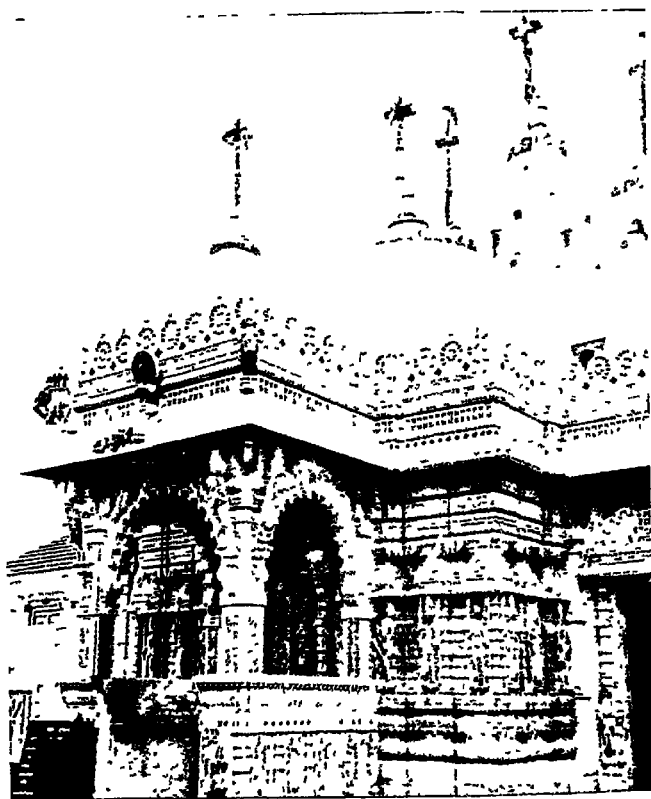
[૫ ૨૧૪

નં ૭૧]

નળીઆનું વિશાળ જિનાલય

[૫. ૨૧૬

નં ૭૨]

તેરાનું શ્રી અરાવલા ચામરવનાથનું જિનાલય

[પૃ ૨૧૯

આગળ સૂચવ્યું તેમ, આ તીર્થધામના મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન છે. મુખ્ય મંદિરના ઉપલે માળે ત્રણ ચૌમુખજી પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યા છે એમાં વચ્ચેના ચૌમુખજીમાં ધર્મનાથ ભગવાનનાં, વિં ૨૦ ૧૯૦૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ, મોટાં બિંબો છે. અન્ય બે ચૌમુખજીમાં વિં ૨૦ ૧૮૭૫ તથા ૧૮૯૩માં અંજનશલાકા કરેલ શ્રી મુનિસુવતસ્વામી, શ્રી સુપાશ્વનાથ, શાશ્વતા જિન વગેરેની પ્રતિમાઓ પધરાવી છે લોંચરામાં પધરાવેલ શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની મુખાકૃતિ, બીજી જિનપ્રતિમાઓની મુખાકૃતિ કરતાં જુદાં પ્રકારની હોઈ, દર્શકલું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

જિનાલયના દુરમટમાં નાનું લોહક, ચોમેર પૂતળીઓ (શાલભંજિકાઓ) અને ફરની સામાન્ય કોરણી કરવામાં આવેલ છે, અને છતમાં પણ કાલિયનાગદમન જેવા કેટલાક કથાપ્રસંગો, સૂર્ય અને ચંદ્રની આર્પક આકૃતિઓ તથા જુદાં જુદાં સુશોભનો કોતરવામાં આવ્યાં છે. આ બધું કોતરકામ સાદા પથ્થરમાં કરેલું છે.

મુખ્ય જિનાલયની આસપાસ બનેલ મંદિરોમાં જુદા જુદા તીર્થકરોને મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન કયાં છે. આમાં કયાંક ગણધર ભગવંતને તો કયાંક ચૌમુખજીને પણ પધરાવવામાં આવેલ છે. એક દેરીમાં ભગવાન ઋષભદેવનાં પગલાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલ છે. મુખ્ય મંદિરની ઠાથી ખાબુએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે, તે આ બધાં મંદિરો કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. સંભવ છે કે, તે આ વિશાળ જિનાલય બન્યા પહેલાનું કોઠારા ગામનું દેરાસર હોય, અને એ દેરાસરને સમાવી લઈ શકાય એ રીતે નવા મંદિરનો નકશો બનાવવામાં આવ્યો હોય. પણ આ તો કેવળ અનુમાન જ છે.

નાનાં-મોટાં અનેક જિનાલયોથી શોભતા આ તીર્થસ્થાનની આસપાસ પાંચ કોઠાવાળો ભંચો ગઢ રચીને એને સુરક્ષિત બનાવવામાં આવ્યું છે. આ ગઢનું પ્રવેશદ્વાર બાર ફૂટ બેટલું ભંચું અને છ ફૂટ પહોળું છે. એ પ્રવેશદ્વારના થાંભલા તથા તોરણ ઉપર સારા પ્રમાણમાં કોરણી કરવામાં આવી છે, અને એની બંને ખાબુ, આખૂના દેરાસરમાંના દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલાની ચાંદ આપે એવા, સુંદર કોતરણીવાળા ગોખલાઓ રચવામાં આવ્યા છે આખું સોઢામણું પ્રવેશદ્વાર ભેઈને જ ભાવિક ચાત્રિકને બાજુ એ વાતને અણસાર મળી બચ છે કે, ભગવાન તીર્થકરોની પ્રતિમાઓની સાથે સાથે એને શિલ્પકલાની સમૃદ્ધિનાં દર્શનનો પણ કેવો લહાવો મળવાનો છે !

૭૮ ફૂટની લંબાઈ, ૬૯ ફૂટની પહોળાઈ અને ૭૩૩ ફૂટની ભંચાઈ જેવી વિશાળતા ધરાવતા અને નાનાં-મોટાં બાર બેટલાં શિખરો, દુરમટો, સામરણીથી દૂર દૂરથી ભાવિક બનતું તથા કળાના ઉપાસકનું ધ્યાન ખેંચતા, આ ઉન્નત જિનપ્રાસાદને ભેઈને તો એમ જ લાગે છે કે, કોઈ મનોહર ગિરિવરનો સુંદરતાથી શોભતો નાનો સરખો ભાગ, પોતાનાં અનેક રણિયામણાં શિખરો સાથે, કોઠારાની ધરતી ઉપર આવીને ગોઠવાઈ ગયો ન હોય ! નવ જિનાલયોના સમૂહથી ભર્યા

લાયો લાગતા આ તીર્થને “ કલ્યાણુ દ્રુક ” એવું સુંદર નામ આપવામાં આવ્યું છે; અને સુખ્ય જિનપ્રાસાદને “ મેરુપ્રભ જિનાલય ”ની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા કેટલી સાર્થક છે તેની ખાતરી આ જિનાલયને એતાં જ થઈ જાય છે—જાણે મેરુ પર્વતનો એક મનોહર ખંડ જ ન હોય એવો ભાસ થાય છે.

આ સ્થાનમાં જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં નરી શોભા, શોભા ને શોભા જ નિહાળવા મળે છે ! અને આવી અદ્ભુત શોભા માનવીમાં રહેલી કલાસૂઝ અને સર્જકશક્તિની જાણે કીર્તિગાથા સંભળાવ્યા કરે છે અને એના નિર્માતાઓની શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને ઉદારતાની સાક્ષી પૂરે છે. ૯

એકે જાણુવા જેવી વાત—આ જિનાલય આટલું ઊંચું બની શક્યું એ માટે એના નિર્માતાએને કેવો ભોગ આપવો પડ્યો હતો એની, આજે રમૂજભરી લાગે એવી, વાત પણ જાણુવા જેવી છે. એ વખતે કચ્છમાં મહારાજો શ્રી પ્રાગમલજીવ શાસન ચાલતું હતું. અને કોઠારાના રાજવી જાડેજા શ્રી મોકાજી હતા. જ્યારે આ મંદિરનો પ્લાન બનાવીને શ્રી મોકાજીની મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે એમણે એની સામે એમ કહીને વાંધો ઉઠાવ્યો કે, જો મંદિર આટલું ઊંચું થાય તો, પ્રભુનાં દર્શન કરવા એટલે ઊંચે જનાર વ્યક્તિની નજર રાજમહેલના જનનખાના (અંતઃપુર) ઉપર પડે; અને, એમ થાય તો, જનનખાનાની મર્યાદાનો ભંગ થાય. રાજ્યના આ વાંધાનો નિકાલ લાવવા માટે આ શ્રેષ્ઠીઓએ જનનખાનામાં કોઈની નજર ન પડે એટલો ઊંચો ગઢ, રાજમહેલ ફરતો, પોતાના ખર્ચે બંધાવી આપ્યો ! અને એમ કરીને એમણે મૂળ પ્લાન સુજબ મંદિરની ઊંચાઈ ને ટકાવી રાખીને, પોતાની ભાવનાની ઊંચાઈને પણ જાણે પુરવાર કરી બતાવી !

સુખ્ય શિદ્ધી—આવા કળામય અને માનવીના ચિત્તને અહોભાવની લાગણીથી છલકાવી મૂકે એવા જિનપ્રાસાદની રચના કરવાતું કૌશલ દર્શાવવાતું માન કચ્છના સાબરાર્ધ ગામના નિવાસી શિદ્ધી—સોમપુરા નથુ રાઘવજીને ઘટે છે.

૯. કચ્છના ઇતિહાસ અને સ્થાપત્યના અભ્યાસી ૨૧૦ શ્રી વ્રજલાલ ભટ્ટવાનલાલ જાગ્રો, “સ્વદેશ”ના વિનં સં ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અકમાં છપાયેલ એમના “ કચ્છની સ્થાપત્ય કળાના થોડા અવશેષો ” નામે લેખ (૫૦ ૭૫)માં કોઠારાના જિનમંદિરની કળાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે—

“કારીગરી અને કળાની દૃષ્ટિએ સમ્યક કોટીમાં ત્રણી શકાય એવું એ છે. મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં તરેકવાર આકૃતિવાળાં ન્હાનાં મોટાં પુતળાઓ પરતું કોતરકાય છક્ક કરી નાખે એવું છે. કોઈ સારંગી બળવતી તો કોઈ તાઉસથી ચોભતી, કોઈ કમરથી તાલ ફેલી તો ટ્રાઈ કરતાળથી ચોભી રહેલી, એવી અનેક તરેકની સ્ત્રી-આકૃતિઓથી વિશ્લેષિત થયેલા વિભાજો એવા તો સરસ રીતે ચોભાયેલા છે કે, એક વખત તો કચ્છી સલાટોની શિલ્પકળા માટે આફ્રીનના ઉદ્દારો કહાડ્યા વિના રહેવાતું નથી. તથા તથા હાથીઓની ત્રિકડીના દંતશ્લોથી બનેને બાણ આધાર પામતા તાકોનો દસ્તથી હાથીઓના મજબૂત બાધકામની પ્રશંસા કરવી કે તાકો વાળવાનાં વિકટ કામની વાહ વાહ બોલવી એનો નિષ્કૃય થવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.....આ અને એવી અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર આકૃતિઓથી સુંદર અને સુશોભિત એ મળતું આ મંદિર છે.”

પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ—આ શ્રેષ્ઠી-ત્રિપુટીએ જેટલા ઉત્સાહથી આવેા મોટા જિનપ્રાસાદ બનાવવાએ હતા, એટલા જ ઉમંગથી એના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવને યાદગાર બનાવવાની એમની લાવના હતી. આ માટે તેઓએ સુખઈથી, દરિયામાગે^૯ ઘોઘા બંદર થઈ, શ્રી શત્રુજય મહા-તીર્થનો સંઘ કાઢયો. સંઘમાં અગિયારસો જેટલાં યાત્રિકા હતાં. ત્યાંથી આગેા સંઘ કોઠારા પહોંચ્યો. અને, આ સંઘ સહિત વિશાળ જનસમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં અને ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીની નિશ્રામાં, વિં સ'ં ૧૬૧૮ના માહ સુદ ૧૩, બુધવારના રોજ, પૂર્ણ ઉલ્લાસથી, આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. આ પ્રસંગનેા આ શ્રેષ્ઠીઓનો હર્ષ તો એટલો બધો હતો કે, એમણે આ નિમિત્તે જ્ઞાતિમિત્રો કરીને એને નવ ટંક ભતભતનાં પકવાન જમાડયાં અને, વધારામાં, જ્ઞાતિના દરેક ઘરને કાંસાની બે થાળીઓ, રોકડી બે કોરી અને અઢી-શેર સાકરની લઢાણી કરીને પોતાની ધર્મલાવના ઉપર બાણે સુવર્ણકળશ ચડાવેા હતા !

ખર્ચ અને એની વહેંચણી—આવેા ઉત્સુગ જિનપ્રાસાદ ચણાવવામાં, તીર્થાધિરાજ શત્રુજયનો સંઘ કાઢવામાં અને આવેા સારો પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ બિજવવામા કુલ સોળ લાખ કોરી (તે વખતનો કચ્છ રાજ્યનો ચાંદીનો સિક્કો) જેટલું ખર્ચ થયું હતું. એનો અડધો એટલે આઠ લાખ કોરી જેટલો ભાગ શેઠશ્રી વેલજી માણે આવેા હતા; અને શેઠશ્રી શિવજી નેણશીએ છ લાખ કોરી જેટલો અને શેઠશ્રી કેશવજી નાયકે બે લાખ કોરી જેટલો ફિસ્સો આવેા હતા. શ્રી કેશવજી નાયક શ્રી શિવજી નેણશીના લાણેજ થતા હતા. એમનાં માતાનું નામ હીરબાઈ હતું.^{૧૦}

૧૦. શ્રી દ્વપતરામ માણજીન ખખરે તેવાર કરેલ “ આર્કિએલોજિકલ સર્વે ” ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા ” (સને ૧૮૭૭) માં કોઠારા તીર્થનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાં લખ્યું છે કે—

“ The temple of Shantinath at Kothara was built in Samvat 1918 by the Oswal Vanias originally of Kothara, but now residing in Bombay. They spent 16,00,000 Koris, onehalf of which was contributed by Sha Velji Malu and other half in equal shares by Sah Keshavji Nark and Shivaji Nensi. It was built after the style of one at Ahmedabad, and is best in Kachh.”

(કોઠારાનું જ્ઞાતિનાથનું મંદિર વિં સ'ં ૧૬૧૮માં, મૂળ કોઠારાના વતની અને સુખઈમાં રહેતા, જોસ-વાળ વાણિયાઓએ બંધાવ્યું હતું તેઓએ એમાં સોળ લાખ કોરી ખર્ચી હતી. એનો અડધો ભાગ (આઠ લાખ કોરી) શા વેલજી માણે આવેા હતા; અને બાકીનો અડધો ભાગ શા કેશવજી નાયક અને શિવજી નેણશીએ સરખે ભાગે (ચાર ચાર લાખ કોરી) ચૂકવ્યો હતો. એ મંદિર અમદાવાદના એક મંદિરની ઢગ પ્રમાણે બંધાવવામાં આવ્યું છે, અને કચ્છમાં એ એક છે.

“ એઝેટિવ ઓફ ગ્રેટર પ્રેસિડેન્સી ” વોલ્યુમ ૫ (સને ૧૮૮૦) માં પણ આ જિનાલયની વિગતે નોંધ લેવામાં આવી છે. એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ In this village was finished in 1861 (S. 1918) the richest of modern temples. Of £ 40,000, the whole cost of the building, one-half was given by Shah Velji malu and the other in equal shares by shah Keshavji Nayak and shivaji Nensi, Oswal Vanias of Kothara

માહિતીપૂર્ણ શિલાલેખ—આ જિનાલયમાં મૂળ નાયકની જમણી ડાબી બાજુને બાબુ મોટા શિલાલેખે યોડવામાં આવ્યા છે. જમણી બાજુના શિલાલેખમાં અંચળગચ્છની પદ્મવલી આપવામાં આવી છે. અને ડાબી બાજુનો શિલાલેખ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાને લગતો છે આ લેખ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સંબંધી હોવા છતાં એમાં, પ્રતિષ્ઠાની સંવત તથા તિથિ, પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યશ્રીતૃત્વ તથા આ જિનપ્રાસાદ બનાવનાર ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓનાં નામ ઉપરાંત એમની વંશાવલી, મુખ્ય જિનાલયની આસપાસ ખીબ મંદિરો બનાવનારનાં નામો તથા તે તે મંદિરની વિગત, ઉત્સવની વિગત, કુલ ખર્ચ તથા એની વહેંચણીની વિગત તથા મુખ્ય શિલ્પીતૃત્વ નામ વગેરે અનેક પ્રકારની માહિતી આપવામાં આવેલી છે તેમાંય મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ભુદા ભુદા ખૂણાઓ

now living in Bombay. This temple, dedicated to Shantinath the sixteenth of the Jain saints, was, after the style of one in Ahmedabad.

(કચ્છનાં વર્તમાન મંદિરોમાં સૌથી સમૃદ્ધ મંદિરનું બાધકામ આ ગ્રામમાં સને ૧૮૬૧ (વિં સં ૧૯૧૮) માં પૂરું થયું હતું. એ ઇમારતના ચાલીસ હજાર પાઉન્ડ જેટલા કુલ ખર્ચનો અરધો ભાગ શાહ વેલણ માણે આપ્યો હતો, અને બાકીનો અરધો ભાગ શાહ કેશવજી નાયક અને શિવજી, નેણશીએ સરખે ભાગે ચૂકવ્યો હતો. આ બધા કોઠારાના વનની ઝોસવાલ વાણીયા છે અને અત્યારે મુંબઈમાં રહે છે. જૈન સંતો (તીર્થંકરો) માંના સોળમાં તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથને અર્પણ કરવામાં આવેલ આ મંદિર અમદાવાદના એક મંદિરની પદ્ધતિથી બાધવામાં આવ્યું હતું.)

કોઠારાના આ મંદિરનું આ બાજુને અંશેમાં આપવામાં આવેલ (અને ઉપર ૨૦૦ કરેલ) વર્ણન લખ્યું છે. એક ફરક પહેલા વર્ણનમાં બધાં સોળ લાખ ઠોરી લખ્યું છે, ત્યાં ખીબ વર્ણનમાં ચાલીસ હજાર પાઉન્ડ લખેલ છે, એ છે, પણ એ મંહરતનો નથી.

આ દેરાસરના કુલ ખર્ચની વહેંચણીની જે વિગતો એના શિલાલેખમાં આપવામાં આવી છે, તેમાં અને ઉપર આવેલ વર્ણનમાં આપવામાં આવેલી માહિતી વચ્ચે દેખાતો ફરક એ છે કે, શિલાલેખના ઉદ્દેશ પ્રમાણે, કુલ ખર્ચનું અડધું ખર્ચ (આઠ લાખ ઠોરી) શાહ વેલણ માણે, છ લાખ ઠોરી શાહ શિવજી નેણશીએ અને બે લાખ ઠોરી શાહ કેશવજી નાયકે આપી હતી એટલે આ બાજુને પુસ્તકોમાં બાકીનું અર્ધું ખર્ચ શ્રી શિવજી નેણશી અને શ્રી કેશવજી નાયકે સરખે ભાગે (ચાર-ચાર લાખ ઠોરી) આપ્યાનું લખ્યું છે તે, હકીકતફર છે, જે સામાન્ય કહી શકાય એવો છે, કેમ કે આ બાજુને પુસ્તકોના કર્તાઓને આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપનારે આવી માહિતી આપી હશે, તેથી એમણે આ પ્રમાણે નોંધ કરી હશે. એટલે આ હકીકતફરને વિશેષ મહત્વ આપવાની જરૂર નથી.

આ બાજુને વર્ણનોમાં કોઠારાનું આ દેરાસર અમદાવાદના એક મંદિરની પદ્ધતિએ બાંધ્યું હોવાનું લખ્યું છે. આ અંગે વિચારવા જેવી વાત એ છે કે, કોઠારાના આ દેરાસરની સાથે સરખાવી શકાય એવું કોઈ દેરાસર અમદાવાદમાં નથી. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ હડીસિંહ શેઠના દેરાસરનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. પણ, વિશાળતાને બાદ કરતાં, અમદાવાદ શહેરના આ દેરાસર અને કોઠારાના દેરાસર વચ્ચે સરખાપણું બહુ ઓછું છે, એ સ્પષ્ટ છે છતાં આ બાજુને અંધકારોએ આમ લખ્યું છે, એના લાભ કદાચ એ હોઈ શકે કે, કોઠારાનું દેરાસર અમદાવાદના હડીસિંહ શેઠના દેરાસર જેવું આલીશાન બનાવવામાં આવ્યું હતું.

અને જુદી જુદી દિશાઓમાં અનેક મંદિરોની વિગતો તો એવી ચોક્કસાઈથી આપવામાં આવી છે કે, એ જાહેરને એમ જ લાગે કે, આ કોઈ સામાન્ય શિક્ષણ નથી પણ વેચ લેવાયેલ મકાન કે જમીનના ચોદિશાના પૂંટ દર્શાવતો દસ્તાવેજ જ છે ! ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો અને લાંબી લાંબી ૪૨ લીટીઓમાં કેતરાયેલો આ શિક્ષણ ખાસ વાંચના જેવો અને બીજાઓને માટે નમૂનારૂપ બની રહે એવો છે.^{૧૧}

વિશાળ ઘટ—આ તીર્થમાં જોવાનું ઘણું હતું અને વખત ઓછો હતો, એટલે ઉતાવળમાં જે કંઈ જોવાનું બાકી રહી ગયું, એમાં ત્યાંનો ખૂબ મોટો ઘટ પણ જોવાનો બાકી રહી ગયો. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે, આ ઘટ ખાસ જોવા જેવો છે, અને એનો ઘટોરન ચાર-ચાર માઈલ જેટલે દૂર સુધી સંભળાય છે—મણે એ ભગવાન તીર્થ કરના ધર્મસંદેશને જ દૂર દૂર સુધી ગાજતો હરે છે !

કોઠારામાં ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, મહાજનવાડી, પાંજર-પોળ તથા ફૂલવાડી છે.

શેઠશ્રી જીવરાજ થાપશી ખીંચશીએ અમને લાવપૂર્વક જમાડીને અખડાસા તાલુકાની બહીલી મહેમનગતિનો અમને જે અતુલવ કરાંચો, તે અમે આજે પણ ભૂલ્યા નથી.

કોઠારાથી વીસ માઈલનો પ્રવાસ કરીને અમે જખૌ પહોંચ્યાં.

જખૌ

જખૌ કચ્છનું ખંદરી ગામ છે, અને અમડાસા તાલુકામાં આવેલી કચ્છની મોટી પંચતીથી નું જે ત્રીજું તીર્થસ્થાન છે. આ સ્થાન તીર્થસ્વરૂપ બનવા લાગ્યું તેની શરૂઆત વિં સં ૧૯૦૫ ની સાલથી થઈ અને ધીમે ધીમે એનો વિકાસ થતાં થતાં આજે એ તીર્થ નાનાં-મોટાં નવ^{૧૨}

૧૧. આ શિક્ષણ શ્રી “પાર્થ” સંપાદિત “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા યેષા”માં ૩૩૬મા (૫૦ ૭૬) લેખ તરીકે છાપવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકમાં ૮૮૮ નંબરનો શિક્ષણ, આ જ દેશસરની પ્રતિષ્ઠા વખતનો, શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની પાદુકા ઉપર કેતરેલો છે. અને એમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યશ્રીનું અને મંદિર બંધાવનાર તથા શ્રેષ્ઠીઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એ નાના શિક્ષણમાં આવી ઉપરથી માહિતી સચરાશ છે, એ વાત અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ એ લેખ ઉપરથી જાણી શકાયે—

॥ સવત્ ૧૯૨૮ વર્ષે શાકે ૧૭૮૨ પ્રવર્તમાને માઘ સુદિ ૧૩ વુવે શ્રી કોઠારાનગરે શ્રી જંબલગચ્છે પૂજ્ય મદુરક શ્રી રત્નસાગરસૂરીશ્વરાણામુપદેશાત્ । શ્રી લોહાદ્યામોત્રે સાં આ શિવજી નેણની તથા સાં શ્રી વેલજી માલુ તથા, ગાઘીમોતામોત્રે સાં શ્રી કેશવજી નાયકેન શ્રી આદિનાયપાદુકાં કારિતા પુણ્યાર્થે ॥ શુભ ॥

૧૨. “અચલગચ્છ દિગ્દર્શન,” ફકરા ૨૩૪૬ (૫૦ ૫૩૬)મા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, બ્યારે મારી નોંધમાં અહીં નાનાં-મોટાં બાર દેરાસરોનું યુગ્મણ હોવાનું અને આ તીર્થ “નવ ટૂંક” તરીકે જાણખાતું હોવાનું પણ નોંધ્યું છે. આમાં અહીં બાર દેરાસર હોવાનો વાત અને આ તીર્થ “નવ ટૂંક” તરીકે જાણખાતું હોવાનો વાત—એ બે વાતો વચ્ચે મેળ એસેનો નથી, તેથી, સંભવ છે કે, નોંધ કરવામાં મારી કંઈકે સરતચૂક થઈ હોય.

જિનાલયો અને વીસ શિખરોથી શોભાયમાન બની ગયું છે.

અંગળગચ્છના આચાર્ય શ્રી સુક્રિસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી જખૌના લોહાયા ગોત્રના શા રતનશીના બે સુપુત્રો શેઠશ્રી જીવરાજ તથા શેઠશ્રી ભીમશીની બાંધવ-બેઠકીએ, પોતાના વતનમાં, શ્રી મહાવીરસ્વામીનું મોટું અને મનોહર જિનાલય બંધાવીને વિં સં ૦ ૧૬૦૫ના માહ સુદિ ૫ (વસંતપંચમી) ને સોમવારે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને પોતાના પિતાશ્રીની પુણ્ય સ્મૃતિને કાયમ કરવા એને “રતનદૂક” એવું નામ આપ્યું. મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાનો મોટો શિલાલેખ ચોટેલો છે. મંદિરના ધુમ્મટમાં કૌતરણીવાળું નાનું લોક તથા પૂતળીઓ છે. આ દેરાસરની દર્શકનું ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા એ છે કે, એમાં રંગમંડપની હીવાલો ઉપર બુદ્ધી બુદ્ધી વ્યક્તિઓની છબીઓ ચીતરવામાં આવી છે. એમાં શ્રી જીવરાજ શેઠ, શ્રી ભીમશી શેઠ, એમના કુટુંબીઓ, કચ્છના મહારાજોશ્રી, શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજી (?), બાળકો વગેરેની છબીઓ છે. આ મંદિર માળવાળું છે એવું શિખર કૌરણી વગરનું સાદું છે. [ચિત્ર નં ૦ ૭૦]

જ્યારે શ્રી મહાવીરસ્વામીના રમણીય જિનાલયવાળા આ સ્થાનને “દૂક” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તો ત્યાં ફક્ત એ એક જ દેરાસર હતું. પણ એને “રતનદૂક” તરીકે ઓળખાવવામાં બળે ભાવીનો કોઈ શુભ સંકેત સમાયેલો હોય, એમ ત્યાં એક પછી એક નવું નવું દેરાસર બનતું ગયું, પરિણામે એવું “દૂક” નામ સાર્થક થયું.

કોઠારાના મંદિરની પ્રેરણા આપનાર આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી લોહાયા ગોત્રના ભીમશીની (વિધવા) ભાર્યા પૂજામ.ઈએ, પોતાના પતિના શ્રેયાર્થે, શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનનું અને મહેશ્રી ગોત્રના શ્રેઠી ભોજરાજની (વિધવા) પત્ની માંકમાઈએ, પોતના પતિના કલ્યાણ માટે, શ્રી આદિનાથ વગેરે ચાર તીર્થંકરોનું ચોમુખજીનું દેરાસર બનાવરાવીને વિં સં ૦ ૧૬૨૭ના માહ સુદ ૧૩ ને શુક્રવારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. અર્થાત્ આ રીતે શ્રી સુવિધિનાથ જિનાલય અને શ્રી આદિનાથ-ચોમુખ જિનાલય, એ બન્ને મોટાં જિનાલયોની એક જ દિવસે પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. બન્નેનાં શિખરો કૌરણીવાળાં છે. આ બન્ને દેરાસરોમાં સ્થાપવામાં આવેલ જિનબિંબોની અંજનશલાકા પાલીતાણામાં થઈ હતી.

આ બે જિનાલયો ઉપરાંત આ જ આચાર્ય મહારાજના સદુપદેશથી અને આ જ સંવત-તિથિના રોજ બીજાં ત્રણ જિનમંદિરોની પણ પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે: (૧) ભોમાયા ગોત્રના શ્રી વરસંગ ધારશીએ શ્રી સુનિસુવતસ્વામીનું, (૨) મહેશ્રી ગોત્રના શ્રી રામજી જેઠાની ધર્મભાઈ શ્રી ધનભાઈએ શ્રી પાર્વનાથ ભગવાનનું અને (૩) મોતા લોહા ગોત્રના શ્રી રાણાભાઈના પુત્ર હંસરાજ જેઠાએ શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું દેરાસર કરાવ્યું હતું.

આ રીતે જખૌની રત્ન દૂકમાં એક જ સુદૂતે મોટાં-નાનાં મગીને પાંચ જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

વિં સં ૧૯૪૯ના શ્રાવણ સુદ સાતમના રોજ આચાર્ય શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી જોના જોતના શ્રી હીરજી હંસરાજે રતનદ્રુકમાં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ૧૩

શ્રી કાચાણીએ વિં સં ૧૯૮૮ના માહ સુદ ૧૦, ગુરુવારે શ્રી શ મળીઆ પાર્શ્વનાથનું જિનાલય કરાવ્યું હતું. (અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન, ફેબ્રે ૨૫૬૬.)

અહીં શ્રી ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ, અંચળગચ્છના ત્રણ આચાર્યોની પાહુકાઓ તથા એક શ્રાવક શ્રીપૂજણને શ્રી ભગવતી સૂત્ર વહોરાવે છે, એની નાની મૂર્તિ છે.

આ રીતે કમે કમે વધતું રહેલું આ તીર્થ “નવ દ્રુક” —નવ દેરાસરોથી સમૃદ્ધ-બની ગયું.

આ તીર્થનો શતાબ્દી-મહોત્સવ, છ વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૨૦૨૭ની સાલમાં જિજ્ઞાસો ત્યારે, આ શ્રી રતનદ્રુક જૈન દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તીર્થમાં ધર્મશાળા, આંગેલશાળા અને પાંજરાપોળ છે.

આ તીર્થનાં દર્શન કરી અમે અહીંથી ૧૦ માઈલની દૂરી પર આવેલ નલીઆ તીર્થમાં પહોંચ્યાં.

નલીઆ

કચ્છના જે સાહસિક અને દાનશૂર મહાજનોએ કચ્છને સુખી કરવામાં, સુંબઈ શહેરના વિકાસમાં અને દેશના વેપાર-ઉદ્યોગોને વધારવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે, અને દેશ, ધર્મ અને સમાજની સેવાનાં સત્કાર્યો કરીને પોતાના નામને ચિરસ્મરણીય બનાવ્યું છે, એમાં શ્રેષ્ઠી નરશી નાથાનું સ્થાન આદર અને ગૌરવભર્યું છે. જેમ કોઠારા નગર શ્રેષ્ઠી નરશી કેશવજી નાથકના જીવન અને ધર્મકાર્યોથી ગૌરવશાળી બન્યું છે, તેમ નલીઆ ગામે સ્વનામધન્ય શ્રેષ્ઠી નરશી નાથા જેવા નરરત્નની હોટ આપીને પોતાના નામને અજવાળ્યું છે.

નલીઆ (નલીનપુર) ગામને કચ્છની મોટી પંચતીથીમાં સ્થાન મળ્યું છે તે શ્રેષ્ઠી નરશી નાથાની ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદારતાના પ્રતાપે જ. જાણે પોતાના જીવન અને ધનને વિશિષ્ટ ધર્મકાર્યથી કૃતાર્થ કરવા માગતા હોય તેમ, નાગડા જોતના આ ધર્મપુરુષે, ગચ્છનાયક શ્રી મુક્તિસાગરસૂરિ-જીના ઉપદેશથી પોતાના વતન નલીઆ ગામમાં, શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું સુંદર જિનાલય બંધાવીને એની વિં સં ૧૮૯૭ના માહ સુદ ૫ (વસંતપંચમી) બુધવારે, એ જ આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. જિનાલયનું નામ “વીર વસહી” રાખવામાં આવ્યું છે, તે પોતાના સ્વં પુત્ર હીરજીના

૧૩. જેમનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવેલ છે, તે સાતે જિનમંદિરોના ચિલાલેખો “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો”માં અનુક્રમે ૮૬૭, ૯૩૬થી ૯૪૦ તથા ૯૬૩ નંબરના લેખો તરીકે આપવામાં આવ્યા છે; અને અહીં આપવામાં આવેલ માહિતી મુખ્યત્વે એને આધારે આપવામાં આવી છે.

પુત્ર વીરજીનાનામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હતું. એમ લાગે છે. આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પછી જાણે પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું હોય એમ, તે પછી જે વર્ષ બાદ, વિં સં ૧૮૯૯ની સાલમાં, ૫૯ વર્ષની વયે, તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પણ શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું આ જિનાલય બંધાવવા પાછળની એમની ભાવના એવી ઉત્કટ હતી કે તે પછી આ સ્થાનનો ઉત્તરે-તર વિકાસ થતો રહ્યો અને છેવટે એને તીર્થભૂમિ તરીકેની કીર્તિ મળી. [ચિત્ર નં ૭૧]

“વીરવસહી” ના આ દેરાસર ઉપરાંત અહીં બીજાં પણ દેરાસરો બન્યાં તેની વિગત આ પ્રમાણે છે : આચાર્યશ્રી મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી (૧) નાગડા ગોત્રના શ્રેષ્ઠી વર્ધમાને શ્રી કુંથુનાથ પ્રભુનું દેરાસર^{૧૪} અને (૨) એ જ ગોત્રના શ્રેષ્ઠી ભારમલે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવીને વિં સં ૧૯૧૦ના માગશર સુદ બીજ, શુક્રવારે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (૩) આ પછી આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી નાગડા ગોત્રના શ્રેષ્ઠી હરભમજીએ અષ્ટાપદ-ચોમુખજીનો (ભગવાન ઋષભદેવાદિ જિનચોવીશીનો) વિશાળ જિનપ્રાસાદ રચાવીને એની વિં સં ૧૯૧૮ના માક શુદ્ધિ પાંચમ (૨૨ તપચમી) સોમવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.^{૧૫}

(જુઓ, “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો”, નં ૮૭૦, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૮૬ના લેખો.)

આ પ્રમાણે આ તીર્થમાં ચાર જિનાલયો હોવાની વાતનું સમર્થન “જેન તીથોનો ઇતિહાસ” (પૃ ૧૪૫) માંના આ ઉલ્લેખથી થાય છે : “અહીં સુંદર ચાર જિનમંદિરો છે.”

પણ મારી નોંધમાં નહીંઆમાં (૧) ચંદ્રપ્રભુનું, (૨) શાંતિનાથનું અને (૩) અષ્ટાપદનું—એમ ત્રણ જિનાલયો (મોટાં કે સુગચ દેરાસરો) હોવાનું મેં નોંધ્યું છે. આનો અર્થ એ થાય કે, “અચળગચ્છ દિગ્દર્શન”, ફરરા ૨૩૪૬માં સૂચવા પ્રમાણે, શ્રી કુંથુનાથ-ભગવાનને બિરાજમાન કરવા માટે બનાવવામાં આવેલ ઇમારતને દેરાસર નહીં પણ દેરી સમજવી જોઈએ. મારી આ નોંધનું સમર્થન “જેન તીર્થ સર્વસંગ્રહ” (પૃ ૧૪૩) માંના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખથી થાય છે : “આ (ચંદ્રપ્રભુના) સુગચ મંદિરની બાજુમાં શેઠ ભારમલ તેજશીએ સં ૧૯૧૦માં મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર બંધાવ્યું છે અને તેની જ બાજુમાં શેઠ હરભમનરશી નાથાએ સં ૧૯૧૮માં શ્રી અષ્ટાપદનું અજોડ દેરાસર બંધાવેલ છે.”

વળી “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો” માંના લેખ નં ૮૭૧મા લેખમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી નહીંઆમાં પાંચમું શ્રી મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર હોવાનું પણ જાણવા મળે છે. આ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—

૧૪. “અચળગચ્છ દિગ્દર્શન”, (ફરરા ૨૩૪૬)માં આને દેરાસરના બદલે દેરી કહેલ છે. જુઓ, “વર્ધમાન શેઠે નહીંઆમાં વીરવસહીમાં શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનની દેવકુલિકા બંધાવી.”

૧૫. અહીં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે, શ્રી કોઠારા તીર્થના શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના વિશાળ જિનપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા આ જ વર્ષમાં, આ જ મહિનામાં, સ્વ. ૧૩ ને ગુરુવારના રોજ, અને આ જ આચાર્ય-પ્રવરની નિશામાં થઈ હતી.

પદ્મ સાં હીરજી તત્પાર્યા પૂરવાઈકેન ઓ મહાવીર જિનપ્રાસાદ કારાપિત્ત ॥ શ્રી વીરજિન આદે ૩ ચિવ કારાપિત્તા । તથા સંવત્ ૧૯૨૦ ના મોગસર સુદ ૫ સોમવાસરે જ્ઞાનમંદાર કૃત્વા તદ્વા ચતુર્માસી ઉવજ્ઞાપ્ય મુક્તિલાભ સીસ તત્ત્વમનોહર ક્ષમાલાભ ગુરો નત્વા । પ્રગણ્તિ કારિત્ત બુદ્ધે । શ્રી વીરજસહી વિશેષ તુ પ્રાસાદ પંચ ઉત્તમ જ્ઞાનમંદાર । પૌશાલ । સપ્તનય સમોપમ । હિં મું સુમતિલાભ ।

આ લેખમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, શેઠ નરશી નાથના સુપુત્ર (નાગડા ગોત્રના) હીરજીનાં ધર્મશાસ્ત્રી પૂરબાઈ એ (નદીઆ તીર્થમાં) શ્રી મહાવીર જિનનું દેડું કરાવ્યું હતું. એની પ્રતિષ્ઠા કરાવે કરાવવામાં આવી હતી તે આ લેખમાંથી સ્પષ્ટરૂપે બહુ શકાતું નથી, પરંતુ વિં સં ૧૬૧૦ ના માગસર સુદ પાંચમ ને સોમવારે જ્ઞાનમંદાર કરાવતું લખ્યું છે, તે ઉપરથી કહાય એમ માની શકાય કે, આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા પણ એ તિથિએ જ થઈ હતી.^{૧૬} આ લેખમાં વીરજસહીમાં પાંચ ઉત્તમ પ્રાસાદો હોવાતું લખ્યું છે, તે એમ સૂચવે છે કે અહીં પાંચ દેરાસરો છે. આ પાંચ દેરાસરોમાં આ તીર્થમાં બનેલ જ્ઞાનમંદાર તથા પોશાળનો ઉમેરો કરતાં કુલ સાત ધર્મસ્થાનો થયાં, જેને લેખમાં “ સાત નય ” ની કાંચમય ઉપમા આપવામાં આવી છે.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, અહીં બનેલ ધર્મસ્થાનોના ઉલ્લેખ કે વર્ણનમાં દેરાસર અને દેરી વચ્ચે ખાસ ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી

ત્રણે દેરાસરોમાં તથા એનાં શિખરોમાં ઠેરણી એટલે કે રૂપકામ સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવેલ છે.

પહેલા (ચંદ્રપ્રભુના) દેરાસરની બાબુમાં વિં સં ૧૮૬૭ની શ્રી વીરસ્વામીની તથા બીજી એક દેરી છે. અર્થાત્ આ બંને દેરીઓ આ દેરાસર પ્રતિષ્ઠિત થયું તે સમયની છે.

બીજા (શાંતિનાથના) દેરાસરની સાથે વિં સં ૧૬૧૦ની શ્રી પુંડરીકસ્વામીની દેરી છે.

ત્રીજા (અષ્ટાપદના) જિનાલયની પાસે છ દેરીઓ બનેલી છે; અને શ્રી હીરજી ઉકેડાએ વિં સં ૧૬૪૫માં કરાવેલ સાતમી દેરીમાં સાધ્વીજી શ્રી દેવશ્રીજીની પાટુકા પધરાવવામાં આવી છે.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારથી મહાયાત્રા ” (પૃ ૧૪૬) તથા તે પછીનાં બીજાં પુસ્તકોમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે^{૧૭} આ તીર્થ ૧૬ શિખરો તથા ૧૪ રંગમંડપોથી શોભાયમાન બનેલું છે. આ હકીકત ઉપરથી પણ આ તીર્થ કેટલું વિશાળ અને શિદ્ધિસમૃદ્ધ છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

૧૬. અહીં એ વાત ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે, શ્રી કુંદુનાથના દેરાસર (દેરી)ની તથા શ્રી શાંતિનાથના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા આ જ વર્ષ અને આ જ મહિનામાં (વિં સં ૧૬૧૦ના માગસરમાં) સુદ બીજ ને શુક્રવારે થઈ હતી. એટલે આ બંને તિથિઓ વચ્ચે ફક્ત ત્રણ દિવસનો જ ફરક હતો.

૧૭. બુએ, “ મારી કચ્છ યાત્રા ” (પૃ ૧૪૭), “ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ ”, (પૃ ૧૪૫), “ જૈન તીર્થ સર્ સંગ્રહ ” (પૃ ૧૨૨).

વિં ૦ સં ૦ ૧૯૧૮માં (કોઠારાની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે વર્ષમાં જ) વડેસરમાં પૂ. શ્રી ગુણ-સાગરજીના ઉપદેશથી, શ્રી હરધોર કરમશીએ, શ્રી પાર્શ્વનાથજી દેરાસર બંધાવ્યું હતું. વડેસરમાં જેનેની વસતી નહીં રહેવાથી એ દેરાસરનું ઉત્થાપન કરીને એ પ્રતિમાને નક્ષીઆમાં લઈ આપવામાં આવી હતી અને એને માટે લાલ પથ્થરનું નાનું નવું દેરાસર બનાવીને વિં ૦ સં ૦ ૨૦૨૭ ની સાલમાં એ પ્રતિમાને એમાં બિરાજમાન કરવામાં આવી છે. (અંચલગચ્છ ટ્રિંગ્લર્સ, ફેબ્રુ ૨૪૪૭.)

તીર્થની પેઠીમાં શેઠશ્રી હરભજીની પૂજા મોટી રંગીન છળી મૂકવામાં આવેલ છે.

અહીં ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, પાઠશાળા, અંગિકેશાળા, જ્ઞાનમંદિર, ખાલાશ્રમ, કન્યા-શાળા, સદામત, મહાજનવાડી વગેરે અનેક સંસ્થાઓ છે. અને અહીંની કાયંકર બહેને! પૂજા ઉત્સાહી છે. એમણે અમારી યુદ્ધ મહેમાનગતિ કરી હતી.

કવિ “ તેજ ” નક્ષીઆના વતની છે. એમણે અમને તીર્થ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપી મિત્રભાવ દર્શાવ્યો હતો. એમણે નરશી નાથજી એક પ્રશસ્તિ-કાવ્ય પણ કચ્છી ભાષામાં લખ્યું છે. એમને મળીને આ યાત્રા-પ્રવાસમાં એક સરસ્વતીના ઉપાસકને મળ્યાનો અમને આનંદ થયો.

આ રીતે થોડા સમયમાં નક્ષીઆ તીર્થની યાત્રા કરીને, ૧૦ માઈલનો પ્રવાસ ખેડીને, અમે કચ્છની મોટી પંચતીથીના છેલ્લા તીર્થધામ તેરા પહોંચ્યા.

તેરા

આ તીર્થમાં બે જિનમંદિરો છે. એક, શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી અને બીજું, શ્રી શામ ગિયા પાર્શ્વનાથજી. આમાં શ્રી શામગિયા પાર્શ્વનાથજી દેરાસર પ્રાચીન છે અને શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી મંદિર પાછળથી બનેલું છે. પણ તેરાની ગણના કચ્છની-અબડાસાની મોટી પંચ-તીર્થોમાં થાય છે તે પાછળથી બનેલ આ શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથના વિશાળ જિનાલયના કારણે.

શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી મંદિર

મને આપવામાં આવેલ માહિતી પ્રમાણે (મારી નોંધ પ્રમાણે) આ દેરાસર શ્રી રાચમલ શિવજી તથા શ્રી બુધા ડોસા નામના બે ધર્માત્મરાગી મહાનુભાવોએ બંધાવરાવ્યું હતું. પણ “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” (પૃ ૧૪૩) તથા “ અંચલગચ્છ ટ્રિંગ્લર્સ ” (ફેબ્રુ ૨૪૪૫)માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ દેરાસર લોડાયા પાસવીર રાચમલ તથા વીસરીઆ મોતા હીરજી ડોસાએ બંધાવરાવ્યું હતું. મારી નોંધમાં તથા આ બે પુસ્તકોમાં આપેલ નામોમાં રાચમલ અને ડોસા-એ બે નામો તેા સરખાં જ છે; એટલે એ નામોમાં ભેવામાં આવતો આ ફેર મહેરવનો નહીં પણ સામાન્ય ગણી શકાય એવો છે.

પણ “ શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો ” (લેખ નં ૦ ૮૮૨)માં આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાનો જે મોટો લેખ છાપ્યો છે, તેમાં લોહાયા અને મોતા ગોત્રની વ્યક્તિઓની જે નામાવલી આપવામાં આવી છે, એમાં લોહાયા ગોત્રના રાયમલ, પાસવીર, અને મોતા ગોત્રના વિદ્વા (બુધા), ડોસા, હીરજીનાં નામો તો મળે છે, ઉપરાંત એ શિલાલેખમાં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો મૂકેલા છે—

જિનાર્ચાં કુરુતે નિત્યં ગુરુમક્તિ વિશેષતઃ ।
રામજી હીરજી તયો જાતં સંવેગ માનસૌ ॥ ૨૧ ॥
સ્વજન્મ સફલ કતું જિનમંદિર સુદર ।
સ્વમુજોપાત્(સ) વિત્તન ચક્રે સુરગિરિસમં ॥ ૨૨ ॥

આ શ્લોકોનો અર્થ એ થાય છે કે, રામજી અને હીરજી નામના બે મહાત્માવોએ, વૈરાગ્ય-ભાવથી પ્રેરાઈને, પોતાનો જન્મ સફળ કરવા માટે, અને પોતે ઉપાર્જન કરેલ ધનથી સુરગિરિ જેવું સુંદર જિનમંદિર કરાવ્યું હતું.

આ શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલી વંશવાલી પ્રમાણે રામજી લોહાયા ગોત્રના શિવસીના પુત્ર તથા હીરજી મોતા ગોત્રના ડોસાના પુત્ર થતા હતા.

આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા (વિ ૦ સં ૦ ૧૬૧૫ના માહ સુદિ ૫ (વસંતપંચમી), સોમવારે આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીની નિશ્ચામાં થઈ હતી. [ચિત્ર નં ૦ ૭૨]

આ દેરાસરને નવ શિખરો છે (“ શ્રી ક્ષેત્ર ગિરનારની મહાયાત્રા ”, પૃ ૦ ૧૪૬). રંગમંડપ કાચ-કામથી અને ઘુમ્મટ કોરણીથી શોભાયમાન છે. મંદિરમાં એની પ્રતિષ્ઠાનો મોટો શિલાલેખ છે, અને ગભારાની બહાર દીવાલ ઉપર બે ચતિઓની છાપીઓ ચીતરેલી છે.

દેરાસરના શિખરના મૂળમાં દેરીઓ બનાવી છે. તથા મંદિરની પાછળ (૧) ચંદ્રપ્રભુની, (૨) સુમતિનાથની, (૩) કુંચુનાથની, (૪) અજિતનાથની અને (૫) અજિતનાથની—એમ પાંચ શિખરવાળી દેરીઓ છે. અને એથી અને પાંચમી દેરીની વચ્ચે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગર-સૂરિની મૂર્તિવાળી નાની દેરી છે. વળી મંદિરની ડાબી બાજુ સામેના ભાગમાં છઠ્ઠી શ્રી સંભવ-નાથ ભગવાનની દેરી છે. એના ઉપર પણ શિખર છે, અને એમાં લેખ છે.

નવ શિખરો, વિશાળ ઘુમ્મટ અને અનેક દેરીઓની શિલ્પસમૃદ્ધિ ધરાવતું આ જિનાલય ઘણું મનોહર છે.

શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથનું મંદિર

શ્રી ભુરાવલા પાર્શ્વનાથના મુખ્ય દેરાસરના કર્મપાઉંડની બહાર, એ કર્મપાઉંડની જમણી બાજુ, શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથનું નાનું, જૂનું અને શિખરમંધી દેરાસર છે. “ અચલગચ્છ દિગ્દર્શન ” (ક્રકોરો ૨૨૬૭) માં આ દેરાસર સંબંધી નીચે મુજબ માહિતી આપવામાં આવી છે :

“પુનિતશેખર અને ભક્તિશેખરે તેરામાં આવી પોચાળ બંધાવી, જેને કચ્છના રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળેલું, તથા સં ૧૮૭૮ના માગસર સુદી ૬ ને સોને શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથનું જિનાલય બંધાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા વખતે રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ ઉપરિચિત રહ્યા હતા. મંદિરના રંગમંડપના કાચ ઉપર સુદર ચિત્રકામ કરેલું છે. ગોખલામાં સિલાપ્રસ્થિત છે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ગોરજ હીરાચંદ તારાચંદે જિનાલય બંધાવ્યું હતું એમ “જૈન તીર્થ,” ભા. ૧, પૃ ૧૪માં ઉલ્લેખ છે.””

ઉપરના ઉલ્લેખમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, આ જિનાલય, આશરે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, યતિશ્રી હીરાચંદજીએ બંધાવ્યું હતું એમ માનીએ તો યતિ શ્રી ભક્તિશેખરજીએ એ (જીવું) મંદિરનો એવો નામશિખ (આમૂલચૂલ) જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે કે જેથી એમને એ મંદિર નવું બંધાવ્યા જેટલો યશ મળ્યો હશે.

દેરાસરના ગભારામાં પધરાવવામાં આવેલ પગલાં ઉપર વિં ૦ સં ૦ ૧૮૭૮ નો લેખ કોતરેલો છે, જે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાના વર્ષ સાથે મળતો આવે છે મંદિરની અંદર શ્રી વિવેક-સાગરસૂરિજીની તથા શ્રીપૂજ્ય રતનસાગરજીની છબીઓ ચીતરેલી છે, જે કંઈક ઘસારા ગઈ છે તેરામાં ધર્મશાળા છે.

તેરા ગામ નિર્ણેળ રાષ્ટ્રીય ભાવના ધરાવતા અને રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતના એક સમર્થ અને નિષ્ઠાવાન સૈનિક, મુબઈનિવાસી શ્રીયુત ભવાનજીભાઈ અરબજી ખીમજીની જન્મભૂમિ તરીકેનું ગૌરવ ધરાવે છે. ગામ દરતો મજબૂત ગઢ છે અને ગામની ભાગેભે ખોડાયેલા પાળિયા વગેરે પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને સંશોધન-ત્રેરક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

તેરાતીર્થની યાત્રા સાથે અખડાસા તાલુકાની વિખ્યાત જૈન પંચતીર્થોની અમારી યાત્રા પૂરી થઈ; અને એ દિવસે (તા. ૨૦-૩-૧૯૭૫ ના રોજ) સાંજે અમે તેરાથી રવાના થઈને જીજ પહોંચી ગયા.

આ પંચતીર્થોનાં જિનાલયોની સ્થાપનાનો સમયક્રમ આ પ્રમાણે છે : સુધરી વિં ૦ સં ૦ ૧૮૬૬માં; નલીયા વિં ૦ સં ૦ ૧૮૬૭માં; જખૌ વિં ૦ સં ૦ ૧૬૦૫માં; તેરા વિં ૦ સં ૦ ૧૬૧૫માં; અને કોઠારા વિં ૦ સં ૦ ૧૬૧૮ માં. આ વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, વિં ૦ સં ૦ ૧૮૬૬ અને વિં ૦ સં ૦ ૧૬૧૮ વચ્ચેના ફક્ત ૨૨ વર્ષ જેટલા દૂંકા સમયમાં એકલા અખડાસા તાલુકામાં

૧૮. આ જ “અંચળખચ્છ દિગ્દર્શન” (ફકેગે ૨૨૮૪)માં આ દેરાસર અંગે આ પ્રમાણે માહિતી આપવામાં આવી છે : “કચ્છમાં તેરાના શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથજીના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા રાજેન્દ્રસાગરસૂરિની નિઝામાં થઈ. સં ૦ ૧૮૭૮ના માગસર સુદી ૬ ને સોમવારે આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પુનિ-શેખરના શિખ ભક્તિશેખરના ઉપદેશથી જિનાલયનું નિર્માણ થયેલું.”

ખીજું, આ પુસ્તકના ઉપર ટીકેલ ૨૨૬૭મા ફકરાના અંતમાં “જૈનતીર્થ”, ભા ૦ ૧, પૃ ૧૪ એમ લખ્યું છે તે, મારી સમજ મુજબ, “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, ભા ૦ ૧, પૃ ૧૪૩” એમ હોવું જોઈએ, કારણ કે, એ અંકમાં આ દેરાસર અંગે લખ્યું છે કે, “લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ગોરજ હીરાચંદ તારાચંદે આ મંદિર બંધાવેલું છે.”

જ (સાંધાણના વિં સં ૧૬૧૦ના દેરાસર ઉપરાંત) આવા પાંચ પાંચ આલીશાન, મનોહર અને ગગનચૂંબી જિનપ્રાસાદો સ્થપાયાં અને એ તાલુકાને કચ્છની મોટી જૈન પંચતીથીની ભૂમિ ખનવાનું ગૌરવ અપાવી ગયા. આને સમયનો, શ્રદ્ધાવાન શ્રાદ્ધસ્ત્રોતોની ઉદારતાનો અને મુખર્ષની અઢળક કમાણીનો જ પ્રતાપ સમજવો જોઈએ. એ સમય કેવો ધર્મલાવના અને ધર્મપ્રસાવનાનો પ્રેરક હશે ! ધન્ય એ સમય, ધન્ય એ ઉદારતા અને ધન્ય એ સંપત્તિ !

આજે પણ એ તીથોનાં લઘ્ય જિનપ્રાસાદોની છબી અંતર ઉપર અંકિત થયેલી છે, અને ચિત્તમાં લક્ષિતભાવને જગાડે છે. ૧૯

હવે કચ્છની નાની પંચતીથી તરીકે બાણીતાં તીર્થસ્થાનોનો બહુ જ સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવીએ.

કચ્છની નાની પંચતીથી

કચ્છની નાની જૈન પંચતીથીનાં જિનમંદિરો આ પ્રમાણે પાંચ ગામોમાં આવેલાં છે —

(૧) મુંદ્રા, (૨) ભુજપુર, (૩) મોટી ખાખર તથા નાની ખાખર, (૪) બીદડા, અને (૫) માંડવી. આમાં નાની ખાખર અને મોટી ખાખર એ ખરી રીતે બુદ્ધાં બુદ્ધાં ગામો છે, એટલે ખરી રીતે, આ પંચતીથીનાં ગામોની સંખ્યા પાંચના બદલે છ થાય છે. આ છ ગામ મુંદ્રા અને માંડવી તાલુકામાં આવેલાં છે. અને બન્નેમાં આ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ ગામોનો સમાવેશ થાય છે : મુંદ્રા, ભુજપુર અને મોટી ખાખર મુંદ્રા તાલુકામાં છે; અને નાની ખાખર, બીદડા અને માંડવી માંડવી તાલુકામાં છે. અમે કચ્છની મોટી તથા નાની પંચતીથીની યાત્રાએ લક્ષ્મીચરથી તા. ૧૬-૩-૧૯૭૫ યુધવારના સવારના રવાના થયા હતા.

મુંદ્રા—કિલ્લાથી સુરક્ષિત આ બંદરી શહેર—એની સુંદર રચના અને ઇમારતોને કારણે, કચ્છનું પૈરીસ ગણાય છે. શહેરમાં આ પ્રમાણે ચાર દેરાસર છે —

(૧) શ્રી શીતલનાથનું બે માળનું આલીશાન દેરાસર; એની પ્રતિષ્ઠા એકસો વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૧૬૩૩માં થઈ હતી. (૨) એની બાજુમાં ડાબી તરફ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આશરે સવાસો વર્ષ બૂનું શિખરબંધ દેરાસર છે. (૩) મહાવીરસ્વામીનું શિખરબંધ દેરાસર છે, જે આશરે બસો વર્ષ જેટલું બૂનું છે. અને (૪) શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર છે. અહીં

૧૬ પાંચોસ વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૧૯૯૮ની સાલમાં, પ્રકાશિત થયેલ “ મારી કચ્છ યાત્રા ” (૫૦ ૧૪૮)માં, એના લેખક પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે, આ પંચતીથીનો મહિમા વર્ણવતાં, થોડા શબ્દોમાં, યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

“ અખડાસનાં પાંચે તીર્થો બહુ પ્રાચીન તો ન કહેવાય, લગભગ ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષની અંદર અંદરનાં છે, છતાં વિશાળતાની દૃષ્ટિએ, સુદરતાની દૃષ્ટિએ આ તીર્થો ધણા જ દર્શનીય છે. દરેક મંદિરમાં સેંકડો મૂર્તિઓ છે એ મૂર્તિઓની લઘ્યતા પણ ખરેખર આનંદ ઉપજાવે છે.”

શ્રી પાર્શ્વનાથજીના દેરાસર સાથે એક પુસ્તકલેખાર પણ છે. ૨૦

આ ચાર દેરાસરો ઉપરાંત સુન્દ્રામાં અંચળગચ્છના શુરુ હર્ષજીની પાટકાવાળી છત્રી છે. એના ઉપર તેઓ વિં સં ૧૭૬૭ના માગસર વદ ૧૦ના રજવાસી થયાનો લેખ કેતરેલો છે. ૨૧

ભુજપુર—અહીં વિં સં ૧૮૬૮તું શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તથા ગ્રંથલેખાર છે. અમે ગયા ત્યારે આ દેરાસરની ખાલુમાં એક બે માળનું નવું મોટું દેરાસર બંધાતું હતું. હવે તે એની પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ ગઈ હશે.

મોટી ખાખર—અહીં ગામમાં શ્રી શત્રુઙ્ગચાવતાર નામે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું વિશાળ જિનાલય છે. એની પ્રતિષ્ઠા ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિએ વિં સં ૧૬૫૬ ના ક્ષાળ ૧૦ના રોજ કરી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ સંબંધી એક મોટો શિલાલેખ આ દેરાસરમાં લગાડવામાં આવ્યો છે. તેમાં શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિની પ્રભાવકતા સૂચવતી તથા બીજી પણ બહુવા જેવી માહિતી આપવામાં આવેલ હોવાથી, એ શિલાલેખ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ શિલાલેખમાં એવી પણ માહિતી નોંધવામાં આવી છે કે, કચ્છના રાજવી શ્રી ભારમલજીએ, શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ દર્શાવવા, ભુજનગરમાં, શ્રી રાયવિહાર નામે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું જિનાલય બંધાવ્યું હતું. ૨૨ આ હકીકત રજૂ કરતો આ શિલાલેખમાંના પ્રલોક આ પ્રમાણે છે—

किंचास्मदगुरुवक्त्रनिर्गतमहाहास्वाम्युताम्बौ रतः
सर्वत्रामितमान्यतामवदधे श्रीमद्व्युगादिप्रभेः ।
तदभक्त्यै भुजपत्तने व्यरचयत् श्रीभारमल्लप्रभुः,
श्रीमद्वायविहारनामजिनप्रासादमत्यदुसुतम् ॥ ३ ॥

નાની ખાખર—અહીં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું સુંદર દેરાસર છે.

બીદહા—ગામમાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું પાંચ શિખરોથી શોભતું વિશાળ અને ભવ્ય દેરાસર છે. અહીં ગામ બહાર, સામેની દિશામાં, સડકની બીજી ખાલુ, એક સાધના-આશ્રમ છે, એમાં ઉત્તમ પુસ્તકોતું એક મોટું પુસ્તકાલય છે, અને ત્યાં કેટલાક સાધકો રહે છે.

(વખતના અભાવે અમે મોટી ખાખર, નાની ખાખર અને બીદહા ગામની સુલાકાત લઈ શક્યા ન હતા; ફક્ત બીદહાના સાધના-આશ્રમની સુલાકાત અમે લીધી હતી.)

૨૦. “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”, ભા. ૧, પૃ. ૨૮૧.

૨૧. “આકર્ષોલ્લોચકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા : રિપોર્ટ બોન ધી એન્ડીક્રાન્ટીઝ ઓફ કાંકિયાવાડ એન્ડ કચ્છ”, પૃ. ૨૦૫.

૨૨. સંસ્કૃત ભાષાનો આ સંપૂર્ણ શિલાલેખ મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયવિરચિત “પ્રશ્નોત્તરપુષ્પમાળા” (પૃ. ૨૩૬-૨૬૨)માં ગુજરાતી અનુવાદ સાથે છપાયેલ છે. તેમ જ મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુડી) લિખિત “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ” (પૃ. ૧૪૬)માં પણ આ મૂળ લેખ છપાવ્યો છે.

માંડવી—કચ્છનો વિચાર આવતાં જ જે શહેરોનું સ્મરણ થઈ આવે છે, એમાંનું માંડવી પણ એક છે અને એ અત્યારે પણ કચ્છનું ચાલુ અને નામાંકિત બંદર છે. જૈનધર્મનું આ મોટું કેન્દ્ર છે. અહીં સાત દેરાસરો છે. એમાં શહેરમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીનું, શ્રી ધર્મનાથજીનું, શ્રી શીતળનાથજીનું અને શ્રી શાંતિનાથજીનું—એમ ચાર દેરાસરો આવેલાં છે. આમાં તપગચ્છ, અંચળગચ્છ અને ખરતરગચ્છ, એ ત્રણે ગચ્છનાં દેરાં છે. બંદર ઉપર શ્રી અજિતનાથજી દેરાસર છે. પુલના શહેર તરફના છેડે દાદાવાડી છે અને એમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે અને પુલ પાર કરીને થોડે દૂર જઈએ એટલે શ્રી મેઘજી સોજપાળ જૈન આશ્રમ આવે છે. એમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર અને વિશાળ જિનમંદિર છે. આ આશ્રમ એ માનવસેવાનું અનોખું વીથ છે એમાં અહીંસા જેટલાં નિરાધાર, અશક્ત અને વૃદ્ધ લાઈઓ-બહેનોને મુખ-આરામ-પૂર્વક રાખવામાં આવે છે. જૈન સંઘમાં અલોડ કહી શકાય એવું આ માનવસેવાના કચેરને વરેલું વીથ છે. માંડવીમાં ધર્મશાળા, લોજનશાળા, જૈન વાડી, પાઠશાળા, ઉપાશ્રયો અને કેટલાક હસ્તલિખિત ભંડારો પણ છે.

માંડવીની યાત્રા સાથે કચ્છની નાની પંચતીથીની યાત્રા પૂરી થઈ. હવે જૈન સંઘની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ગણાય એવાં કેટલાંક સ્થાનો—શહેરો-ગામો—નાં નામો ભેઈએ.

બીજાં કેટલાંક સ્થાનો

પાટનગર ભુજ—કચ્છની રાજધાનીના આ શહેરમાં વાણિયાવાડમાં તપગચ્છનું શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું, અંચળગચ્છનું શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી અને ખરતરગચ્છનું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું—એમ ત્રણે દેરાસરો છે. ત્રણે શિખરબંધ છે. તપગચ્છના દેરાસરમાં શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી)ની તથા શ્રી ખાંતિવિજયજી દાદાની; અંચળગચ્છના જિનાલયમાં શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી તથા શ્રી ગૌતમસાગરસૂરિજીની; અને ખરતરગચ્છના જિનમંદિરમાં શ્રી જિનરત્નસાગરસૂરિજી અને શ્રી જિનઆનંદસાગરસૂરિજીની છબીઓ ચીતરેલી છે. ગામ બહાર ખરતરગચ્છની દાદાવાડી છે, તેમાં જિનમંદિર, પગલાં તથા ઘંટાકણની સ્થાપના કરેલી છે. વળી અહીં અંચળગચ્છની મોટી પોસાળ છે, એમાં અમિ (તા. ૨૨-૩-૧૯૭૫ ના રોજ) થતિશ્રી ભદ્રમેરજીને મળ્યા હતા. તેઓએ અમને આ ગચ્છના ચરાહેવા ગામના થતિ શ્રી માણેકમેરજીએ રા' જેઠાજીને આપેલી મોટી સાંગ તથા રૂઢિકની શ્રી અંબાજી માતાની મૂર્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. આ પોસાળમાં નાટું જિનમંદિર છે. ભુજમાં ધર્મશાળા, પાઠશાળા, લોજનશાળા, પાંજરાપોળ છે.

બીજાં સ્થાનો—ભુજ ઉપરાંત કચ્છમાં ભચાઉ, અંબાર, કોડાય, કટારિયા, વિંઝાણ, લોકડિયા, દેશલપુર, નાના આશખિયા, મોટા આશખિયા, ઢુગીપુર, મેરાઉ, કુમરા, હોલાપુર, સાભરાઈ, કોટડા, આધોઈ, મનકરા વગેરે સ્થાનોનાં દેરાસરો પણ દર્શનીય છે.

ક'થકોટ—જગત્પિતા-જગદ્ગુણના વડવાઓ મૂળ આ ઐતિહાસિક નગરના વતની હતા. શ્રીમાળી વણિક ભતિના વિચદ્વના પુત્ર વરણાગ ક'થકોટમાં રહેતા હતા. ૨૩ તેમના પુત્ર વાસ નામે હતા. વાસના પુત્ર વીસલ નામે હતા. વીસલના પુત્ર સોળ શ્રેષ્ઠી ભદ્રેશ્વરમાં જઈને વસ્યા હતા. આ સોલ શ્રેષ્ઠી અને એમનાં પત્ની લક્ષ્મીદેવીના પુત્ર તે જગદ્ગુણ. ૨૪ આ ક'થકોટનો પહાડી કિલ્લો તે કાળે ઘણો મજબૂત હતો અને તેથી, સંકટના વખતમાં, ગૂર્જરપતિ મૂલરાજ સોલ'કી તથા ભીમદેવે એનો આશ્રય લીધો હતો. આ કિલ્લામાં ભગવાન મહાવીરજી જે-રંગ-મંડપોવાળું વિશાળ જિનમંદિર હતું, તે ઘણા લાંબા સમયથી સાવ ધ્વસ્ત થઈ ગયું છે. અને એના ભગનાવશેષો અત્યારે પણ એની ભવ્યતા અને વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. એમાંના વિં સં ૧૩૪૦ના એક શિલાલેખ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, તે દેરુ વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં સારી હાલતમાં હતું. ૨૫ જૈન સંઘના મહાન પ્રતાપી પુરુષ જગદ્ગુણના પૂર્વજોના વસવાટથી ગૌરવશાળી બનેલું અને ક્વચ્છના વાગડ વિભાગના ભચાઈ તાલુકામાં આવેલું આ સ્થાન અને મહાવીરસ્વામીજી આ જીર્ણુ જિનાલય આજે પણ જૈન સંઘને માટે તીર્થસ્વરૂપ જ છે. એની યાત્રાથી જૈન સંસ્કૃતિના ધર્મ, ઇતિહાસ અને કળાના એક ગૌરવભર્યા વારસાનાં દર્શનનો લાભ મળી શકે એમ છે.

લખાણ પૂરું ક્યું. વિ. સં. ૨૦૩૩, જેઠ વદિ ૪, રવિવાર, તા. ૫-૬-૧૯૦૭.

૬, અમૂલ સેસાયત્રી; અમદાવાદ-૭

૨૩. જુઓ, "શ્રી જગદ્ગુરિત", સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૨, ૨૩.

૨૪. જુઓ, જોનન, પૃ ૧૦૪.

૨૫. ક'થકોટ સંમંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ (૧) જોનન, પૃ ૫, ૧૦૭-૧૦૮; (૨) 'આર્કિઃ ઓલોનિકલ સર્વે' ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા : રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડોક્રીટીઝ ઓફ કાસીવાલ ઍન્ડ કચ્છ", પૃ ૨૧૫-૨૧૬; (૩) ગેઝેટિયર ઓફ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી", વોલ ૫, પૃ ૨૨૪-૨૨૫.

પુ ર વણી

[કેટલાક ઉમેરા, સુધારા તથા ખુલાસા]

યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીવિરચિત શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું ચોઢાળિયું

॥ ઐં ક્લં નમઃ સિદ્ધ : ॥ અથ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના ચોઢાળીયા ॥

દોહરા

અરીગંજન અરીહંતના, ચરણ નમું ચિત્ત લાય;
સારદ સાર દયા કરી, સુવિચન આપો માય. (૧)

સિદ્ધ સંવે નિત પ્રણમઇ, આચાર્ય ઉવળઆય;
સારદા સતી પાએ નમીં, અક્ષર માથું ઠાય. (૨)

દરિસણ હુલંભ જ્ઞાન શુષ્ક, ચારિત્ર તપ સુવિચાર;
એ નવ પદ આરાધતાં, લઇયે ભવનો પાર. (૩)

જંબુદ્વિપનાં [ભ]રતમાં, મધ્યખંડ મનોહાર;
કચ્છ દેશ અતી દિપતો, સોભાનો નહી પાર. (૪)

ચાર સહર વખાણીઈ ભુજ અંબર નિરધાર;
મુંદરે માંડવી આતી ભલિ, કહેતાં નાવે પાર. (૫)

ઢાળ પહેલી

(“કપૂર હવે અતિ ઉજલો રે”—એ દેશી)

તખત સહર વખાણીઈરે, ભુજ ભલો ભૂપાલ;
રાજરાજેશ્રી જેગારણ રે, પ્રજા તણા પ્રતિપાલ; સોભાગી.
સેવો વીર જિજ્ઞંઠ, જિમ ભાંજે ભવ ફંદ. સોં (૧)

અંબર સહર અતિભલો રે, વાગડ મથક હોય;
મુંદરે માંડવી વખાણીઈ રે, અખડાસો પશુ ભેય. સોં (૨)

માંડવી બદિર સોહામણો રે, સકલા સહર સીરતાળ;
દેશદેશાંતરથી ઘણા રે, આવે બહૂલા જિહાંજ. સોં. (૩)

૧. આ ચોઢાળિયું કચ્છ માંડવીના જૈન લંકારમાંની ચોથી નં. ૬૨, ક્રમાંક ૩૮૮ની ૩ પાનાંની પ્રત ઉપરથી, પાચવંદગ્રન્થનાં વિદુષી સાધ્વીજી પૂજ્ય શ્રી સુનદાશીજી ચઢારાજનાં સુચિયા વિદુષી લેખિકા પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજીએ (“સુતેને”) ઉતારીને મારા ઉપર મોકલવાની કૃપા કરી છે. એમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ દેખાય છે, અને મૂળ પ્રત મારી પાસે નથી, એટલે એ અશુદ્ધિ મૂળ પ્રતની હશે કે નકલ કરતાં થયેલી હશે, એ નક્કી કરી શકાય એમ નથી, એટલે આ કૃતિ એની નકલ સુજન જ અહીં આપી છે.

- ભદ્રાવતિ નગરી ભક્તી દે, દેશ પુરાતન જાણુ;
તિકાં પ્રાસાદ મનોહરુ દે, વસહિ નાંમ વખાણુ સો૦ (૪)
- સંવત પૂર્ણ ત્રેવીસમાં દે, દેવચંદ્ર સુભાણુ;
શ્રી પાર્શ્વજિન પ્રતિષ્ઠા કરી દે, તાંમૃપત્ર વખાણુ. સો૦. (૫)
- કાલ ઘણો વિતી ગયો દે, જગડુસાહ પુન્યવંત;
જીર્ણોદ્ધાર કરાવીઓ દે, બાવન જિનાલય ખંત. સો૦. (૬)
- સંવત તેર પન્નરમાં દે, જગડુસાહ પવિત્ર;
જસ મહિમા જગમાં ઘણો દે, સુષુતાં તાસ ચરીત્ર. સો૦ (૭)
- સંવત અઠાર અઠાણુમાં દે, ખાંતીવિજય શુભવંત;
દેશલરાઓ પ્રતિષ્ઠાધિઓ દે, રાપણુ તિર્થ મહંત. સો૦ (૮)
- ચતુર્વિંશ સિંધ ઉપદેશીયો દે, કરી સાસન ઉલોત;
રાઓશ્રી દેશલજી સહાયથી દે, કોટની રચનાં હોત. સો૦ (૯)
- વર્તમાન કાલે વિરાજતા દે, માહાવીર મનોહાર;
સિંધ મલી જાત્રા ભણી દે, કયોં જોહ વિચાર. સો૦ (૧૦)
- ફાગણુ સુદ સાતમ થકી દે, રહેલું દશમી પરજંત;
વષ (૨) પ્રતે જોહલું દે, નિષ્કય 'સુ'મતિ' સંત. સો૦ (૧૧)

(હાળા બીજી)

ફુલ

- ચાર સહેર તણાં બહુ, શ્રાવક શ્રાવિકાં જેહં;
આવે ઉલટ અતિ ઘણો, દિન (૨) અધિકો નેહં. (૧)

(સુરતી મઈનાની દેશી)

- જીવરાજ સાહ જગ જાણીય, પુન્યવંત પવિત્ર;
તાસ સુત સાંતીદાસ છે, કહેસું તાસ ચરીત્ર. (૧)
- લાધો પ્રથમ વખાણીય, બીજો પીતાંબર નામ;
જીવંજી સાહ જસ ઉજલો, જેણે કીધાં ઉત્તમ કાંમ. (૨)
- તાસ સુત તિન સોહાંમણુ, સુરચંદ સાહ વખાણુ;
બીજો રાઓસી અતી ભલો, તેજસી નામ પ્રમાણુ. (૩)
- તેજસી ધરણી વખાણીય, સોનબાઈ સુભાણુ;
સત્યવંત પવિત્ર જે, લોક કરે વખાણુ. (૪)

- તસ ઉદરે ઉત્પન્ન થયા, મોણીસાઈ ઉદાર;
કન્યાં દોઝે અતી ભલી, વરતે કુલ વીવહાર. (૫)
- વસહિ જાત્રા ચિત્ત ધરી, વર્ષ પ્રતે એક વાર;
ઇમ કરતાં પૂરણ થઈ, ઇચ્છા ચિત્ત મુઝાર. (૬)
- છણોદ્ધાર કરાવવા, સંકેત રચીઓ એમ;
પોતે સ્વર્ગ સધાવીઆ, દિન (૨) અધિકો ગ્રેમ. (૭)
- તસ ધરણી દોચ બાંધી, પુતલી મીઠીબાઈ નામ;
ભાંજેજ જેઠાભાઈ ભલો, લાયક શુભનો ઠામ. (૮)
- મુમતિસાગર ઉપદેશથી, સિદ્ધાવટ તેડી સાર;
છણોદ્ધાર કરાવીઓ, હંઈડે હર્ષ અપાર. (૯)
- ધબ કલસ ચડાવવા, હર્ષ ધરી મનમાંહે;
પિઉને દેવા વધામણી, પુતલીબાઈ તે જાય. (૧૦)
- સકલ મનોરથ પુરવા, મીઠીબાઈ શુભવંત;
'મુમતિ' મુધારસ દિલ ધરી, અપયસ દ્વર કરંત: (૧૧)

(હાલ ત્રીજી)

કુંભ

- પૂણે નરભવ પાંમીયે, પૂણે લલો જિનધર્મ;
પૂણે સમકિત ચિત્ત ધરી, બણેમાં ધર્મનો મર્મ. (૧)

‘(મનદૂ મોહિઓ રે મન મોવનજી) —એ દેશી)

- સંવત જોગણીશ સોહામણો મન, ઉપર ઉગણ્યાલીસ;
મનદૂ મોહિઓ રે, મનમોવનજી.
મુલ મુહૂર્ત નીરધારવા મન, મુશરને નમાવે સીસ. મન (૧)
- શુક્રવાંણી દિલમાં ધરી મન, કાંઈ ઉલટ અંગ ન માય મન;
કંઠોત્રી લિખવા લણી મન, મદ્યો સંધ તણો સમુદાય મન (૨)
- ચાર સહેર અતિ ચોંપસુ મન, વલિ નવોનગર મુખકાર મન;
મુશરને લિખતાં વિનતિ મન, કુસલચંદજી આદિ સાર મન (૩)
- દેશદેશાંતર પ્રસીધ થઈ મન, કાંઈ ઘર ઘર એહિ જ વાત મન;
માહ મુદ એકંમ બુધ દિને મન, કુલસ્થાપન મુહૂર્ત વિખ્યાત મન (૪)

- અઠાઈ મહોત્સવ કરવા' ભણી મન૦, આવે ઘણા નરનાર મન૦;
માંડવી સુંદરા સહેરથી મન૦, કાંઈ ધરતાં હર્ષ અપાર મન૦ (૫)
- પૂજા પ્રભાવનાં દિન (૨) પ્રતે' મન૦, આંગી રચનાં ઉલ્લાસ મન૦;
સાંજ હેતાં દિપતિ મન૦, વાજિંત્ર ગીત પ્રકાશ મન૦ (૬)
- માહ સુદ સપ્તમી' સોભતી મન૦, સસિવાસરે સંઘપતિ જેહ મન૦;
જેઠાભાઈ જુગતે કરી મન૦, સંઘભક્તિ કરે બહુ તેહ મન૦ (૭)
- સંઘ મિલ્યો તિહાં સામઠો મન૦, ભૂજ અંબર સુંદરો નામ મન૦;
નવોનગર ને' માંડવી મન૦, વલી ખીજ પશુ બહુ ગામ મન૦ (૮)
- સંવેગ રંગે ઝીલતાં મન૦, કુશલચંદ્ર આદે સાર મન૦;
જૈનધર્મ દીપાવતાં મન૦, તિહાં મલિયા ઠાણા ચાર મન૦ (૯)
- વિનોદવિજે પશુ આવીઆ મન૦, વિચરતાં ગાંભોગાંમ મન૦;
જિનશાસન ઉન્નતિ થઈ મન૦, દીપાળ્યો ભદ્રેશ્વર ધામ મન૦ (૧૦)
- માહ સુદ આઠમ દીપતી મન૦, યુધવારે મંડપ સાર મન૦;
અહનંદિગપાલ થાપન કરે મન૦, જલભગ્ના હર્ષ અપાર મન૦ (૧૧)
- તીર્થોદક લેવા ભણી મન૦, સોભે અપચ્છરા સરખી નાર મન૦;
સિનાત્ર મહોત્સવ તિહાં કરી મન૦, આવે ફિરતાં બહાર મન૦ (૧૨)
- માહ તિમિર દલ ખડતો મન૦, કાંઈ કરતો કમલ વિકાસ મન૦;
જગલોચન પ્રગટે ચક્રે મન૦, સુકે દશમી' પક્ષ ઉભસ મન૦ (૧૩)
- સતરલેહી પુલ રચી મન૦, વાજિંત્ર ગીત ઉચાર મન૦;
સવા પહોર દિન અતિક્રમે' મન૦, ધળ કલસ ચડાવે સાર મન૦ (૧૪)
- સ્વામિવાહલ શોભતા મન૦, પહિરાંમણી કરે રસાલ મન૦;
શુરભક્તિ શુભ આગલી મન૦, ભયકરને' દાન વિસાલ મન૦ (૧૫)
- સમકિત ખીજ આરોપતાં મન૦, જિનસાસન ઉન્નતિ હોય મન૦;
'સુમતિ' સદા દિલમાં ધરી મન૦, જિનભક્તિ કરે જે કાય મન૦ (૧૬)

(હાલ ચોથી)

ફુલ

વર્ધમાન જિનવર તણા, ચરણ નમુ' ચિત્ત લાયક;
સ્તવનાં કરતાં તેહની, ભવોભવનાં દૂખ ભય. (૧)

[જી'ગજાની દેશી]

- ચોવીસમા જિનવર તણું રે, ચરણે નમાવું સીસ સહુણા;
ચૌસઠ ઇંદ્રે પૂજ્યા રે, તિન ભૂવનનો ઇશ સહુણા. (૧)
- જિમ (૨) પ્રભુપદ પૂજિઈ રે, તિમ (૨) સુખ અનંત સં
સકલ મનોરથ પૂરવા રે, ભચભંજન ભગવંત સં જિમં (૨)
- દોષ અઠાર રહીત પ્રભુ રે, તરણતારણ જગપતિ સં;
ઘાતિ કર્મ નિવારીને રે, લલ્લો કેવલ ઉદ્યોત સં જિમં (૩)
- ચોત્રીસ અતિસચનાં ધણી રે, ગાલ્યા રાગ ને રીશ સં;
પ્રાતિહાર્યે શોભિતાં રે, વાંણી ગુણ પાંત્રીસ સં જિમં (૪)
- શેષ કર્મ નિવારીને રે, સિધ થયા ભગવંત સં;
અનંત જ્ઞાન દર્શણ ગહિ રે, ભાગે સાદિઅનંત સં જિમં (૫)
- તેહની સુદામે નહિ રે, રાગ-દ્રેષ વિકાર સં,
સુલ લક્ષણ લક્ષીત સદા રે, કાંત સાંત આકાર સં જિમં (૬)
- તુમ શુભ ચિત્ત અવિલોકતાં રે, મેર-સરસવ માંન સં;
હું સંસાર-ઉદ્ધિ પડ્યો રે, સર્ણુ રહું સાવધાન સં જિમં (૭)
- મોહમહિપતિ છપવા રે, ખીલે નથી ઉપાય સં;
તુંમ ભક્તિ રસ બે મિલે રે, ષિણુ પુદ્ગલ અર્ધ થાય. સં જિમં (૮)
- જિમ કુસુમ સંભેગથી રે, તેલ ફૂલ કહાય સં;
પાર્શ્વમણી પ્રભાવથી રે, લોહ કંચન હો બંધ સં જિમં (૯)
- તિમહિ જપ મતિમંત તણો રે, કરતો ધ્યાન અલોદે સં;
તેહનાં ગુણ પ્રગટે સહિ રે, ભવીયલુ કુંમતી વિછેદે સં જિમં (૧૦)
- સેવક ઠેરી વીનતી રે, અવધારો અરહાસ સં;
'વિનય' વિનય ધરી વંદતાં રે. 'સુમતિ' સુધારસ વાસ સં જિમં (૧૧)

કલસ

- ભવોભવ ભમતાં વિષય ગમતા, મોહ મમતા નવી ટલી;
સાસન પાયો શણે આયો, ધ્યાયો ધ્યાન રસે મલી. (૧)
- તંનમય ધ્યાને આત્મજ્ઞાને, સેવતાં સાંનીધ કરે;
વિમલેસર સુર સોહમવાસી, ચક્રેસરી સંકટ હરે. (૨)
- જીવાદિ પદાર્થ ચિત્ત ધરતાં, કરતાં ધ્યાન સુધિ તણો;
વાડ વિસુધિ નિર્મલ પ્રુધિ, અલખ નામ મહિમા ઘણો. (૩)
- સંવજર વર ઇંદ્રવિધ ચિત્તધર, પછાતું પુવિં જાણીઈ;
જેષ્ટ માંસે સુકલ પક્ષે, તિથી પ્રથમ વખાણીઈ. (૪)

જે ભણે ભાવે સુણે ગાવે, પાવે તે સુખ સંપદા;
'વિનય' વિદ્યાસે 'સુમતિ' વાસે, નાવે કોહિ આપદા. (૫)

॥ ઇતિ વીરજિન ચોવીશમા જિન સ્તવન સંપૂર્ણ ॥

નોંધ—ભદ્રેશ્વર તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર જીજ્ઞાસુના યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી તથા વિનયસાગરજીના ઉપદેશથી માંડવીના શા મોજીશી તેજશીનાં (વિધવા) ભાઈ શ્રી મીઠીભાઈએ કરાવ્યો હતો. અને એની પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૯૩૬ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે કરવામાં આવી હતી. આ પ્રતિષ્ઠાનો સંસ્કૃત ભાષાનો જે મોટો શિલાલેખ^૨ ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવ્યો છે, એમાં આ તીર્થ સંબંધી પ્રાચીન-અર્વાચીન ધર્મી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ ચોઢાળિયામાં એ શિલાલેખમાંની લગભગ બધી માહિતી આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત થોડીક વધારાની માહિતી પણ એમાંથી મળે છે. અને જેમના સદ્-ઉપદેશથી આ જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો અને એની પ્રતિષ્ઠા પણ જેમના શ્રમ હાથે થઈ હતી, તે જુદા યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીએ પોતે જ આ કાવ્ય રચેલું છે, એટલે એમાંની માહિતી પૂરી વિશ્વસનીય ગણાય. આ ચોઢાળિયામાંથી મળતી વિશેષ માહિતી આ પ્રમાણે છે—

(૧) શ્રેષ્ઠી શ્રી મોજીસી તેજશીને શ્રી મીઠીભાઈ ઉપરાંત શ્રી પુત્તલીભાઈ નામે બીજા ધર્મપત્ની પણ હતાં. અને તેઓ પ્રતિષ્ઠા પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં (હાલ બીજી).

(૨) આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે પાચચંદ્રગચ્છના મુનિ શ્રી કુશલચંદ્રજી વગેરે ચાર મુનિરાજો તથા તપગચ્છના મુનિ શ્રી વિનોદવિજયજી પણ પધાર્યા હતા (હાજી ત્રીજી).

(૩) રા' દેશજીએ દેરાસર ફરતો કોટ ચણાવી આપ્યો હતો (હાજી પહેલી).

(૪) આ ચોઢાળિયામાં ભદ્રેશ્વરતીર્થનો યાત્રામેળો ફાગણ સુદિ ૭થી ૧૦ સુધી કરવાનું લખ્યું છે (હાજી પહેલી); શિલાલેખમાં ફાગણ સુદિ ૮ના રોજ યાત્રામેળો ભરવાનું લખ્યું છે; અને અત્યારે આ મેળો^૩ ફાગણ સુદિ ૭થી ૫ ના ત્રણ દિવસ સુધી ભરાય છે.

શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરિજીનું ગુરુમંદિર—આ પુસ્તકના પૃ ૪૮માં ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં શ્રી પાચચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીના ગુરુમંદિરનો શિલા-આસવિધિ વિં સં ૨૦૩૧ના જ્ઞાનપંચમીના રોજ થયાનું લખ્યું છે. આ ગુરુમંદિર તૈયાર થઈ જતાં, વિં સં ૨૦૩૩ના માહ સુદિ ૧૧, તા. ૩૦-૧-૭૭, રવિવારના રોજ સવારના એની પ્રતિષ્ઠા કરીને એમાં શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રતિમા બિરાજમાન કરવામાં આવી હતી [ચિત્ર નં. ૭૩, ૭૪.] આ મહોત્સવ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાચંદ્રજી મહારાજની નિશ્રામાં, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની વિશાળ ઉપસ્થિતિમાં, ભિજવવામાં આવ્યો હતો. આ ગુરુમંદિરમાં શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીની મૂર્તિ ઉપરાંત શ્રી પાચચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રી સમરચંદ્રસૂરિજી, આચાર્ય શ્રી બ્રાહ્મચંદ્રસૂરિજી,

૨. આ શિલાલેખ અને એનો ભાવાર્થ આ પુસ્તકના પૃ ૧૫૧-૫૩માં આપવામાં આવેલ છે.

૩. આ યાત્રામેળાની તિથિ સંબંધી વિચારણા માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પૃ ૬૬.

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

श्री परम गुरुदेव दादा साहेब श्री भार्गव महाराज
प्रतिष्ठा श्री गुरुदेव जीवासी स्व. सा. श्री गुरुदेव जीवासी
श्री गुरुदेव जीवासी स्व. सा. श्री गुरुदेव जीवासी
श्री गुरुदेव जीवासी स्व. सा. श्री गुरुदेव जीवासी
श्री गुरुदेव जीवासी स्व. सा. श्री गुरुदेव जीवासी

શ્રીમદ્દેવિ નિઝામુલ્લાહ શાહ

સુનિ શ્રી કુશલચંદ્રજી ગણિ તથા આચાર્ય શ્રી સાગરચંદ્રસૂરિજીની ચરણપાદુકાઓ તથા પાચચંદ્ર-ગચ્છના રસક શ્રી બટુક ભૈરવજીની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી હતી.

“મહાવીર નગર” નામકેરણ—ભગવાન મહાવીરના મહાનિર્વાણને પચીસસો વર્ષ પૂરાં થયાં એ પુણ્ય પ્રસંગ નિમિત્તે ભગવાન મહાવીરના તીર્થધામોમાંના એક વિખ્યાત તીર્થધામ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થમાં, વિં સં ૨૦૩૧ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના ભગવાન મહાવીરના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકના પર્વના આગળ-પાછળના દિવસો દરમ્યાન, ધર્મ-મહોત્સવ જિજ્વવામાં આન્યો હતો. અને પચીસસોમા નિર્વાણ-કલ્યાણક-મહોત્સવ જેવા અપૂર્વ અવસરની યાદમાં આ તીર્થના કમ્પાઉન્ડને “મહાવીર નગર” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

મૂળનાયકના લાંછન અંગે અગત્યનો ખુલાસો—મેં આ તીર્થના વર્તમાન મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિના સિંહના લાંછન અંગે (પૃ ૩૦) લખ્યું છે કે, (આ મૂર્તિ ઉપર) “કેતરવામાં આવેલ સિંહનું લાંછન ચાલુ સિંહના આકારનું નહીં પણ સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરી સિંહની ભાળી નહીં પણ બેઠેલી આકૃતિને મળતું છે (ભુએ, ચિત્ર નં ૧૬). (તીર્થંકર ભગવાનની માતાને આવતાં ૧૪ સ્વર્ગોમાં સિંહના સ્વર્ગની આદૃતિ મોટે ભાગે સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરી સિંહના જેવી જોવામાં આવે છે.)” પ્રથમ દષ્ટિએ જોતાં આ લાંછન સિંહ જેવું નહીં પણ કંઈક બેઠેલા હાથી જેવું લાગતું હતું, એટલે એને સિંહ તરીકે સાબિત કરવા મેં બેઠેલા કેસરી સિંહની કલ્પના કરીને, આ પ્રમાણે લખ્યું હતું, અને છતાં એથી મારા મનને સંતોષ થયો ન હતો. એટલે, થોડા વખત પહેલાં, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના સ્થપતિ શ્રીયુત અમૃતલાલભાઈ મૂળશંકર ત્રિવેદીને મળવાનું થતાં, એમને આ ચિત્ર બતાવીને એમની આગળ મારી મૂંઝવણ રજૂ કરી. એમણે ચિત્રનું ગ્રીણટપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને કહ્યું કે, આ લાંછન પ્રચલિત સિંહનું જ છે; એ માટે એમણે એ લાંછનનું રેખાંકન પણ દોરી આપ્યું, જે નીચે સુજળ છે—

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, આ લાંછન સ્પષ્ટ સિંહનું જ છે. એટલે મેં એને સિંહ ઠરાવવા માટે જે કલ્પના કરી હતી તે મારી ભૂલ હતી પુસ્તક પ્રગટ થતાં પહેલાં આ ભૂલને સુધારી લેવાનો અવકાશ મળ્યો તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો.

સ્થાપના નહીં' પણ કદાચ—આ પુસ્તકના પૃં ૩૪, ૪૮ તથા ૧૪૭માં ભદ્રેશ્વરના દેરાસર-ની ભમતીની સોળમા તથા સત્તરમા નંબરની દેરીઓની વચ્ચે એક નંબર વગરની દેરી આવેલી છે. એ અંગે મેં લખ્યું છે કે, “એ દેરામાં મહાકાળી માતાની સ્થાપના ભીંત ઉપર સિંદુર લગાડીને કરવામાં આવેલ છે. મહાકાળી માતા એ અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાત્રિકા દેવી ગણાય છે.” આમાં જ્યાં “સ્થાપના” લખ્યું છે તે, અંચળગચ્છના આસ્નાય પ્રમાણે, “કદપ” કહેવાય છે; એટલે આ ત્રણે સ્થાનોમાં “સ્થાપના”ના બદલે “કદપ” વાંચવું.

એ વર્ધમાન શેઠ બીજા છે—આ પુસ્તકના ૮૫મા પાનાની ૨૦ નંબરની પાદનોંધમાં શ્રી ‘સુકાની’ લિખિત ‘દેવો ધાંધલ’ નામની દરિયાઈ નવલકથાના પહેલા ભાગનું ૨૦મું પ્રકરણ (પૃં ૪૦) “ વર્ધમાન શેઠ ” નામનું ભેઈને તથા પૃં ૩૦૪માંની નોંધમાં પણ એમના નામનો ઉલ્લેખ ભેઈને તેમ જ એમનો વહાણવટાનો વ્યવસાય હોવાનું જણીને, મેં એમને આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના સમકાલીન, શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહ શાહના મોટા ભાઈ અને ભદ્રેશ્વરના શાહસોદાગર તેમ જ દેશ વિદેશ સાથે વહાણવટાથી મોટા વેપાર ખેડનાર શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ માની લીધા. પણ ‘દેવો ધાંધલ’ના ૧૯મા પ્રકરણ (પૃં ૩૯)માં જણાવ્યા મુજબ, આ નવલકથામાં ઉલ્લિખિત વર્ધમાન શાહ ભદ્રેશ્વર ખંદરના નહીં, પણ ખંભાત ખંદરના વતની હતા. ૧૯મું પ્રકરણ નહીં એવાને લીધે મેં એમને ભદ્રેશ્વરના શ્રેષ્ઠી તરીકે ઓળખાવવાની ભૂલ કરી છે, તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે. અર્થાત્ આ પુસ્તકમાંના ૮૫મા પાનામાંની ૨૦મી પાદનોંધનો પહેલો ફકરો રદ થયેલો સમજવો.

પચીસ નહીં' પણ પંદર વર્ષ—આ પુસ્તકના પૃં ૬૭માં પં. શ્રી આણંદજી-ભાઈનું લખાણ મૂક્યું છે. તેમાં દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર લગભગ ૨૫ વર્ષ ચાલ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તે એમની સરતચૂક છે; એના બદલે ૧૫ વર્ષ ભેઈ એ. સં ૧૬૩૪થી ૧૬૫૦ વચ્ચેનો સમયનો ગણો ૧૫-૧૬ વર્ષ જેટલો જ થાય છે. વળી એમણે વિંસં ૧૬૩૬ ના બદલે વિં સં ૧૬૫૦ માં પ્રતિષ્ઠા થયાનું લખ્યું છે, તે બરાબર નહીં હોવાથી એનો ખુલાસો પણ એ જ પાનામાં લખ્યો છે.

અંચળગચ્છના હતા—રા' જેંગારજી બાવા (પહેલા)ને મદદ કરનાર ચરાડવા ગામના ચતિ શ્રી માણેકચેરજી અંચળગચ્છના હતા. તેમ જ, આ તીર્થની લાંબા સમય સુધી યજ્ઞ સેવા બજાવવા બદલ, જેમની અર્ધપ્રતિમા દેરાસરના પૂજા મંડપમાં મૂકવામાં આવેલ છે, તે નવાવાસ-વાળા શ્રી આસુભાઈ વાગજી પણ અંચળગચ્છના હતા, અને વિં સં ૧૬૩૪-૩૬ના જીર્ણોદ્ધાર વખતે એમણે ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી.

જેસસ બજેસ—પુરાતત્ત્વના વિદ્વાન જેસસ બજેસના નામ સાથે મેં ‘ડો.’ લખ્યું છે; અર્થાત્ તેઓ પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી ધરાવતા હતા. પણ એમણે આ ડિગ્રી મેળવી ન હતી. એટલે મારા લખાણમાં એમના નામ સાથે ‘ડો.’ લખવામાં આવેલ છે, તે મારો ખાલફેર છે.

વિશેષનામોની સૂચિ

અક્ષ આવડો ૧૯૦
 અક્ષર અક્ષી (કુમરનો અક્ષીયોર) ૫૫
 અક્ષરશાહ (બાદશાહ) ૧૪૪, ૧૪૫
 અગરચંદ નાહટા ૮૨
 “અચલગઝીય પ્રતિષ્ઠાલેખો” ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૧૩,
 ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૬
 અચલગઢ ૪૧
 અનપાળ ૫, ૧૦૬
 અનખેર ૭૮
 અનપપાળ ૧૨૪
 અનિતનાથ (ભગવાન) ૨૬, ૩૦, ૩૧, ૨૦૩,
 ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૬, ૨૨૩.
 અનુભવશાંતિદાસ ૧૨૦
 “અજ્ઞાતિભિરભારત” ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૧૨૫
 અનંતપાલ ૭૮
 અમલ અમલપી (ઉર્ફે રાજવી જામ જખરા) ૧૬૬
 અમલસા તાલુકો ૧૫, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૦૦, ૨૦૧,
 ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૫
 —ની વિશિષ્ટતા ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૦૧
 —ની જૈન પંચતીથી ૭
 અમલદેવસુરિ ૧૬
 અમલવાદ ૧૨, ૩૧, ૬૧, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
 ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૬૬, ૧૭૩, ૧૭૭,
 ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૨૪
 —નું હકીકત શેઠ હેરાસર ૨૧૨
 અમરસાગરસુરિ ૨૨, ૮૨, ૮૩, ૮૬, ૧૦૩, ૧૮૮
 અમરસિંહ ૧૪૫
 અમૃતલાલભાઈ મૂળશંકર ત્રિવેદી ૨૩૧
 અમેરિકા ૧૭
 અમરસ્તાન ૧૭

અમરપી સમુદ્ર ૧૨
 અમૂનદેવ વાધેશ ૮૨, ૧૨૫, ૧૩૧
 અહ દાસ ૬૮
 અહ દાસી ૬૮
 અલાહદીન ખીલજી ૧૬૬
 અશ્વમેધ યજ્ઞ ૭૫, ૭૬
 અષ્ટાપદજી ૪૨
 અચળગઢ ૪, ૧૬, ૨૨, ૩૪, ૩૬, ૪૮, ૫૦,
 ૬૫, ૬૮, ૮૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૪૩, ૧૪૫,
 ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૭૪, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,
 ૨૨૩, ૨૩૨.
 “અચલગઢ ફિફ્થીન” ૨૨, ૩૮, ૮૩, ૮૬, ૬૩,
 ૬૫, ૧૦૮, ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૭૪, ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૦૫, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦
 અંજાર ૧૬, ૫૫, ૫૬, ૬૧, ૬૨, ૬૫, ૧૪૮,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૧૬૨, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૮
 —માં ભરેશ્વર ૭
 અંજાર જૈન શ્વેતામ્બર સૂતિ. સંધની ધર્મશાળા ૧૭૨
 અંબાજી માતા ૨૨૩
 અંજારા ૧૪૫
 “આચાર્યગુપ્તચૂલિ” ૧૮
 આચૂંદજી દેવશી ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૪૫, ૫૬, ૬૨,
 ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૯, ૭૦, ૬૯, ૧૦૪, ૧૧૦,
 ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૩૨
 આચૂંદજી (સાંખીજી) ૭૨
 આચાર્ય કેશવજી દ્વિવેદી ૭૪, ૭૬
 આદિપુર ૧૬૬
 આધિપતિ ૨૨૩
 આનંદ ૧૧૬
 આનંદપુર ૧૮, ૧૧૬

આનંદવિમલસૂરિ ૪૫, ૮૭, ૧૦૮, ૧૩૨, ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮,
૧૫૫, ૧૬૩

આક્રિશ ૮

આબુ ૨૦૯

—આબુ-દેલવાડા ૪૧

—ના દેરાણી જેઠાણીના ગોખલા ૨૦૯

આલીરો ૧૮

“આપને અકબરી” ૧૧

આરીખાણા ૮૩, ૧૪૫

“આર્કિ.સ. રીપોર્ટ” ૨૧” ૭૬

“આકબોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા
(No. 2)” ૯૬, ૧૧૧, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૧૭,

૨૨૨, ૨૨૪

આર્થ મહાગિરિસુરિ ૧૧૧

આર્થ સંસ્કૃતસુરિ ૧૬

આર્થ સુહસ્તિસુરિ ૧૦૫, ૧૧૧

“આવશ્યકચક્ષિ” ૧૮

આશાપુરી માતા ૭૯, ૧૩૫, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨

આશાપો પીરની કબર ૧૯૧

આશારીઆ ૨૦૧

આશુભાર્ગ પુનશી ૧૮૦

આસબિયા (નાના) ૨૨૩

આસબિયા (મોટા) ૨૨૩

આસુભાર્ગ વાગળ ૩૭, ૩૮, ૬૫, ૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯,
૨૩૨

ધક્ષિણ ૯૭

ધક્ષિણકુવંશ ૧૦૦

“ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી” ૯૧

ઇન્ડો-કંપની શાળા ૬૨

ઇરાની આખાત ૧૭

ઇસ્ત્ર આક્રિશ ૧૭

ઉત્તરમિની નગરી ૧૧૧, ૧૧૩

ઉત્તરપ્રદેશ ૧૪૫

ઉત્તર હિંદુસ્તાન ૧૬૪

“ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર” ૮૭

ઉદયસિંહ ૭૮

ઉદેશી શાહ (ઉડીઆ) ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬

ઉન્નત્ય ૫૫

“ઉપદેશપ્રાસાદભાર્યાતર” ૯૯

ઉપરિયાળા ૭૧

‘ઉપાસકદશાગમન’ ૯૦

ઉમરશી નરસી નાગલા ૧૭૦

ઉમરકોટ ૧૬૯

ઋષભદાસ (ઝેપી) ૧૪૫

ઋષભદેવ (આદિનાથ) ૪૨, ૧૪૩, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૨૩

એ. એફ. રોલ્ફ હોર્નલ ૪૬, ૯૦, ૯૧, ૯૨,

૯૩, ૯૪

એન ૧૭

એફ. જુસનન ૧૦૪

એફ. એફ. રશ્મીક વિશ્વમ્સ ૬, ૧૨

એલેક્ઝાન્ડર ટિન્સીક ફર્ગર ૮૫

“એશિયાટિક રિસર્ચ” (વોલ્યુમ ૬)” ૧૦૪

ઓખા મંડળ ૧૦૪, ૧૧૬

ઓશવંશ (ઉસવંશ) ૧૫૨, ૨૦૬

ઓસવાળા ૬, ૧૪૫, ૧૫૩, ૨૦૦, ૨૧૧

કચ્છ ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૬,

૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૪૬, ૫૧, ૫૪, ૫૬,

૬૧, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪,

૭૫, ૭૬, ૮૨, ૮૭, ૮૯, ૯૩, ૯૪, ૯૮,

૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૩૧, ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૬૨,

૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૮,

૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૩,

૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩,

૨૧૫, ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫

—ના આગેવાનો અને સાહિત્યકર્તા ૬, ૫૪

—ના જૈન સદ્ગુહરથો ૧૭

—ના શરણીરો—સાહસિકો—સોદાગરો ૪, ૫,

૧૭, ૧૮, ૧૯૬, ૨૦૭, ૨૧૫

—ના વિકાસના જૈન યતિઓનો ફળો ૧૮૫૧૦

—ના સંતો-મહાત્માઓ ૪, ૫
 —નાં પશુઓ અને પંખીઓ ૧૧
 —નાં સતીઓ-સન્નારીઓ ૪, ૫
 —ની આપત્તિઓ ૫
 —ની કલાક્રમણતા ૮
 —ની કલાસંપત્તિ ૧૦, ૧૧
 —ની ચિત્રકળા ૧૦
 —ની ધરતી ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧, ૧૪૫
 —ની નાની પંચતીર્થ ૧૪, ૧૬૮, ૨૨૧ થી ૨૨૪
 —ની પ્રભ ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૮, ૫૧, ૬૬, ૧૩૪
 —ની બાહ્ય સ્થિતિ ૧૧
 —ની માનવભૂતિ ૩
 —ની મોટી પંચતીર્થ ૧૫, ૧૮, ૧૬૮ થી ૨૨૧
 —ની લોકભાષા ૭
 —ની સંસ્કારિતા ૮, ૯
 —નું ક્ષેત્રફળ ૩
 —નું નાહું (કોરી) ૧૨, ૧૫૩, ૧૭૮, ૧૮૨
 —નું પેરીસ-સુદા ૨૨૧
 —નું પ્રભજીવન ૬
 —નું બંદર ૭, ૮૫, ૨૨૩
 —નું નથુ ૩, ૬, ૭, ૫૧
 —નું રાજકારણ ૧૬, ૫૧
 —નું લોકસાહિત્ય ૬
 —નું સંગીત ૧૦
 —નો અખાત ૨૨
 —નો દરિયાકિનારો ૨૨
 —નો નારીવર્ગ ૬, ૧૮
 —નો પ્રદેશ ૬
 —નો વેપાર ૮૫
 —નો શ્રીસંધ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૭
 —નો સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વારસો ૬ થી ૧૧
 —માં અગ્રેણ રાજસત્તા ૬૨, ૬૩
 —માં બિનમદિરા અને તીર્થો ૧૪, ૧૫

—માં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન ૧૦, ૧૩ થી ૨૧, ૬૦, ૧૬૫, ૧૭૮, ૧૬૮
 —માંનું જૈન સ્થાપત્ય ૨૧
 —માં પદ્મ ૫૧
 —માંનું ૬૩
 —શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ૮
 —હિન્દુસ્તાનના નકશામાં ૩
 “કચ્છકલાધર” ૧૨, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૧૬૯
 “કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” ૨૬, ૪૭, ૭૧, ૭૨, ૯૨, ૯૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૬૬, ૧૮૭, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૧૯
 “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ” ૭૪, ૭૬
 “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” ૭૬, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૦, ૧૪૩, ૧૫૮
 “કચ્છની લોકકથાઓ” ૧૦૭
 “કચ્છનું વેપારતંત્ર” ૮૫
 “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૫૦, ૫૧, ૬૧, ૬૨, ૭૫, ૭૬, ૬૬, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૪૭, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૮૭, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૭
 “કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય” ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૬
 “કચ્છગિત”ના રજતજ્વલિત વિશેષાક (પૃ. ૬૫)માં ૭૫૧૩૩ કચ્છની ‘કુવરી (કોરી)’ નામે શ્રી કેશવસાલ ઝવેરીનો લેખ ૧૨
 કચ્છી જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સઘ ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૧
 કચ્છી જ્ઞાતિ ઓસરાળ ૨૦૦, ૨૦૩
 કચ્છી પ્રભ ૧૭, ૧૬
 કચ્છી ભાષા ૬, ૧૦
 કટારિયા ૧૫, ૧૮, ૨૨૩
 કતપર ૧૧૬
 કનકકુશળ ૨૦

કોટામ ૭

કોટામર ૭

કોટામ ૧૫, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૯૮, ૨૦૧,
૨૦૭ થી ૨૧૬. ૨૧૮, ૨૨૦

—ના દેરાસરમાં કાશિયામહામન જેવા પ્રસ-
ગોત્ર સિદ્ધ ૨૦૯

—ના દેરાસરમાં સુધર્મચંદ્રની આકૃતિઓ ૨૦૯

—નું શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનાલય ૨૦૮,
૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨

—નું શાંતિનાથ ભગવાનનું નાનું દેરાસર ૨૦૯

—નો વિશાળ ઘટ ૨૧૩

—માં કદગણુ દુક ૨૧૦

—માં કૃષ્ણનાથ ભગવાન ૨૦૯

—માં દેરીમાં ઋષભદેવના પગલાં ૨૦૯, ૨૧૩

—માં ધર્મનાથ ભગવાનના ચોખ્ખા ૨૦૯

—માં મુનિસુત્રપત્રવામી ૨૦૯

—માં મેરુપ્રભ જિનાલય ૨૧૦

—માં સામતા જિન ૨૦૯

—માં સુધર્મનાથ ૨૦૯

—મોટી પંચતીથીમાં ૨૦૭ થી ૨૧૩

કોટામ ૧૫, ૧૭૯, ૨૨૩

કોટામવાળા ધર્મશાળા ૧૭૨

કોરશી વીજપાળ ૧૭

કેરી (કચ્છનું નાણું) ૧૨, ૧૫૩, ૧૭૮, ૧૮૨

કેરીનાળ ૧૨

કેશાબી નગરી ૪૧

કેસલ દેસ ૧૧૬

કોશાબી (ભાગવતી નગરીનું બીજું નામ) ૮૬, ૧૦૩

કેપ્ટન (કેપ્ટન) ૫૨

ક્ષત્રિયકુલ ૪૧

ખટાઉ મકનજી ૧૭

ખડકા (ગામ) ૧૩૬

ખતેતરગઢ ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૧૦૯,
૧૪૫, ૧૪૯, ૧૫૩, ૨૦૦, ૨૨૩

—નું શુરમહિર ૪૭

ખંભાત ૭૨, ૧૪૫, ૨૩૨

ખાખર (નાની) ૧૪, ૧૭૯, ૨૨૧, ૨૨૨

—માં શ્રી ચિંતામણિ પાર્થનાથનું દેરાસર ૨૨૨

ખાખર (મોટી) ૧૪, ૧૪૩, ૧૭૯, ૧૮૦, ૨૨૧ ૨૨૨

—માં શ્રી શત્રુઘ્નાવતાર ચૈત્ર (ઋષભદેવનું)
૧૪૩, ૨૨૨

ખાખરા ૫૫

ખાંતિવિજયજી (કે ખંતવિજયજી કે બોલા ગોરજી કે
કંતવજેજી, ક્ષાંતિવિજયજી) ૧૯, ૨૦, ૫૩, ૫૪,
૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૩, ૬૪,
૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૧૦૦, ૧૦૧,
૧૦૨, ૧૦૯, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૯,
૧૫૩, ૧૬૩

ખાંતિવિજયજી ચણિ ૭૧

ખાંતિવિજયજી દાદા ૨૨૩

ખીમજી જીવરાજ શાહ ૧૮૧

ખીમજીભાઈ ચત્રભુજ શાહ ૧૮૨

ખીમજીભાઈ ત્રિકમજી ૨૦૬

ખીમજીભાઈ વેલજી ૧૮૦

ખીમલી પીંજરો ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૯, ૧૯૦

ખીમલી (ખીમલી) મસ્જિદ ૧૮૯, ૧૯૦

ખીયસી કાકરસી ૧૭૫

ખીયજી વસ ૧૯૯

ખુશાલભાઈ સાકરચંદ નગરશેઠ ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦

ખેતરપાળની દેરી ૧૬૩

ખેતસીભાઈ ખીયસી ૧૭, ૨૦૭

ખેંગારજી બાવા પહેલા ૪, ૫, ૧૯, ૭૯, ૧૩૩, ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૪, ૧૫૫, ૨૨૩, ૨૩૨

ખેંગારજી બાવા ત્રીજા ૧૬

ખેંગારજી (રોહાના) ૫૫

ખોખરા ૮૦

ખોના ગોત્ર ૨૧૫

ચણુશીભાઈ ધરમશી નવાવાસવાળા ૩૨

ચરીખનાથ ૪, ૭

ચારિયાધાર ૧૪૫

ચાંધીધામ ૧૮૮, ૧૯૬

ગાંધી મેતામોર્ફ ૨૧૩

ગિરનાર કંઠ વલ્લભાણ ૧૬૦

ગિરનાર તીર્થ ૧૮, ૪૨, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨ ૧૩૦,
૧૪૪, ૧૬૯

ગુજરાત ૩, ૧૧૪, ૧૨૦, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૪૨,
૧૪૫, ૧૪૭, ૧૬૦, ૧૮૬

“ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” ૭૮

“ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”
૩, ૧૧, ૧૨, ૧૮, ૭૮, ૮૨, ૧૧૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૯૧

ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) ૯૧

“ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર કમ્પ્લિમેન્ટરી” ૧૧૪, ૧૧૫

ગુણચંદ્રણ ૧૭૪

ગુણવંતરામ આચાર્ય ૧૮૬

ગુણશીલ ચૈત્ય ૧૦૫

ગુણસાગર ૨૧૮

ગુલામચંદ ૧૭૪

ગુલામશાહ(અમીર) ૧૨

ગુર્તરી ૫

ગુર્જાલા ૧૭૬

ગુહિયાળા ૫૫, ૧૭૬

“ગ્રેઝેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી” ૨૭, ૧૧૪,
૧૨૧, ૨૨૪ (બુઓ “બોમ્બે ગ્રેઝેટિયર”)

ગેલાભાઈ દેવરાજ ૩૨

ગોકુલદાસ તેજપાલ ૧૭

ગોધરા-ગોધરા (કમ્પ) ૫૫, ૧૭૦, ૧૮૦, ૨૦૩,
૨૦૪

ગોવિંદજી ૨૦૨

ગોવિંદજીભાઈ દામજી ૧૯૬

ગોવિંદજી લખમશી ૨૦૩

ગોવિંદ જોષી ૫૫

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ ૭૮

ગૌતમસાગરસુરિજી ૨૨૩

ગૌતમસ્વામી ૨૧૫

ગ્રે (લશ્કરના પાદરી) ૫૨

ઘોષા બંદર ૨૧૧

ઘોરવાડ ૧૪૨

ચક્રોપીરની ફરગાહ ૧૯૬

ચક્ષુસરી દેવી (ચક્રેશ્વરીજી દેવી) ૩૩, ૪૬

ચત્રભોજભાઈ ખીચરી ૧૭૯

ચનેસર ૯, ૧૯૯

ચરાહવા ૧૯, ૧૩૪, ૨૨૩, ૨૩૨

ચંડ કૌશિક નામ ૪૧

ચંદનખાળા ૪૧, ૧૮૩

ચંદ્રપ્રભુ ભગવાન ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૧૬

ચંદ્રવશી ૧૧

ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ કુચ ઉફે ‘સુકાની’ ૮૫

ચંપાનગરી ૯૮

ચંપાપુરી ૪૨, ૧૪૭

ચાલ્સ’ યોલ્ડર સર ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૧૦૬, ૧૪૮,

૧૬૧, ૧૬૩

ચાંદા ૭૫

ચાંદાજી ૫૫

ચિકાગો ૯૧

“ચિત્રદશાનો” ૨૨

ચીન ૮૩, ૮૪, ૮૫

ચોખંડા (તાળેશ્વર, મહાદેવ) ૭, ૪૩, ૮૦, ૧૩૬,

૧૫૯, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૭

ચોખંડો ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭

ચછદ ૧૫૬

છછઈ પ્રદેશ ૧૨

છછર છુદો ૫, ૧૩૩, ૧૩૪

છીકારી ગામ ૨૦૩, ૨૦૪

જામી ૧૫, ૧૭૦, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૧૩ થી ૨૧૫,

૨૨૦

—માં આદિનાથ-ચૌસુખ જિનાલય ૨૧૪

—માં ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ૨૧૫

—માં ચંદ્રપ્રભુનું દેરાસર ૨૧૪

—માં ચિંતામણિ પાશંનાથનું દેરાસર ૨૧૫

—માં પાશંનાથ ભગવાનનું જિનાલય ૨૧૪

—માં બાર દેરાસરોનું સૂમધુ (નવદૂધ) ૨૧૩,

૨૧૫

—માં ભગવતીસુત્રનું ચિત્ર ૨૧૫

—માં મહાવીરવામીનું જિનાલય ૨૧૪
 —માં સુનિસુવતરવામીનું જિનાલય ૨૧૪
 —માં રત્નદ્રુક ૨૧૪, ૨૧૫
 —માં શામળીઆ પાશ્વનાથનું જિનાલય ૨૧૫
 —માં સુવિધિનાથ જિનાલય ૨૧૪
 —મોટી પંચતીથી ૨૧૩ થી ૨૧૫
 જમજમનભાઈ મૂલજી ૧૭૯
 જમજૂ ૮૧, ૮૩, ૧૦૧ થી ૧૮૫
 “જમજૂચરિત” ૨૬, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧,
 ૮૨, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૨,
 ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૦,
 ૧૩૧, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૦, ૧૬૧, ૨૨૪
 જમજૂ વસહી ૧૦૪
 જમજૂશા ૫, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૩૧, ૪૫, ૫૦, ૮૨,
 ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૭,
 ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬,
 ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬,
 ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૨,
 ૧૭૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૩,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૨૪
 —ની બેઠક (જૂની ઊત્રી) ૧૮૭, ૧૯૪
 —ની મહેલાતો ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯
 —નું મોતીનું ખેતર ૧૯૪
 —નો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૨૧ થી ૧૩૧
 —નો ભંડાર ૧૮૬, ૧૯૬
 —નો મહેલ (હવેલી) ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯
 “જમજૂશાચરિત્” (ગદ્ય સમ્પૂર્ણ માધ્યમક) ૧૧૮,
 ૧૨૨, ૧૨૭
 “જમજૂશાહ અથવા જમજનો પાલનહાર” ૧૮૮
 જમતચંદ્રસુરિજી ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૬૨
 જમતચંદ્રસુરિજીના ઉપદેશથી થયેલ ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૧૯
 “જમતશાહ” ૧૮૬
 જમતશાહ કે જમતપિતા ૧૦૮
 જમતશૈલ ૧૨૬
 જમજેવ શાહ ૩૦, ૮૭, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૨૦ ૧૨૪

જમશી લાભોશ ૧૬
 જમજૂશા ૧૪૯
 જમાદાર ફતેહ મહમદ ૫
 જમાદાર ફતેહ મામદ ૫૧
 જમજૂખુ છંદજી ૫
 જમસિંહ સિદ્ધરાજ (ગૂઝરપતિ) ૧૬, ૮૦, ૧૫૬,
 ૧૮૭, ૧૯૪, ૧૯૭
 જમાનંદ સુનિ ૪૮
 જમજેન્દ્ર સુકુલ્લાલ નાણાવટી ૧૧૬
 “જનલ બોધ ધી એસિયાટિક સોસાયટી બોધ
 બેંગાલ” ૬૦, ૬૧, ૬૫
 જવલખલેન ૧૭૧
 જસરાજભાઈ સાકરચંદ ૧૭૯
 જહાંગીર ૧૨, ૧૪૪
 જંગનાર ૧૭
 જંજીરિય ૨૨૫
 “જંજીરિયપ્રસાદિ” ૧૮
 જંજીરવામી ૬૩
 જોસરનું મંદિર ૧૬૧
 જાહેન ૪, ૧૧, ૧૬, ૫૩, ૭૯, ૮૭, ૧૩૪, ૧૪૭
 જાવલખભાઈ શામજી ૧૭૯
 જામ જમરા ઉફે અખડા અખડાણી ૧૬૯
 જામનગર ૧૮, ૩૬, ૭૩, ૧૧૬, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૭૧
 જામ રાવજ ૪૫, ૮૧, ૮૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૧,
 ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩, ૧૮૭
 —નો જીવોદ્ધાર ૧૧૧, ૧૩૩ થી ૧૩૬
 જામ હનીર ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬
 જાવડ ચાંપશી ૬૫
 જાવાલિપુર ૭૮
 જિનઆનંદસાગરસુરિજી ૨૨૩
 જિનકુસલસુરિ ૪૭
 જિનચંદ્રસુરિ ૧૬, ૪૭, ૪૮, ૪૫
 જિનદત્તસુરિ ૧૬, ૪૫, ૪૭, ૪૮
 જિનદાસ ૬૯, ૯૯

જિનપ્રભાસુરિ ૧૭૩
 જિનરત્નસાગરસુરિ ૨૨૩
 જિનરત્નસુરિ ૪૭
 જી. ડી. પટેલ ૧૧૪
 જિનવિજયજી ૧૦૫, ૧૫૬
 જિનસિંહસુરિ ૧૪૫
 જિનેન્દ્રસાગરસુરિ ૨૧૪, ૨૧૫
 “જ્યોત્સનાકાંઠા ડીકેશનરી ઓફ ઝોન્શીયન્ટ ઝોન્સ
 મીડીયેવલ ધન્ડીયા” ૭૫
 જીહ્વા ક્ષત્ર ૫
 જીતવિજયજી દાદા ૪૭, ૧૭૫
 જીવજી ૧૫૨, ૨૨૬
 જીવતલાલ પરતાપસિંહ ૭૨
 જીવન-મણિ સદ્વાચન માળા ટ્રસ્ટ ૧૮૬
 જીવરાજ આંધરી ખીંચશી ૨૧૩
 જીવરાજ રતનશી ૨૧૪
 જીવરાજ સાહે ૨૨૬
 જુનાગઢ ૧૧૬
 જેઠાભાઈ નરસી નાથક ૧૬૭, ૧૭૦
 જેઠીભાઈ ૫
 જેઠુઆ ૧૩૬, ૧૬૩
 જેઠાભાઈ ૨૨૭
 જેતશી જીવરાજ ૧૭
 જેમ્સ એમ. કેમ્પબેલ ૧૧૪, ૧૧૫
 જેમ્સ બજેન્સ ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૫૦, ૫૭,
 ૫૮, ૬૪, ૮૦, ૮૭, ૯૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪,
 ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦
 ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦
 ૧૪૩, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૩૨
 જેરામગર છુધગર ૧૬૨
 જેસલ-તેરલ (જેસલ-ગુરી) ૪, ૯
 જેસલમેર ૧૪૫
 જેન આત્માનંદ સલા (ભાવનગર) ૯૪
 જેન એસોસીએશન ઓફ ધન્ડીયા ૯૧

જેન કાળમણીના ૭૪
 “જેનલીથ” સર્વસંગ્રહ” ૨૬, ૩૧, ૫૦, ૭૫, ૯૩,
 ૯૪, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૭,
 ૧૩૮, ૧૪૬, ૧૫૮, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૬,
 ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૨
 “જેન તીથેનિા ધતિહાસ” ૨૬, ૬૯, ૭૫, ૯૩, ૯૪,
 ૯૫, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૭, ૧૪૩,
 ૨૦૪, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૨
 જેનધર્મહિતેચ્છુ સલા ૯૧
 “જેન પરંપરાનો ધતિહાસ” ૯૩, ૧૧૬, ૧૪૬
 જેન પ્વેતાભર મૂર્તિપૂજક સંઘ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૧
 “જેન” સાપ્તાહિક ૧૨૭
 જેમિનિ ૭૬
 “જેમિનિ ભારત” ૭૬
 જોધપુર ૨૦૬
 જ્યોતિપરાજ (સામુદ્રિક વિદ્યા) ૧૩૪
 જ્ઞાનગરજી ૧૮૭
 જ્ઞાનસાગરજી મહાગળ ૨૦૫
 ઝારા ૧૧
 ઝુમખલાલભાઈ લક્ષ્મીચંદ મહેતા ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૮૨
 ઝેલમ ૭૬
 ટાંઝાનિકા ૧૭
 ટીપુ સુલતાન (શેરેહીન સુલતાન ટીપુ) ૫૧
 ટોકરશીભાઈ મૂલજી ૧૬૮, ૧૭૬
 ટેલેગી ૭૬
 “ટ્રાન્સ-એશિયન ઓફ ધી લિટરરી સોસાયટી ઓફ
 બોમ્બે (તેમનિા “એન એકાડેમી ઓફ ધી
 પ્રોવિન્સ ઓફ કન્નડ” નામે જનરલ મેમ્બરેનિા
 લેખ) ૧૪૮
 ટક્કર...આહીરજી ૧૬૩
 ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી ૭૫
 “ડિસ્ક્રીપ્ટીવ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઈન ધી
 જેન લાંડાસ” એટ પાટન” ૮૭
 દુમરા ૫૫, ૧૮૧, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૩
 દુંગરશી ધરમશી સંપત્ ૮૫
 દુંગરશીભાઈ આચાર્યજી ૧૭૬
 દાસલવેણ ૫

ડોસા ૨૧૬
 ડોસાભાઈ પાનાચંદ ૧૭૬
 ઢાંક ગિરિ તીર્થ ૧૮
 ઢેઢાણુ તળાવ ૧૬૩, ૧૬૪
 ઢેઢાણુ વાવ ૧૬૩, ૧૬૪
 તપગચ્છ ૧૬, ૩૬, ૪૨, ૪૭, ૪૮, ૬૫, ૬૭,
 ૬૮, ૯૦, ૯૫, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૬૨,
 ૨૦૦, ૨૨૩, ૨૩૦

—જું ઝુઝમંદિર ૪૭
 તલવાણા જૈન સંઘની ધર્મશાળા ૧૭૫
 તારંગા તીર્થ ૩૯, ૪૧
 તાલધ્વજ ગિરિ (તળાવ) ૪૧
 “તિથેશાલી પર્ષન્નય” ૧૧૨
 તિવરી ૨૦૬
 “તીર્થશાળા” ૮૭
 ટુંગેચો ૧૫૫
 ટુંગડી ૧૭૬, ૧૮૦
 તેજ (કવિ) ૨૧૮
 તેજપાલ (જી) ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૬, ૧૨૦,
 ૧૨૧, ૧૪૬, ૧૬૨
 તેજશી ૧૫૨, ૨૨૬
 તેજ ૧૫, ૧૬૮, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૧૮થી ૨૨૧

—માં અભિતનાથની દેરી ૨૧૬
 —માં કલ્યાણસાગરચરિની દેરી ૨૧૬
 —માં કુંચુનાથની દેરી ૨૧૬
 —માં ચંદ્રપ્રભુની દેરી ૨૧૬
 —માં છરાવલા પાશ્વનાથજી નિર્મલ દિરે
 ૨૧૮, ૨૧૯
 —માં શામળીઆ પાશ્વનાથજી દેરાસર ૨૧૮,
 ૨૧૯, ૨૨૦
 —માં સંભવનાથની દેરી ૨૧૬
 —માં સુમતિનાથની દેરી ૨૧૬
 —મુર્તિવાળા દેરી ૨૧૬
 —મોટી પંચતીર્થીમાં ૨૧૮થી ૨૨૧
 તેજપથી ૨૦૦
 ત્રિલોકસિંહ ૭૮

ત્રિસ્તુતિક ગચ્છ ૨૦૦
 તુલકન ૧૫૫
 દરિયાથાન ૧૬૧
 દર્શનવિભજ્યજી (ત્રિપુટી) ૨૦૪
 દલપતરામ (કવિ) ૨૦
 દલપતરામ પ્રાણજનદાસ ખખખર ૨૬, ૭૬, ૧૧૮,
 ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૫૭,
 ૧૫૮, ૧૫૯, ૨૧૧

દસરથ ૧૧૧
 “દસવૈકલિક સૂત્ર” ૧૪
 દસા ઓસવાળા ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૦૬
 દસા શ્રીમાળા ૧૨૦
 દાનજી ૧૦૬
 ‘દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા’ ૨૦૩, ૨૦૫
 દામજી ધારશી ૧૬૬
 દામજીભાઈ સાકરચંદ શાહ ૧૬૭, ૧૭૦
 દામજી મોજુસી ૧૬૬
 દામોદર ચાંપશી (સંઘવી) ૧૭૨
 દિગંબર ૨૦૦
 “દિવ્યાવદાન” ૧૧૨
 દીપચંદ દિમચંદ દેસાઈ ૭૧
 દીપવિભજ્યજી ૭૨
 દુધાણા ૧૬૩
 —જું શિવાલય ૧૬૪, ૧૬૭
 દુધા વાવ (કે દુધા હરિજનની વાવ) ૧૮૬, ૧૬૩, ૧૬૪
 —નો પરિચય ૧૬૩ અને ૧૬૪
 દુહીઆવાળું હહેરું ૮૦, ૧૮૭
 દુધર્ધ ૧૭૦
 દુર્ગાપુર ૩૮, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૨૨૩
 દુર્લભભાઈ ઝારાણી ૫૪
 દેવચંદ્ર (આવક-ગ્રેષ્ઠી) ૪૬, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨,
 ૯૭, ૯૯, ૧૦૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩
 દેવજીભાઈ ચાંપજી શાહ ૧૮૧
 દેવજીભાઈ ટોમરશી ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૨
 દેવપુર ૧૮૦
 દેવરાજ ૮૫

પાશ્વ' ચક્ષુ ૩૫
 પાલીતાણા ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૯૦, ૧૪૫
 " પાલીતાણા જૈન પ્રકરણુ " ૧૪૫
 પાલડીઆરા ૧૩૬
 પાવાગઢ ૧૪૬
 પાવાપુરી ૪૨, ૧૪૭
 પાસનીર ૨૧૮, ૨૧૯
 પાસુભાઈ વામજી ૬૫, ૬૭
 પાંચાલ ૧૫૪
 પાંચકુંડ ૧૭૪, ૧૯૨
 પાંચો ૭૫, ૭૬
 પિંડદાદનખાન ૭૬
 પીઠદેવ ૮૨, ૧૦૭, ૧૩૧, ૧૬૦
 પીતાંબરદાસ ૧૭
 પીતાંબર શાહદાસ ૬૬, ૧૫૩, ૨૨૬
 પીઠશાહ ૧૪૫
 પુણ્યવિજયજી મહારાજ ૮૭
 પુતલીબાઈ ૨૨૭, ૨૩૦
 પુનડી સંધની બે ઓરડાની ધર્મશાળા ૧૭૩
 પુનિતશૈખર ૨૨૦
 " પુરાતન પ્રજા' સંગ્રહ " ૮૧
 પુરીબાઈની મોટા યોગાનવાળી ધર્મશાળા ૧૭૪
 પુળભાઈ દાહરશી ૧૭૮
 પુડરીકરવામી ૨૧૭
 પુરભાઈ ૨૧૭
 પૂર્ણિમા ગચ્છ ૮૧, ૮૨
 પૂર્ણિમા પક્ષ ૧૨૫
 પૂ'અરાનો ગઢ ૭
 પૂ'જાભાઈ ૨૧૪
 પેહા રજપૂત ૧૪૨
 પોપટલાલભાઈ લખમીચંદ ૧૭૯
 પોપટલાલ શિવજી ૧૭૨

—ના ચાર ઓરડા ૧૭૨

પેરવાડ જ્ઞાતિ ૧૨૦, ૨૦૦

" પૌરાણિક કથાકોષ " ૭૫, ૭૬

પ્રતિહાર વંશ ૭૮

" પ્રજા'કોશ અપરનામ ચતુર્વિંશતિ પ્રજા' " ૭૮,
૮૧, ૧૦૭

પ્રભાવતી ૭૫

પ્રજાસપાટણ ૭૨

" પ્રજોત્તરપુષ્પમાલા " ૬૯, ૯૪, ૧૪૩, ૨૨૨

પ્રાગમલજી ૧૪૯, ૨૧૦

પ્રાગમલજી પહેલા ૧૯

પ્રાગમલજી બીજા ૨૦, ૫૯

પ્રીતિમતી ૧૨૨, ૧૨૩

પ્રેમચંદભાઈ સાકરચંદ શાહ ૧૬૬, ૧૭૦

પ્રેમજીભાઈ ઉમરશી ૧૭૮

પ્રેમજીભાઈ દેવશી શાહ ૧૮૧

પ્રેમજીભાઈ ગણુશી શાહ ૧૬૭, ૧૭૦

પ્રેમજીભાઈ ઘેલાભાઈ ૧૭૦

પ્રેમજીભાઈ લોજી ૧૭૯, ૧૮૦

પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ ૧૬૬

ફેતુ મધેક ૫૫

ફરાદી ૧૮૧

ફાજલભાઈ એમ. ચીનાઈ ૧૭

ફાજલભાઈ ડરીમજાઈ ૧૭

ફૂલસર તળાવ ૮૦, ૧૧૯ ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨

બાપભાટ્ટિસુરિ ૧૬

બરધં ગામ ૧૯૬

બર્મા ૮

બલમિત્ર ૧૧૩

બાણુલાલ બદવજી શાહ ૧૮૧

બારદાઓનીસ ૭૬

બિઝનેર ૧૪૫

" બિઝનેર જૈન લેખ સંગ્રહ " ૮૨

બિહાર ૧૪૫

બીદડા ૧૪, ૧૫ ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૨૧,
૨૨૨

—નાની પંચીતીર્થીમાં ૨૨૧, ૨૨૨

—માં આદીશ્વર ભગવાનનું દેરાસર ૨૨૨

—માં સાધના આશ્રમ ૨૨૨

બીજાંદખાન (શુદ્ધદખાન) ૧૪૮, ૧૬૩
 બુઝારી ૭૬
 બુધા (વિદ્યા) રોસા ૨૧૮, ૨૧૯
 બુદ્ધિમુનિજી ૪૭
 બુરખનપુર ૩૪
 બુદ્ધવર ૧૨૪
 બેતાલીસવાળી ધર્મશાળા ૧૭૨, ૧૮૨
 બેલા ૧૭૬
 “બોધિસત્ત્વાવધાનકલ્પલતા” ૧૧૨
 “બોમ્બે ગેઝેટિયર” ૧૪૭, ૧૬૨
 (જુઓ “ગેઝેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી”)
 બ્રાહ્મણ ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭
 “બુદ્ધકલ્પચૂલ્કિ” ૧૧૨
 “બુદ્ધકલ્પચૂર” (વિશેષચૂલ્કિ) ૧૮
 ભક્તિવિનયજી (રાધનપુરવાળા) ૭૧
 ભક્તિવિનયજી (સમીપાળા) ૭૧
 ભક્તિશેખર ૨૨૦
 ભચાઉ ૨૨૩, ૨૨૪
 ભટલ ૭૫
 ભટ્ટી ૧૮૬
 ભદ્રાળી માતાની મૂર્તિ ૧૬૧, ૧૬૨
 ભદ્રમેરજી (ગોરજી) ૧૯
 ભદ્રમેરજી (ચતિ) ૨૨૩
 ભદ્રાનખરી ૫૬
 ભદ્રાવતી ૭૫, ૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૯૭, ૯૯,
 ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧,
 ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૧
 —પ્રાચીન ૭૬
 ભદ્રાવતી નગરી ૧૩, ૨૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬,
 ૭૭, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૯,
 ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૨૬, ૧૪૫,
 ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૮૫, ૨૨૫
 —ની પ્રાચીનતા ૭૪થી ૭૭
 —નું ખીજું નામ કૌશાભી ૧૦૩
 —મહાભારત યુગની ૭૫
 —માંથી ભદ્રેશ્વર ૭૭
 —યુવનાથ રાજની ૭૫, ૭૬

ભદ્રેશ્વર ૭, ૧૮, ૩૬, ૫૦, ૫૧, ૫૪, ૫૬, ૫૭,
 ૫૮, ૬૦, ૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૬૯,
 ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨,
 ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૬,
 ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮,
 ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯,
 ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨,
 ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૧,
 ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
 ૧૬૫, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૨૦૦, ૨૨૧,
 ૨૨૪, ૨૩૨

—તીર્થ ૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૩૧,
 ૩૫, ૪૫, ૪૭, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૬૪,
 ૬૬, ૭૦, ૮૫, ૮૯, ૯૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬,
 ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૨,
 ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૪૩,
 ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૬,
 ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૫, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૬,
 ૧૯૨, ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૩૦

—તીર્થના જીર્ણોદ્ધારો ૧૧૦થી ૧૪૯

—તીર્થમાંના શિલાલેખો ૧૫૦થી ૧૫૬

—નગરની મહોજલાલી ૨૨, ૨૩

—ના ઉલ્લેખવાળા શિલાલેખો ૧૫૦, ૧૫૬,
 ૧૬૦

—નાં જોવાલાયક સ્થળો ૧૮૫થી ૧૯૭

—ની પ્રાચીનતાનું સ્થાન કરતા શિલાલેખો
 ૧૫૦, ૧૬૦થી ૧૬૩

—નું તળાવ ૧૬૦

—નું મંદિર (દેરાસર) ૧૫૮

—નું સ્થાન, વાતાવરણ ૨૩, ૨૪

—નો કિલ્લો ૭૯, ૮૨, ૮૭, ૧૦૭, ૧૦૮
 ૧૨૦, ૧૪૧, ૧૪૭, ૧૬૦

—નો પ્રશસ્તિઓમાં ઉલ્લેખ ૮૭

- પર આવેલ આપત્તિઓ ૧૦૬થી ૧૧૦
 —ખંદર ૨૨, ૮૨, ૨૩૨
 —વક્ષર્ષ જૈન તીર્થ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૨૧, ૨૨
 થી ૪૮, ૪૯, ૫૨, ૫૮, ૫૯, ૭૦, ૭૪, ૮૭,
 ૮૮, ૯૦, ૯૫, ૯૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩,
 ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૨,
 ૧૫૦, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૩,
 ૧૯૭, ૨૩૧
 —ના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક ૧૦૪, ૧૦૫
 —ના ક'પાઉન્ટુ' નામ “ મહાવીર નગર ” ૨૩૧
 —ના ત્રણ ગઢ ૨૪થી ૨૬
 —ની સ્થાપના ૮૯થી ૧૦૫
 —નો હેલ્થો જીર્ણોદ્ધાર ૪૯થી ૭૨
 —નો વહીવટ અને સગવડો ૧૬૪થી ૧૮૪
 ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૧૫૯
 ભદ્રેશ્વર ૮૭, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૭૪,
 ૧૯૦, ૧૯૨, ૨૨૮
 “ભદ્રેશ્વર તીર્થ” યોદ્ધાગિયુ” ૨૨૫થી ૨૩૦
 “ ભદ્રેશ્વરની (કઠાવલિ) કથાવલી ” ૧૧૨
 “ ભદ્રેશ્વરની (જીર્ણ) પ્રત ” ૨૦, ૬૯, ૧૦૦,
 ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૭,
 ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૮,
 ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩
 ભમરિયા (ખેતર) ૧૬૩
 ભરત ચક્રવર્તી ૧૮
 ભરોડીઓ (ગામ) ૧૩૬, ૧૬૨
 ભવાનજી અરજી પીમજી ૧૭, ૨૨૦
 ભવાનજીભાઈ હીરાચંદ ૧૮૦
 ભવાની માતાજી મંદિર ૧૬૨
 ભંડક ૭૫
 ભાડલ (ભાડલ જુપ) ૧૦૭
 ભાજુગઢ ૭૭
 ભાનુચંદ ૧૪૪
 ભાનુગિર ૧૧૩
 ભારત ૧૧, ૧૨, ૧૧૧
 “ ભારત ” ૭૪
 “ ભારતના જૈન તીર્થો ” ૨૬, ૧૦૪, ૧૧૮, ૧૨૨,
 ૧૨૯, ૧૩૭
 ભારમલ (વર્ધમાન શાહનો પુત્ર) ૮૩
 ભારમલજી (મહારાજો) ૧૦૮, ૧૫૪, ૧૬૩, ૨૨૨
 ભારમલજી પહેલા ૧૨, ૮૧, ૧૧૧, ૧૪૦થી ૧૪૪,
 ૨૨૨
 —નો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૪૦થી ૧૪૪
 ભારમલજી ખીળ ૨૮, ૫૨, ૫૭
 ભારમલ તેજશી (નામકા ગોત્ર) ૨૧૬
 ભારહુત ૭૬
 ભાવનગર ૬૧, ૬૪, ૧૨૭, ૧૮૮
 “ ભાવનગરની જૈન સરતી વર્ચનમાળા ” ૧૮૮
 ભાંદાર ૧૫૯
 ભાંદક (જૈન તીર્થ) ૭૫
 ભિટારા ૫૫
 ભિર્મા કચ્છ ૫, ૧૩૩
 ભીમદેવ ૧૧૦
 ભીમદેવ પહેલો (ભીમ બાણુવળી) ૭૯, ૮૨, ૧૦૭,
 ૧૧૭, ૧૬૦, ૨૨૪
 ભીમશી ૨૧૪
 ભીમશી રતનશી ૨૧૪
 ભીમસિંહ ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૭
 ભીમસેન ૭૫
 ભીલસા ૭૬
 “ ભીલસાના રત્નો ” ૭૬
 જીજ ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૨૦, ૨૧, ૫૧, ૫૨, ૫૫, ૫૭,
 ૬૦, ૮૩, ૮૫, ૯૫, ૧૩૪, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩,
 ૧૪૭, ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,
 ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૦૬, ૨૨૨, ૨૨૩,
 ૨૨૫, ૨૨૮
 —ગામ બહાર દાદાવાડી અને તેમાં થંડાકણી
 ૨૨૩
 —જૈન સંધની ધર્મશાળા ૧૭૩
 —ની હતેરીઓ ૭
 —નો રાજપ્રાસાદ નામે ઋષભદેવ ભગવાનનો
 નિનપ્રાસાદ (રામવિહાર) ૧૪૩, ૨૨૨

—માં ધર્મશાળા ૨૨૩
 —માં પાઠશાળા ૨૨૩
 —માં પાઠવપોળ ૨૨૩
 —માં પોશાળ ૨૦, ૫૫
 —માં ભોજનશાળા ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં આદીશ્વર ભગવાનનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં ચાતિનાથ ભગવાનનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં સ્ક્રિટિકની અંબાજી માતાની મૂર્તિ ૨૨૩
 ભુજપુર ૧૪, ૫૦, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૩, ૬૫,
 ૧૦૬, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯,
 ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮,
 ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૨૧
 —જૈન સંધની ત્રણ જોરડાની મેદાભુવન
 નામની પ્રચાર ૧૭૨, ૧૭૫
 —નાની પચ્ચતીથીમાં ૨૨૧, ૨૨૨
 —માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર ૨૨૨
 ભુજપુર ભુવન ૧૭૨, ૧૭૩
 ભુજગો કિલ્લો ૭, ૨૦
 ભુજગો કુંગર ૨૦૬
 ભૂઆ (દિવસથાન) ૭
 ભૂઆ ચાવડો ૧૦૬
 ભૂતેશ્વરનું મંદિર ૧૬૨, ૧૬૩
 ભૂતિયો બાવો (કર્નલ મેકમર્ડોનું છૂપું નામ) ૬૧
 ભૂવલ (ગામ) ૧૨૮, ૧૭૬
 ભોજ રાજ ૧૧૨, ૧૧૩
 ભોજરાજ (ગ્રીષ્મી, મહેશ્વી ગોત્ર) ૨૧૪
 ભોજરાજ (ધારાનગરીનો) ૫૪
 “ભૌગોલિક કોષ” ૭૫, ૭૬
 શ્રાવ્યદસરિજી ૨૩૦
 મગનલાલ ગલાલચંદ ૧૭૯
 મગનલાલ દલપતરામ ખખખર ૨૬, ૭૬, ૮૦, ૮૧,
 ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૫૭, ૧૫૮

મણિબહેન ૩૫, ૩૬
 મણિમેલજી ૧૫૪
 મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહ ૧૮૮
 મણિલાલભાઈ દેવજી ૧૭૮
 “મત્સ્યપુરાણ” ૧૧૨
 મધુદાસ ગોક્ળદાસ ૧૭
 મદનસિંહજી ૨૦, ૨૧
 મધુસૂદન ઠાકી ૧૧૬
 મધ્યપ્રદેશ ૩૪
 મનકરા ૨૨૩
 મનસાગરા ૧૧૬
 મનસુખભાઈ ભણભાઈ ૧૭૩
 મરદ પીરનો જ્યોત્સો ૧૬૨
 મદ્યલ્લી ૫, ૧૩૩
 મલિનાથ ભગવાન ૩૬
 મહમદ ચિઝની ૭૯, ૧૦૭
 મહમદ બેગડો ૧૩૪
 મહાકાળી માતા (અચલમઝનાં અધિષ્ઠાત્રિકા) ૩૪,
 ૩૬, ૪૬, ૪૮, ૧૪૭, ૨૩૨
 મહાદેવ શંકર, હનુમાનજી વગેરેના મંદિરો ૧૫૫, ૧૬૨
 “મહાભારત” ૭૪, ૭૬
 મહાવીર જૈન વાચનાલય ૧૭૬
 મહાવીરસ્વામી ૧૩, ૨૧, ૨૩, ૨૬, ૨૮, ૨૯, ૩૦,
 ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૨, ૪૪,
 ૬૪, ૮૯, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૩,
 ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૧૬ ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪,
 ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦,
 ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૮૩, ૨૦૧,
 ૨૦૨, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૧, ૨૨૩,
 ૨૨૬, ૨૩૧
 મહાસેન ૧૧૨
 મહિમાસાગરજી ૬૫, ૬૬
 મહુવા (મહુઆ, મહુભાવતી) ૭૨, ૧૧૬
 મહેરામણજી ૧૪૪
 મહેશ્વી ગોત્ર ૨૧૪
 મહોદય મેગ ૮૭, ૧૦૮, ૧૪૭, ૧૬૩

મંદિરમાળી ૨૦૦

માડણુ તેજસ્વી કુલ્લા ૨૦૧, ૨૦૨

માણુલ વીર ૪૨, ૪૭

માણુકચંદ માડણુ ૨૦૨

માણુકચંદ શામળ ૧૬૮

માણુકમેરણ (ગિરણ) ૪, ૧૬, ૨૨૩

માણુકમેરણ બીજા (ગિરણ) ૫૫, ૧૩૪, ૨૨૩, ૨૩૨

માણુકલાલ ઉત્તમચંદ શાહ ૩૫, ૩૬

માણુકલાલ પરસોત્તમ ૧૬૬

માતંગ યક્ષ ૩૩

માતાનો મઠ ૭

“ મારી કચ્છવાત ” ૨૬, ૭૫, ૬૪, ૬૫, ૧૧૮

૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯ ૧૩૭, ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૦૪,

૨૧૭, ૨૨૧

માલમ વીરણ ૫

માનણુ જસરાજ ૧૬૩

માંકિઆઈ ૨૧૪

માંડરી ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૩૭, ૪૫, ૫૩, ૫૫, ૫૯,

૬૬, ૮૩, ૯૫, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૬,

૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૮,

૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૬, ૨૨૧,

૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૮

—જૈન સંઘની ૩૬ ઓસાની ધર્મશાળા ૧૭૩,

૧૮૨

—તાણુકો ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૨૧

—માં ઉપાશ્રયો ૨૨૩

—માં જૈન વાઠી ૨૨૩

—માં દાદાવાઠી ૨૨૩

—માં ધર્મનાથનું દેરાસર ૨૨૩

—માં ધર્મશાળા ૨૨૩

—માં પાંડલાગા ૨૨૩

—માં પાર્શ્વનાથનું દેરાસર

—માં બંદર પર અગ્નિતનાથનું દેરાસર ૨૨૩

—માં બોજનશાળા ૨૨૩

—માં મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર ૨૨૩

—માં શ્રી મેવણ સોજાપળ જૈન આશ્રમ

અને તેમાં શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર ૨૨૩

—માં વૃક્ષાશ્રમ ૧૪

—માં શાંતિનાથનું દેરાસર ૨૨૨

—માં શીતળનાથનું દેરાસર ૨૨૨

માંડળ ૭૧

“ માંડરીની પ્રત ” ૬૭, ૬૮. ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩,

૧૦૪, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૨,

૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧. ૧૪૨, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩,

૧૮૭, ૧૯૦

મિથાણા ભતિ ૧૩૩

મીઠીબાઈ ૫૦, ૬૬, ૬૭, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩,

૧૫૪, ૨૨૭, ૨૩૦

મુક્તિસાગરસુદ્ધિ ૨૦૧, ૨૧૪. ૨૧૫, ૨૧૬

મુનિમુવતસ્વામી ૨૦૧, ૨૦૯, ૨૦૪

મુન્યકો (મુંડકાઓ) ૧૫૫

મુરચંદ સાહ ૨૨૬

મુસલમાન ૧૭, ૧૮૬

મુંજપુર ૧૦૯, ૧૧૩

મુન્ના કે મુન્નાનગર અને બંદર ૫૦

મુંડા ૧૪, ૫૦, ૬૦, ૮૭. ૧૦૯ ૧૪૭, ૧૪૮,

૧૬૭, ૧૭૦. ૧૭૬, ૧૮૨, ૨૨૧, ૨૨૨,

૨૨૫, ૨૨૮, ૨૨૯

—કચ્છનું પેરીસ ૨૨૧

—જૈન સંઘની ધર્મશાળા ૧૭૨

—તાણુકો ૮૯, ૨૨૧

—નાની પંચતીથીમાં ૨૨૧, ૨૨૨

—બંદર ૮૭

—માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર ૨૨૧

—માં પાર્શ્વનાથનું દેરાસર ૨૨૧, ૨૨૨

—માં મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર ૨૨૧

—માં શીતળનાથનું દેરાસર ૨૨૧

—વાળાના ઓરડા ૧૭૩

મુંબઈ ૮, ૧૭, ૧૮, ૫૫, ૫૮, ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૧,

૧૬૫, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧,

૨૧૨, ૨૧૫, ૨૨૦

મુલ્યવંદનાર્થ કરમશી શાહ ૧૮૧, ૧૮૨
મુલ્યવંદનાર્થ રામશી વોરા ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨

મુળરાજ બીબે ૧૨૪
મુળરાજ સોલંકી ૭૮, ૭૯, ૧૧૮, ૧૬૧, ૨૨૪
“મોક્ષાન્તરુ” ટોલેમી ૧૭૬

મોક્ષર્થે ૨૫, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૪૭,
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૬૦; ૧૬૧, ૧૬૩

મોક્ષણ ઉડીઆ ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫

મોક્ષણ શેઠ ૫

મોક્ષણ સોળપાળ ૧૭, ૧૭૯

મોક્ષણુચા ૨૦૪

મોક્ષણી ૪૧

મોક્ષણ ૧૮૫, ૧૯૩, ૧૯૪ (જુઓ હરિનન)

મોતા શામળ પદમશી (ની દેરી) ૩૭

મોશકિ ૧૭૯, ૧૮૧, ૨૨૩

—સંધની ૫ ચોરાની ધર્મશાળા ૧૭૩

મોરામણ ૧૪૧

મોક્ષુદાદા ૪

—ની વાણી ૪

મોસુર ૫૧

મોક્ષણ ૨૧૦

મોટા આસાબીઆ જૈન સંધની ધર્મશાળા ૧૭૫

મોક્ષુથી (સી) તેજશી ૫૦, ૬૬, ૧૫૨, ૧૫૩, ૨૨૬,
૨૨૭, ૨૩૦

મોતા ગોત્ર ૨૧૬

મોતા લોઢા ગોત્ર ૨૧૪, ૨૧૬

મોતિયો (કુતરો) ૪

મોતીચંદ્ર (ગોરજી) ૫૫

મોતીલાલ ગોપાલજી શાહ ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૮,
૧૮૦, ૧૮૧

મોખામ્યા ગોત્ર ૨૧૪

મોતથી મંદિર ૧૬૧, ૧૬૪

મોરાજી જોડાલાઈ કોમવાળા ૪૮

મોરિસ વિન્ટરનિસ ૧૨૪

મોક્ષનલાલ-ચુનીલાલ ધામી ૭૨, ૬૨

મોક્ષનલાલજી મહારાજ ૪૭

મોક્ષનલાલજીનાર્થ ચોપટલાલ ૧૮૦, ૧૮૧

મક્ષ તથા ચક્ષુષીની પ્રતિમા ૪૬

મલીન્દ્રવિજયજી ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૭

મહુવંશી ૧૧

મવનો ૧૪૮

મુધિધિર ૭૫

મુરોપ ૧૭

મુલ્લનચંચ ૮૪, ૮૫

મુવનાથ રાજા (ચૌવનાથ) ૭૪, ૭૫, ૭૬

મુસુફ મહેરઅલ્લી ૧૭

“મોમશાસ્ત્ર” ૧૩

મોમરાજ ૧૧૩

મણુછોડજીનું મંદિર ૧૬૧

મતનશી ૨૧૪

મતનસામરજી (શ્રીપૂજ) ૨૨૦

મતનસામરસુરિ ૨૦૧, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪,

૨૧૬, ૨૧૯

મનાસુરા ૧૪૫

મવ ગામ ૭

મવજીનાર્થ ખીમરાજ શાહ ૧૬૭, ૧૭૦

મવજીનાર્થ જોલાલાઈ ૧૭૯

મવજીનાર્થ ગોશર મેદા ૧૮૨

મવજીનાર્થ ટાકરશી ૧૮૦

મવજી સોળપાળ ૧૭

મવેચી માતાનું મંદિર (મવ ગામ) ૭

મસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ ૧૨

મહેમતુલ્લા મહેરઅલ્લી ચિનાઈ જી.પી. ૧૭

મંગુન ૩૮

મંએસી ૨૨૬

મંજકોટ ૭૨

મંજગુહમિરિ ૪૨

મંજગુહી ૧૪૭

મંજશેખરસુરિ ૮૧

મંજસ્થાન ૧૪૭

મંજેન્દ્રસામરસુરિ ૨૨૧

રાણપુર તીર્થ ૨૬, ૪૧

રાણપાઈ ૨૧૪

રાધનપુર ૭૧

રાનો પાધર ૧૩૬

રાપર (તાલુકો) ૧૬

રામજી બેઠા ૨૧૪

રામજીભાઈ રવજી સોળપાર ૧૭૯

રામદાસ છુહાણા ૧૯૩

રામસિંહજી રાઠોડ ૧૨, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૮, ૧૬૦,

૧૬૧

રામસિંહ માલમ ૫

રામજી જૈન સંઘની ધર્મશાળા ૧૭૫

રામધણજી ૫૩ ૧૪૪

રામમલ ૨૧૮, ૨૧૯

રામમલ શિવજી ૨૧૮, ૨૧૯

રામશીભાઈ હીરાચંદ ૧૭૯

“રાસમાળા” ૮૫

“રિપોર્ટ” ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના

એન્ડ કમ્પ : આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા (એન્ડ બર્નેસ કૃત) ૨૬,

૩૦, ૫૦, ૫૭, ૭૭, ૮૦, ૮૭, ૯૬, ૯૯,

૧૦૨, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૯,

૧૨૨, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯,

૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૭, ૧૫૮, ૨૨૨, ૨૨૪

રુદ્ર પંડ્યા ૫૫

રાખટ્ટ બન્સ ૫૨

રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તા ૯૨

રોહા ૫૫

લક્ષ્મીચંદ માણિક્યંદ વોરા ૧૯૩

લક્ષ્મીચંદ રાઘવપાલ ૪૬

લક્ષ્મીજી ૧૯૬

લક્ષ્મીદાસ રવજી તોરશી ૧૭

લક્ષ્મીદેવી ૨૨૪

લક્ષ્મીબહેન ૧૭૩

લક્ષ્મીવિભજજી ૪૬

લખપત (મહેશ) ૧૨

લખપતજી ૨૦

“લખપતપિંગળ” ૨૦

લખમશી ૨૦૧

લખમશીભાઈ ગેલા ૧૭૯

લખિંધુમુનિજી ૪૭

લખિંધુશ્રીજી સાખીજી (શ્રી લહેરી કૃષ્ણ) ૭૨

લવજીભાઈ ગોરધન ૧૭૯

લવજીમસાફ ૮૨, ૧૦૭, ૧૨૦

લહેરીબહેન ૭૧

લંટીની ખાણ ૨૦૬

લાકડિયા ૨૨૩

લાખોડો ૧૯૧

લાખો કુલાણી ૫

લાણ ૨૦૧

લાલો ૨૨૬

લાખળ ૧૭૯

લાખળ (મોટા) ૨૦૧

લાલચંદ રામજી ૪૫

લાલજીભાઈ કેશવજી ૧૭૧

લાલજી મૂળજી બેઠો ૧૦૭

લાલન ગોત્ર ૧૪૫

લાલભાઈ હલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

૧૫૯

લાલસા બાઝ પીર (કે સૈદ લાલસા ખલ્લેશી) ૧૯૦

—નો કુબો ૧૯૦

લાલિયો (અધેશ) ૪

લાલો બલ્લી ૫૫

લીલા ૯

લીલાધરભાઈ દેવસી વોરા ૧૭૦

લુણી (ગામ) ૧૩૬

લેફ્ટનન્ટ પેરિટાન્સ રજ, ૩૨, ૫૬, ૫૭, ૯૫, ૯૬,

૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૨૬

—ની પત્ની ૬૬

લોડામા ગોત્ર ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૧૯

લોહા ગોત્ર ૧૪૫

વળપાલ (કે વીળપાલ) હિંદ ૬૫, ૬૭,

વસર ૧૬૯, ૨૧૮

—માં શ્રી પાથનાથનું દેરાસર ૨૧૮

વક્ષા ૧૭૬

વક્ષો ૧૩૬

વજ્રધણી ૭૨

વનરાજ ચાવડો ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૩૪

વનરાજનો છાએદાર ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩

વનરાજ (ભોજનો ભત્રીજો) ૧૧૩

વનરાજ વાઘેલા (મુંજપુરનો) ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૩

વરણાશ ૨૨૪

વરણ ૬૧

વરસંચ ધારણી ૨૧૪

વરાહીઆ ૧૮૧, ૧૮૨

વરોરા ૭૫

વર્ધમાન (શ્રેષ્ઠી) ૨૧૬

વર્ધમાન કમ્પાણીની પેઢી ૨૫, ૪૯, ૬૭, ૬૮, ૧૭૬

—નું વોટર વર્ક્સ ૧૯૩

વર્ધમાન જૈન શાળાનાલય ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,

૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪

વર્ધમાનિવાસ ૧૭૫

“વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠિચરિત્ર” ૨૨, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૧૦૩, ૧૪૬, ૧૮૮

વર્ધમાનશા ૫, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૧૧૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૮૮, ૨૩૨

વર્ધમાનશા (ખંભાતના) ૨૩૨

વર્ધમાનશા-પદ્મસિંહશાહનો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૪૪ ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭

વર્ધા (મધ્ય પ્રદેશ) ૭૫

વલભાજી ટોકરશી ૧૭૯

વલભાજી નરસી ૧૬૮

વલભાજી આતમચંદ સંઘવી ૧૮૧, ૧૮૨

વર્ધા પાલિન્ટ ઓફ રિલિગિયન્સ (વિશ્વધર્મ પરિષદ) ૯૧

વવાડ (આમ) ૧૩૬

વસર્ધ ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૬૦

વસર્ધ જૈન તીર્થ ૭૩, ૮૮, ૯૭, ૧૨૧, ૧૮૫

વસર્ધ-વસહી-વસતિ-વિમલવસહી, લુચિગવસહી,

ખરતરવસહી ૧૦૩, ૧૦૪

વસહીના હહેરાં ૧૨૯

વસનજી ત્રિકમજી (સર, નાઈટ) ૧૭, ૨૦૭

વસંતપ્રભાશ્રીજી (“સુતેજ”) સાધવીજી ૨૨૫

વસ્તી નાગેન્દ ૧૫૬

વસ્તિ-વસતિ-વસહિ-વસર્ધ-વસી ૧૦૪

વસ્તુપાલ ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૪૬, ૧૬૨

વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૧

વંચણી ૧૧૬, ૧૨૦

“વ દિપ્તુ સ્ત્ર” ૧૩

વાગડ ૩, ૧૫૪, ૧૭૬, ૨૨૪

વામડ દેશ ૪૭

વાધેર ૧૪૨

વાધેલા વંશ ૭૭, ૭૯, ૧૧૮, ૧૨૩

વાધેલા સારંગદેવ ૮૦, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૬૨

—નો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩

વાધેશ્વરી દેવી ૩૩, ૪૬

વાઘિલાભાઈ હરિજન ૧૬૬

વામનરથશી (જુનાગઢ-વચલી) ૧૧૬

વારાણસી ૧૪૭

વાલજીભાઈ જમખુભાઈ ઉર્ફે બાણુભાઈ ૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૬

વાલો ખવાસ ૫૫

વાસ ૨૨૪

વાસુદેવ ૧૯૨

વાળા ૧૧૬

વાળાકદ્દેન ૧૧૬

“વિચારશ્રેણી” ૧૧૨

વિજાપાલ (વર્ધમાન શાહનો પુત્ર) ૮૩

વિજયમયૂતસૂરીશ્વરજી ૩૪

વિજયકનકસુરિજી મહારાજ ૪૭

વિજયકમલસુરિજી ૪૬

કામજી દેવસી ૧૬૮
 કામજીભાઈ ભવાનજી ૧૮૦
 કાઠબર્ડા ૧૪૪
 કાતિચંદ્ર ૧૪૪
 કાતિદાસ (ક્રિષ્ણ) ૧૫૨
 કાતિદાસ આચાર્યજી ૭૨, ૫૧, ૧૭
 કાતિદાસ લખમસી ૧૭૨
 કાતિદાસ સહસ્રરજુ (અમદાવાદના નગરશેઠ, ઝવેરી)
 ૧૪૪, ૧૪૫
 કાતિનાથ ભગવાન ૩૦, ૩૧, ૮૬, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૬, ૨૧૭,
 ૨૨૨, ૨૨૩
 કિવજી દેવસી ૧૭
 કિવજી નેણુશી લોખાયા ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૨,
 ૨૧૩
 કિવજીભાઈ ડોસા ૧૭૯
 કિવલિંગ ૧૬૨
 કીર્તિનાથ ભગવાન ૨૨૧, ૨૨૨
 કીલચુકુરિ ૧૬, ૧૩૪
 કુલવિભજી મહેતાજી ૧૭૭, ૧૭૮
 કુલશીલ ગણિ ૮૧, ૧૦૨
 કલપાણિ યજ્ઞ ૪૧
 કૌખ અણુલ કંઠલ ૧૧
 કૌખરજાયા ૨૦૩
 કૌઠ આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઠી ૩૧, ૧૪૫, ૧૬૫,
 ૨૩૧
 કૌઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઠી ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૨
 “કૌખ અને રત્નાધ્યાય” ૧૧૬
 રવામકજી નામની અમ્મ ૭૫
 રવામજી કૃષ્ણવર્મા ૫
 અમલુ ભેળગોળા ૧૦૪
 શીપતિ ૧૪૩
 શ્રી “પાર્શ્વ” ૨૧૩
 શ્રીમતી પુરુષાર્થ કાનજી રાજગોરના નામની હાઈસ્કૂલ
 ૧૯૧

“શ્રીમદ્ ભાગવત” ૭૫
 શ્રીમાલ વંશ ૮૨, ૧૬૨, ૨૦૦
 શ્રીમાલીઆનો જીર્ણોદ્ધાર ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮
 શ્રીમાળી મન્ન ૧૫૭, ૧૫૮, ૨૨૪
 શ્રીરંગપદ્મ ૫૧
 શ્રીસંધનો જીર્ણોદ્ધાર ૧૧૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮,
 ૧૩૯, ૧૪૦
 શ્વેતાંગર શ્રુતિપૂજક સંધ ૨૦૦
 સતી તોરાદે-તોરાલ ૫
 “સમયધર્મ” ૫૩
 સમરચંદ્રસરિજી ૨૩૦
 સમવસરજી ૨૪
 સમ્રા ગોળા ૧૭૯
 સમુદ્રવિભજી ૧૬૧
 સમ્મેતશિખર ૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૭
 સમ્રાટ અશોક ૧૧૧
 સમ્રાટજી ૧૦૮, ૧૪૭
 સમવાલગન્ધ ૧૫૬
 સમસ્વતી ૩૪, ૪૬
 સમસ્વતી નદી ૭૬
 સર્વાનંદસુરિ ૮૧, ૮૨, ૧૦૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૫,
 ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૦
 સંપદવિભજી ગણિ ૪૬
 સંપ્રતિ રાજ (સમ્રાટ સંપ્રતિ) ૧૦૩, ૧૧૦, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૦, ૧૬૧, ૧૬૨
 —નો જીર્ણોદ્ધાર ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩
 સંપ્રતિ (મારવાડનો) ૧૧૨
 “સંબોહસતરી” ૧૩
 સંભવનાથ ભગવાન ૨૦૧, ૨૧૯
 સાકરચંદ પાનાચંદ ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૮
 સાકરી નદી ૧૮૮
 સાગરચંદ્રસરિજી ૨૩૧
 સાભાર્થ મામ ૨૧૦, ૨૨૩
 સામંત પાલ ૭૮
 સાયર મામ ૧૩૩
 સારંગદેવ (વનરાજ વાલેકાનો પુત્ર) ૧૧૩
 “સાહિત્ય અને વિવેચન” ૧૧૬

સાહેબજી (કુંવર) ૧૩૩

સાંતિદાસ ૨૨૬

સાંધાણુ-૧૫, ૧૬૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૧

—માં ચંદ્રપ્રભુનું અંચળમચ્છનું મંદિર ૨૦૧

—માં “નવદૂ” કે “તિલકદૂ” ૨૦૨

—માં પદ્મપ્રભુનું દેરાસર ૨૦૨

—માં મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર ૨૦૧, ૨૦૨

—માં મુનિસુવતરવામીનું જિનાલય ૨૦૧

—માં મૂળનાથકે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર ૨૦૧, ૨૦૨

—માં સંભવનાથનું દેરાસર ૨૦૧

—મોટી પંચતીથીમાં ૨૦૧, ૨૦૨

—વાળાના ૭ ચોરસ ૧૭૩

સિકંદર પાદશાહ ૮૫

સિકંદરાજ ભવસિંહ-ગુઓ ભવસિંહ સિકંદરાજ

સિકંદરસેનાદિવાકરસુરિ ૧૬

સિકંદર (ભદ્રેશ્વરના સ્થાપક) (હરિવંશીય) ૮૬, ૯૬, ૧૦૦ ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૬૨

—(ધક્ષિવંશીય) ૯૭

સિકંદરસિકા દેવી ૩૩

સિક્કિચંદ્ર ૧૪૪

સિંધ ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૦૮, ૧૪૭, ૧૬૬

સિંધુ નદી ૧૧, ૫૧

‘સુકાની’ ૨૩૨

સુથરી ૮૩, ૧૬૮, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૦

—તીથીની પેઠી ૨૦૬

—નું કૃતકલ્પેલ પાશ્વનાથનું દેરાસર ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬

—માં અજિતનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬

—માં ઋષભદેવની પ્રતિમા ૨૦૫

—માં કુંથુનાથ ભગવાન ચોસુખજી ૨૦૫

—મોટી પંચતીથીમાં ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭

સુદેષ્ટદેવ ૪૧

સુધર્માસ્વામી ૩૬, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૧, ૧૩૬

સુનંદાશ્રીજી સાધવીજી મહારાજ ૨૨૫

સુમતિનાથ ભગવાન ૨૧૯

સુમતિસાગરજી (યતિ, ગોરજી) ૫૦, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૧૦૬, ૧૪૬, ૧૫૩, ૧૫૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦

સુમરા ૧૪૨, ૧૬૬

સુમરા વંશ ૧૬૬

સુરખાખ (ફલેમી ગો) ૧૧

સુરજભાઈ વલ્લભદાસ ૧૭

“સુવણ્ણ” કે કંચુ” ૧૬

સુવિધિનાથ ભગવાન ૨૧૪

સુંદરજી ૬૩, ૬૫

સુંદરસાગરજી શ્રેષ્ઠી ૮૩

સુંદર સોદાગર ૫

સૈદ લાલશા ધલમી (અથવા લાલશા બાણપીર) ૧૬૦

સોજપારભાઈ રવજી ગોસર ૧૭૮

સોજપાળ કાયા ૧૭

સોનગઢ ૫૩

સોનપાલ ૧૪૫

સોનખાઈ ૧૫૨, ૨૨૬

સોમચંદ ધારસી ૧૬૮

સોમનાથ ૧૦૭

સોમપુરા નથુ રાધવજી ૨૧૦

સોરઠ ૩

સોલ (સોળ) શ્રેષ્ઠી ૮૨, ૮૩, ૧૨૨, ૨૨૪

સોલંકી વંશ ૭૭, ૭૯, ૧૦૭, ૧૧૮, ૧૧૯

સોળચંબી (સોલંબી કે ચોળચંબી) અસ્થિ ૧૮૬

સૌરાષ્ટ્ર ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૪૫, ૧૪૭

સ્થાનકવાસી ૨૦૦

“સ્વદેશ” ૨૭, ૩૧, ૫૦, ૬૧, ૬૪, ૭૦, ૭૭, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૬૩, ૨૧૦

હનુમાનની દેરી ૧૬૬

હરધોર કરમશી ૨૧૮

હરભામ નરસી નાથા ૨૧૬, ૨૧૮

હરિજન ૧૮૫, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૬ (ગુઓ શેષથાળ)

હરિપ્રસાદ મંચાસંકર શાસ્ત્રી ૧૨

હરિભક્તિ ૧૬
 હરિવંશ ૮૯, ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૦૯
 હરિવંશના ભાગાણી ૧૬
 હવેજી (સુર) ૨૨૨
 હવેનંદ ૧૪૩
 હરિતાપુર ૪૨, ૭૫, ૭૬, ૧૪૭
 હળવદ ૭૧
 હંચ ને વચ્ચની વાર્તા ૧૧૬
 હંચાળ જોડા ૨૧૪
 હંચાળવળ મહારાજ ૩૬, ૪૬, ૬૯, ૯૪, ૨૨૨
 હંસી (હંસપાઈ) ૧૨૨, ૧૨૩
 હાજીઆણી મા ૧૯૦
 —નું મંદિર ૧૯૦
 હાજી મદમ અલારખીઆ શિવજી ૫
 હાટલી ચામ ૮૫, ૧૩૬
 હાથા કુંભજી ૮૧, ૮૭, ૧૦૮, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૪
 હાથાપુર ૧૬૭, ૧૭૦, ૨૨૩
 હાથા ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩, ૨૦૩

હિન્દુસ્તાન ૧૭, ૧૯૯
 “હિન્દોરીકલ ઇન્ડીયન્સ ઓફ ગુજરાત (પાટ ૩)” ૧૬૦
 હીરજી ૨૧૯
 હીરજી હિંદા ૨૧૭
 હીરજી પેલાભાઈ ૧૬૯
 હીરજી રોસા ૨૧૮
 હીરજી નરશી નાથા ૨૧૫, ૨૧૭
 હીરજીભાઈ લખાભાઈ શાહ ૧૬૭, ૧૭૦
 હીરજી હંચરાજ ૨૧૫
 હીરપાઈ ૨૧૧
 હીરવિજય સુરિ ૧૬, ૪૭, ૧૩૬, ૧૪૪
 હીરાચંદ તારાચંદ (ગીરજી) ૨૦૩, ૨૨૦
 હીરાલાલ પ્રેમચંદ સંઘવી ૧૮૧
 હીરાલાલ સાકરચંદ જુલાણી ૧૮૧
 હીંગલુધાટ (મધ્યપ્રદેશમાં) ૭૫
 હુધીકેષ ૩૪, ૩૬
 હેમચંદ્રાચાર્ય (હેમચંદ્રસુરિ) ૧૬, ૧૯
 હોયલ પદમણી ૫
 હોરમઝ ૧૯૫

રાયક રોલી અને સરળ મધુર ભાષામાં લખાયેલી
 ગણધર ગૌતમસ્વામીના યથા જીવનપ્રસંગોને આલેખતી ચરિત્રકથા

ગુરુ ગૌતમસ્વામી

લેખક — રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પ્રકાશક — શ્રી જીવન-મણિ સહવાચનમાળા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા — ૨૪૬; એક ત્રિરંગી અને નવ એકરંગી ચિત્રો, પાકું બાઈન્ડિંગ

કિંમત : સાઠાઆઠ રૂપિયા

પ્રાસિદ્ધાન

- (૧) શ્રી જૈન પ્રકાશન મંદિર
 ૩૦૯/૪, દોસીવાડાની પોળ, અમદાવાદ-૧
- (૨) ગુજરાત અચરણ કાર્યાલય
 ગાંધી માર્ગ, કુવાસ સામે, અમદાવાદ-૧

- (૩) મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર
 ગોધીજી બિલ્ડીંગ, ૨૦, પાપધુની, મુંબઈ-૬
- (૪) નવભારત સાહિત્ય મંદિર
 ૧૬૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

(પાછળ વાંચો)

લેખકના “ગુરુ ગૌતમસ્વામી” પુસ્તકને આવકાર

શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ને પ્રસ્તુત પુસ્તક કે રૂપ મેં જો ઘ્યાપક પ્રયત્ન કિયા હૈ, વહે સર્વાંગિક અભિનન્દનીય હૈ । શ્રી દેસાઈ કે દ્વારા પ્રસ્તુત ગૌતમ સ્વામી કા જીવનચરિત્ર એક ચિત્ર અપેક્ષિત ઈર્વં આવશ્યક અપેક્ષા કો પૂર્તિ કરતા હૈ । દૂર-દૂર તક લિસરે હુએ જીવન-વૃત્તોં કો ઘ્યવસ્થિત રૂપ સે સંકલિત કર અન્હે આધુનિક સજીવ ‘સૈલી’ ઈર્વં આકર્ષક ભાષા કા રૂપ શ્રી દેસાઈ જેસે સમર્થ સાહિત્યકાર હી હે સકતે હૈં । ઈસ રચના ને તો મેરે હૃદયકો કાફી ગહરાઈ તક સ્પર્શ કિયા હૈ । ઇતદર્થ વે શતશઃ ધન્યવાદાઈ હૈ । મેં શીઘ્ર હી ઈસકે એક અચ્છે હિન્દી સંસ્કરણ કો અપેક્ષા રહતા હૈ, તાકિ હિન્દી ભાષાભાષી જનતા શ્રી ઉક્ત રચના કા લાભ ઉઠા સકે ।

(વીરાયતન, રાજગૃહ, અમરમારતી : સિતમ્બર, ૧૯૭૫)

— ડપાધ્યાય અમરસુનિજો

મારા ગુરુમહારજ (પૂ. આ. વિભવકસ્તુરસૂરીશ્વરજીએ) જે કોઈ પુસ્તિકા અન્નાર સુધી ગુજરાતીમા પૂરી વાંચી હોય તે તમારું લખેલું ગૌતમસ્વામીનું ચરિત્ર.

— પૂ. આ. વિભવજી-ક્રોડયસુનિજ

આપની અદ્ભુત પુસ્તક, “ગુરુ ગૌતમસ્વામી” વાંચી અત્યંત આનંદ થયો. સાક્ષાત તે વખતના સમયમાં આપ અમને વિહાર કરાવતા હો તેવો અનુભવ આ ગ્રંથ વાંચતાં થયો હતો.

(મુંબઈ; તા. ૧૦-૫-૭૬)

— શ્રી રસિકભાઈ નંદલાલ દેસાઈ

જેટલાં શ્રમ ચિત્રની પસંદગી અને સંશોધન માટે લીધા છે, તેથી અનેકગણાં શ્રમ તેમની ‘ભ. ગૌતમ ગણધર’ની ઐતિહાસિક વસ્તુસંકલના માટે લીધા છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય. વાસ્તવિક રીતે જૈન શાસ્ત્ર-ગ્રંથોના પૂરા અભ્યાસીઓને પણ એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે ગુરુ ગૌતમસ્વામીના જીવનના લગભગ તમામ પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં આવથી લેવાનો ભળીશ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. (અમદાવાદ; તા. ૫-૧૨-૭૫)

— રથાનંદલાલ સૈન

આપને ગૌતમસ્વામી કી ચારિત્રિક ઉપલબ્ધિયો કે સંબંધ મેં ઘડી પ્રામાણિકતા કે સાથ લિલા હૈ । સામગ્રી કી દૃષ્ટિ સે પુસ્તક જિતની પ્રામાણિક હૈ, ભાષા જૌર શૈલી કી દૃષ્ટિ સે ડતની હી રોચક ઈર્વં આનન્દદાયક હૈ । કઢીં-કઢીં તો ઘડી મનોવેધક કાવ્યાત્મકતા શ્રી હૈ જો હાસ તૌર સે મુઝે તો વઘુત હી પ્યારી લગતી હૈ । ઘડાઈ । (કલકત્તા; તા. ૧૫-૩-૭૬)

— શ્રી મૈવરમલજી સિંધી

આપને અત્યંત પરિશ્રમ કરકે યહ પુસ્તક લિખી હૈ । અંબતક ગણધર ગૌતમસ્વામી પર ઈસો કોઈ સામગ્રી નહીં મિલતી । ઈસી ઉત્તમ કૃતિ કે લિએ હાર્દિક અભિનંદન । ઈસમે જો કુછ આપને વિદ્યા વહ પ્રાચીન સાહિત્ય કા આધાર લેકર દિયા હૈ । શાસ્ત્રીય આધાર પર આપને યહ ગ્રંથ લિખકર શ્રી ડસે ઈસા આકર્ષક બનાયા હૈ કિ માનો કોઈ ઉપન્યાસ પઢ રહા હો ડતના પાઠક કો મોહ લેતા હૈ—મુગ્ધ બના દેતા હૈ । આપને યહ પુસ્તક લિખકર એક વઘુત ઘડી કમો કી પૂર્તિ કી, જિસકે લિએ આપકો જૈન સમાજને ધન્યવાદ દેના ઇચ્છિએ । (પૂના; તા. ૫-૮-૭૭)

— શ્રી કમલદાસજી રાંકા

ગુરુ ગૌતમસ્વામી લખવામાં શ્રી રતિલાલભાઈએ સામગ્રી એકત્ર કરવામાં, તેની ચકાસણી કરવામાં અને તેને સજીવવામાં જે ચીવટ અને ખંત રાખ્યા છે તેનો હું સાક્ષી છું. છે તો આ કથા જ, પણ તેમાં ‘નામૂલ લિખતે કિંચિત્’ એ ન્યાયનું ચાલકચ પાલન કરવાનો જગત પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે, કારણ કે આ કથા સામાન્ય પુરુષની નથી પણ જૈનોના માન્ય એવા ગણધર ગૌતમની કથા છે આમા ઇતિહાસ અને પુરાણ તો હોય, પણ તેને જ્યારે એક વાતલેખક મને ત્યારે જે રચના થાય તે રોચક અને બોધક બનને બની જાય છે. અને સામગ્રીની પૂરી ચકાસણી અને સંકલન હોવાથી પ્રામાણિક જીવનની પણ ગરજ સારે છે. ગૌતમસ્વામીના જીવનનો લુપ્ત ઇતિહાસ આ નથી, પણ જે મહાપુરુષોની બેલકીના સંબંધની આપણી સમજ ઇર્વંતરેણે કરેલી રજૂઆત છે.

..(મુંબઈ; પ્રમુદજીવન, તા. ૧-૧૧-૭૫)

— શ્રી દલસુખભાઈ માલવજિયા

